T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ

BUHARALI CEDİTÇİ ABDURRAUF FITRAT'IN GAZETECİ KİŞİLİĞİ

SHOKHRUKHBEK OLIMOV

GAZETECİLİK ANA BİLİM DALI

EKİM 2022

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Gazi
1926

BUHARALI CEDİTÇİ ABDURRAUF FITRAT'IN GAZETECİ KİŞİLİĞİ

Shokhrukhbek OLIMOV

DOKTORA TEZİ
GAZETECİLİK ANABİLİM DALI
GAZETECİLİK BİLİM DALI

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

EKİM 2022

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Shokhrukhbek OLIMOV

31/10/2022

BUHARALI CEDİTÇİ ABDURRAUF FITRAT'IN GAZETECİ KİŞİLİĞİ

(Doktora Tezi)

Shokhrukhbek OLIMOV

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ekim 2022

ÖZET

Bu çalışma, Türkistanlı Ceditçi aydın, gazeteci, siyasetçi, eğitimci, mütercim, şair, fikir insanı ve yazar Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı, eseri ve faaliyetleri hakkındadır. Bu yazıda, başta 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da ortaya çıkan Ceditçilik hareketi ve bu hareket mensuplarının plân, program, gaye ve faaliyetleri hakkında genel bir değerlendirme yapılmıştır. Çalışmanın esas konusunu teşkil eden Abdurrauf Fıtrat'ın sırayla siyaset, eğitim, neşriyat, gazete, edebiyat ve tiyatro alanındaki faaliyetleri ve şairliği, birçok eserden mukayeseli bir şekilde öğrenilerek ortaya konulmuştur. Ayrıca Fıtrat'ın İstanbul'da geçirdiği dönemi ve bu dönemde yazdığı eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Çarlık, Buhara Halk Cumhuriyeti, Bolşevik döneminde kamu kurum ve kuruluşlarında, siyasi hareket içerisinde yaptığı görev ve yürüttüğü faaliyetler hakkında da bilgi verilmiştir. Abdurrauf Fıtrat, çağdaş eğitimden geri kalmış milletini modern Batı eğitim sistemine göre eğitmeyi kendine amaç edinmiştir. Bu amacını eğitim, gazete ve tiyatro alanındaki faaliyetlerinin yanı sıra şiir yazmak suretiyle gerçekleştirmeye çalışmıştır. Abdurrauf Fıtrat, İsmail Bey Gaspıralı'nın kurduğu Usûl-i Cedit mekteplerini Türkistan'da yaygınlaştırmaya gayret eden, eserleri ile toplumu teşvik eden ilk aydınlardandır. Fıtrat, Buhara Emirliğine muhalif bir siyasetçi olarak Buhara Halk Cumhuriyetini kurmaya büyük emek harcamıştır. Ayrıca Hikmet, Tearüf-i Müslimin, Ayna, Hürriyet, İştirakiyun gibi gazete ve dergiler de yazarlık yapmıştır. Başka bir deyişle Fıtrat, Özbek gazeteciliğinin kurucusu ve Özbek halkının ilk gazetecilerinden biri sayılmaktadır. Fıtrat, hayatı boyunca 200 aşkın eser yazmış ve yayınlamıştır. Eserlerinin büyük çoğunluğu edebi veya edebiyat üzerine yazılan yazılar olsa da gazetecilik faaliyetleri Fıtrat'ın eserlerinde oldukça önemli yere sahiptir. Öyküleri, şiirleri, ilmi eserleri üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Fakat kendisinin gazetecilik faaliyeti müstakil bir araştırmaya konu olmamıştır. 50'den fazla Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce araştırmada taranmış, gazeteciliğine ilişkin tez rastlamamıştır. Bu bakımdan Fıtrat'ın gazetecilik hayatına ilşikin ilk tez çalışması olması bakımından önem taşımaktadır. Çalışma, öncelikle Ceditçilik tarihini öğrenme, dönemin siyasi ve sosyal koşullarını tanıma, Fıtrat'ın çok yönlü kişiliğini keşfetme, eserlerini incelemektedir. Ayrıca Özbek gazeteciliği tarihi, basında Osmanlı ve Türkistan etkileşimi, Türkistan'da basının ortaya çıkışı gibi alanları inceleyen ilk çalışmalardan biri olması bakımından önem taşımaktadır.

Bilim Kodu : 116501
Anahtar Kelimeler : Abdurrauf Fıtrat, Gazetecilik, Usül-i Cedit, Ceditçilik Hareketi Buhara Emirliği, Genç Buhalılar Fırkası, Buhara Halk Cumhuriyeti, Çarlık ve Bolşevik dönemleri, Milliyetçilik
Sayfa Adedi : 315
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Nurettin GÜZ

JOURNALISM PERSONALITY OF BUKHARIAN JADID ABDURRAUF FITRAT

(Ph. D. Thesis)

Shokhrukhbek OLIMOV

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

October 2022

ABSTRACT

This study is about the life, work and activities of Jadidian intellectual journalist, politician, educator, translator, poet, highbrow and writer Abdurrauf Fıtrat from Turkistan. In this article, a general evaluation has been made about the Jadidism movement that emerged in Turkestan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century and the plans, programs, goals and activities of the members of this movement. Abdurrauf Fıtrat's activities and poetry in the fields of politics, education, publications, newspapers, literature and theater, which is the main subject of the study, have been revealed by learning from many works in a comparative way. In addition, information was given about the period Fıtrat spent in Istanbul and the works he wrote during this period. The Information about his duties and activities in the political movement in public institutions and organizations during the Tsarist, Bukhara People's Republic and Bolshevik periods was also given. Abdurrauf Fıtrat has aimed to educate his nation, which has fallen behind in modern education, according to the modern Western education system. He tried to achieve this goal by writing poetry in addition to his activities in the field of education, newspaper and theater. Abdurrauf Fıtrat is one of the first intellectuals who tried to spread the Usûl-i Cedit schools founded by İsmail Bey Gaspıralı in Turkestan and encouraged the society with his works. As a politician opposed to the Emirate of Bukhara, Fıtrat was a leader who made great efforts to establish the People's Republic of Bukhara. He was also an active writer for press such as Hikmet, Tearüf-i Müslimin, Ayna, Hürriyet, İştirakiyun. In other words, Fıtrat was the founder of Uzbek journalism and was one of the first journalists of the Uzbek people. Fıtrat wrote and published more than two hundred works during his lifetime. Although the majority of his works are literary or literature works, journalism has a great place in the works of Fıtrat. A lot of research has been done on his stories, poems and scientific works. However, his journalistic activity has not been the subject of an independent study. In more than 50 Uzbek, Turkish, Russian and English research we read during the literature review, we did not find any theses on journalism. Our study has been a useful resource in terms of learning the history of Jadidism, recognizing the political and social conditions of the period, discovering Fıtrat's versatile personality, and examining his works. In addition, it became one of the rare studies in fields such as the history of Uzbek Journalism, the interaction of the Ottoman and Turkistan in the press, the emergence of the press in Turkestan.

Science Code : 116501
Key Words : Abdurruaf Fıtrat, Journalism, Usül-i Cedit, Jadidism Movement, Emirate of Bukhara, Young Bukhara Squadron, the People's Republic of Bukhara, Tsarist and Bolshevik Periods, Nationalism
Page Number : 315
Supervisor : Prof. Dr. Nurettin GÜZ

TEŞEKKÜR

19. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık Rusya'sı Türkistan'ı işgal etmiştir. Zaten ekonomik zorluklar içerisinde olan Türkistan'ı daha fazla sömürmek, halkını daha fazla ezmek için başarılı bir politika izleyen Çarlık yönetimi, 20. yüzyılın başlarına doğru hakimiyetini yitirmeye başlamıştır. Bu süreçte Rusya'ya bağlı Müslüman toplumlarında özgürlük ruhu filizlenmiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in önderliğinde yeni bir hareket, Ceditçilik ortaya çıkmış ve hızla yayılmıştır.

Buhara Emirliği'nde bu süreç biraz daha yavaş ilerlemiş olsa da birtakım hareketlenmeler görülmeye başlamıştır. Usul-i Cedit mektepleri açılmış, Osmanlı'dan, Tataristan'dan, Hindistan'dan gazeteler gelmeye başlamıştır. İşte bu hareketlilik Fıtrat gibi aydınları yaratmıştır. Fıtrat ve beraberindeki ceditçiler, modern okullar açmış, ders kitapları yazmış ve okullarda bu kitapları okutmuştur. Fıtrat'ın Türkiye'de edindiği eğitim, tecrübe ve fikirler kendisinin her türlü faaliyetinde yararlı olmuştur. Çalışmaları sayesinde Buhara ceditçilerinin siyasi lideri, Türkistan ceditçilerinin de ilmi ve manevi önderi haline gelmiştir.

Türkiye'de, Özbekistan'da ve dünyada Fıtrat üzerine yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Araştırmacılar çoğunlukla aydının yazarlığı veya şairliği üzerine yoğunlaştırmıştır. Yine siyasi, hukuki ve sosyal görüşlerini inceleyen araştırmalar bulunmaktadır. Fakat gazeteci kimliği üzerinde durulmamıştır. Dolayısıyla bir Özbekistanlı olarak "Gazeteci Fıtrat'ı" Türkiye Cumhuriyeti ve Türk coğrafyasına tanıtmaktan gurur duyuyorum.

Bu çalışmayı 2017 yılında danışman hocam Prof. Dr. Nurettin Güz ile başladık. Daha önce Ceditçilik, Özbek basın tarihi konularından uzak olduğumdan dolayı konuya hâkim olabilmem uzun sürdü. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve Farsça olmak üzere iki yüzü aşkın araştırma ve bilimsel makale, hatırayı kaynak olarak taradım. Fıtrat'ın Farsça ve Eski Özbekçe'de (Çağatay Türkçesinde1) yazılmış eserlerini okuyabilmek için Farsça kursuna aldım. Arşiv çalışması sonucu Türkiye'de ve Özbekistan'da yayınlanmış fakat günümüz alfabesine kazandırılmamış birçok eserini elde ettim.

[1] Not: Cengiz Han, Orta Asya toprakları yönetimini oğlu Çağatay'a bırakır ve Çağatay yönetimindeki topraklarda kullanılan ortak dil Çağatayca denilmeye başlar. 20.yüzyılın başlarında Orta Asya'da yaygın olan halk ve edebiyat dili Çağatay Türkçesi veya Çağatayca olarak kullanılır. Bilgi için bakınız: Çağatay Edebiyatı - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)

Türkiye’de eğitim görmem için tam burs veren Türkiye Cumhuriyeti’ne, Türkiye Bursları programına, eğitimi sağlayan Gazi Üniversitesi’ne, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversite’ne ve tüm personeline sonsuza dek minnettarım.

Türkçe öğrenme dönemi, sonra ders hazırlık dönemi, ardından beş yıllık araştırma dönemimde desteğini esirgemeyen başta danışman hocam Prof. Dr. Nurettin Güz’e, kendisiyle hiç yüzyüze gelemediysek de araştırmasıyla yol gösteren Prof. Dr. Yusuf Avcı’ya ve bu yolda desteği ve duasını eksik etmeyen herkese büyük bir teşekkür borçluyum.

Ayrıca, bir bilim insanı olmamı henüz çocukken hayal ettiği babam ve üstadım Sultanmurad Alim’e, tezimi hızlıca tamamlamamı her gün hatırlatan annem Ziyade Gaffarova’ya, tam yedi yıl süren doktora dönemimde başaracağımı sabırla bekleyen, sevgisi ve güveniyle destekleyen, yazdığım bölümleri okuyarak motive eden hanımım Dilnoza Umarova’ya, benim yüzümden henüz 3 yaştayken bilime kendini feda ederek, Türkiye’ye taşınmak, misafirliğe katlanmak zorunda kalan ikiz kızlarım Şahnura ve Dilnura’ya sonsuza dek teşekkür ederim.

Fikirleri ve eserleri yüzünden idam edilen büyük aydın Abdurrauf Fıtrat Buharalı’ya Allah’tan rahmet dilerim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET iv

ABSTRACT v

TEŞEKKÜR vi

İÇİNDEKİLER viii

TABLOLARIN LİSTESİ xi

1. GİRİŞ 1

2. ABDURRAUF FITRAT'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ 9

2.1. Hayatı 9

2.1.1. Doğumu ve Ailesi 9

2.1.2. Eğitimi 11

2.1.3. İstanbul Eğitimi 13

2.1.4. Buhara'ya Dönüşü ve Faaliyeti 18

2.1.5. Ölümü 23

2.2. Fıtrat'ın Ceditçi Kişiliği 30

2.2.1. Ceditçiliğin Doğuşu ve Yaygınlaşması 31

2.2.1.1. Ceditçilik 31

2.2.1.2. Türkistan'da ceditçilik hareketi 33

2.2.2. Buhara Emirliği'nde Ceditçilik Hareketinin Meydana Gelme Sebepleri . 37

2.2.3. Türkistan Ceditçiliğin Fikir Kaynağı Olarak Osmanlı ve Rusya Müslümanları Basını 52

2.2.4.Türkistan'da Milli Basının Ortaya Çıkışı 67

2.2.4.1. Türkistan'da basın 68

2.2.4.2. Buhara Emirliği'nde basın 77

2.2.4.3. Şubat 1917 devriminden sonra basın 80

Sayfa

2.2.4.4. Ekim 1917 ihtilalinden sonra çıkan basınlar 83
2.2.5. Ceditçiler ve Fıtrat'ın Ceditçilik Hareketindeki Yeri 87
2.3. Diğer Yönleriyle Fıtrat 97
2.3.1. Din Anlayışı 97
2.3.2. Türkçülük ve Milliyetçilik Anlayışı 112
2.3.3. Siyasi Kişiliği 128
2.3.4. İlmi Kişiliği 136
2.3.5. Şairliği 144
3. ABDURRAUF FITRAT'IN GAZETECİ KİŞİLİĞİ 155
3.1. Eserleri 155
3.1.1. Türkiye'de Yazdığı Eserleri 155
3.1.2. Buhara, Semerkant ve Taşkent Döneminde Yazdığı Eserleri 163
3.1.3. Moskova Döneminde Yazdığı Eserleri 167
3.1.4. Tutuklanana Kadar Yazdığı Eserleri 171
3.2. Türkiye'deki Gazetecilik Faaliyetleri 180
3.2.1. Buhara Ceditçilerinin Yol Gösterici Programı Olarak Münazara Eseri 180
3.2.2. Beyanat-i Seyyahi Hindi Eseri 191
3.2.3.Tearüf-i Müslimin Dergisine Yazdığı Açık Mektup 202
3.2.4. *Hikmet* Gazetesine Yazdığı Yazıları 206
3.3. Cedit Hareketinin Önderi Olarak Yürüttüğü Gazetecilik Faaliyetleri 225
3.3.1. *Buhara-i Şerif* Gazetesine Yazdığı Makaleleri 225
3.3.2. *Semerkant* Gazetesine Yazdığı Eserleri 229
3.3.3. *Ayna* Dergisine Yazdığı Eserleri 231
3.3.4. Fıtrat'ın *Hürriyet* Gazetesindeki Faaliyetleri 248
3.3.4.1. Buhara Emirliği hakkında yazıları 250

Sayfa

3.3.4.2. Türkistan ve Rusya ilişkileri hakkında yazıları 257

3.3.4.3. Siyasi ve sosyal gelişmeler hakkındaki yazıları 268

3.3.5. *İştirakiyun* Gazetesine Yazdığı Yazılar 271

4. SONUÇ 281

KAYNAKLAR 287

EKLER 297

EK-1. Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması 298

ÖZGEÇMİŞ 315

TABLOLARIN LİSTESİ

Tablo **Sayfa**

Tablo 2.1. 22 Temmuz 1937'de doldurulan "Mahpusluk Bilgi Formu" 27

Tablo 3.1. Fıtrat'ın İstanbul döneminde yayınlanan eserleri 156

Tablo 3.2. Fıtrat'ın İstanbul'dayken Türkistan'da yayınladığı eserleri 161

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Cedit Hareketi'nin önde gelen isimlerinden Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı, eserleri ve yaşadığı dönemdeki görüş, düşünce ve tutumları hakkındadır. Çalışmada ağırlıklı olarak Fıtrat'ın gazetecilik faaliyetlerine yer verilmesinin yanı sıra Cedit basın tarihi ve sorunlarına da değinmektedir. Bu çalışma bir monografi çalışması olup, incelediği konu ile Türk dünyasına katkı yapmaktadır. Çünkü 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da yaygınlaşan Ceditçilik hareketi, Osmanlı Devleti ve Rusya Müslümanları tarihinin kesiştiği bir noktada ortaya çıkmıştır. Bu dönemi anlatması ve açıklaması bakımından önem taşımaktadır.

Bu araştırma, Abdurrauf Fıtrat'ın kendi dönemindeki olaylar çerçevesinde görüş, düşünce ve tutumlarından yola çıkılarak Cedit Hareketi döneminde basın tarihinin bir kesitinin verilmesi ve bir gazeteci modelinin ortaya konmasını amaçlamaktadır. Abdurrauf Fıtrat bilim dünyasında Ceditçi, yazar, şair, devlet adamı bir aydın olarak bilinmektedir. Bunun yanı sıra Fıtrat'ın gazeteci bir kimliğe sahip olması ise daha önce incelenmemiştir. Bu bakımdan çalışma Fıtrat'ın gazeteci kişiliğine yoğunlaşmakta ve gazeteci kimliği üzerinden bir inceleme yapmaktadır. Çalışma, Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı ve faaliyetlerini araştırmakla beraber 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da yaygınlaşan Ceditçilik hareketinin ortaya çıkış sebepleri, hareketin önemli isimleri, hareketi etkileyen unsurlar ve hareket içerisinde Osmanlı aydınlarının etkisini tespit etmeye odaklanmaktadır.

Bu çalışmayla birlikte aynı zamanda bugüne kadar bireysel herhangi bir çalışmaya konu olmamış ve Cedit hareketinde aktif bir rol üstlenmiş Abdurrauf Fıtrat üzerinden dönemin siyasi ve sosyal durumun ele alınması, Türkistan'ın yakın tarihine ışık tutacak konuların aydınlatılmasına imkân sağlayacaktır.

Çalışmaya konu olan Abdurrauf Fıtrat ve yaşadığı dönem sadece Fıtrat değil Türk dünyası açısından da büyük önem taşımaktadır. Türkistan, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya işgali altında özerk bir bölge olarak yer almaktadır. Bu dönemde Rus işgalinden önce resmi olarak Buhara Emirliği, Hive Hanlığı ve Kokand Hanlığı olarak varlığını sürdüren devletler sürekli devam eden iç mücadeleyle meşgul olmuştur. Çarlık Rusya'sı da bu durumdan yararlanarak ve kısa süren çatışmalar sonucunda Kokand hanlığına son vermiş ve diğer iki devletle anlaşmalar yaparak bölgeyi kendi hakimiyetine geçirmiştir.

Özellikle İslam dünyası için kutsal mekanlardan biri olan Buhara-i Şerif, 19. yüzyılda oldukça fakir bir hale gelmesine rağmen bağımsız bir emirlik statüsünü korumuştur. Çarlık Rusya hedefini Türkistan olarak belirlemiş ve 23 Haziran 1868'de imzalanan anlaşmaya göre Buhara Emirliği Rusya himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır. 18 Eylül 1873'te imzalanan bir diğer anlaşma ile Buhara Emirliği'nin özgürlüğü daha da sınırlandırılmıştır. 1868, 1873, 1885, 1894, 1900 tarihteki anlaşmalar[2] sonucunda, Buhara'ya bağımsızlık statüsü verilse de iç yönetimde söz hakkı tanınmamıştır. Bu durum Buhara'nın yerel sanayi, tarım ve benzeri geçim kaynaklarında yolsuzluğa uğratılarak, zayıflamasına yol açmıştır. Bir yandan Çarlık Rusya'sının baskısı, diğer yandan da tutucu yerel otoritenin tutumu altında kalan sivil halkın durumu gittikçe zorlaşınca, birtakım ziyalılar (aydınlar) ülkede eğitime güç vererek Buhara'yı tekrar bağımsızlığa kavuşturmak istemiştir. Bu aydınlara halkın kendi verdiği isimle "Ceditçi" (Yenilikçi) denilmiştir.

Buhara Hanlığı, Türkistan hanlıkları içerisinde en eski ve en güçlü hanlık yönetimidir.[3] 1753 yılında Aştarhaniler yerine gelen Mangıtlar ailesi kendilerini emir olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla, bundan sonraki tüm kaynaklarda devletin adı emirlik olarak geçmektedir. Emirlik 1920 yılına kadar bölgeyi yönetmiştir. Çarlık Rusya'sı Buhara Emirliği'yle yaptığı antlaşmalar sonucunda Buhara'ya daha çok tüccar, fabrikatör, sermayeci göndermiştir. Emirlik de onlara özel haklar tanımak ve vergilerden muaf tutmak zorunda kalmıştır. Böylelikle, çok kısa bir zamanda zaten çok kritik durumda olan yerli esnaf Rusya'dan gelen mallar ile rekabet edemeyip, işini kaybetmiştir. Rusların ülkeye yerleşimi, müdahalesi yükselirken yerli halkın hayatı daha da zorlaşmakta, devlet erkanları arasında ise rüşvet, gayri resmi faaliyetler artmıştır. Böyle bir ortamda Ceditler bulundukları mevcut durumu sorgulamaya ve kurtuluş çarelerini aramaya başlamıştır. Hac, ticaret ve diğer amaçlarla yurtdışına çıkan kişiler bölgenin ne kadar kötü durumda olduğunu çevrelerine aktarmaya başlamıştır. Mevcut medreseler, her türlü eğitim vakıfları ihtiyaçları karşılayamaz durumda olduğu için başta yerli burjuvazi olmak üzere eğitimli kişiler toplumsal kalkınmanın ancak eğitimle gerçekleşebileceğini savunmuştur. Halk bu amaç üzerinde birleşmeye başlayan toplumu Ceditçiler yani yenilikçiler olarak adlandırmıştır. Ama Ceditçilik tüm Rusya Müslümanlarını kapsayan ve Gaspıralı İsmail Bey'in önderliğinde ortaya çıkan ve gelişen

[2] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 2-jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmıy Nashriyoti, Toshkent, 2001, 304-bet.
[3] Andican**,** Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s.73.

bir hareket olarak tanımlanmaktadır. Buhara'daki ceditçiler kendilerini Yaş Buharalılar olarak tanıtmaktadır. "Yaş" Özbek Türkçesinde "genç" anlamını gelmektedir. Genç Buharalılar derken, sadece üyeleri gençlerden oluşan bir hareket akla gelmemelidir. Bu grubun amacı genç olduğundan böyle bir isim altında hareket eden toplum düşünülmelidir. Buhara'daki ıslahatçı grup 1905 yılından beri, Rusya sınırları içindeki Tatar Müslümanların eğitim devrimini esas aldıkları millî hareket ve İran ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşrutiyet akımının etkisi altında kalarak oluşmuştur. Üyeleri, küçük memurlar, küçük tüccarlar, zanaatkarlar, bir kısım ulema, medrese öğrencileri gibi şehirli orta sınıf tabakasından oluşmaktadır. Bu noktada, ulusal çağdaşlaşma aşamasında doğan memur-asker tabakasının, reform ya da devrimci hareketlerinin inisiyatifini elinde tuttuğu Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumdan farklılık göstermektedir.

Genelde Türkistan'da, özelde Buhara Emirliği'nde Ceditçilik hareketi 1905 yılından sonra aktif olarak rol oynamaya başlamıştır. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen halk ayaklanması sonucunda Çar II. Nikolay, Duma (danışmanlar meclisi) oluşturmuş, ülkeye dahil olan halklara sosyal, siyasi, dini ve kültürel bazı haklar tanımıştır. Bazı kaynaklarda meşrutiyet olarak anılan dönem 28 Şubat 1917 devrimine kadar devam etmiştir.[4] Böylelikle, Rusya Müslümanlarının "milli uyanışa" doğru hareketi başlamıştır.

Türkistan'da ilerlemeye yönelik fikirlerin oluşumu ve Ceditçilik hareketinin ortaya çıkışında Gaspıralı İsmail Bey'in de katkısı oldukça önemlidir. Öncelikle, usulü cedit okullarının açılışı, çocuk eğitiminin tamamen yeni bir yöntem ile uygulanması yalnız eğitimi değil, hemen hemen her alanı etkisi altına almıştır. 10 Nisan 1883'ten itibaren İsmail Bey tarafından çıkarılan *Tercüman* gazetesi her şeyden önce Rusya Müslümanlarının toplumsal kalkınmalarını sağlamak için yayınlanmıştır. İlk çıktığında sadece 320 alıcıya sahip olan *Tercüman* gazetesi "Dilde, fikirde ve işte birlik!" özelliğiyle tüm Türk toplumlarına seslenmektedir. Fakat bu okuyucu kitlesi Gaspıralı'nın azimli çalışması sayesinde oldukça artmış ve bu sayı birkaç yıl içinde 6 bini bulmuştur. *Tercüman* Kırım'dan başlayarak Kafkasya, Kazan, Sibirya, Türkistan, Çin Türkistan, İran, Mısır hatta Hindistan ve II. Abdülhamit'in izni ile Türkiye'de okunmaya başlanmıştır.[5] *Tercüman'*ın kullandığı dil

[4] Erşahin**,** Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s.90.
[5] Hablemitoğlu**,** Necip, *Gaspıralı İsmail*, Pozitif yayınları, İstanbul, 2015, s.84.

oldukça sadeleştirilmiş Osmanlı lehçesiydi, dolayısıyla Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar anlaşılmaktadır.[6]

Ceditçilik akımı Türkistan'a diğer bölgelere göre daha geç gelmiştir. Yeni bir fikrin bölgede yaygınlaşmasını hızlandırmak için İsmail Bey 1893 yılında bizzat Buhara'ya gelmiş ve yeni usul okulların açılmasına Emirden izin almıştır. Dönünce de *Tercüman*'da "Buhara ve Bahçesaray", "Bahçesaray'dan Taşkent'e", "Türkistan'ın yeni tarihi", "Buhara'da neler gördüm" gibi yazılar yazmıştır. *Tercüman* Türkistan'da çok büyük ilgi görmüş ve Çarlık hükümeti de o dönemlerde gazeteyi önemsememiştir. Türkistanlı Ziya Sait Bey, "Özbek Vakitli Matbuat-ı Tarihine Vesaik" adlı eserinde; "Türkistan ceditçilerinin *Tercüman'*ı çok sevip okuduklarını ve bunun muharriri İsmail Bey'e sonsuz muhabbet beslediklerini hatta kendisinin vefatında ceditçilerden birçoğunun 30 güne kadar göğüslerinde matem alameti taşıdıklarını" kaydetmektedir.[7]

Ceditler halkı kalkındırmak için, mektep ve medreseleri ıslah etmek, yeni modern okulları açmak, ticareti geliştirmek, laik kültürden yararlanmak, tiyatro, kütüphaneler kurmakla beraber gazete ve dergiler yayınlamak gibi işlerden başlamıştır. Gazete ve dergilerin ortaya çıkışı üzerinde 2. bölümde detaylı durulacaktır. Şimdilik Ceditlerin eğitim ve milli kalkınma üzerine ürettikleri çözümler incelenecektir. Ceditler hareketi önce eğitimle başlayıp, sonra güçlü sosyal ve siyasi hareketi dönüşmüştür.

18 Haziran 1909'da Buhara Ceditçileri "Terbiye-i Etfal" (Çocuklar Terbiyesi) Hayriye Cemiyetini kurmuştur. Cemiyetin birinci amacı İstanbul'a öğrenci göndermektir.[8] Bütün gençliği yeni fikir ve kültürle birleştirmek, bir ideal vermek amacıyla işe başlayan cemiyet yeni usulde gizli mektepler açtığı gibi Türkistan'ın muhtelif yerlerinden İstanbul'a talebe göndermeye de başlamıştır.[9] Seçilmiş öğrencilerden Osmanlı okullarında öğretmen olarak yetişmeleri ve Buhara'ya geri dönerek toplumu eğitmeleri beklenmiştir. İstanbul'a gönderilen ilk grup öğrenciler şunlardır: Osman Hoca, Polat Hocaoğlu, Ata Hocaoğlu, Mahzar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukim Bek ve Abdurrauf Fıtrat.[10] Birkaç yıl öncesinden düşünülen plana göre, İstanbul'da eğitim görecek öğrenciler, Buhara'ya dönüp

[6] Hablemitoğlu, Necip, A.g.e., s. 85.
[7] Hablemitoğlu, Necip, A.g.e., s. 86.
[8] Aynıy Sadriddin, *Asarlar*, 8 jildlik, 1-jild, Toshkent Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent, 1963, 233-bet.
[9] Baysun**,** Abdullah Receb, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943, s.16.
[10] Erşahin**,** Seyfettin, ERŞAHİN Seyfettin, Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX.Yüzyıl Başları), *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999,c.1,s.3, s.231.

bir sonraki nesil ceditçileri eğitecektir. Böylelikle, "Yaş Buharalılar" büyük güce sahip olacaklardır. Kısmen de olsa bu planlar gerçeklemiş, gönderilen gençler İstanbul'da iyi eğitim alarak kitaplar yazmış ve Osmanlı gazete ve dergilerinde çalışmıştır.

Abdurrauf Fıtrat'ın edebi kişiliği daha çok edebiyatla ilişkilendirilmiş, bu yüzden Fıtrat'ın yazar kişiliği üzerinde daha çok durulmuştur. Yazar kişiliğinden sonra ise edebiyat tarihçisi olarak anılmaktadır. Gazeteci kişiliği ise, diğer yönlerinin gölgesinde kalmıştır. Aslında o bir gazete başyazarı, o bir köşe yazarı, o bir söz sahibi gazetecidir. Matbuat daha yeni yeni başlamış olan o dönemde hiçbir gazete sürekli yayınlanmaz, zaman zaman devletin baskısıyla veya ekonomik sorunlardan dolayı kapanmak zorunda kalmaktadır. Tam bu dönemde bir gazeteci olarak faaliyet gösteren Fıtrat, *Hürriyet* adında gazetenin başyazarlığını yapmış, 70'e yakın makale yayınlamıştır. Bu çalışma da daha çok yazar, şair ve edebiyat tarihçisi olarak tanımlanan Fıtrat'ın diğer ünvanlara göre gazeteci kimliğini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Çalışma temelde biyografi çalışmasıdır. Ancak konu sadece ayrıntılı bir biyografi çalışması olarak ele alınmamış, Türkistan'da Çarlık Rusya'sı İmparatorluğu hakimiyetinin yıkılışa doğru gitmesi, Türkistan'da özgürlükçü görüşlerin ortaya çıkması, milliyetçi aydınların yaygınlaşması gibi süreçlerin bizzat iştirakçisi olan Fıtrat'ın Türkistan Özerkliği, Buhara Halk Cumhuriyeti gibi devletlerin kuruluşu sırasındaki olaylar karşısındaki tutumunu da belirlemeyi hedeflemiştir. Türkistan basın tarihi ve Cedit basını tarihi ile ilgili biyografi çalışmalarının sınırlı olduğu, bu nedenle yöntem bakımından sağlam bir teorik çerçevenin çizilemediği dikkate alındığında, bu çalışma eksik yönlerin giderilmesine yardımcı olması bakımından de önem taşımaktadır. Çalışma, Abdurrauf Fıtrat'ın 1886-1938 yaşadığı yıllar arasında yaptığı çalışmaları, özellikle de gazetecilik faaliyetlerini incelemektedir. Ayrıca Özbekistan Cumhuriyeti bağımsızlığı ilan ettikten sonra tekrar yayımlanan eserleri de araştırmaya dahil edilmiştir. Araştırmanın esas kaynağını Fıtrat'ın 2000-2010 yılları arasında 5 ciltlik kitap halinde basılan eserleri oluşturmaktadır. Bunun dışında kalan eserler de kütüphane arşivlerinden elde edilerek araştırmaya dahil edilmiştir.

Abdurrauf Fıtrat üzerine dünyanın çeşitli ülkelerinde bilimsel araştırmalar, makale ve filmler yapılmıştır. Örneğin, Özbekistan'da Fıtrat eserlerinin 5 cilt altında toplanmış, Japonya, ABD, Tacikistan, Fransa ve Türkiye gibi birçok ülkede çevrilerek okuyuculara ulaştırılmıştır. Türkiye'de Fıtrat üzerine araştırma yapanlar arasında Yusuf Avcı, Seyfettin

Erşahin, Bekir Tümen Somuncuoğlu gibi isimler bulunmaktadır. Yusuf Avcı, 1995 yılında Fıtrat ve Dilciliği adında doktora tezini savunmuştur. Ayrıca, Fıtrat ve Eserleri adında bir monografi kitabı basılmıştır. Seyfettin Erşahin, Buhara'da Ceditcilik Eğitim Reformu, Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası adlı kitabı okuyuculara sunmuştur. Bunun haricinde birçok yüksek lisans tezleri savunulmuştur. Çalışmada ilgili diğer çalışmalardan yararlanılmıştır.

Abdurrauf Fıtrat tarihin çok hızlı değiştiği, yüzyıllardır devam eden siyasi ve sosyal yapının kısa bir sürede ve en önemlisi üst üste değiştiği bir dönemde yaşamıştır. Yakın tarihe kadar daha düşük bir yaşam seviyesine sahip bir toplumun önce burjuva daha sonra da sosyalist düzenle tanışması, toplumun dinamiklerini etkilemiştir. Böyle bir ortamda insanlar özellikle de aydın kesim, siyasi ve sosyal görüşlerini sürekli değiştirmek zorunda kalmış, değişmese bile değişmiş gibi göstermeye mecbur bırakılmıştır. Abdurrauf Fıtrat da hayatın çeşitli dönemlerinde farklı farklı görüşleri savunmuştur. Uzmanlar ise onun gerçekten fikir değiştirdiğini ileri sürmüştür. Dini inancını değiştirmeye kadar giden bu sürecin gerçek olup olmadığı ise bilinmemektedir. Çünkü bugünkü uzmanların görüşleri Fıtrat'ın eserleri ve yayınladığı makaleleri üzerinden yola çıkarak varılan sonuçlardan oluşmaktadır. Sovyet rejimin sansürü etkili bir şekilde kullandığı düşünülürse, Fıtrat'ın eserlerinde yer alan görüşlerin tamamının yazara ait olduğu düşünmek yanıltıcı olacaktır. Çalışma esnasında bu tür ikilemlere ait bazı fikirler ortaya konmuştur. En önemli tartışma Fıtrat'ın önce İslamcı bir yazar, sonra da ateist bir yazara dönüştüğüne dair bir görüştür. Daha önce de bahsedildiği gibi bu durumları değerlendirirken Sovyet rejiminin sansürcü yapısını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Abdurrauf Fıtrat'ı bilim dünyasına bir gazeteci olarak tanıtmayı hedefleyenin tezin birinci bölümünde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Türkistan'daki siyasi, ekonomik ve sosyal hayat anlatılmaktadır. Çarlık Rusya'sının bölgedeki politikalarından yola çıkarak Ceditçilik hareketinin meydana geliş sebepleri açıklanmaktadır. Ceditçilik hareketi değerlendirilirken, hareketin ortaya çıkardığı aydınlar, milliyetçi yazar ve şairler hakkında da genel bir bakış sağlanmıştır. Tüm bu bilgilerin ardından bir Ceditçi aydın, Abdurrauf Fıtrat'ın Ceditçilik hareketindeki yerinden bahsedilmiştir. Ayrıca birinci bölümde Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı, kişiliği ve eserleri de incelenmiştir. Aydının doğumu, eğitimi, İstanbul hayatı, ailesi, vefatı hakkında bahsedildikten sonra Ceditçiliği, dini görüşleri, siyasi ve ilmi faaliyetleri hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Ayrıca Fıtrat'ın tüm eserleri dönemlere göre

ayrılmış ve değerlendirilmiştir. Yine bu bölümde Ceditçilik hareketinin Türkistan'da yaygınlaşmasına neden olan faktörlerden bahsedilmektedir. Ayrıca Türkistan'da basının doğuşu ve en önemlisi Milli Matbuatın ortaya çıkma süreçleri anlatılmaktadır. Osmanlı devletinde İttihat ve Terakki fırkalarının faaliyeti doğrudan Türkistan aydınlarını da etkilemiştir. Osmanlı'daki sosyal ve siyasi süreç Türkistan aydınlarına da ilham kaynağı olmuştur. Birinci bölümde ayrıca Milli aydınların çabasıyla ortaya çıkan Buhara Halk Cumhuriyeti ve hükümetinde yer alan Fıtrat'ın siyasi faaliyetleri de açıklanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise Fıtrat'ın gazeteci kişiliğinden bahsedilmektedir. Ayrıca yazdığı eserler, Türkiye'de yaşadığı ve Cedit hareketinin lideri olarak ön plana çıktığı dönemlere göre ayrılarak incelenmiştir. Bunun dışında Buhara Emirliği'nde muhalif bir gazeteci olarak yazdığı eserler gazetecilik faaliyetleri bakımından incelenmiştir.

2. ABDURRAUF FITRAT'IN HAYATI, KİŞİLİĞİ, ESERLERİ

2.1. Hayatı

2.1.1. Doğumu ve Ailesi

19. yüzyıl Orta Asya hanlıklarının son dönemi olmakla birlikte, bu dönem toplumsal yaşamın geri kaldığı bir dönem olarak bilinmektedir. Ayrıca Çarlık Rusya'nın bölgeyi fethetmesiyle birlikte nesillerdir aktarılan devletçilik tecrübeleri de kaybolmuştur. Bu dönemin tarihini aydınlatacak tüm evraklar neredeyse yok edilmiş, bir kısmı da Rusya'ya götürülmüştür. Hanlıklar dönemine son verildikten sonra Buhara, Hive Halk Cumhuriyetleri kurulduğunda önceki döneminin tecrübeleri tamamen geride kalmıştır. 4 sene sonra gerçekleşen reform hareketleriyle birlikte Halk Cumhuriyetleri dönemini de geride bırakılarak, yeni bir devletçilik sistemini ortaya çıkmıştır. Ardından da 1930 yılında gerçekleştirilen harf reformuyla birlikte Arap alfabesiyle yazılan tüm tarihi miraslar değerini kaybetmiştir. Daha sonra Latin alfabesi yerini Kiril alfabesine bırakmıştır. Ayrıca hicri hesaptan miladi hesaba geçilmesiyle tarih belirlemede de büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Sovyet yönetimi elinde Arap alfabesiyle yazılan her türlü kitap ve belgeleri toplayıp yakmış, saklamaya çalışanları da rejim karşıtı olarak nitelendirerek, sürgüne yollamıştır. Kısaca sadece 100 öncesi gibi görünen döneme ait bilgiler arada gerçekleştirilen değişimler dolayısıyla çok daha eski tarihe dönüşmüştür. Tüm tarihi evraklar, kitaplar, salnameler ve sair günlük hayattan silinmiş, toplum yüz yıl önceki tarihinden tamamen kopmuştur. Dolayısıyla, Abdurruaf Fıtrat gibi yüzyıl öncesinde yaşayan şahısların hayatı hakkında net bir bilgi vermek oldukça zorlaşmıştır. Bu yüzden her bilginin çeşitli kaynaklardan araştırılarak doğrulanması gerekmektedir.

Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı hakkında pek fazla bilgi yoktur. Çeşitli kaynaklarda verilen bilgiler bile birbirinden farklıdır ve çoğu zaman tahminlere dayanmaktadır. Fıtrat daha hayattayken bizzat kendisi şahsi hayatına ilişkin bilgileri herhangi bir hatırada yazmamış veya yazdıysa da günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu konuda en temel ve güvenilir kaynak olarak, Fıtrat'ın "Yapışmagan gaccaklar" makalesi[11] ve "mahpusluk bilgi formu"[12]

[11] Fitrat Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, 5 jildlik, 3-jild, Toshkent, 2003, 228-bet.
[12] Aktaran: QOSIMOV Begali, *Milliy Va Ijtimoiy Kurashlar Davri Adabiyoti*, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2004, 365-bet.

gösterilmektedir. Bunun haricindeki verilen bilgilerin çoğu tahminler ve varsayımlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, tezin bu kısmında verdiğimiz bilgiler birçok kaynaktan derlenmiştir.

Abdurrauf Abdurrahim oğlu Fıtrat Buhari 1886 yılında Buhara Emirliği'nin başkenti Buhara şehrinde doğmuş, doğum günü ise bilinmemektedir. Doğum yılı konusunda da birkaç görüş mevcuttur. Mahpusluk bilgi formunda 1886 yılında doğduğu gösterilmiştir[13] ve ona göre birçok araştırmacı bu tarihi kabullenmiştir. Ama bazı araştırmacılar 1880[14], 1884 gibi farklı tarihlerde dünyaya geldiğini savunmaktadır. Ayrıca Sadrettin Ayni'nin 1926 yılında (Fıtrat daha hayattayken) yayınlanan "Tacik Edebiyatı Numuneleri" adlı kitabında Fıtrat'ın doğum yılı hicri takvime göre 1304 olarak gösterilmiştir.[15] Doğum günü belli olmadığından ötürü bu tarih miladi hesapta 1886-1887 yıllarına denk gelmektedir. Mahpusluk bilgi formuna ve Ayni'ye dayanarak, Fıtrat'ın doğum yılı bu çalışmada 1886 olarak kabul edilmiştir.

Abdurrauf'un babası Abdurrahimbay Buhara'nın tüccarlarından olduğu için ismine "bay" eklenerek dile getirilmektedir. Bay Özbek Türkçesinde zengin anlamına gelmektedir. Abdurrahimbay ticaret maksadıyla sık sık Osmanlı, İran, Kaşgar gibi devletlere yolculuk yapan birisi olup, Hacı Nimatullah Muhterem'e göre[16] Abdurahimbay sarraf yani para, altın ve saire madenlerin alım satımıyla uğraşmaktadır. 1913'te Kaşgar'a geçtikten sonraki hayatı hakkında hiçbir bilgi yoktur.[17] Fıtrat'ın üvey kızı Sevara Karomatilla Hocayeva'nın hatıralarına göre, Fıtrat'ın babası Margilan'a gidip evlenmiş ve birinci ailesiyle ilişkilerini kesmiştir.[18] Sosyal çevresine göre ise Abdurrahimbay Buhara'nın eğitimli ve çevresinde olup biten haberleri takip eden biri olarak bilinmektedir.

Fıtrat'ın annesi Bibican'dır. Ancak bazı kaynaklarda asıl ismi Nastarbibi olduğu, hatta Mustafbibi olduğu da söylenmektedir. Annesinin tam olarak hangi tarihte doğduğu bilinmemekle birlikte tahminen 1866 doğumlu olduğu kabul edilmektedir.[19] Çocukların terbiyesi ve eğitimiyle bizzat ilgilenen Bibican'ın kendisi de eğitimli, okuma-yazma

[13] Aktaran: QOSİMOV Begali, a.g.e., 365-bet.
[14] Baymirza Hayit, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2004, s.604
[15] Ayni Sadrettin, *Namunai Adabiyoti Tocik*, Moskova, 1926, s.531.
[16] Aktaran: Qosimov Begali, a.g.e., 357-bet.
[17] Boltaboyev Hamidulla, *Fitrat va Jadidchilik*, O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, Toshkent, 2007, 5-bet.
[18] Karomatillaxo'jayeva Sevara, Qalbimga Mangu Muhrlangan, *Tafakkur* jurnali, 1996, S.2, 66-bet.
[19] Qosimov Begali, a.g.e., 357-bet

bilmekte ve Fıtrat'ın eğitim hayatında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bibican, 1940'lı yıllarda vefat etmiştir.[20]

Ailede en büyük çocuk Abdurrauf Abdurrahim'dir. Ondan sonra Abdurrahman adında kardeşi ve Mahbuba isimli (babasının ikinci eşinden) kız kardeşi gelmektedir. Abdurrahman da eğitimli ve Buhara'ya yakın bir ilçe olan Kagan'daki bir yayınevinde harf dizici olarak çalışmıştır. Ayrıca Fıtrat İstanbul'dayken Abdurrahman'a maddi destekte bulunduğu tahmin edilmektedir. 1937-1938 yıllarında Fıtrat'a karşı hareketler başlandığında akrabaları da halk düşmanının ferdi olarak işten atılmıştır.[21]

Fıtrat'ın birkaç kez evlendiği tahmin edilmektedir. Ancak bu konuda sadece 1932 yılında evlenmiş olduğu Hikmatay Fıtratova (önceki soyadı Kandova) hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Fıtrat ile 19 yaşında ikinci evliliğini yapan Hikmatay, önceki evliliğinden bir kız çocuğuna sahiptir.

Fıtrat'ın asıl ismi Abdurrauf Abdurrahim oğludur. Edebi faaliyetinde Micmar ve Fıtrat, Buharalı Abdurrauf, Abdurrauf gibi mahlaslarını kullanmıştır. Sonraları Fıtrat gerçek ismi olarak kabul edilmiş ve herkes Fıtrat domla (hoca) olarak hitap etmiştir. Fıtrat'ın evraklardaki gerçek ismi Fıtratov Rauf Rahimoviç'tir. Sovyet yönetiminde Abdurrauf, Abdurrahman gibi isimlerin başında gelen ekler dini inançtan dolayı kaldırılmış ve bu tür ifadeler tüm resmi evraklardan silinmiştir. Özetle, Sovyet kayıtlarındaki ismiyle Fıtratov Rauf Rahimoviç 1886 yılında doğmuş ve 1938 yılında idam edilmiştir.

2.1.2. Eğitimi

Abdurrauf Fıtrat'ın eğitimi hakkında hemen hemen herkesin kabul ettiği bilgiler mevcuttur. Fıtrat ilk eğitimini Buhara'da, mahalle mektebinde aldığı, sonrası Buhara'daki Mir-i Arap medresesinde okuduğu gibi fikirler dile getirilmektedir.22 Ancak okuduğu medresenin tam olarak Mir-i Arap olup olmadığına ilişki bir belge veya kaynak bulunmamaktadır. Fakat Kasımov, Mir-i Arab'ın günümüz müderrislerinden biri Abdulgafur Razzak oğlu'ndan

[20] Karomatillaxo'jayeva Sevara, a.g.e., 68-bet
[21] Karimov Erik, Fitrat Hayoti va Faoliyati Haqida, *O'zbek Tili va Adabiyoti* Jurnali, S.6, 1990, 14-bet
[22] Erşahin Seyfettin, Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX.Yüzyıl Başları), *Dini Araştırmalar*, Ocak-Nisan 1999,c.1,s.3, s.236

Fıtrat'ın bu medresede eğitim gördüğüne dair bilgilere sahip olduğunu ifade etmektedir.[23] Fıtrat'ın kendisi ise bu konuda şöyle yazmıştır:

> *"Ben, Asya'nın en kara dini merkezlerinden ve kara bir usul-i idareye tabi olan Buhara'da 1884 (notlar kısmında 1886 olduğuna yönelik bilgiler verilmiştir) yılında doğdum. Birinci terbiyeyi eski usuldeki dini bir mektepten aldım. Mektepten çıkınca, dini bir medreseye girip ders aldım, Namaz okudum mutaassıp bir Müslümandım".*[24]

Görüldüğü üzere kendisi Mir-i Arap'ta okuduğuna yönelik herhangi bir şey dememiştir. Ayrıca o dönemde Buhara'da iki yüze yakın medrese olup, medreseler yüksek, orta, başlangıç olarak kendi içerisinde bölümlere ayrılmıştır. Bu yüzden Fıtrat'ın Mir-i Arap'da okuduğuna dair görüşlerin hepsi birer tahmin olarak yer almaktadır.

Fıtrat 18 yaşına kadar Buhara'da eğitim görmüş, daha sonra babasıyla beraber yurtdışı seferlerine çıkmıştır. Türkiye, İran, Hindistan, Arap ülkeleri, Rusya'nın Moskova, Sankt-Petersburg şehirlerine ticaret için gitmiştir. "Tezkirat üş-Şuara" kitabında Nimatüllah Muhterem, Fıtrat'ı hacı olarak dile getirmiştir.[25] Bu durum yurtdışı seyahatleri esnasında Hicaz'a gitmiş olabileceğini de göstermektedir. Fıtrat'ın 1904-1909 yılları arasındaki döneminde neler yaptığı konusunda fikir öne süren yazarlar olmasına rağmen bu yıllardaki faaliyetleri hakkında kesin bir yargıda bulunamamaktadır. Sevara Karomatillahocayeva'nın hatıralarına dayanarak, Fıtrat'ın Hindistan'a seyahat ettiği ve bu dönemde zorluklar yaşadığı söylenebilir.[26] Fıtrat'ın eserlerinde Hindistanlı kahramanları sık sık dahil etmesi de Fıtrat'ın tam bu dönemde Hindistan'a gittiği kanıtlar niteliktedir.

1909 yılından sonra yaşamı hakkında da bilgiler eksik olsa da yine bu döneme ait kaynaklar bulunmaktadır. Fıtrat hayatının bu döneminde Ceditçilik tanışmış, yurt gelişimi, Buhara halkının mutluluğa erişimi, dünyanın diğer toplumları safında söz sahibi olabilmesi için her şeyden önce eğitimin geliştirilmesi gerektiğine ikna olmuştur. Böylelikle, önce kendini geliştirip, sonrasında gelecek nesilleri geliştirmeye karar vererek ceditçiliğe katılmıştır. Kendisi bu konuda şöyle yazar:

> *"....Buhara'da yeni başlayan ceditler hareketine karşılık gösterdim. Sonrasında ceditler hareketine katıldım. O zamandaki zihniyetin etkisi, eski ceditlerin teşvik ve*

[23] Qosimov Begali, *Maslakdoshlar*, "Sharq" nashriyoti, Toshkent, 1994, 71-bet
[24] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 231-bet
[25] Aktaran: Qosimov Begali, a.g.e., 357-bet
[26] Karomatillaxo'jayeva Sevara, a.g.e., 70-bet

> *yardımı ile Türkiye'ye tahsil için gittim. Tam o sıralarda ben dini reform taraftarı idim: dini bilim ile geliştirmek, bilime uymayan hurafeleri dinden çıkartmak, dini temizlemek hayallerine inanmıştım."*[27]

Bu düşüncelere bir tek Fıtrat sahip değildir. 1900'lü yılların Buhara'sında başta Ahmet Danış (Ahmet Kelle lakabıyla tanılan müderris, aydın) olmak üzere küçük bir grup aydın topluluğu Buhara'da yenilikçi fikirlere sahip olup, öğrencilerini bu görüşlerle eğitmiştir. Ayrıca İstanbul, Kazan, Kırım ve Delhi gibi şehirlerde basılmakta olan birçok basılı ürünler Buhara'ya getirilmiştir. Yenilikçi fikirlere eğilimi olan gençler bu gazeteleri okuyarak, aralarında toplantılar düzenlemiştir. Fıtrat de böyle bir ortamda kendisini geliştirerek, İstanbul'a gitmiştir.

2.1.3. İstanbul Eğitimi

Genelde Türkistan'da, özelde Buhara Emirliği'nde Ceditçilik hareketi 1905 yılından sonra aktif bir hal almıştır. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen halk ayaklanması sonucunda Çar II. Nikolay, Duma (danışmanlar meclisi) oluşturarak ülkeye dahil olan halklara sosyal, siyasi, dini ve kültürel alanlarda bazı haklar tanımıştır. Bazı kaynaklarda meşrutiyet olarak anılan bu dönem 28 Şubat 1917 devrimine kadar devam etmiştir.[28] Çarlık Rusya'sındaki değişimler ve yönetimdeki hafiflemelerden yararlanan Rusya Müslümanlarında da milli uyanış fikri oluşmaya başlamıştır.

1904-1905 Rus-Japon harbi sonucunda Rusya'nın mağlup olmasıyla birlikte Rus Hükümeti'nin engellemelerine karşı Türkistan halkının fikirlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. 1908'de Türkiye'de ve daha sonra İran'da olan inkılaplar halkın daha da bilinçlenmesine yol açmıştır. Buhara'da Ahmed Can mahdum (mahdum: alim oğullarına verilen sıfat); Sadrettin Ayni, Osman Hoca (hoca: Türklerin Oğuz devrinden beri münevver şahıslara halkın verdiği bir sıfat); Abdülvahid Rafi mahdum, Abdülkadir mahdum birleşerek Terbiye-i Etfal namıyla gizli bir cemiyet açmaya karar vermiştir. 1908 Nisan ayında Buhara'da Gazyan mahallesinde Osman Hoca'nın evinde toplanarak cemiyetin programını şu iki esas üzerinde hazırlamışlardır:

1. Metofizik zihniyete ve onun teşkilatına karşı mücadele yapmak;

---

[27] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 231-bet
[28] Erşahin Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s.90

2. Metofizik zihniyetten halkı kurtarıp asrın icaplarına göre yönlendirmek.[29]

18 Haziran 1909'da Buhara ceditçileri tarafından kurulan "Terbiye-i Etfal" (Çocuklar Terbiyesi) cemiyetinin birinci maksadı İstanbul'a öğrenci göndermektir.[30] Seçilmiş öğrencilerden Osmanlı okullarında öğretmen olarak yetişmeleri ve Buhara'ya geri dönerek toplumu eğitmeleri beklenmiştir. Ayni, cemiyetin tarihçesinden şu şekilde bahsetmektedir:

> *"Bu cemiyete Terbiye-i Etfal (Çocuklar terbiyesi) diye ad verdik, onun yardımıyla mektepler açtık. Mekteplerde eğitim alan çocukları cemiyet Orenburg, Kazan, Ufa, Kırım ve Türkiye'ye eğitim için göndermeye başladı. Zengin çocukları kendi imkanlarıyla, yoksul çocuklar ise cemiyet desteğiyle gönderilirdi... Cemiyete üye olmak çok zordu...Hatta Fıtrat gibi şöhretli gençler bile daha üyeliğe kabul edilmemişti."*[31]

Fıtrat'ın kendisi de ilk başta Ceditçileğe karşı olduğunu, fakat sonrasında ilgilenmeye başladığını söylemektedir.[32] İstanbul'a gönderilen ilk grup öğrenciler şunlardı: Osman Hoca, Polat Hocaoğlu, Ata Hocaoğlu, Mahzar Mahzum, Burhan Mahzumoğlu, Mukim Bek ve Abdurrauf Fıtrat.[33]

Terbiye-i Etfal cemiyeti tarafından gönderilen öğrenciler ve özellikle Fıtrat hakkında İstanbul'a tam olarak ne zaman geldiği ve ne zaman döndüğü hakkında farklı görüşler ifade edilmektedir. Yaklaşık 30 senedir Fıtrat üzerine araştırmalar yapan ve Fıtrat'ın 5 ciltlik eserlerini basıma hazırlayan Hamidulla Boltaboyev'e göre, Fıtrat 1909 Eylül ayından 1914 yılının ilkbaharına kadar İstanbul'da yaşamıştır.[34] 1911 yılına gelindiğinde İstanbul okullarında Buharalı öğrenciler 15, 1912 yılında ise 30'a ulaşmış ve öğrencilerin ihtiyaçlarının bir kısmını cemiyet karşılamıştır.[35]

Fıtrat'ın İstanbul'a gidiş yolu hakkında da farklı görüşler bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan, Fıtrat'ın Mukimbek ile İran üzerinden İstanbul'a gittiğini[36] belirtirken, Hamidulla Boltaboyev Fıtrat'ın kız kardeşi Mahbuba Rahim'in henüz yayınlanmamış hatıralarından

---

[29] Baysun Abdullah Receb, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 1943, s.15
[30] Aynıy Sadriddin, *Asarlar*, 8 jildlik, 1-jild, Toshkent Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent, 1963, 233-bet
[31] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 68-bet
[32] Fıtrat Abdurauf, a.g.e., 231
[33] Erşahin Seyfettin, a.g.e., s.231
[34] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e. 28-bet
[35] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 235-bet
[36] Togan Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan Yakın Tarihi*, İstanbul, 1991, s.354

onun Rus şehirlerinden biri Odessa üzerinden tekneyle İstanbul'a ulaştığını, teknede işçi olarak çalıştığına dair bilgiler olduğunu aktarmaktadır.[37]

Daha 20. yüzyılın başlarında, ilk defa İstanbul'a gönderilen Türkistanlı öğrenciler İstanbul'a gelince barınma ve destek konusunda tekkelerden yardım almıştır. Bu dönemde İstanbul'da Türkistanlıların birçok tekkesi yer almaktadır. Genelde, Türkistan'dan gelen hacı adayları, dervişler, tüccarlar, talebeleri ağırlayan tekkeler misafirlerin saray ile iletişimini sağlamada da yardımcı olmuştur. Diğer bir ifadeyle, tekkeler İstanbul'a gelen Türkistanlıların ilk durakları sayılmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarına doğru İstanbul'da mevcut 305 tekkeden Nakşibendî tarikatına bağlı olarak faaliyet gösteren tekke sayısı 65'dir.[38] Ayrıca tekke veya dergahların birçoğu Buhara tekkesi, Özbekler tekkesi veya Türkistan tekkesi adıyla bilinmektedir. Tekke postnişinleri yani yöneticileri de Türkistanlılar veya onların evlatları arasından seçilmektedir. Nakşibendi tarikatının kurucusu olan Bahaeddin Nakşibendi'nin yurdu Buhara'dan gelenler için söz konusu tekkeler ayrı bir değere sahiptir. Hac, ticaret ve diğer amaçlarla Türkistan'dan uzun ve zorlu seyahatlere çıkan insanlar için menzil denilen duraklarda bulunan bu tekkeler oldukça önemlidir. Osmanlı başkenti İstanbul'da, Özbek tekkeleri arasındaki en önemli merkezlerden biri de Üsküdar Özbekler tekkesidir. Nakşibendî tarikatına bağlı olan tekke *"el-Hac Hoca Hâce, Hacı Hoca, Kalenderhane"* gibi adlarla anılmıştır. Özbekler Tekkesi 1166/1752-53'te Maraş valisi Abdullah Paşa (Ö.1755) tarafından kurulmuştur.[39] Tekke diğer benzerleri gibi, aynı zamanda hac yolundaki Türkistanlıların uğradığı durakların başında gelmiştir. Tekkede hacı adaylarının veya başka nedenlerle İstanbul'a gelmiş Türkistanlıların barınma, yiyecek, nakit para gibi maddi ihtiyaçları karşılandığı gibi, zamanla sağlıklı bir şekilde menzillere ulaşmaları ya da ülkelerine dönmeleri için gereken temasların yürütüldüğü, resmi makamlarla ilişkilerin tanzim edildiği bir tür konsolosluk haline gelmiştir.

Buhara'dan gelen öğrenciler de ilk olarak tekkelere yerleşmiştir. Hamidulla Boltaboyev Fıtrat'ın Sultantepesi Özbekler Tekke'sine yerleştiğini ve tekkenin kayıt defterinde ismi

[37] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 18-bet
[38] Yeşilot Okan, ÇELİK Yüksel, VAROL Muharrem, *İstanbul'daki Türkistan Tekkeleri*, Türkçek, İstanbul, 2015, s.21
[39] Beyoğlu Süleyman, Millî Mücadele Ve Özbekler Tekkesi, Üsküdar Sempozyumu I 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler, C.1, s.201

geçtiğini ifade etmektedir.[40] Boltaboyev asıl kaynağın sayfası ve yerini belirtmemekle beraber Fıtrat'ın kesinlikle bu tekkede konakladığı ifade etmektedir:

> *"Dergâh kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1909 yılının Eylül ve Ekim aylarında Hacı Abdurrauf Buhari tekkede misafir olmuştur. Daha sonra, Sultantepe'ye yakın konumda olan Vaizin Medresesi'nden hücre alıp, orada hem tahsil görmüş hem müderrislik yapmıştır. Vaizin Medresesi'nin tarihçesini araştırmadan Fıtrat'ın İstanbul döneminin geri kalan kısmını oluşturmak mümkün olmadığı belli oldu".*[41]

Abdurrauf Fıtrat'ın İstanbul'daki eğitimi hakkında farklı görüşler mevcuttur. Timur Kocaoğlu nüfuslu darülfünunlardan birinde, Baymirza Hayit Muallimler Jimnazi'sinde Zeki Validi Togan, Vaizin medresesinde eğitim gördüğünü ileri sürmektedir. Boltaboyev, Fıtrat'ın Vaizin medresesinde okuduğuna inanmakta ve Togan'ın bir diğer eserinde de Fıtrat'ın Vaizin'de medresesi ile bağlı faaliyeti de dile getirildiğini söylemektedir. Ama Boltaboyev, bu konuda ne kadar ısrarlı olmasına rağmen kronolojik yönden bu gerçeği kabul etmek zordur. Zira, araştırmalarda Medreset'ül-Vaizin'in açılış tarihi 1912 Aralık olarak geçmektedir.[42] Eğer Fıtrat gerçekten Medreset'ül-Vaizin'de eğitim gördüyse, Eylül 1909'dan Aralık 1912'ye kadar hiçbir yerde okumaması gerekmektedir. Bu da bu medresede eğitim gördüğüne dair ifadelerin gerçekliğini şüpheye dönüştürmektedir.

İstanbul'a yerleşen Fıtrat ve diğer Buharalı gençler hemen bir cemiyet kurmuştur. Buhara'daki esas "Terbiye-i Etfal" cemiyetinin şubesi olarak açılan "Cemiyet-i Tamimi Maarifi Buhara" (26 Ekim 1909) Hayriye cemiyetinin kurucuları arasında Mukimbek, Sadik Aşurzade, Gulcalı Abdüleziz, Osman Hoca gibi şahsiyetler de yer almaktadır. Cemiyet kurucuları arasında İstanbul'daki tekkelerden biri Buhara tekkesinin o dönemdeki postnişini Abdurrahman Efendi'nin ismi de dile getirilmektedir.[43] Cemiyet Fıtrat ve Osman Hoca tarafından yönetilmektedir. Nizamnamesi[44] resmi ve açık bir şekilde ilan edilen cemiyet ismine uygun bir şekilde Buharalı ve Türkistanlıların eğitimi için önemli işler yapmıştır. Cemiyet Buhara ve Türkistanlı öğrenciler için İstanbul'daki okullardan kontenjan alarak, yeni gelen öğrencilere konaklama ve ders hazırlıkları gibi yardımlar sunmuştur. Fakat İstanbul ve Buhara'daki cemiyet üyeleri kimseye bilgi vermeden ve birbirleriyle doğrudan

---

[40] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 24-bet
[41] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 24-bet
[42] Akman Zekeriya, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C.20, S.1, Kış, 2007, s.86
[43] Yeşilot Okan ve diğerleri, a.g.e., s.63
[44] Nizamnamenin Latince transkripsiyonu için bakınız: *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Haarlem, 2001, s.472

iletişime geçmeden çalışmıştır. İstanbul'daki öğrenciler ülke hakkındaki bilgilerden düzenli olarak haberdar edilmiştir. Bunların haricinde cemiyet, Türkistan ve Buhara'dan Hicaza giden yolcuları da misafir etmiş ve onları düşünceleriyle etkilemeye çalışmıştır.[45] Söz konusu cemiyet Fıtrat ve diğer arkadaşlarının İstanbul'da meşgul oldukları en önemli faaliyetleri arasında yer almaktadır. Fıtrat bir dönemde 30'a yakın Türkistanlı öğrenci ile eğitim almıştır. Ayrıca Buhara Halk Cumhuriyeti Maarif naziri olarak çalıştığı dönemde yüzden fazla öğrencinin İstanbul'a göndermesinde önemli rol oynamıştır.

Abdurrauf Fıtrat ve diğer Türkistanlı ceditçiler İstanbul'da eğitim görmekle beraber cemiyet faaliyetiyle bizzat meşgul olmuştur. Ayrıca, ülkede siyasi ve iç hareketleri de taakip etmişlerdir. Bir yandan İttihat ve Terakki Cemiyeti gittikçe sesini duyurmaya başlaması, diğer yandan milliyetçi Genç Türkler'in her cephede etkin olması, böyle bir ortamda Fıtrat'ın görüşlerinin geliştirmesine neden olmuştur. İstanbul'da Mehmet Akif Ersoy, İbrahim Ebdurreşid, Fuad Köprülü gibi kişilerin düşüncelerinden etkilenmiş, aynı zamanda basılı araçları da takip ederek düşüncelerini şekillendirme fırsatı bulmuştur. Fıtrat, İstanbul'da İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi milliyetçi ve Sırat-ı Müstakim gibi İslamcı çevrelerle yakın ilişki kurmuştur.[46] Ayrıca Türk Yurdu dergisi vasıtasıyla Türkçülük gayeleriyle beslenmiştir. Sırat-ı Müstakim ve diğer İstanbul basını Buhara'da Fıtrat gelmeden önceki yıllarda da bilinmektedir. Zaten, genelde Türkistan'da, özelde Buhara'da ceditçiliğin gelişiminde Osmanlı'da ve diğer İslam ülkelerinde yayınlanan basının büyük payı olmuştur. Buhara'da geleneksel muhitte medrese eğitimi alan Fıtrat'a özellikle İstanbul'da geçirdiği 1909-1914 yılları, ıslahatçı ve inkılapçı fikirlerle tanışma imkânı hazırlamıştır. Bu dönemle ilgili dini, felsefi ve siyasi görüşlerinin önemli bir kısmını, esasen II. Meşrutiyet muhitinin etkisiyle yazdığı üç temel kitabı *Münazara, Beyanat-ı Seyyah-i Hindi* ve *Rehber-i Necat* ile vatan severlik fikirleriyle yazdığı şiir kitabı Sayha'da (İstanbul 1911) bulmak mümkündür.[47] Fıtrat İstanbul eğitimi döneminde yukarıda bahsettiğimiz çevrelerde Fıtrat-danişment olarak anılmaya başlanmıştır.[48] Sevara Karamatullahocayeva'nın hatıralarına göre, Fıtrat'ın İstanbul'a gitmesine babası karşı çıkmıştır. Babasına uymayarak gittiği için babası Fıtrat'a

[45] Ayniy Sadriddin, a.g.e., 236-bet
[46] Erşahin Seyfettin, a.g.e., s.237
[47] Erşahin Seyfettin, Fıtrat'ın Türkistan için II.Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine, *Bilig*, Güz/2008, S.47, s.24
[48] Mirvaliyev S., *O'zbek Adiblari*, Fan nashriyoti, Toshkent, 1993, 18-bet

hiçbir maddi destekte bulunmamıştır. Parasız kaldığı günlerde İstanbul sokaklarında kavun satarak geçinmiştir. Sonraları bir aşçıda çırak olarak çalışmıştır.[49]

Fıtrat'ın İstanbul'daki eğitim hayatı hakkında yukarıda anlatılar bilinmektedir. İstanbul'daki edebi faaliyetleri hakkında bilgilere diğer bölümlerde eserlerini incelerken yer verilecektir.

2.1.4. Buhara'ya Dönüşü ve Faaliyeti

İstanbul, Kazan, Orenburg ve Ufa'da devrin gerektirdiği modern eğitimi alan Buharalı öğrenciler ilk grubu 1913'ten itibaren Buhara'ya dönmeye başlamıştır Ayni bu dönemi şöyle anlatmaktadır: *"Bu arada İstanbul'da olan Ata Hoca efendi ve diğerleri Buhara'ya geldiler. Tabi, onlar mektepler çevresine toplanıp muallimler ile mektepleri ıslah etmeye giriştiler, muallimler ve gençler ile istişare etmeyi başlattılar".*[50] Fıtrat da 1914 yılının ilkbaharında Buhara'ya dönmüştür. Bu dönemde o sadece Buhara'da değil, belki tüm Türkistan'da tanınmış bir ceditçi haline gelmiştir. İstanbul'da yayınladığı kitapları ve makaleleri bölgedeki tüm ceditçileri etkilemiştir. Yeni fikir sahipleri ve hayranları için Fıtrat bir lider olarak anılmaya başlamıştır. Buhara'ya döner dönmez hemen modern okulları geliştirmek, geleceğin ceditçilerini yetiştirmek için çabalamıştır. Aynı anda Genç Buharalıların faaliyetlerine doğrudan katılmıştır. Fıtrat, Türkiye, İran ve Rusya'daki inkılapçı hareketlerden haberdar olup, Türkiye'deki yenilikçi aydınların faaliyetine bizzat şahit olmuştur. Fıtrat, diğer doğu toplumlarındaki inkılapçılardan farklı olarak Türkistan'da her türlü değişim ve kalkınmanın ancak eğitim yoluyla gerçekleşeceğine inanmış ve kendini bu yola adamıştır. Dayanması çok güç hale gelen hayat şartları hem Buhara emiri hem Çarlık Rusya'sının talep ve baskılarından eziyet gören ceditçiler usul-i cedit okullarını arttırarak kendilerini güçlendirmek istemiştir. Fıtrat ilk önce Buhara'daki cedit okullarına yönelmiş ve gençlere edebiyat, tarih, din, felsefe gibi dersler vermeye başlamıştır. Yeni usul okullarında en büyük sorun, ders kitaplarının eksik olmasıdır. Bu yüzden ceditçi aydınlar ders kitapları hazırlamaya başlamıştır. Fıtrat'ın da birçok eseri her şeyden önce okullarda ders vermek için hazırlanmış içeriklerden oluşmaktadır.

Fıtrat'ın Buhara'da aynı zamanda gazetecilik de yapmaya başlamıştır. Buhara'da ağır şartlar altında ve sadece ceditçilerin teşebbüsüyle çıkarılmakta olan *Buhara-i Şerif* ve *Turan* gibi

[49] Karomatillaxo'jayeva Sevara, a.g.e, 70-bet
[50] Ayniy Sadriddin, a.g.e., 251-bet

gazeteler gençliği yeni fikirlerle buluşturmak ve tek maksat yolunda birleştirmek için yayınlanmıştır. Fıtrat da bu gazetede düzenli olarak yazmıştır. Gazetecilik dışında Fıtrat tiyatro yazarı ve oyuncusu olarak da bilinmektedir. Buhara'da zamanının büyük bir kısmını Özbek tiyatrosunun kurulması ve işleyişiyle ilgili konulara ayırmıştır.[51] Fıtrat'ın birçok piyesleri hayatının bu döneminde yazılmış, sahnelerde canlandırılmakla beraber gazetelerde de yayınlanmıştır.

Yenilikçi fikirlerin kanyağı olan usul-i cedit okulları ve gazeteler gittikçe Emiri rahatsız etmeye başlamıştır. Otorite kaybından tedirgin olan dini ulema da belli bir süre sonra Emirden söz konusu müesseselerin kapatılmasını istemiştir. 1914 yılının ortalarından itibaren Rusya'nın baskısı ve Emir Alim Han'ın iktidarını kaybetme korkusu sebebiyle iki yönlü baskı artırılarak gazeteler kapatılmaya başlamıştır. Bunun sonucu olarak Marifet Neşriyatı ve kitap satış işleri yasaklanmıştır. "Milleti dinden çıkarıyor" gerekçesiyse okullar ve gazeteler, kitap dükkanları kapatılmıştır. Bu arada Rusya'da 1917 Şubat devrimiyle Çarlık'a son verilmiş ve yerine geçici hükümet kurulmuştur. Buhara Emiri geçici hükümeti kabul etmemiş ve karmaşık bir ortam ortaya çıkmıştır. Bu olayları bizzat takip eden Abdullah Receb Baysun şöyle anlatmaktadır:

> *"Rusya'da 1917 Şubat'ta Çarlığın devrilmesinden istifade ederek milliyetçi gençler Emir Alim Han'dan hürriyeti kelam ve hürriyeti matbuat istediler. Emir 1917 Nisan (7 Nisan) ayında bir beyanname ile çalışmalarına müsaade etti. Milliyetçi gençler ellerinde bayraklarla hürriyet marşları söyleyerek caddelerden geçtiler. Gençler bazı isteklerde bulunmak üzere Ata Hoca'nın riyasetinde üç kişilik bir heyeti Erk'de (Emir sarayı) bulunan Nasrullah Kuşbeyi'ye gönderdiler. Islahat taraftarı olan bu vezir heyeti iyi karşılamıyor ve emirin fermanıyla onları hapsediyor. Evlerine ve Rus kolonisi olan Kagan'a kaçamayan birçok genç Buharalılar tutuklanır. İstanbul'da tahsil gören gençlerin takibatı daha şiddetli oluyor. Kagan'a kaçabilenler arasında Abdülrauf Fıtrat, Ahmed Can Mahdum, Feyzullah Hoca ve Abdülkadir Beyler de vardı."*[52]

Fıtrat, hapsedilmek korkusuyla Osman Hoca gibi aydınlarla birlikte Semerkant ve Taşkent'e kaçmak zorunda kalmıştır. 1917-1918 yıllarında genellikle Semerkant şehrinde bulunmuş ve burada Mahmut Hoca Behdubi, Vasli Sıddıki ile *Hürriyet* gazetesini yayınlamıştır. Fıtrat bu gazetenin 27. sayısından son sayısı olan 87.sayısına kadar yazı işleri müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Fıtrat'ın o dönemlerde yazdığı makalelerine göre mevcut şartlarda Rusya

[51] Qosimov Begali, "Fıtrat", *Sharq Yulduzi jurnali*, S.10, Toshkent, 1992, 171-bet
[52] Baysun Abdullah Receb, a.g.e., s.26

İslam dünyası ile birleşmeye "mecbur", İslam dünyasına da Rusya ile birleşmek "vacip"tir. Türkistanlıların siyasi ve kültürel varlıklarını devam ettirmeleri yanında "din", "Kabe" ve "Kur'an"ın geleceği de bu ittifaka bağlı kabul edilmektedir. Fıtrat burada Bolşeviklerle beraber olma ve onları desteklemede fikri veya ideolojik bir yakınlıktan çok siyasi bir zorunluluktan hareket etmektedir.[53]

Reformcular, 1917'nin sonuna kadar yeni program hazırlamaktan başka bir faaliyet göstermemiştir. Program, Fıtrat tarafından hazırlanmış ve Ocak 1918'de, Merkez Komitesi'ne sunulmuştur. Fıtrat'ın program tasarısı, bir hukuk devletinin kurulmasını ileri sürmüştür.[54] Söz konusu bu hukuk devleti Emir'i tamamen ortadan kaldırmayı amaçlamamaktadır. Anayasal Monarşi tarzı bir yönetim istenmektedir. Ancak bu hedefe Genç Buharalılar güçleri yetmeyeceği için tek başına ulaşamayacaklarını düşünmektedir. Dolayısıyla, Genç Buharalılar Taşkent Sovyet Komiserliği'yle iş birliği yapmaya karar vermiştir. Genç Buharalılar Merkez Komitesi, Aralık 1917'de, Feyzullah Hoca başkanlığında, Taşkent'e bir heyet göndermiştir. Feyzullah Hoca, Halk Komiserleri Şurası Başkanı Kolesov ile görüşmüştür. Kolesov, reformistleri destekleyeceklerine dair teminat verse de Kokand'daki Muhtar Hükumet'i ortadan kaldırıncaya kadar, yardım edemeyeceklerini ifade etmiştir. Kokand'daki hükümetin düşmesinden sonra, Rus birlikleri 15 Mart 1918'de Buhara'ya yürümüştür. Sovyetlerin bu yıldırım harekatı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[55] Kısa bir çatışma sonrasında Ceditler yenilgiye uğramış ve Buhara ele geçirilememiştir. Taşkent'ten gelen komutan Kolesov Emir ile barış imzalamış ve belli bir bedel karşılığında geri dönmeye karar vermiştir. Akabinde Emir Buhara'daki 3 bine yakın insanı cedit taraftarı bahanesiyle öldürmüş, Genç Buharalılar çeşitli şehirlere dağılmıştır. Fıtrat da kısa bir süre Semerkant'ta kaldıktan sonra Taşkent'e temelli taşınmıştır. Semerkant'ta bir ay kalan gençler muhtelif şehirlere dağılmıştır. Merkezi Taşkent olmak üzere Semerkant, Kettekorgan, Kagan, Kerki, Çarcöy, Merv, Aşkabad ve Kersenebad gibi önemli şehirlerde cemiyetler açarak faaliyete başladılar. Taşkent'te Feyzullah Hoca *Uçkun*, Mirza Abdülkadir *Kurtuluş*, Semerkand'da Abdülrauf Fıtret *Hürriyet* adlarıyla gazete çıkarmıştır[56]

[53] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.118
[54] Hayit Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ yayınları, 1975, s.261
[55] Hayit Baymirza, a.g.e., s.261
[56] Baysun Abdullah Receb, a.g.e., s.38

Buharalı Ceditçiler Kolesov vakasından sonra çok zor bir durumda kalarak farklı şehirlere dağılmak durumunda kalmıştır. Bazıları açlıktan ölürken, birçok ceditçi siyasi faaliyetlerden vazgeçti, bir kısmı da mücadeleye devam ettirmenin tek yolu olarak komünizmi seçmiştir. Çünkü Emir'e karşı durmanın başka bir çözümü yoktu. Komünizm ideolojisi altında birleşerek, Buhara'yı ele geçirebilecekleri fikri benimsenmiştir. Fıtrat ise, 1919'da Buhara Komünist Partisi (BKP)'ne katılmış, (1919'dan beri merkez komite üyesi) ve sonradan da BKP'nin yayınladığı Özbek sosyo-politik ve edebi-ilmi dergi olan *Tang* (9 nisan 1920-15 Mayıs 1920 arasında yayınlandı)'ın düzenlenmesini üstlenmiştir. Aynı zamanda, Müslüman Örgütleri Türkistan Bölge Bürosu'nun (Müslüman Bürosu) yayın organı *İştirakiyun* (Komünist, 21 Haziran 1918-12 Aralık 1920)'un düzenleme yönetimi ile yakın ilişkilerde bulunmuştur. Bu büro, Ekim devriminden beri hem parti hem de Sovyet örgütleri tarafından önem verilmeyen Müslüman kitle ile Sovyet yönetimi arasındaki iletişimsizliği gidermek için, 1919 Mart ayında kurulmuştur. Müslüman komünist grubun organı *İştirakiyun*, Fıtrat'ın başladığı yeni bir edebi harekete, Bolşeviklerce sansür konuluncaya kadar yayınlanma imkânı bulmuştur.[57]

Fıtrat 1919-1920 yıllarında, Afganistan'ın Taşkent'teki elçiliğinde tercümanlık yapmış, elçilikteki 2 yıllık resmi görevinin yanında, edebi ve kültürel konularda yaptığı çalışmalarla iki ülke arasındaki yakınlaşmalara katkıda bulunmuş ve hizmet etmiştir. Ayrıca Afganistan'ın siyasi, kültürel, edebi ve eğitim hayatı ile de yakından ilgilenmiş, Afgan basınında ve edebiyat dünyasında yazılar yazan önemli şahısları da dikkatlice takip etmiştir.

Fıtrat şahsi gayretleri neticesinde 1919 yılında "Çağatay Gurungı" adlı cemiyeti kurmuştur. Cemiyet gayri resmi veya illegal bir şekilde değil hükümetin izni ile kurulmuştur. Çağatay Meclisi'nin en önemli amaçlarından biri, kendi Türk yazı dilinin bütün ses özelliklerini gösterebilen ve halkın okur yazarlığını geliştirecek olan yeni bir yazım sistemi oluşturmak için geleneksel Arap yazım kurallarında reformlar yapmaktır.[58] Cemiyetin aktif üyeleri arasında; Abdülhamid Süleyman, Mahmud Maksudov, Abdülmennan Mecidi, Maşrık Yunus, Abdülkayum Ramazan, Mennan Remzi, Şarasul Zünnun, Gulam Zaferi, Sancar Sıddıkov, Abdülbasit, Gazi Yunusov ve Mirmolla Şermuhammedov gibi önemli şair ve yazarlar bulunmaktadır. Bu üyelerin bazılarının mahlasları Fıtrat tarafından verilmiştir.

[57] Komatsu Hisao, *20.yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s.33
[58] Komatsu Hisao, a.g.e., s.33

Örneğin; Abdülhamid Süleyman'a "Çolpan", Maşrık Yunus'a "Elbek", Abdülbasid'e "Sancar", Mahmud Maksudaov'a "Batu", Abdülmennan Mecidi'ye "Uygur", Abdulkayyum Ramazan'a "Öktem" gibi Türk tarihine ve kültürüne katkıları olan şahsiyetleri sembolleri seçmiştir. Cemiyet'in öncelikli konuları dil ve imla meseleleri olmuştur. "Çağatay Deklarasyonu" isimli makale ile ilk açıklamasını yapan cemiyet, amaçlarının bütün Türk dünyasına hizmet olduğunu belirtmiştir. Cemiyet sloganını *"Geçmişten ders al, edebi mirasından faydalan"* olarak seçilmiştir. Tüm üyelerin katkıları ile Fıtrat, *Tang* adını verdiği dergiyi 9 Nisan 1920 yılında çıkarmaya başlamıştır. *"Beyin değişmediği sürece diğer değişimler kök tutmaz"* sloganıyla çıkan dergi sadece üç sayı çıkmış olsa da imla konusunda verdiği eğitici bilgiler oldukça önemli olmuştur. Önemli çalışmalarda bulunan cemiyetin faaliyetleri, Sovyet yönetimi tarafından çeşitli bahaneler öne sürülerek 1922 yılında yasaklanmış ve bir süre sonra cemiyet kapatılmıştır.

1920 yılının ikinci yarısında Lenin'in Bolşevik hükümeti bünyesinde yarı bağımsız statüyü sahip olan devletlere son verme kararını alınmıştır. Önce Hive hanlığı fethedilmiş, sonra Buhara'ya harekete geçilmiştir. 29 Ağustos 1920'de M. Frunze yönetimindeki Bolşevik ordusu Buhara'ya saldırı başlatmıştır. Emir Alim Han karşılık gösteremeyeceğini anlamış ve Buhara'dan kaçmıştır. 2 Eylül 1920'de Bolşevikler Kızıl Ordusu Han sarayı Ark'ı işgal etmiş ve Bolşevik devletinin kırmızı bayrağını saraya asmıştır. Tarih sayfalarına Buhara Baskını adıyla kaydedilmiş bu vakanın ardından Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuş, yönetimi Feyzullah Hoca(yev) başkanlığındaki Genç Buharalılardan oluşan komiteye devredilmiştir. 4 Eylül 1920'de Buhara'da düzenlenen kurultayda Buhara İnkılap Komitesi reisi ve 11 kişiden oluşan geçici hükümet ilan edilmiştir. Fıtrat ilk başta bu hükümette yer almamış, Taşkent'te faaliyetlerini sürdürmüştür. 6-8 Ekim 1920'de düzenlenen Tüm Buhara Halk vekillerinin 1. kurultayda Buhara Halk Cumhuriyeti resmen ilan edilmiştir. Bu kurulan devlet demokratik bir devlet yönetimine sahiptir ve Buhara İnkılap komitesi ve Buhara Halk Nazirler Şurası tarafından yönetilmektedir.

Buhara Halk Nazirler Şurası başkanı (bugünkü şartlara göre başbakanı) Feyzullah Hoca Fıtrat'ı devlet işlerine teşvik etmiştir. Fıtrat 1921 yılında maarif naziri, 1922 yılında hariciye dış işleri naziri, Halk Ekonomisi Konseyi reis yardımcısı, Merkezi İnkılap Komitesi başkan yardımcısı ve Halk Nazirleri Şurası başkan yardımcısı gibi görevlerde çalışmıştır. Maarif naziriyken Cumhuriyet bursuyla 70 Türkistanlı öğrenciyi Almanya'ya eğitime göndermiştir. 1921 yılında kurulan Buhara İlmi Cemiyeti'nin önder araştırmacısı olarak Buhara'daki tarihi

eserler, fen, sanat, kültür alanında araştırma projeleri başlatmıştır. Yine aynı cemiyetin teşebbüsüyle Buhara'da Şark musikisi mektebinin açılışında katkıda bulunmuştur. Cemiyet sayesinde elde edilen birçok tarihi eser günümüzde Özbekistan kütüphanelerinde saklanmaktadır.

Fıtrat'ın Buhara Halk Cumhuriyeti'ndeki kariyeri gittikçe yükselmekteyken Sovyet yönetimi onun gibi milli görüşlü, medrese eğitimli ve diğer ülkelerdeki reformlardan anlayan kişilerin devlet işlerine karışmasından rahatsızlık duymaya başlamıştır. Haziran 1923'te Moskova'dan gelen Rudzutak başkanlığındaki heyet Fıtrat ve daha birkaç kişinin görevden alınması ve hatta sınır dışı edilmesini istemiştir. Feyzullah Hoca'nın tavsiyesi ve desteğiyle Fıtrat Moskova'ya gönderilmiş ve 1923-1926 yıllarında Moskova'daki Lazerov adında Canlı Şark Dilleri Enstitüsü'nde çalışmıştır. Sonra da Sankt-Petersburg Devlet Üniversitesi'nde Türk, Fars ve Arap dilleri üzerine ders vermiştir. Bu dönemde profesör unvanına layık görülmüş ve Türkistanlı ilk profesör olarak tarihe geçmiştir.

1926 yılın sonlarına doğru ülkesine dönen Fıtrat, ilk başta Semerkant'taki Ali Pedagoji Enstitüsü'ne öğretim üyesi olarak çalışmıştır. 1932 yılından 1937 yılına kadar (tutuklanana kadar) Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde araştırmacı olarak çalışmıştır. Hayatının bu dönemini tamamen bilimsel çalışmalara harcamıştır. Özbek klasik edebiyatı üzerine birçok değerli araştırma yapmış ve kaybolmak üzere olan eserleri tekrar basıma hazırlamıştır.

2.1.5. Ölümü

1920'li yılların ikinci yarısından itibaren Sovyetler Birliği'nde siyasi manzara tamamen değişmiştir. Komünizm ve Sovyet devletinin kurucusu olan Vladimir Lenin 1922 yılında hastalanmış ve yönetimi partinin en ileri üyelerinden İosif Stalin'e devretmiştir. 21 Ocak 1924'de Lenin'in vefat etmesiyle tarihin en "zorba" şahıslarından olan Stalin, yönetimi resmen devralmıştır.[59] Bundan sonra Türkistan'da yapılan her türlü değişimin başında Stalin yer almıştır. Buhara Halk Cumhuriyeti nazirlerinin değişimi hakkındaki talep başta olmak üzere söz konusu cumhuriyetlere son verilmesi ve Özbekistan SSC kuruluşu da bizzat Stalin'in talimatıyla gerçekleştirilmiştir. Bir başka değişle 1920'li yılların sonuna doğru

[59] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 12 jildlik, 5-jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmıy Nashriyoti, Toshkent, 2003, 251-bet

Bolşevik hükümeti güçlenmiş, rakiplerin ve muhaliflerin saf dışı bırakılmasıyla birlikte sıra halkı bilgilendirmeye çalışan aydınlara gelmiştir.

Şura rejimi güçlendikçe fikri özgürlük azalmaya başlamıştır. Eski aydınları, özellikle ceditleri karalama çabaları başlatılmıştır. Her türlü hadiseye parti politikası açısından bakılmaya başlanmıştır. 1929 yılında "*Kızıl Özbekistan*" gazetesinin üç sayısında (13,14,15 Mayıs 1929) Celil Baybolatov'un "Özbek Edebiyatında Çağataycılık" makalesi basılmıştır. Fıtrat'ın *Özbek Edebiyatı Nümuneleri* eseri münasebetiyle yazılan bu makale baştan sona kadar yazarları "ifşa etme"ye yönelmiştir. Özellikle Fıtrat, Marksizm'i inkâr etmede, geçmişi idealleştirmede, burjuva milliyetçiliği gayelerini teşvik etmekle suçlanmıştır. Fıtrat ve esere önsöz yazan Atacan Haşim matbuatta cevap yazmıştır.[60] Fıtrat'ın söz konusu eleştiriye cevabı yine aynı gazete "*Kızıl Özbekistan*"ın 15-16 Eylül 1929 tarihli 215, 216. sayılarında "Yapışmagan Gaccaklar" başlığıyla basılmıştır. [61] Bu konuda Fıtrat'ın kendisi şu ifadeleri kullanmaktadır:

> *"Herhalde makaleniz daha çok benim şahsımı hedef aldığı münasebetiyle cevap tarzında değil, dertleşme şeklinde bir şey yazacağım...*
>
> *8. ve 10. yıllarda (yani 18-20 yıl önce) yazılan eserlerimden delil getiriyorsunuz. Azizim, benim koluma kalem tutup, eser yazdığıma yirmi yıl dolduğunu kendiniz de itiraf ediyorsunuz. Bu yirmi yıl arasında ben Özbekçe, Tacikçe yüz on formalık eser yazdım (makaleler hariç). Bunların hepsini Şura hükumetine, proletarya mefkuresine yararlı eserler olduğunu hiç iddia etmedim ve etmem de. İşin bu tarafını anlamak için tercüme-i halimi kendimden dinleyin*."[62]

Fıtrat'ın bu makalesi iftiraya karşı savunma niteliği taşımakla beraber aydının kendi elinden yazılan tercüme-i hali olarak oldukça önemli olarak kabul edilmektedir. Makalede siyasi değişimlere yönelik görüşlerini dile getirirken bazı yerlerde bilerek "yalan" veya "abartıya" başvurmuştur. Örneğin, aynı makalenin bir yerinde Fıtrat şöyle yazmaktadır: *"Benim dinsizliğim Özbekler ve Tacikler arasında herkesten önce herkesten daha çok meşhur olmuştu."*[63] Bu da Fıtrat sırf kendini korumak için böyle bir ifade kullanmıştır. Zira medrese eğitimi gören, İslamcı çevrelerde büyüyen ve İslam tarihi hakkında çok sayıda kitap, makale yazan birisi olarak dinsiz olması çok mümkün görünmemektedir.

---

[60] Not: Fıtrat'ın "Yapışmagan gaccaklar" makalesi yukarıdaki eleştiriye cevap olarak yazılmış ve "*Kızıl Özbekistan*" gazetasinin 15-16 Eylül 1929 tarihli 215-216.sayılarında basılmıştı.
[61] Fıtrat Abdurauf, a.g.e., 228-236-betlar
[62] Fıtrat Abdurauf, a.g.e., 228-236-betlar
[63] Fıtrat Abdurauf, a.g.e., 233-bet

Bu arada Fıtrat Baybolatov'un yazdığı makale planlı olarak gerçekleştirilmiş ve onu itibarsızlaştırmaya yönelik bir Sovyet propagandası olarak da değerlendirilmektedir. Diğer taraftan bazı çevrelerce kendini kabul ettirmek için de Sovyet yanlısı gibi hareket etmiş, bu yüzden de din karşıtı yazılar yazmıştır. Ancak Fıtrat hakkındaki olumsuz düşünceler bunlarla sınırlı değildir. 1930 yılından itibaren siyasi suçlu olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Yazarın araştırmaları onun "şura karşıtı" faaliyetine "eşyavi delil" sıfatıyla dile getirilmeye başlanmıştır.[64]

Şark Hakikatı gazetesinin 1930 yılındaki 180, 182, 183. sayılarında C. Baybolatov'un *"Özbeklerin edebi mirası bayrağı altındaki Pantürkizm"* başlıklı bir makalesi daha yayınlanmıştır. Bu çalışmada Fıtrat'ın "tarih"ini incelemeye çalışmıştır. 1923 yılındaki "suç"larını tekrar gündeme getirmiş, Fıtrat'ı apaçık bir şekilde "sinfi düşman" ilan etmiş ve bunu ispatlamaya çalışmıştır. Yukarıdaki çalışmanın yayınlanması sonucunda, *"Kur'anı neşretmek proletaryat işine ne kadar ihanet sayılırsa, söz konusu Özbek edebiyatı numunelerinin basılması da aynı şekildeki suçtur"* sonucuna varmıştır. Daha sonra bu makalenin Rusça versiyonu Fıtrat'ı suçlayan bir belge olarak "suç dosyasına" eklenmiştir. Buna rağmen, Feyzullah Hocayev tıpkı 1923 yılında yaptığı gibi bu defa da aydını bu tür suçlamalardan kurtarmayı başarmıştır.[65]

Fıtrat ve diğer aydınları suçlu ilan etme kampanyası belli bir süre durdurulmasına rağmen, 1936 yılına doğru tekrar canlanmaya başlamıştır. Bu defa Fıtrat'ı karalama kampanyasına Hamid Alimcan gibi tanınmış şair ve Sovyet ideolojisini önemseyen aydınlar dahil edilmiştir. Hamid Alimcan 1936 yılında "Fıtrat'ın edebi faaliyeti hakkında" adlı makalesinde Fıtrat'ı burjuva yazarı olmak ve komünist ideoloji karşıtı olmakla suçlamıştır. Söz konusu makale eleştirel bakış açısıyla yazılmış olsa da Fıtrat hayatken onun faaliyeti üzerine yazılan ilk kapsamlı analiz olması bakımından önemlidir.[66]

1937 yılına gelindiğinde cevap tarzında yazılan makaleler de Feyzullah Hocayev gibi dostların referansları da Fıtrat'ı kurtaramaz hale gelmiştir. Diğer ceditçi aydınlarla beraber onu da hapse atmak gerektiğine karar verilmiştir. 1937 yılının 23 Nisan gecesinde Taşkent'in Gülistan mahallesindeki 116. ev (günümüzde "Halklar dostluğu" meydanı civarı)

[64] Qosimov Begali, a.g.e., 2004, 364-bet
[65] Qosimov Begali, a.g.e., 2004, 364-bet
[66] Olimjon Hamid, Fitratning Adabiy Ijodi Haqida, *Sovet O'zbekistoni*, 1936.№4

aranmıştır.[67] 24 Nisan'da sabah erkenden Agabekov ve yardımcısı KGB üst subayı Mavrin 417 sayılı arama iznine dayanarak Fıtrat'ın evini aramıştır. Bu aramaya mahalle muhtarı Rızkı Hacıyev, komşusu İbadulla Adilov da katılmıştır. Arama belgesi ise üst subay Mavrin tarafından yazılmıştır. Arama sonucunda evde Fıtrat'ın pasaportu (No: 184671 Y.C.), ilmi kadro kimliği (No: 10256), el yazma fotoğrafları, tiyatro oyunu el yazması, üç kitap, elli dokuz sayfalı çeşitli yazışmalar, içinde üç sayfalı mektup olan açılmamış bir zarf, iki cep defteri, on av tüfeği mermisi bulunduğu arama belgesine kaydedilmiştir.[68]

Fıtrat, 24 Nisan 1937'de göz altına alınmış ve kurşuna dizildiği 4 Ekim 1938'e kadar hapiste kalmıştır. Fıtrat, işi üzerine "4269" sayılı "delo" (dosya) oluşturulmuştur. Söz konusu dosya 22 Haziran 1937'de başlatılıp[69], 30 Kasım 1939'da tamamlanmıştır. Bu dosya toplam 218 sayfadan oluşmaktadır.[70]

Fıtrat, 24 Nisan 1937'de Devlet Güvenlik Komitesi'nin (KGB) 4. bölüm başkanı binbaşı Ağabekov tarafından hapsedilirken aşağıdaki sebeplerle suçlanmıştır:

a) İnkılap karşıtı, milliyetçi teşkilat olan "Milli İttihad"ın üyesi olmak;
b) Çobanzade önderliğindeki Azerbaycan milliyetçi teşkilatıyla birlikte, Doğu Sovyet Cumhuriyetlerini Sovyetler Birliği'nden ayırıp, burjuva Turan devletini kurmak amacıyla örgütlenen Özbekistan devrim karşıtı teşkilatın başkanlarından birisi olmak;
c) Genç edebiyatçıları, devrim karşıtı milliyetçi teşkilata teşvik etmek ve onları devrim karşıtı milliyetçi ruhta yetiştirmek;
d) Devrim karşıtı milliyetçi ruhta şiir ve diğer edebi eserler yazmak.[71]

Dosyada 5 Mayıs 1935'te de KGB üyelerinden Ağabekov ve Matveyev 354 sayılı arama emriyle Fıtrat'ın evinde ve kaldığı diğer yerlerde yapılan aramalara dair kanıtlar bulunmaktadır. Belgeye göre görevliler Fıtrat adına Afganistan'dan gönderilen "Takvim" ile de ayrıca ilgilenmiştir. Bu belgeler kurala uygun bir şekilde imza altına alınarak resmileştirilmiştir. Protokolün bir nüshası Fıtrat'a imza karşılığı tebliğ edilmiştir. Kasimov

[67] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 144-bet
[68] Avcı Yusuf, *Fıtrat ve Eserleri*, T.C.Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1997, s.29
[69] Not: Büyük ihtimal bu tarih 22 Temmuz 1937 olmalı. Çünkü B.Kasimov "Meslektaşlar" kitabında mahpusluk formunu getirirken, tarihini 22 Temmuz olarak gösterir. Yani mahpusluk formu ilk soruşturma gününde doldurulmuş olmalı. 22 Haziran sadece bir harf hatası olabilir. Rus ve Özbek dilinde Haziran-Temmuz, İyu***n***-İyu***l*** şeklinde gelir.
[70] Murtazoyev J., Sohibov H, Fitratga Qarşı Fitna, Jahon Adabiyoti Jurnali, Toshkent, 1997, S.3, 171-bet
[71] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 147-bet

belge tarihinde bir yanlışlık olduğunu ve belgedeki yılın 1937 olması gerektiğini ileri sürmektedir.[72] Fıtrat gözaltına alındıktan iki ay sonra, aşağıdaki mahpusluk bilgi formu oluşturulmuştur.

Tablo 2.1. 22 Temmuz 1937'de doldurulan "Mahpusluk Bilgi Formu"[73]

Adı Soyadı:	Fıtratov Rauf Rahimoviç
Doğum Tarihi ve Yeri:	1886, Buhara
Daimî Oturduğu Adres:	Taşkent şehri, Gülistan mahallesi, No: 116
İş Yeri:	Puşkin Dil ve Edebiyat Enstitüsü
Görevi:	İlmi İşler Bölümü üyesi
Mülkü:	Özel evi mevcuttur
İctimai Ahvali:	Hizmetçi
Milliyeti ve Uyruğu:	Özbek, SSCB
Parti Üyeliği:	Yok
Tahsili:	Yüksek
Sabıkası:	Yok
Aile Terkibi:	-
Eşi:	Fıtratova Hikmet, 25 yaşında
Yaşadığı Yer:	Gülistan mahallesi, No: 116
Annesi:	Fıtratova Bibican, 70 yaşında
Kızı:	Fıtratova Sevar, 7 yaşında.

Fıtrat, hapiste geçirdiği 1,5 yıllık süreçte birkaç defa sorguya alınmış ve her defasında farklı suçlamalara maruz kalmıştır. 5 Ağustos 1937'de ÖzSSC İçişleri Bakanlığı çalışanlarından Trigulov ve Matveyev'lerin hazırladığı ve Agabekov'un tasdik ettiği yedi maddelik suçu isnat edilmiştir. Fıtrat, *"anti devrimci, milliyetçi, ceditçiliğin teorisyenlerinden, liderlerinden birisi ve Sovyet hakimiyetinin ilk günlerinden başlayarak son güne kadar Parti ve Sovyet hükümetine karşı milliyetçi, Pantürkist, anti devrimci hareketlerde aktif olarak bulunmuş"* bir kişi olarak, Özbekistan Ceza Kanununun 66. ve 67. maddelerinin 1. kısmına göre yargılanmıştır. Dördüncü kez sorgulama yapıldıktan sonra, 30 Kasım 1937'de alınan kararda Fıtrat'ı "halk düşmanı" olarak nitelendirilmiştir. Özbekistan SSC Ceza Kanunu'nun 1. kısmına göre "vatan haini" olmakla suçlanmıştır. Fıtrat, suçlamaların yer aldığı evraka imza atsa da araştırmacılara göre attığı imzadaki *"okudum, kısmen razıyım"* ifadeleri

[72] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 148-bet
[73] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 149-bet

oldukça önemlidir.[74] Fıtrat, yetkililerle iş birliği yapması halinde suçunun hafifletileceğini düşündüğü için önüne konulan evraklara imza atmıştır. Buradaki bir diğer ihtimal de Fıtrat, hapisten hiç çıkamayacağını anladığı için infaz işlemlerinin bir an önce sonlanması için evrakları imzalamıştır.

4 Aralık 1937'de soruşturma tamamlanmış ve işlediği suçlar söylenmiştir. Fıtrat bu kez de evraklara *"Davam yok, hiçbir şey ilave edemem"* diye imza atmıştır.[75] Aradan beş ay geçtikten sonra 20-23 1938 tarihinde yeniden soruşturma başlatılmıştır. Bu kez Fıtrat, 1918 yılından bu yana İngilizlerin casusu olarak faaliyet göstermekle suçlanmıştır. Bundan sonraki soruşturmalarda "Alman gizli servisinin başkanı olarak çalıştığı" suçu eklenmiştir. Araştırmalara göre, NKVD yani İçişleri Milli Komiserlik organları Fıtrat'ı psikolojik olarak her yönden yıpratmak için her türlü yöntemi kullanmıştır. Örneğin, Fıtrat hapsedildikten 6 ay sonra eklenen suçları duyurmak için ilk soruşturma (24 Nisan 1937) yapılmıştır. İkinci soruşturma da yedi ay sonra (23 Mayıs 1937) yapılmıştır. Üçüncü soruşturma ise 23 Eylül 1938'de yani idam edilmesinden 11 gün önce yapılmıştır.[76]

Mahkeme 5 Ekim'de toplanmış, toplantı 12:25'te başlayıp, 12:40'te bitmiştir. Sadece 15 dakikada bir insanın hayatı üzerine son karar verilmiştir. Fıtrat'ın idamına ve tüm mal varlığına el konulmasına karar verilmiştir. "Mutlaka Gizli" mührüyle arşivlenen belgede Binbaşı Mihalev tarafından yazılan bir bildiri yazısına göre, Fıtratov Rauf Rahimoviç'in kurşuna dizilimi hakkındaki hüküm 4 Ekim 1938'de Taşkent'te icra edilmiştir.[77] Mihalev'in bu yazısı Fıtrat'ın 4 Ekim'de idam edilip, ertesi gün yani 5 Ekim'de mahkeme hükmü çıkarıldığını göstermektedir.

Fıtrat'ın kızı Sevara Karomatillahocayeva bu anları şöyle anlatmaktadır:

> *"Bir günü evimizi şapkalı, askeri paltolu kişiler bastı. Küfürler ve bağırmalarla evimizi dağıttılar, sonra babamı götürdüler. Annem ikimiz ağlaya-ağlaya kalmıştık. Bundan sonra babamı hiç görmedim. Dört ay sonra annemi de hapsettiler. Beni Kumlak'taki yetimhaneye verdiler. Orada 6 ay kadar kaldım. Sonra dayım beni aldı. O Ticaret komiseri yardımcısıydı, koca bir mağazanın yöneticisiydi. Çok geçmeden onu da hapsettiler.*

[74] Murtazoyev J., Sohibov H, a.g.e., 173-bet
[75] Murtazoyev J., Sohibov H, a.g.e., 177-bet
[76] Murtazoyev J., Sohibov H, a.g.e., 177-bet
[77] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 154-bet

Bu vakalardan yarım yıl kadar sonra annemi serbest bıraktılar. Annem geri dönünce Gülistan'daki evimize gittik. Ama ne yazık ki, evimize çoktan başkalar girmişlerdi. O bizi konuşturmadı bile ve "Gidin, halk düşmanının kuyrukları! Yoksa tekrar hapse attıracağım!" diyerek kovdu. Daha yeni hapisten çıkan ve hapishanenin iğrenç kokusu hala gitmemişken annem ikimiz çaresizce gitmek zorunda kaldık. Annem bir günü babamı son kez gördüğünü anlattı. Bir gün bayanları normal vakitten biraz erken hapishane bahçesine yürümeye çıkarmışlar. Sonra "tesadüfen" babam Fıtrat'ı da gezdirmeye çıkarmışlar. Hava soğukmuş. Babam tanılamayacak durumdaymış: saç-sakalı kesilmiş, gözleri içine girmiş. Rengi sarı, keyfi kırıkmış. Evden götürdüğü bir yorganın ortasından delik delip, giymiş. Babam "Bu son kez görüşmemiz lakin ben mutluyum" demiş. Annem "Neden mutlusunuz?" diye sorduğunda, "Sizinle görüşebildiğim için" demiş. Başka bir şey konuşmanın imkânı olmamış, ağlayarak ayrılmışlar." [78]

Sonraki yıllarda serbest kalan Hikmetay, ancak olaydan on dokuz yıl sonra 1956'da eşinin akıbeti hakkında soru sormaya başlamış ve SSCB Yüksek Mahkemesi'ne müracaat etmiştir. SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Komisyon Başkanının yardımcısı Adliye Albayı V. Borisoklebskiy imzası ile sadece iki nüsha hazırlanıp birisi ÖzSSC İçişleri Bakanlığı'na, ikincisi ise 1.Özel Bölüm Başkanlığı'na gönderilen "Gizli" mektupta şunlar yazılmıştır:

"Bilindiği gibi 1886'da doğan R.R.Fıtrat, SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Komisyonu tarafından 15 Ekim 1938'de mahkeme edilmiş ve cezasını çekmekte iken 3 Kasım 1944'te vefat etmiştir."[79] Bu belge Fıtrat'ın ölümüne ilişkin iki farklı tarih olduğunu göstermektedir. Begali Kasimov, Fıtrat'ın 1944 yılına kadar hayatta kalmasının mümkün olmadığını, represyonun[80] büyük bir kısmının 1937 yılının sonbaharından 1938 yılının sonbaharına denk geldiğini ve idam edilenlerin özel gizli talimata göre farklı tarihlerle kaydedildiğini ifade etmektedir.[81] Dolayısıyla, Fıtrat ve diğer aydınlar 4 Ekim 1938'de idam edildiği tarih olarak kabul edilmektedir. O represyon hareketinde kurşuna dizilen bir başka aydın Abdullah Kadiri'nin de 4 Ekim 1938'de idam edildiği hakkında resmî açıklama yapılmıştır.[82] Fıtrat hapsedildikten sonra onun eserlerinden bölümler alınarak, ders kitaplarının tümü "Pantürkizm" görüşlü olarak kabul edilmiştir. "Bilim yolları", "Dil Sabakları (Bilgisi)" gibi ders kitapları da bu kitaplar arasında yer almaktadır.[83]

[78] Karomatıllaxo'jayeva Sevara, a.g.e., 71-72-betlar
[79] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.33
[80] Sovyet yönetimince milli aydınlara karşı başlatılan baskıyı halk arasında respresyon olarak adlandırıyordu.
[81] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 155-bet
[82] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.33
[83] Murtazoyev J., Sohibov H, a.g.e., 174-bet

SSCB Yüksek Mahkemesi Askeri Komisyonu 1 Ağustos 1957'deki toplantısında SSCB Baş Savcısı, Fıtrat'ın olayı hakkındaki sonucu değiştirerek "4N – 07109157" numaralı hakimler kararını çıkarmıştır. Kararda hiçbir zaman Fıtrat'ın cinayet işlemediği "açıklanmış" buna isnat edilerek çıkartılan 5 Ekim 1938'deki hüküm geçersiz sayılarak bu olay durdurulmuştur. Toplantı başkanı Adliye binbaşısı P. Lihaçev Özbekistan Devlet Güvenlik Komitesi hesap deposu (arşiv) bölümü başkanlığına, Fıtrat olayı müddetince aklama komisyonunun 1 Ağustos 1957'deki kararını uygulamak için "gizlice" yazı yollamıştır. Ardından 10 Kasım 1957'de, Fıtrat'ın eşi Hikmetay'a aklama haberi ulaştırılmıştır. Hikmetay o zaman Taşkent'te Sabir Rahimov sokağı 2. yol No:6'da oturmaktadır. Yaşadıkları bu avlu, 24 Nisan 1937'de Fıtrat'ın hapsedilmesiyle muhtemelen değiştirilmiştir. Çünkü Hikmetay'ın hapisten çıkınca Gülistan mahallesi 116'ya değil, Tahtapul 6'ya gittiği bilinmektedir. Bunun gibi bazı yazışmalarda Puşkin 47'de oturduğu da kaydedilmektedir. Bütün bunlar onların kendi avlulu evlerinin ellerinden alındığını ve kiralık evlerde oturmaya başladıklarını göstermektedir. [84]

Bugün Fıtrat'ın Taşkent ve Buhara'da caddelere, okullar verilmiştir. Doğduğu şehirde ise adına müze ve park açılmıştır. Özbekistan Bakanlar Kurulu'nun 24 Şubat 1996'da yayınladığı kararla doğumunun 110. yıldönümü ulusal düzeyde kutlanmıştır. Ali Şir Nevai adına verilen Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Ödülüne layık görülmüştür.[85] Buhara Devlet Üniversitesi 1992 yılından bu yana Fıtrat'ın hayatı ve eserleri konulu bilimsel sempozyum düzenlemektedir. Özbekistan'da 2001 yılından bu yana 4 Ekim "Baskı Kurbanlarını Anma Günü" olarak kutlanmaktadır.

2.2. Fıtrat'ın Ceditçi Kişiliği

Bu bölümde Abdurrauf Fıtrat'ın ceditçi şahsiyeti üzerinde durulacaktır. Konuyu daha derin anlatabilmek için önce Ceditçiliğin tarihçesinden bahsedilecektir. Özellikle, Buhara Ceditçiliği'nden bahsedilecektir. Buhara'da ceditçilik biraz daha geç gelişmiş ve farklı hedeflerle yola çıkmıştır. Dolayısıyla Ceditçilik ve Buhara Ceditçiliği'ne genel bir bakışla, Fıtrat'ın Ceditçilik hareketindeki yeri ve hizmetlerini kaleme alınacaktır. Bunun için Ceditçilik nasıl bir hareketti, ne zaman başladı, oluşumunda etken olan unsurlar nedir,

[84] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.35
[85] Qosimov Begali, a.g.e., 2004, 366-bet

hareketin önemli kişileri kimlerdi, ceditçiler nasıl bir devlet istiyorlardı gibi soruların cevabı aranacaktır.

2.2.1. Ceditçiliğin Doğuşu ve Yaygınlaşması

Türkistan, Timur (1336-1405) Devleti'nden sonra parçalanmaya başlamış ve 19. yüzyıla gelindiğinde bölge Hive, Kokan Hanlıkları ve Buhara Emirliği olmak üzere üç ayrı devlete ayrılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya'sı bölgeyi tek tek fethetmeye başlamış, Rus askerleri 1853-1865 yıllarında Akmescit, Tokmak, Taşkent gibi şehirleri ele geçirerek merkezi Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği'ni tesis etmiştir. 14 Temmuz 1867 yılında Kokan Hanlığı'na resmen son verilmiştir. Sonra Buhara Emirliği ve Hive Hanlığına doğru ilerlemiştir. Fakat Kokan Hanlığından farklı olarak, bu devletler tamamen ele geçirilememiş ve yapılan anlaşmalara göre Rusya'ya bağlı özerk devlet statüsünde statüsü verilmiştir. Hive Hanı ve Buhara Emiri devlet sınırları içinde serbest, dış ilişkiler konusunda kısıtlanmıştır. Rusya için bu bölge bir hammadde kaynağı olarak görülmekte ve karşılık vermeden sömürülmüştür. Aslında Rusya'nın kendisi de bu dönemde ekonomik yolsuzluğa uğramıştır. Bu gibi faktörler ceditçilik hareketinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

2.2.1.1. Ceditçilik

Ceditçilik, 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya Müslümanları (Kırım, Kazan, Kafkas ve Türkistan Müslümanları) arasında eğitim ve kültür alanında başlayan bir yenileşme hareketidir. Ceditçilik Batı'daki aydınlanma felsefesinin İslâm dünyasına yansıması ve "usûl-i cedît" adlı eğitim hareketinin etkisiyle ortaya çıkmıştır.[86]

19. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen her Müslüman toplumunda, özellikle Çarlık Rusya'sına bağlı tüm Müslüman toplumlarında ilk öğretim şehirlerde medrese bünyesinde, köylerde ise camilerin yanında bulunan mekteplerde geleneksel yöntemlerle yürütülmüştür. Bir çocuk çoğu zaman 15-20 yıllık eğitimin sonucunda ancak okuma yazmayı öğrenmiş, Kur'an'dan sureleri ise çok az ezberleyebilmiştir.[87] Çünkü medrese ve mekteplerde eğitim düzensiz yürütülmekte, dersler genellikle sadece kışın olup, yazın talebeler eğitimleri için

[86] Akyol Taha, "Cedidçilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.7, s.211

[87] Not: Fıtrat'ın ilk kitabı "Münazara"nın ana temalarından biri de kadimci eğitimin başarısızlığıdır. Bir müderris dilinden anlatıldığına göre eğitim arapça olmasına ve 20 yıl sürmesine rağmen bir kitabı ancak okuyabilen bir müderrisle hiçbir gelişmenin olamayacağı mesajı verilmektedir.

para kazanmak üzere çeşitli yerlerde çalışmaktadır. "Usûl-i kadîm" denilen bu yönteme karşı çıkarak yerine usûl-i cedîd adıyla Batı'daki eğitim sisteminden etkilenen bir yöntem öneren kişilere Ceditçiler (Batı dillerinde Djadids) ve bunlar vasıtasıyla gelişen akıma da Ceditçilik (Djadidisme) denilmiştir.[88]

Ceditçilik 19. yüzyılın 80'li yıllarında Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914) önderliğinde Kırım Tatarları arasında ortaya çıkmıştır. Akımın temsilcileri çoğu zaman kendilerini terakkiperver, sonralarında ceditler olarak tanıtmaya başlamıştır. Dönemin ileri gelen terakkiperver güçleri, aydınlar, yerli ahalinin dünya gelişiminden geri kalmışlığını ve bundan dolayı toplumu ıslah etme zaruretini hissetmiştir. İsmâil Bey eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu İstanbul'da Genç Türkler'den, Paris'teyken de sosyalist ve liberalistlerden etkilenmiş, bu şekilde Batı'daki eğitim sistemini tanıma imkânı bulmuştur. Gaspıralı İsmâil Bey, Kırım'da ve Rusya'daki diğer Türk beldelerde halkın içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için öncelikle eğitim ve kültüre önem verilmesini istemiş, ıslah çalışmalarının ilkokullardan başlatılması, bu okullarda uygulanagelen usûl-i kadîmin terkedilerek yerine usûl-i cedîdin yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. 1883 yılında Kırım'da "Dilde, Fikirde ve İşte Birlik" alt başlığıyla çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesinde usûl-i cedîtle ilgili fikirlerini dile getirmiş ve ilk öğretimdeki sistemi eleştirmiştir.[89] Ceditçilik akımına bir başlangıç noktası belirleme ihtiyacı söz konusu olursa, bu başlangıç *Tercüman* gazetesinin yayına başladığı 10 Nisan 1883 tarihi olarak kabul edilmektedir. Zira yenilikçi fikirler uzak ve yakın tüm bölgelere bu gazete vasıtasıyla ulaşmış ve yaygınlaştırılmıştır.

İlk başta sadece eğitim reformunu savunun düşünce gittikçe sosyal ve siyasi bir harekete dönüşmüştür. İsmail Bey fikirlerini yaygınlaştırmak için Türk dünyasının birçok şehrini bizzat ziyaret etmiş ve yetkililerle görüşmeler yapmıştır. Örneğin, 1893 yılında Türkistan'a gelmiş ve yetkililerle usul-i cedit okulları üzerine istişarede bulunmuştur.[90] 23 Mayıs 1893 yılında Buhara Emirinin de katıldığı törenle Buhara Emirliği'nde karşılanmış ve dört gün kalarak yeni usul mekteplerle ilgili görüşmeler yapmıştır.[91] İsmail Bey bu konuda her ne kadar çaba harcamış olsa da gerçekte ceditçilik muhtelif bölgelerde paralel olarak gelişmiş

[88] Akyol Taha, a.g.e., s.211
[89] Akyol Taha, a.g.e., s.211
[90] Hablemitoğlu Necip, *Gaspıralı İsmail, Pozitif yayınları*, İstanbul, 2014, s.100
[91] Hazırlayan: Erşahin Seyfettin, *Buhara'da Cedidcilik Eğitim Reformu*, T.C: Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.16

ve tek bir merkeze bağlı kalmamıştır. Genel olarak aynı hedef yani toplumu geri kalmışlıktan kurtarmak yolunda hareket eden aydınlar, birbirlerine bağlı olmaksızın gelişmeye devam etmiştir. Yani ceditçiliğin yegâne siyasi ve iktisadi merkezi yoktu ve tek merkezli bir yapının kurulması gibi hedefleri de olmamıştır. İsmail Bey ise bu yolda sadece bir fikir kaynağı olmuştur. Bazı bölgelerde İsmail Bey'den öncesinde de ıslahı gündeme getiren, eserleriyle bu fikri öne süren Şihabeddin Mercani (1818-1889), Muhammed Abduh (1849-1905) gibi aydınlar ve onlar sayesinde yetişen birtakım yeni görüşlü aydınlar da bulunmaktadır. İslam dünyasının çoğu bölgelerinde mahalli aydınlar, ulema ve siyasiler sömürgeden kurtulmak, ekonomik, siyasi ve kültürel bakımlardan parçalanmış olan toplumu birleştirecek ve daha aktif hale getirecek fikirleri ve yolları aramaya koyulmuştur.

Usul-i cedit Gaspıralı İsmail Bey'in teşebbüsüyle Kırım'da ortaya çıktıysa da Türkistan'a yayılması Kazan Tatarları sayesinde gerçekleşmiştir. Kazanlı öğretmenler Türkistan'a yerleşerek, burada yeni okulları teşvik etmeye başlamıştır. Dolayısıyla, Türkistanlılar için Ceditçiliğin kaynağı Tatarlar ve Tataristan'dır. Nitekim, Buhara ceditçilerinin önderlerinden olan Sadrettin Ayni bunu şöyle aktarmaktadır: *"Bize şu kadarı malumdu ki, yeni usul'ün kanyağı Tataristan'dı."*[92]

2.2.1.2. Türkistan'da ceditçilik hareketi

Türkistan'da ceditçilik hareketi geç başlamış olsa da kısa sürede yaygınlaşmıştır. Ruslar, 20. yüzyıl başına kadar Türkistan'ı ceditçilikten uzak tutmaya çalışmıştır. Ancak Türkistan halkı ile aynı dili konuşan Tatarlar söz konusu fikirleri bölgeye taşıyarak bölgenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatının değişmesinde önemli katkıda bulunmuştur. Dışarıdan gelen bu fikirleri kendi bilgi ve kültür birikimleri ile zenginleştiren Türkistan ceditçileri, toplumlarını geri kalmışlık ve sömürgeden kurtarmak için girişimlere başlamıştır. Türkistan bölgesindeki ıslahatçıların ve ceditçilerinin önemli bir kısmı ulemadan oluşmaktadır. Buhara hareketinin başlatıcılarından Ahmet Mahdum Daniş (Ahmet Kelle) (1827-1897), Semerkant ceditçilerinin başı Mahmudhoca Behbudi (1874-1919) ve Taşkent ceditçilerinin önderi Münevver Karı'nın (1878-1931) birer din alimi oldukları bilinmektedir.[93] Ceditçiliğin kurucusu olarak İsmail Bey kabul edilmişse de Türkistan'da bu hareketin lideri olarak

[92] Aynıy Sadriddin, *Buxoro İnqilobi Tarixi Uchun Materiallar,* Tanlangan Asarlar, 1-jild, Toshkent Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent, 1963, 201-bet
[93] Hazırlayan: Erşahin Seyfettin, a.g.e, 2000, s.2

Mahmudhoca Behbudi bilinmektedir. Dönemin ünlü devlet insanı Feyzullah Hoca *"o dönemde siyasi, sosyal ve diğer konulardaki bilgisi açısından Türkistan ceditçilerinden kimse onunla eşit olamaz"* diye bahsetmektedir.[94] Ayrıca Türkistan'ın her bölgesi kendine özgü ceditçilik ekolüne sahip ve farklı şehirlerde farklı kişiler önderliğinde gelişmiştir. Örneğin, Semerkant'ta Mahmudhoca Behbudi, Abdülkadır Şakuri, Saidahmet Siddiki- Aczi; Taşkent'te Münevver Karı Abdüraşidhanov, Abdulla Avlani, Ubeydullah Asadullahocayev, Taşpolatbek Narbotabekov; Buhara'da Abdürrauf Fıtrat, Feyzullah Hocayev, Abdülvahit Burhanov, Sadrettin Ayni, Abdülkadir Muhiddinov; Fergana'da Abidcan Mahmudov, Hamza Hekimzade Niyazi, Abdülhamit Çolpan, İshakhan İbret, Muhammedşerif Sufizade; Harezm'de Palvanniyaz Hacı Yusupov, Babaahun Selimov gibi isimler ceditçilerin öncüleri olarak kabul edilmektedir.

Ceditçilerin amacı, ülkelerini çağdaş değerlere kavuşturmak, ahlak, inanç, hukuk, sağlık ve benzeri sosyal, kültürel alanları düzenlemek, Türkistan'a tekrar İslam medeniyetini ve yerlilerin siyasi hakimiyetini kazandırmaktır. Bunun da yolu değişimden geçmektedir. Onlara göre değişim siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal bakımdan yenileme yoluyla gelişme anlamına gelmektedir. Amaçlarına ulaşmak için eğitim başta olmak üzere, tarih, edebiyat, basın-yayın ve sanata (tiyatro) ağırlık vermişlerdir.[95] Halka bu fikirleri benimsetmekte zorlanan aydınlar, topluma yerleşmiş belirli kalıpları kırma noktasında zorluklar yaşamış ve bu topluma hâkim olan kadimcilerin sert muhalefetini bulmuştur. Muhafazakâr resmi makamlar ve ulemadan oluşan kadimciler, ceditçilerin topluma yarar getireceğinden kuşku duymuştur. Bu grup, ceditçilerin seslendirdikleri değişimin, geleneksel İslam düşünce tarihinde görülen tecdit-ıslahatla sınırlı kalmayıp, bireysel ve toplumsal kimliğin tamamen kaybına yol açacağını düşünmüştür. Dolayısıyla, aslında İslam dünyasının diğer yerlerine nazaran daha ılımlı sayılabilecek ceditçi değişim çabalarına şiddetle karşı çıkılmıştır.

Ceditçilik Türkistan'a diğer bölgelere göre geç gelmiş yani 1900 yılından sonra birtakım hareketler görünmeye başlamıştır. N. Hablemitoğlu İsmail Bey'in bu hususta yazdığı bazı cümleleri şu şekilde aktarmaktadır:

---

[94] Xo'jayev Fayzulla, *Buxoro İnqilobining Tarixiga Materiallar*, Fan Nashriyoti, Toshkent, 1997, 64-bet
[95] Hazırlayan: Erşahin Seyfettin, a.g.e., 2000, s.3

> *"Türkistan'da "Usul-ü cedit" hareketi yavaş ilerlemekteydi. Bahçesaray'da ilk "Usul-ü cedit" okulunun açılmasından sonra, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden gelen 80 kadar molla ve öğretmen "Usul-i cedit"i tahsil ederek ve idare tertiplerini öğrenerek mütalaa edecekleri fenni kitapları alıp getirmişlerdi."* Gaspıralı İsmail Bey şöyle devam etmektedir: *"Lakin Asya'yı Vusta'dan (Orta Asya) ses çıkmıyor, hareket işitilmiyordu. 1893'te oraya yollandım".*[96]

İlk cedit okullarının açılışı, matbaa, kitap satımı, gazeteler gibi faaliyetler 1905 yılından sonra aktifleşmiştir. 1905 yılında Rusya'da gerçekleşen halk ayaklanması sonucunda Çar Nikolay "17(30) Ekim 1905 Manifesto'sunu" ilan etmiştir. Duma (danışmanlar meclisi) kurmaya karar vermekle beraber çarlığa dahil olan toplumlara sosyal, siyasi, dini ve kültürel bazı haklar tanımayı kabul etmiştir. Bu fermanla Rusya'da yaşayan herkes için söz, basın ve toplantı hürriyeti tanınmakta, "Duma"nın yasamaya tabii bir müessese olacağı ve seçimler yapılacağı bildirilmiştir. [97] Bazı kaynaklarda meşrutiyet olarak anılan dönem 28 Şubat 1917 devrimine kadar devam etmiştir.[98] Böylelikle, Rusya Müslümanları milli "uyanışa" doğru hareket etmiştir.

Milli uyanış önce yeni usul okullarda başlamıştır. Türk dünyasının birçok yerinden gönüllü olarak gelen ve okullarda öğretmenlik yapan gençler sayesinde okul sayısı hızlıca çoğalmıştır. Okulların ardından ders kitapları ihtiyacını karşılamak üzere kitaplar yazılmış ve bazı dersler üzerine yazılan ilk kitaplar bu dönemde yazılmıştır. Ayrıca daha önce tasavvuf, ilahiyat, ilahi aşk ağırlıklı edebiyatta "vatan", "millet", "özgürlük" kavramları önem arz etmeye başlamıştır. Cedit edebiyatının her örneğinde vatan merkezi bir konumda yer almaktadır. Bunun haricinde, ceditçiler tiyatroya önem vermiş, yenilikçi fikirleri sahne eserleriyle aktarmaya çalışmıştır. İlk milli piyesler ve tiyatro grupları işte bu zaman ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu oyunlarda ceditçilerin kendileri de rol almıştır.

Bir hareket olarak ceditçilik ancak 1910 yılında teşkilatlanmıştır. Bu dönemde Türkiye ve İran inkılapları etkisi altında tüm İslam Şarkı açıkça milli ve inkılabı uyanış ile kavranmıştır.[99] 1904-1905 yıllarındaki Rus-Japon savaşı, 1905-1907 yıllarında gerçekleşen I. Rus inkılabı, 1905-1911 yıllarındaki İran inkılabı, 1908 yılında Türkiye'deki Genç Türkler inkılabı ceditçilerin görüşlerini ciddi bir şekilde etkilemiştir. İstanbul, Orenburg, Petersburg

---

[96] Hablemitoğlu Necip, a.g.e, s.100
[97] Devlet Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara 1999 (2.baskı), s.87
[98] Erşahin Seyfettin, a.g.e, 1999, s.90
[99] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 65-bet

gibi şehirlerde eğitimini tamamlayıp ülkeye dönen gençlerle beraber bu reformculuk fikirleri daha da yaygınlaşmıştır.

Türkistan'da ceditçilik hareketi, yaygınlaşma ve yönelimine göre üçe ayrılmaktadır: Türkistan, Buhara ve Hive ceditçiliği. Bir başka deyişle, ceditçilik Rusya istilasından önceki üç hanlıkta farklı yönlerle gelişmiştir. Türkistan ceditleri ile Buhara ve Hive ceditleri arasında farklar bulunmaktadır. Rusya Türkistan'ı (Türkistan Genel Valiliği) ceditleri okul, gazete, kitap, tiyatro işlerinde resmi ve aktif çalışırlarken, Buhara ceditçileri emirin baskısından dolayı gizli cemiyetler bünyesinde çalışmak zorunda kalmıştır.[100] 1905 yılındaki Rusya inkılabını kaynak alan Türkistan ve Buhara ceditçiliği, gittikçe birbirinden ayrılmış, Türkistan ve Buhara'da ceditçilik farklı teşkilat şekillerini seçmiş bu durum da onların siyasi gelişme yollarını belirlemiştir.[101]

Türkistan Valiliğindeki ceditçilerin sosyal yapısı aydınlardan oluşmaktadır. Onlar Çarlık Rusya'sı sömürgesine karşı mücadelenin ön saflarında olup, Çarlığın hammadde kaynağına dönüştürülen Türkistan'ın önce özerklik, sonra da bağımsız bir devlet olmasını savundular. Buhara'daki ceditçilik Türkistan'dakine kıyasen ağır sosyal ve siyasi ortamda meydana gelmiştir. Genel olarak Buhara'daki şehir sakinleri, aydınlar, mollalar, küçük esnaf ve memurlar, zanaatçı ve tüccarlardan oluşmaktadır. İlk başta ceditlerin çiftçi ve askerler arasında etkisi fazla olmamıştır. Ceditler iktisat ve yönetim alanında birçok talep, özellikle vergileri azaltma talebiyle çıkmıştır. Onlar öncelikle Buhara'daki emirlik düzeni çerçevesinde ıslahatlar yapmayı planladılar yani anayasal monarşi düzeni getirilmesini, bir meclis kurulmasını, reformlar yapılmasını istemişlerdir.

Türkistan ve Buhara ceditleri aynı bölge olmasına rağmen, siyasi, ekonomik, sosyal durumları farklıdır. Türkistan Rusya işgaline biraz daha erken uğramış olması ve doğrudan Çar'a bağlı olmasından dolayı burada fabrikalar, sanayi, tren iletişimi, göç eden Rusların (çoğunluk yeni mühendislik bilimine sahip kişiler) çok olması sosyal hayat kalitesinin biraz daha yüksek olmasına neden olmuştur. F. Hocayev'in ifadelerine göre, o dönemde Türkistan ve Buhara cedit teşkilatları arasında belli bir hedef ve siyaset birliği yoktu.[102] Demiryolları

[100] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 64-bet
[101] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 64-bet
[102] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 64-bet

ve ticaret yollarından uzakta kalan, ekonomik ve askeri bakımdan zayıf olan Hive Hanlığında ceditçiliğin gelişimi daha da yavaş ilerlemiştir.

Ceditçilik üzerine araştırma yapan birçok bilim insanı Türkistan ceditçilerini genel değerlendirmektedir. 20. yüzyılın başlarında Türkistan bölgesinde (Türkistan Genel Valiliği, Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı) ceditçilik aynı yoldan gelişmeye devam etmiş olsa da sonuç hedef farklılığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bu üç bölgedeki ceditçiler birbirlerini gönülden destekleseler de gerçekte birbirlerinden bağımsız hareket etmektedir. Aşağıdaki bölümlerde Buhara Ceditçiliğinin gelişiminden bahsedilecektir.

2.2.2. Buhara Emirliği'nde Ceditçilik Hareketinin Meydana Gelme Sebepleri

Buhara Ceditçiliği'ni anlatmadan önce geçmeden Buhara Emirliği hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Buhara Emirliği Devleti 1753 (1920'ye kadar) yılından itibaren Türklerin Mangıt boyundan olan emirler tarafından yönetilmiştir. Buhara emirleri İslam dünyasında Osmanlı Türk halifelerinden sonra ikinci hükümdar olarak bilinmektedir. İnkılaba (1917) kadar Türkistan ve Rusya'da on binlerce Müslüman Buhara'nın dini okullarında okumuştur.[103] Çünkü Buhara'nın İslam aleminde tarihi ve dini değeri önemlidir. Tarıma bağlı olan devletin temel geçim kaynağı çiftçiliktir. Şeriat kanunları üzerine kurulan devlette her türlü otorite arazi dağılımı üzerine kurulmuştur. Dünya ekonomisinin sanayileşme, yeni icatlar üzerine gelişmesiyle Buhara'nın zenginliği gittikçe azalmıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise İslam aleminin kutsal mekanlarından sayıla gelen Buhara-i Şerif ekonomik yönden oldukça zayıf olsa da bir emirliğin başkenti konumuna sahiptir. Bölgenin en büyük dini ulema kitlesi Buhara'da eğitim görmektedir. Dolayısıyla, Buhara medreseleri çok fazla Türkistanlının eğitim gördüğü, ulema olarak yetiştiği müesseseler olarak bilinmektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısında emperyalist ülkeler safında kendi payını almak için mücadele eden Çarlık Rusya'sı Türkistan'a doğru ilerlemiştir. 23 Haziran 1868'de imzalanan anlaşmaya göre Buhara Emirliği Rusya himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır. 18 Eylül 1873'te bir anlaşma imzalanmış ve Buhara Emirliği'nin özgürlüğü daha da kısıtlanmıştır. 1868, 1873, 1885, 1894, 1900 tarihlerindeki anlaşmalar[104] sonucunda, Buhara sözde

[103] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 68-bet
[104] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 12 jildlik, 6-jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmıy Nashriyoti, Toshkent, 2004, 266-bet

bağımsız ama gerçekte sadece iç yönetimle sınırlı bir ülke olarak 20. yüzyıla girmiştir. Çok kadim usullerle varlığını sürdüren devlet yerel sanayi, tarım ve benzeri tüm alanlarda yolsuzluğa uğramıştır.

Ruslar o dönemde Türkistan'daki üç hanlığı da tamamen işgal edecek güce sahiptir. Örneğin, Kokan Hanlığına 1 Mart 1876'da resmen son verilmesine rağmen Buhara ve Hive Devletlerini bağlı ülke olarak bırakmaya karar vermiştir. Çünkü başta İngiltere olmak üzere, dünya kamuoyunun dikkatini çekmemek ve yapılan diğer işgallere karşı tepkinin büyümemesi ve yerli halk tarafından kutsal sayılan Buhârâ-yı Şerif şehrinin işgali ile milli hislerin ve bilincin gelişip kendilerinin aleyhine olan faaliyetlerin hızlanmaması için Ruslar bu bölgeleri Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi doğrudan kendi yönetimlerine almamıştır. Aslında 1915 yılından sonra Ruslar Hanlığı işgal etmeyi düşündüler ise de Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan gelişmeler hanlığın ömrünü uzatmıştır. [105]

Rusya'yla yapılan anlaşmalardan sonra Buhara emirleri de ülkeyi sömürgeden kurtarabilecek çözüm üretemez hale gelmiştir. Üst üste çıkarılan vergiler, devlet adamlarının rüşvetçiliği, aslında adaletin temsilcileri olan ulemanın (kadı, müftü, imam, müderrisler vesaire) yaptığı adaletsizlikler toplumu yeterince bıktırmıştır. Böyle bir ortamda, birtakım ziyalılar (aydınlar) ülkede eğitime güç vererek Buhara'yı kalkındırmak istemiştir. Halk da onları yenilikçi (*Ceditçi)* olarak adlandırmıştır. Buhara ahalisi kadimciler ve ceditçiler olmak üzere iki kutba ayrılmıştır. Ceditçiler, dünyanın ilerlemiş toplumları arasına girebilmek için, başta eğitim olmak üzere düşünce, ekonomi ve toplum hayatının çoğu alanlarına hâkim olan geleneksel İslami kavram ve kurumların, o güne kadar Müslümanların kazandıkları tecrübeler, fikri ve kültürel değerler ve Avrupa değerlerinin ışığında yeniden yorumlanmasını ve bunların hayata geçirilmesini istemiştir. Buna karşılık, daha çok Türkistan'daki Çarlık ve hanlık yönetimlerine yakın veya onların resmi görevlileri durumunda bulunan ulema ise Kadimcilik adı verilen bir tutum içine girmiştir. Kadimciler, Müslümanların hayatının bütün yönlerine hâkim olan ve onu şekillendiren geleneksel düzenin korunmasından yana görüş bildirmiştir. Türkistan'da ceditçilik hareketini 20. yüzyılın başlarında Buhara'da Yaş Buharalılar, Hive'de Yaş Hiveliler siyasi hareketlerini şekillendirmiştir. [106]

[105] Somuncuoğlu Bekir Tümen, *Abdurrauf Fıtrat (1886-1938),* Yüksek lisans tezi, Ankara, 2000, s.4.
[106] Erşahin, Seyfettin, a.g.e., 1999, s.66

Ceditçilik üzerine yapılan çoğu araştırmada Türkistan ceditçiliği tarihi üç aşamada incelenmiştir:

a) Geleneksel Sosyal ve Ekonomik Yapıyı Islaha Yönelik Düşünce Dönemi (1868-1905)

1865 yılından 1905 Rus Meşrutiyet'ine kadar geçen zaman diliminde genelde Türkistanlı özelde Buharalı aydınlar bölgenin istikbalini, Rusya'ya yakınlaşmak Rusya yoluyla Avrupa kültür ve medeniyetine ulaşmakta görmüştür. Sosyal ve siyasi yapının Rusya'dan örnek alarak geliştirilmesi, bazı aksaklıkların giderilmesi için eserler yazmıştır. Bu konuda Ahmad Daniş'in Rusya ziyaretleri sayesinde yazdığı yazılar oldukça önemlidir. Ayni, Ahmad Daniş'in eleştirel roman tarzı yazılan "Nevadir-ül-vakayi" eserinden şu şekilde bahsetmektedir:

> *"İşbu kitap yüz elli sayfa olup, mündericatı perişan hikâyeler, basit sergüzeştlerden, bazı ilmi makalelerden ibarettir. Kitapta Buhara'nın bozuk taraflarını açığa çıkartmak, düzeliş yollarını göstermek esas maksat olarak seçilmiş ve bu maksada muvaffakiyet ile ermiştir. Ulema ahvali, ders cetvelleri, emirin idaresi, kadı ve reislerin hallerinden başlayıp, aile işleri, gelin ve kaynana kavgalarına kadar işbu kitapta yazmış ve kahraman gibi bir biçimde tenkit etmiştir. Buhara, Rusya ve İstanbul matbuatı gelmeye başlamadan önce bazı kimselerin fikirlerinin açılmasına işbu kitap sebep olmuştu (işbu kitap hicri 1300 yılında (1882/1883) yazılmıştır)".*[107]

Ahmad Daniş ve dönemin diğer aydınlarının toplumsal gelişime yönelik teklifleri Batı medeniyetinin Rusya örneği ile sınırlı kalmış ve daha ötesine çıkamamışlardır. Bu dönemin sosyal yapısında hiçbir hareket, reform söz konusu değildir. Fakat dünya gelişiminde geri kalmış olduklarını hissetmeye başlamışlardır. Yerli sanayinin iflas etmesi, müşteri kaybına uğraması, kötü ekonomik durumu göstermektedir. Bu dönemin en büyük başarısı ilk usul-ü cedit okullarının açılması olmuştur. Okuldan beklenen en büyük hedef de gelecekte toplumu geri kalmışlıktan kurtarabilecek, din ve kelam dışında diğer çağdaş bilimleri öğrenmiş neslin yetişmesi olmuştur. Bu girişim kadimciler dediğimiz ulema ve taraftarlarının hoşuna gitmemiş ve açılan okullar türlü bahaneyle kapatılmıştır. Bu süreç 1905 yılına kadar devam etmiştir.

b) *Sömürgeden Kurtulmaya Yönelik Milli Bağımsızlık Arayışları Dönemi (1905-1917)*

[107] Aynıy, Sadriddin, a.g.e., 1963, 198-bet

20. yüzyılın başında Cedit okulları etrafında birleşen ve sadece eğitimi geliştirmekle meşgul olan Buhara Ceditçileri (Türkistan'ın tüm Ceditçileri için geçerli) 1905 yılından sonra eğitimin dışına çıkarak, bazı meseleleri gündeme getirmeye başlamıştır. Çarlık Rusya'sında gerçekleşen devrimin ardından Çar'ın Devlet Düzenini Geliştirme Yüksek Manifesto'su[108], Rusya'ya bağlı toplumlarda da belli bir grupların çabalarıyla bazı değişimler yapılabileceğine dair kanaati oluşturmuştur. Bu aşamada milli matbuat ve gazeteler gelişmeye başlamıştır. Türkistan Genel Valiliği'ndeki ceditçilerden farklı olarak burada ceditçilerin esas muamması Emir tarafından çıkarılan ve halkı oldukça zor durumda bırakan birtakım vergilerin kaldırılması olmuştur. Türkistan Genel Valiliği ceditçilerinin büyük düşmanı sömürgeci Ruslardı, Buhara ceditçilerinin en büyük düşmanı ise ilk önce kendi halkı ve dininden olan Emir ve görevlileri, ondan sonra Ruslar olarak sıralanmaktadır. Emir Buhara'nın mutlak sahibiydi ve nasıl isterse öyle yönetmektedir. İşte ceditçilerin rahatsız olduğu en büyük sorun da emirin kararlarıdır. F. Hocayev emirliğin durumunu şu şekilde aktarmıştır:

> *"(Buhara'da) Emir idaresi haricinde hiç bir güç; şeriatın dini kanunları haricinde hiç bir kanun; Buhara halkının şahsi ve mülki emaneti yoktu. Emirin talimatıyla herhangi bir zamanda, herhangi bir kişi tutuklanabilir ve mülküne el koyulabilirdi. Buhara seçim yoluyla kurulan hiçbir idareyi bilmezdi. Ülkeyi yönetmek halk ve memurlar tarafından teftiş edilmez, bu doğruda talimatlar açıklanmadan saray tarafından verilirdi. Tabii bu yöntem arkasında rüşvetçilik ve haksızlık çok hızla kök saldı. Emirin memurlarına vergi ödeyen halk hatta ödediği paranın nereye gittiğini öğrenip teselli bulmak hukukundan da mahrumdu. Devletin gelir giderlerini emirin hususi servetinden ayırmak orada dursun, böyle büyük bir devletin tıpkı emirin mülkü gibi yönetilmekteydi. Gerçek şu: emirler Buhara'ya kendi mülkleri gibi bakar ve böyle düşünürlerdi."*[109]

Genç Buharalılar, Buhara dışındaki diğer halkların medeni hayatlarını görüp, devlet ve halkın bu duruma düşmesini, şeriatın ihmal edilmesini kabul etmemiştir. Onlar ülkeyi düştüğü durumdan kurtarmak için tek çarenin kültürü geliştirmek için düşünmektedir.[110] Okullar Buhara'nın çeşitli şehir ve bölgelerinde hızla çoğaldı, ceditçiler Emirliğin uzak bölgelerine dağılarak oralarda yeni okulları açmaya gayret göstermiştir. 1918 yılına kadar devam eden bu süreç dışarıdan sakin ama gerçekte çok planlı olarak devam etmiştir. Bu arada kadimciler de karşı bir tavır olarak sürekli yeni okulları dine ve hükümete aykırı gibi

---

[108] Not: Manifesto, 17 Ekim 1905 yılında ilan edilip, Duma yani meclisin kurulmasının yanı azınlık halklara da bazı imkanlar sağlanması kapsıyordu. Bakınız: Теребов О. В. МАНИФЕСТ 17 ОКТЯБРЯ 1905 // Большая российская энциклопедия. Том 19. Москва, 2011, стр. 13-14

[109] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 66-bet

[110] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 161-bet

bahanelerle karşı çıktılar. Kadimcilerin mekteplere yönelik eleştirileri esas itibarıyla iki yönde toplanmıştır:

1) Okullarda eğitim şekli Müslüman okulları gibi değil, Rus veya Avrupa'ya yakın olacaktır (çocuklar masalarda otururlar, aynı anda hem yazarlar hem okurlar vs.),
2) Usul-ü cedit okulları İslam'ın esasına cevap veremeyecek niteliktedir. Okullarda dini eğitim okutulsa da bozulmuş durumdadır. Ayrıca hesap, coğrafya okutulması Müslümanların zihniyetine çok aykırıdır.[111]

Aslında bu karşı çıkmanın ana kaynağı ulemaya ait olan otoritenin elden gitmesine yönelik kaygıdan gelmektedir. Bu eleştiriler ve sert tepkiler ceditleri örgütleşmeye, siyasileşmeye doğru da itmiştir.

Buhara'da ceditçiliğin tam anlamıyla bir harekete dönüşümü 1908 yılından itibaren gerçekleşmiştir. Buhara ceditçileri bundan sonra sadece eğitim reformuyla değil, sosyal ve siyasi faaliyetlerle ilgilenmeye başlamıştır. Yukarıda (1.1.3. bölümünde) bahsedildiği gibi Buhara ceditçileri "Terbiye-i Etfal" cemiyetini kurarak Buhara'nın geleceğinin temellerini atmaya başlamıştır. Abdurrauf Fıtrat başta olmak üzere seçilmiş gençlerden oluşan bir grup Orenburg, Ufa, Kırım, İstanbul gibi şehirlere eğitime gönderilmiştir. Buhara'da kitap satışı aktifleşmiştir. Şehir merkezinde "Marifet" ve "Bereket" adlı iki kitap dükkânı açılmıştır; bunlar dışarıdan kitap ve dergi getirerek yeni fikrin yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur. Yurtdışından (özellikle Osmanlı, İran, Afganistan, Hindistan, Rusya'dan) kitap, gazete ve dergiler gelmeye başlamış, kısa süre içinde Buhara'da da "Buhara-i Şerif" ve "Turan" gazeteleri yayınlanmaya başlamıştır. Bu projeler geleceğe doğru bir ilerleme hareketi olarak görülmektedir.

İlk başta herhangi bir parti şeklinde örgütlenmeyen ceditçiler, hükumete karşı duran aydınlar topluluğundan oluşmaktadır. Bu konuda çoğu Rus tarihçisinin ortak görüşü Buhara Ceditçilerinin toplumun zengin kesiminden oluşup, zenginlerin menfaatlerini savunduğu yönünde olmuştur. Feyzullah Hocayev, bu durumu *"elbette ceditçilik tüccarların menfaatini savundu ama hareket tüccar sınıf tarafından kurulmadı"* diye anlatmaktadır.[112] Genel olarak cedit partisi şehrin orta sınıf kişilerinin partisi olarak bilinmektedir. Daha sonra ceditçilerin

[111] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 76-bet
[112] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 79-bet

sayısı ve düşünce yapısı gelişmiş ise de çok geçmeden aralarında kırılma dönemi yaşanmıştır. İstanbul, Orenburg, Kazan'da eğitimini tamamlayıp dönen ceditçiler gelir gelmez hemen aktif çalışmaya başlamış, yeni okullarda görev almaya, gazete işlerine yoğunlaşmaya sonra da bir takım siyasi talepleri gündeme getirmeye başlamışlardır. Onlar daha önce Buhara dışına çıkmayan dar kapsamlı bilgilendirme işleriyle yetinmeyip, siyasi fırsatları yaratmak, siyasi görevleri belirlemek için talep de bulunmuşlardır.[113] İşte bu sırada eski ve yeni ceditçiler ayrımı gerçekleşmiştir. Eski ceditçiler gizli işlere gerek olmadığını ve gizli işlerin Emirin korkmasına ve daha da ağır yaptırımlar kullanmasına neden olduğunu savunmaktadır. Yeni ceditçiler ise çok radikal, hatta silahlı mücadeleye de hazır olduklarını ama belli güç ve taraftara sahip olana kadar tüm faaliyetin gizlice sürdürülmesini savunmuştur. Doğal koşullar altında ayrıma uğrayan eski (sağ) ceditçilerin lideri Abduvahid Burhanov ve sol ceditçiler lideri Abdurrauf Fıtrat'dır. Sol ceditçilerin inisiyatifiyle Yaş (veya kelime anlamıyla Genç) Buharalılar devrimci partisi kurulmuştur.

c) 1917 Şubat Devrimi Sonrası yahut Sosyalizm Dönemi Ceditçiliği (1917-1938)

1917 Şubat İnkılabı[114], daha önce ceditler arasında ortaya çıkmış yeni Genç Buharalılar teşkilatını güçlendirmiştir. Rusya'da iktidar mücadelesi devam ederken Türkistan ülkelerinde de devrim ruhu ortaya çıkmıştır. Şubat Devrimi Türkistan Müslümanlarını siyasi yönden uyandırmaya, demokratik değişimlere öncülük etmeye yönelik yeni güçlerin siyasi meydana çıkışında önemli rol oynamıştır. Ceditler gelişmekte olan milli demokratik güçlerin altyapısını oluşturmuştur. Onlar yerli halkların gelişimi ve özgürlüğüne ilişkin amaçlarına Şubat İnkılabıyla bağdaştırıp, ilan ettikleri prensipleri gerçekleştirmeye çalışmıştır.

1917 yılın şubat ayı sonlarında (cemaziye'l-evvel sonları 1335 hicriye mütabık) Rusya'da inkılap başlamış ve Nikolay'ın taç ve tahtı ortadan kaldırılmıştır. Bu haber tüm Rusya'da, hatta tüm dünyada hızla yayılmış ve bu haber Buhara'ya da gelmiştir. Lakin, Buhara'da Rus elçiliği bu haberi çok tedbirli olarak kısa bir şekilde mart ayının 4-5 gibi bilinmektedir. [115]

[113] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 79-bet
[114] Not: 23-27 Şubat 1917'de Rusya'da Burjuva-Demokratlar tarafından yapılan devrim sonucunda Çarlığa son verilip, Cumhuriyet düzeni ilan edilmişti. Bakınız: Кубицкая О. А., Тютюкин С. В. ФЕВРАЛЬСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1917 // Большая российская энциклопедия. Том 33. Москва, 2017, стр. 218-220
[115] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 268-bet

Buhara gençleri, Rus inkılabının haberini alır almaz gizli bir cemiyet kurup teşkilatlanmaya girişmiştir. Sonuçta, gençler, 15-20 gün içerisinde şehir içinde önemli bir kuvvet toplamıştır. [116] F. Hocayev söz konusu ilk teşkilatlanmada 12'lik bir sistem kullandıklarını yazmaktadır.[117] Önce 12 kişilik bir heyet seçildikten sonra her üye kendine bağlı 12 kişilik grubu yönetmiş, onların her biri de yine 12 kişilik gruba öncülük etmiştir. Böylelikle hızla güçlenmekte olan gençler gizli çalışmıştır.

Genç Buharalılar 1917 Şubat devriminin yarattığı siyasi belirsizlik fırsatını bir an önce kullanmak istemiştir. Geçici hükümetin merkezi olan Petrograd'a bir tebrik mektubu yollamak üzere iki kişiyi Semerkant'a gönderdiler. Mektubu, Semerkant'tan gönderme sebepleri, Buhara'da emir ve Rus ajanlarından kaçınmak olmasından kaynaklanmaktadır. Mektupta Rusya inkılabını kutladıkları ve Buhara Emiri'ne de bu yönde baskı uygulamalarını talep ettikleri ifadeler yer almaktadır. Böylelikle "*Hamiyimize takliden biz de ıslahata hazırız" mazmununda bir telegram Rusya hükumet-i müvakkatası adına yollandı.* [118] Geçici hükümet mektuba kısa sürede cevap vermiştir. Rusya Elçisi Miller'e ve emire Petrograd'dan yazı gönderilse de istenen ıslahat yapılmamıştır. Genç Buharalılar bu sefer vekil göndermeye karar vermiştir. Osman Hoca ve Fıtrat bizzat Petrograd'a yola çıkmıştır. Ama Orenburg'a ulaştıklarında Rusya'dan heyet geleceği haber verilmiş, vekiller de heyet geldiğinde Buhara'da olmayı tercih ettiği için geri dönmüşlerdir.[119]

Emir durumun daha ciddiye gitmemesi için bir ferman imzalamıştır. 28 Cemaziyelahir 1335 hicri (6 Nisan 1917[120]) cuma günü Emir Erki'ne davet edilen devlet adamları ve özellikle çağırılan birkaç reformcu gençler şahitliğinde Islahat Ferman-ı Ali ilan edilmiş ve Baş Kadı tarafından sesli okunmuştur. [121]

Sadrettin Ayni fermanı böyle hatırlar:

---

[116] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 269-bet
[117] Bakınız: Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 82-bet
[118] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 270-bet
[119] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 84-bet
[120] Not: o dönem takviminde birkaç günlük fark mevcuttur. Çoğu edebiyatlarda tarih gösterilirken parantez için "eski hesaba göre" ifadesi kullanmaktadır. Dolayısıyla bugünkü takvimlere çevirdiğimizde farklı tarihler ortaya çıkmakta, örneğin: Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Kılavuzuna göre 21 Nisan 1917, http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/
[121] Detaylı bilgi için bakınız: AYNIY Sadriddin, a.g.e., 1963, 280-bet

> *"Fermanı okuduk. Ölü, ağlamalara değmez. Ferman Tacik dilinde, Arap alfabesiyle taş basmahanede neşredilmiştir. Fermanın içeriğinin özeti şöyle: emir sarayı islah edecek, hükümet hizmetçileri için maaş belirleyecek. Yöneticiler kendi başlarına hareket etmeyecekler. Zekât, haraç ve diğer vergiler belirli bir tertipte alınacak. İnam, ihsan ve saray hediyelerine son verilecektir. Buhara'da basmahane kurulacak. Hükumet bünyesinde Buhara ahalisinin "zeki ve ılımlı" kişilerinden ibaret danışman meclisi düzenlenecektir. Hükumet haznesi belirlenecek, gelir-gider hesaba tabi tutulacak, bu kadar."*[122]

Ayrıca fermanda sık sık kullanılan "bizim hükumet idarelerinin ıslahatı ve değişimi şeriat-i şerife muvafık olacak" ifadesi Ayni'yi rahatsız etmiştir. Çünkü Ayni'nin tahminine göre ulema ceditçilerin her türlü fikrini şeriata aykırı olarak nitelendirmekte ve şeriattan ötürü gerekçesiyle hiçbir şeye izin vermeyecektir.

Söz konusu ferman ceditçiler için bir ilk galibiyettir. Devlet yönetimi karşısında bir etki gücüne sahip olduklarını ispatlayıcı bir evraktır. Dolayısıyla, fermanı kutlamaya sokak sokak gezip, yüksek sesle okumaya, sonunda "Yaşasın Emirimiz" gibi sloganlarla teşekkür etmeye karar verdiler. Ceditçiler kutlama yaparken Kadimciler bu durumda sinirlenmiş ve ilk fırsatta buna son vermek istemişlerdir. Halkın bir kısmında kaygı olsa da bir kısım şaşkınlıkla hiçbir şeye anlam verememiştir.[123] Çünkü sıradan halkın görüşü ulemanın yarattığı imaj sonucu çok kaygılıydı, onlara göre ceditçilerin güçlenmesi Müslümanlığın sonu anlamına gelmektedir. Ortak alınan karardan sonra gençler cumartesi günü 29 Cemaziyelahir 1335 hicri (8 Nisan 1917) sabah saat yedide "Bereket" mağazası önünde toplanmıştır. Herkes gösteride bayrak kaldırıp sokakları gezmeyi, emirin erkine varıp teşekkürler, tebrikler arz etmeye çalışmıştır.[124] Yürüyüş başlar ve belli bir mesafeye gelindiğinde Kafkasyalı gençler kırmızı bayrak, Yahudi gençler daha farklı bayrakla yürüyüşe katılmış, daha sonraki hareket kontrolü kaybederek devam etmiştir. Bayraklara "Yaşasın emir Alim Han!", "Yaşasın Islahat!" gibi sloganlar yazılmıştır Olayların şahidi ve iştirakçisi Ahmet Naim yürüyüşe Fıtrat'ın evinde hazırlandıklarını ve "Yaşasın Buhara Emiri!", "Zinde boş emir-i Buhara!" gibi pankartlar yazdıklarını aktarmaktadır.[125] Kadimciler, Yahudi veya diğer azınlıktan olan kişilerle eşit haklara sahip olmasına kabul etmemişlerdir. İki tarafta da bir gerginlik ortamı oluşmuş, ortamının kanlı bir hal almasından endişelenen emir Büyük Kadı (Kadıkelan) Şerifcan Mahdum'u görevinden almıştır. Kuşbeyi

[122] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 83-bet
[123] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 284-bet
[124] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 286-bet
[125] Kocaoğlu Timur (haz.), Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924, UzNed, Haarlem, Hollanda, 2.baskı, 2018, s.90

Nasrullabek'in emriyle toplam 30 kişi hapse atılmış ve Şark adetine göre dövülmüştür.[126] Sadrettin Ayni bu yürüyüşe katılmamış olsa da ceditçi adıyla tutuklanmış ve cezalandırılmıştır. Baysun'a göre, İstanbul'da tahsil gören gençlerin takibatı daha şiddetli olmuştur. Kagan'a kaçabilenler arasında Abdürrauf Fıtrat, Ahmed Can Mahdum, Feyzullah Hoca ve Abdülkadir Beyler yer almaktadır.[127] Fıtrat'ın Kagan'a kaçtığını Ahmet Naim de onaylamaktadır.[128] Ceditçilerin önde gelen isimleri önce Rus yönetimindeki Kagan'a, sonra da Semerkant ve Taşkent'e sığınmak zorunda kalmıştır. Emir hapsinde kalanlar ceditçi liderlerin talebi üzerine Rus askerleri tarafından kurtarılmıştır.

Buhara'dan kaçmak zorunda kalan ceditçiler bundan sonra Bolşevik yönetimi ile yakın ilişki kurmuştur. Rusya ve ona bağlı ülkelerde de hemen hemen aynı istikrarsızlık yaşanan bu dönemde ceditçiler reform, refah, hukuk, eşitlik gibi ilkeleri öne süren Bolşeviklerle yakınlık hissetmeye başlamıştır. Bolşeviklerin ülke genelinde taraftara ihtiyaç duyması, ceditçiler gibi büyük bir kitlenin onlarla hareket etmesi önem taşımaktadır.

Buhara ceditçileri manifesto olaylarından sonra yeniden teşkilatlanmayı denemiş, sağ ve sol ceditçilerin liderlerinden oluşan yeni bir merkezi komite kurmuştur. Fıtrat da bu komitenin asıl üyelerinden biridir. Yeni Merkezi Komite üyelerinden bazıları cedit partisi adını Genç Buharalılar partisi olarak değiştirmeyi önermiş ama komite üyeleri eski ceditçileri korkutmamak için bunu kabul etmemiştir. Hatta komite başkanlığına eski ceditçilerin ünlü temsilcisi Abduvahid Burhanov'u başkan olarak seçilmiştir. [129]

Bundan sonraki dönemde yeni merkezi komite kurumsallaşmaya gitmiştir. Esas olarak iki ana hedef üzerine hareket edilmiştir: a) teşkilatın hareket programını hazırlama; b) mümkün kadar yeni işçi-zanaatkarlar, asker ve çiftçileri teşvik etmek. Tam bu sırada Fıtrat aktif bir lider olarak ön plana çıkmıştır. Ceditçilik partisinin programını yazmaya üstlenmiştir. İki aylık çalışma sonucunda Ocak 1918'de Fıtrat programı Merkezi Komiteye sunmuştu.r[130] Söz konusu program genel olarak Buhara'yı hukuki bir devlet dönüştürmeyi amaçlamaktadır

[126] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 92-bet
[127] Baysun Abdullah Receb, a.g.e., s.26
[128] Kocaoğlu Timur (haz.), a.g.e., s.95
[129] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 103-bet
[130] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 106-bet

(Fıtrat tarafından hazırlanan program hakkında daha sonra 1.2.6. kısmında daha detaylı bilgi verilecektir.).

1918 yılına gelindiğinde Buhara emiri ülke içinde aktif olan, özellikle gazete okuyan her kişiyi ceditçi kabul ederek cezalandırmıştır. Genç Buharalılar Taşkent'teki Rus temsilcilerle iletişim sağlayarak, Emire karşı baskı uygulamasını istemiştir. Ceditçiler Buhara'da silahlı saldırıya hazırlanmaya başlamıştır. Bu arada emirlik içerisinde de yeni iktidara gelmiş Bolşevik yönetimine karşı düşmanlık hissi artmıştır. İlk olarak Emir Bolşevikleri tanımadığı, emirin şahsi düşmanı olan ceditçilerin Bolşeviklere sığındığı ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde Ruslara karşı olan birçok kişinin Buhara'ya gelip, Ruslara karşı birlikte mücadele etmeye çalıştıkları gibi nedenler Emir ve Bolşevikler arasında savaşa neden olmuştur. Fıtrat bu konuyu şöyle aktarmaktadır:

> *"Rusya'da Ekim ihtilali zaferinden sonra Türkistan'da olan birçok inkılap karşıtı kişiler Proleter hükümetin baskısından Buhara'ya doğru kaçtılar. Onlar emir ve saray yetkililerini kandırıp, Sovyetlere karşı hareket etmeye çağırdılar. Aslında emir hükümetinin Buhara inkılapçıları ile kendi hesabı vardı. İnkılapçılar Şura hükümetinin himayesindeydiler. Dolayısıyla, emir Şuralar ile dost olmayı istemezdi. Neticede Alim Han Rusya inkılap karşıtı kişileri hoş karşıladı, maddi destek verdi ve Buhara'nın Türkistan'daki inkılap karşıtı güçlerin merkezine dönüştürdü. Alim Han ve saray ehlinin Şuralar hükümetine olan düşmanlarca siyaseti Kolesov ve emir arasında savaşa sebep oldu."*[131]

Türkistan Halk Komiserleri Şurası Başkanı Fedor Kolesev Genç Buharalılara destek, silah ve asker temin edeceğini vaat etmiştir. Fakat Rus yönetiminin Kokand'da ceditçilerce kurulan Kokand Muhtariyeti'ne son vermek gibi önemli görevini yerine getirdikten sonra Buhara'yla ilgilenebilirdi. Şubat 1918'de Rus Bolşevik ordusu Kokand'da ceditçiler tarafından kurulan özerkliği işgal ederek, yerli halkı öldürmüştür. Kolesov bu galibiyetten güç alarak Buhara'ya doğru ilerlemiştir.

1 Mart 1918'de Kolesov vakası adıyla tarihte yerini alan olaylar başlamıştır. Buhara Emirliği'ne son verip, yönetimi Genç Buharalılardan oluşan ihtilalci fırkaya teslim etme kararı 2 Aralık 1917'de Yeni Buhara'da (Kagan) Emirlik sınırlarındaki Rus yerleşkelerinin 2. kurultayında alınmıştır. Genç Buharalılar emirliğe son vermektense, Osmanlı Devleti ve diğer doğu toplumlarında uygulanan anayasal monarşi düzeni kurulmasını istemiştir. Bunun

[131] Fıtrat Abdurauf, *Amir Olimxonning Hukmronlik Davri*, Minhoj Xayriya Nashriyoti, Toshkent, 1992, 41-bet. Not: Bu eser Farşça yazılmış ve ilk baskısı 1930'de Tacikistan'da basılmıştır.

Türkistan'daki Sovyet hükümetinden yardım istenmiştir. 1 Mart 1918'de Yeni Buhara'ya Kolesov yönetiminde 3500 kişilik Kızıl ordu, top ve makineli tüfekler ile gelinmiştir. [132] Genç Buharalıların 7 kişiden oluşan inkılab komitesi (reis: Feyzulla Hocayev, üyeleri: Fıtrat, Ata Hocayev, Abdulvahid Burhanov, İshak Ağdarov, Karı Yoldaş Polatov, Fazlettin Mahsum) kurulmuştur. Onlar Kolesov'a danışarak emir Sayyid Alim Han'a talepname metni hazırlamıştır. F. Kolesov ve F. Hocayev imzalarıyla Alim Han'a gönderilen talepnamede Buhara'ya ifade, basın ve diğer demokratik özgürlükler verilmesi, emire bağlı hükümet dağıtılarak yerine Genç Buharalılar İcrai Komitesinden oluşan yeni hükümet kurulması, emirliğin orduyu silahsızlandırılması gibi talepler dile getirilmiştir. Emir Alim Han 24 saat içerisinde bu taleplerini yerine getirirse, tahtta kalacağı garanti edilmiştir. Eğer reddederse silahlı saldırıyla emirliğe son verileceği şeklinde uyarılmıştır. Alim Han oyalamak için müzakerelere girişmiştir. Verdiği cevap mektubunda ıslahatların yavaşça yapılabileceğini beyan etmiştir. Bu cevaptan memnun kalmayan Kolesov askeri hareketin başlatılması emirini vermiştir. 2 Mart'ta Buhara'ya saldırı başlatılmış, 200 kişiden oluşan Genç Buharalılar ve yerli işçiler grubu bu saldırıya destek vermiştir. Buhara yakınlarındaki Fathabad'da yaşanan ilk çatışmada emirin ordusu yenilip, çekilmiştir. Bunu beklemeyen emir, Kolesov'a özel ferman-ı ali'yi gönderip, tüm talepleri kabul ettiğini, ülkede vergileri azaltacağını, ölüm cezası iptal edileceğini belirtmiştir. Saldırı durdurulmuş ve tekrar müzakere başlatılmıştır. Bu arada emir 35 bin kişilik ordu toplamıştır. Kutsal Buhara'ya "gayri dinler" saldırıyor mesajıyla yerli halkı da savaşa teşvik etmeye çalışmıştır. Kermana'dan Karakol'a kadar 170 km'lik demir yol emir askerleri tarafından tahrip edilmiştir. Kolesov ordusu her yönden gelen emir askerleri arasında sıkışıp kalmıştır. Taşkent, Semerkant, Çarcu, Aşhabad, Merv, Karki, Termiz gibi bölgelerdeki kızıl askerler desteğe gönderilmesine rağmen zaferin imkânsız olduğunu anlayan Kolesov 5 Mart günü Taşkent'e doğru çekilmiştir. Yenilmenin sebebi Genç Buharalıların halkı kendine taraftar yapamadığından değil, gayrı din Kızıl ordunun kutsal Buhara'ya saldırdığı üzerine yerli halkın güçlü savunma düzenlemesidir. Taşkent'ten destek olarak gönderilen Koluzayev yönetimindeki bir grup 11 martta Karmana'daki emirin yazlık sarayına el koymuştur. Kızıltepe'de Kolesov Alim Han'a sulh müzakereleri yapabilmek için vekil göndermiştir. Alim Han'da müzakerelere hazır olduğunu bildirmiştir. 17 Marttta Kolesov ordusuyla Semerkant'a gelmiştir. Bu sırada kızıl askerler Hatırçı, Ziyavuddin, Mir, Karmana, Kızıltepe, Karakol ve Çarcu'yu ele geçirmiştir. Birkaç gün süren müzakereler sonucunda,

[132] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 124-bet

25 Mart 1918'de Sovyet Türkistanı ile Buhara Emirliği arasında Kızıltepe anlaşması imzanlanmış, 9 maddeden oluşan anlaşmaya göre bağımsızlığını koruyan Buhara emirliği kendi topraklarındaki askeri hareketler için sorumlu tutularak bunun için bedel ödeme zorunluğu getirilmiştir. Emir ordusu 12 bin kişiden fazla olmaması da kabul edilmiştir. Kızıl askerler emirlikten sınır dışı edilerek, Kolesov ordusu ile ele geçirilen büyük hazine (Karmana, Hatırçı hazniesi vs.) ile Taşkent'e dönmüştür.[133]

Kolesov vakası Buhara emirliğinde ciddi değişimlere neden olmuştur. Kızıl ordunun saldırısı öncelikle Buhara'nın yakın komşusu Sovyet Rusya'sı ve Türkistan'daki yeni rejimin gerçek yüzünü göstermiştir. Sözde Genç Buharalılara destek olmak, vatandaşın refahı yolunda savaşmak için gelen ordu, ele geçirdiği altınlarla hemen geri dönmüştür. Ceditçilerin talebinin aslında bir bahane olduğu ortaya çıkmıştır. Kolesov vakasından sonra Alimhan emirlikte çok sayıda modern silahlı ordu kurmaya çalışmıştır. Afganistan ve diğer yabancı ülkeler ile iletişime geçilmiş, İngiltere'den destek talebinde bulunulmuştur. İngiltere Afganistan'a kadar gelmişse de sırf Buhara Emirini kurtararak Rusya'yla ilişkilerinin bozulmasını istememiştir. Afganistan destekte bulunduysa da tam olarak Buhara'yı koruyacak güce sahip olmadığı için hem de çözmesi gereken iç siyasi sebepler olduğu için etkili olamamıştır. Bölgenin siyasi manzarası böyleyken, emir yönetimi ülke içinde ceditçilerin peşine düşmüş, kısa sürede 3 bin kişi ceditçi zanlısı olarak tutuklanmış, birçoğu suçsuzca katledilerek mülklerine el konulmuştur. Feyzullah Hocayev'e göre, "zafer ve kan ile sarhoş olan" emir hükümeti iki üç hafta içerisinde sadece ceditler ve genç Buharalılar ile sınırlı kalmadan, Avrupa eğitimi görmüş, gazete okuyan ve dolayısıyla kendisine karşı ve muhalif hareketçi olarak görünen herkesi cezalandırmıştır. Söz konusu idamlar sürecinde ceditler ve genç Buharalılardan ve onlara taraftar olanlardan toplam 1500 kişi öldürülmüştür.[134] Canını kurtarabilenler ise Semerkant ve Taşkent'te çok acı günler yaşamıştır. Fıtrat "*Uluğ Türkistan*" gazetesine yazdığı yazılarından birinde vakadan sonraki durumu şöyle anlatır: *"Buhara'dan yalnız canlarını alıp kaçan iki yüzden fazla cemiyet üyeleri, Semerkant'a gelince halleri ağır oldu. Aç ve çıplak kaldılar ve hatta bazıları dilencilik yapmaya mecbur kaldılar. Hallerini soran olmadı."*[135]

[133] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 12 jildlik, 4-jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmıy Nashriyoti, Toshkent, 2003, 655-bet
[134] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 133-bet
[135] Fıtrat, Buxoro Yoshlari Haqida, *Uluğ Turkiston*, S.98, 30 Mayıs 1918

Kolesov vakası sözde ihtilalci ceditlerin lehine başlanan bir hareket olsa da sonucu gençleri daha da kötü duruma sokmuştur. Özetle Kolesov vakasından sonra Buhara ceditçiliği resmen dağıtılmıştır. Liderlerden olan Feyzullah Hocayev Rusya'ya gitmiş, Fıtrat önce Semerkant'a sonra da Taşkent'e taşınıp gazetelerde ve Afganistan'ın Taşkent Büyükelçiliğinde çalışmaya başlamıştır. Siyasi faaliyetten tamamen çekilmese de tüm dikkatini halkı aydınlatmaya yönelterek bilimsel araştırmalarla ilgilenmiştir. Örneğin, edebiyat ve dil alanında faaliyet gösteren "Çağatay Gürüngü" adında ilmi topluluk kurmuştur (Bu noktada 1.2.5. bölümünde daha detaylı duracaktır). Diğer üyeler ise davalarından vazgeçerek ya ülkeyi terk ettiler ya da siyasi kimliklerini bir kenarda bırakarak sıradan bir hayat sürmeye başlamışlardır. Emire karşı mücadelesini devam ettirenler de artık komünizme doğru yönelmişti. Eski ceditçilik, milliyetçilik görüşüyle zafere kavuşamayanlar istikbali komünizmde görmüştür.

1920 yılına gelindiğinde, Sovyet yönetimi daha güçlü iktidar konumuna gelmiştir. Çarlık tarafları muhalifleriyle sorunları hallettikten sonra, Rusya dışındaki bölgelerde kontrolü sağlamlaştırma işine önem vermiştir. Buhara Emirliği de askeri yapısını güçlendirmiş ve Sovyet yönetimini tanımamaya devam etmiştir. Ayrıca Kokand, Taşkent gibi bölgelerde Bolşeviklerle mücadele eden Basmacılar Emir himayesine sığınmış, kutsal Buhara'yı korumak amacıyla güçlü bir ordu oluşturmaya çalışmıştır. Dolayısıyla Bolşevik yönetimi Hive ve Buhara devletlerini bir an önce yok ederek, Sovyetleştirmesi amaçlamıştır. Şubat 1920'de Bolşevikler tarafından Hive Hanlığı resmen işgal edilmiş ve hanlığa son verilmiştir. Türkistan Ordusu komutanı M. V. Frunze Buhara emirliğine karşı askeri hareketleri hızlandırma talebiyle 31 Temmuz 1920'de V. İ. Lenin'e mesaj yollanmış ve Moskova'dan "Uygun bir fırsatta harekete geçilmesine izin verilir" şeklinde cevap gelmiştir. 12 Ağustos 1920'de M. Frunze emirliği bitirmek amacıyla Semerkant-Buhara timi oluşturma emir verilmiştir. Böylelikle emirlik sınırlarına 7 bin piyade, 2500 atlı asker, 5 ağır top, 35 hafif top, 5 zırhlı araç, 5 zırhlı tren ve 11 uçak sevk edilmiştir. Emir Alim Han ordusu ise sadece 15 bin asker, 55 eski top, 12 makineli tüfeğe sahipti.

29 Ağustos 1920'den itibaren Buhara'ya hem havadan hem karadan saldırılar başlamıştır. 1-2 Eylül günleri şehre toplam 12 bin mermi atılmıştır. 11 uçak 3 gün boyunca şehre bomba yağdırmıştır. Milyonlarca silah mermisi harcanmıştır. Hatta kimyasal mermiler de kullanılmıştır. Şehrin karşı ve Semerkant kapıları altına 800 kg barut gömülerek patlatılmıştır. Emir şehre daha fazla zarar verilmemesi ve ahalinin sağ kalması adına şehri

terk etmiştir. Uçaklar kaçan emiri bulmak için şehir etrafındaki köyleri, özellikle emirin yazlık sarayı Sitare-i Mahi Hasa'yı da bombalamıştır. 2 Eylül 1920'de Kızıl Ordu Emir Erkini ele geçirerek Sovyet bayrağını dikmiştir. Şehrin %20'si yerle bir edilerek binlerce kişi öldürülmüştür. Buhara'nın hemen hemen her binası zarar görmüş ve şehirdeki yangınlar 20 gün sürmüştür. 3 bine yakın ev kül olurken, Türkistan inkılap askeri bürosu "üçlüğü"nün üyesi A. Maşitskiy'in Eylül 1920'de Lenin'e yazdığı raporunda; şehir merkezi yıkıldığı, Registan ve Erk yakıldığı, Erk haznesindeki tüm altın, gümüş, elmas gibi değerli eşyaların alındığı yazmıştır. Buhara işgal edilen ilk günlerde bile altın ve saray eşyalarıyla dolu vagonlar Moskova'ya gönderilmeye başlanmıştır.[136] Genel olarak, Buhara'nın işgali her şeyden önce Buhara'nın altınlarını ele geçirmek için yapılan bir hareket olarak dikkat çekmiş ve bu amaç için ceditçileri kandırmışlardır.

Buhara Emirliği'nin yıkılması bir açıdan Buhara ceditçiliğinin sona ermesi olarak değerlendirilebilir. Zira Ceditçiler 1900'lı yıllarında başından itibaren verdikleri mücadelenin son hedefine ulaşmış olmuştur. Halkı ezen, gelişime engel olan, kanunsuzlukla yönetilen, dünya devletlerinden geri kalan Emirlik artık yok edilmiştir. Yerine Genç Buharalılar iktidara gelmiş, yeni kurulacak devletin iktidarında komünist partisi ceditçiliğe son vererek komünizmi yaymaya başlamıştır.

4 Eylül 1920'de Halk Nazirler Şurası, İnkilap komitesi ve Buhara Komünistik Partisi Merkezi Komitesinin kurultay toplantısında 9 kişiden oluşan Tüm Buhara İnkilap Komitesi (reis: Abdülkadir Muhittinov) ve 11 kişiden oluşan Cumhuriyet hükümeti – Halk Nazirler Şurası (reis: Feyzullah Hocayev) kurulmuştur. İnkilap komitesinin üyeleri: *Muincan Aminov, Alimcan Akçurin, Abdülhamid Aripov, Sabir Yusupov, Hacı Hasan İbrahimov, Feyzullah Hocayev, Kulmuhammedov. Yönetici hükümet – Buhara Halk Nazirler Şurası üyeleri: reis ve dış işler naziri Feyzullah Hocayev, maarif naziri Karı Yoldaş Polatov, iç işler (dahiliye) naziri M. Saidcanov, maliye naziri Osman Polathocayev, devlet kontrolü naziri N. Hüseyinov, fevkalada komisyon reisi İbrahimov, adalet naziri M. Burhanov, askeri işler naziri Şihabuddinov, ticaret naziri M. Mansurov.*

İnkılapçı Genç Buharalılar Buhara Komünist Partisi'ne üye olmak zorunda kalmıştır. Genel itiberiyla ceditçilerden oluşan Buhara Hükümeti eğitimli kişilerin kurduğu bir hükümetti.

[136] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 12 jildlik, 2-jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 2003, s.235

Nazirler Buhara, İstanbul, Moskova ve benzeri şehirlerde tahsil görmüş kişilerden oluşmaktadır. 6-8 Ekim 1920 emirin yazlık sarayı Sitare-i Mahi Hasa'da düzenlenen Buhara halk vekillerinin 1. kurultayında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulduğu duyurulmuştur. Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'nin yer ölçümü 182.193 bin km^2, nüfusu 2.2 milyon kişiden oluşmaktadır. Nüfus içerisinde Özbekler, Tacikler, Türkmenler, Kazaklar, Karakalpaklar, Tatarlar ve Yahudiler yaşamaktadır. Cumhuriyet siyasi düzenine göre demokrasi devleti kurulmuştur. Devletin en büyük görevi kısa sürede orta çağdan geleneğine göre yaşamakta olan Buhara'yı demokrasi devlete dönüştürmek olmuştur. Devletin yasama organı olan Buhara İnkilap Komitesi, hükümeti ise Buhara Halk Nazirler Şurası kesin olarak belirlendi ve faaliyet süresi 2. kurultaya kadar devam edeceğine dair karar alınmıştır. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti'ni (BHSC) bağımsız bir devlet olarak tanımıştır. 1920 Ekim ve Kasım aylarında BHSC ve RSFSC arasında askeri-siyasi antlaşma ve sözleşmeler imzalanmıştır. 4 Mart 1921'de iki devlet arasında "İttifak anlaşma" imzalanmıştır. Söz konusu dokümanlar genç bir devletin bağımsız hareket etmesini son derece kısıtlayıcı niteliktedir. Örneğin, Rusya ordusunun Buhara'da bulunması kanunen belirlenmesi, devletin iç işlerine doğrudan müdahale ettiğini göstermektedir. 18-23 Eylül 1921'de Buhara Halk nazirlerinin 2. kurultayında BHSC'nin sunduğu anayasa kabul edilmiştir.

Anayasaya göre, kurultay arasındaki süreçte yasama organı ve kontrol organı Buhara Merkezi İnkılap Komitesi'dir (MİK). Kurultayda başkan olarak Osmanhoca Polathocayev seçilmiştir (Ağustos 1922'deki 3. kurultayda yerine Parsa Hocayev gelmiştir). Cumhuriyetin kurucularının siyasi tecrübeleri az olsa da daha o dönemde bile azınlıkların dikkatini çekmiştir. Amangeldi Amanov başkanlığındaki Türkmenlere özerklik hakkı tanımış, aynı şekilde Taciklere de Güney Buhara olarak özerklik verilmiştir. Ancak birdenbire bağımsız, demokratik bir devlet ortaya çıkması Rusya'nın müdahale etmesine neden olmuştur. Sosyalizm prensiplerinin az yayıldığı, yönetimin Sovyetleşme politikasından uzaklaştığı gibi gerekçelerle Cumhuriyetin kurucularından ve aynı zamandan ceditçilikten gelmekte olan bir grup önemli kişi yönetimden uzaklaştırılmıştır. Feyzullah Hocayev, Dışişler naziri Ata Hocayev, maarif naziri Fıtrat, maliye naziri Settar Hocayev gibi kadrolardan vazgeçmek ve hatta sınır dışı etmek zorunda kalmıştır. 11-17 Ekim 1923'te düzenlenen 3. kurultayda anayasada bazı değişiklikler yapılarak tüccar, mülk sahibi ve eski yöneticilerin seçilme hakları alınmış ve mülklerine el konularak sürgüne gönderilmiştir. Her türlü arazi devlet

mülküne dönüştürülmüş, vakıflara son verilmiştir. Halkın çiftçi kesiminden çıkan kadrolara daha fazla önem verilmeye başlanmıştır.

Sovyet yönetiminin Orta Asya'yla ilişkin politikası belli bir süre farklı yönde gelişmeye başlamıştır. Bölgede coğrafi açıdan farklı biçimlendirme projesi doğrultusunda 1923 yılından itibaren bu projenin temelleri atılmaya başlamıştır. Örneğin, Mart 1923'te Türkistan, Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin ekonomik yapısı merkezi bir yönetime yani Orta Asya İktisadi Konseyi'ne bağlanmıştır. Feyzullah Hocayev, bu değişimin Buhara'nın meşruluğunu kısıtlayacağını fark etmiş ve ilk olarak buna karşılık vermiştir. 1 yıl sonra Orta Asya'yı yeniden yapılandırma projesi açıkça uygulanmaya başlanmıştır. 18-20 Eylül 1924'de Buhara Halk nazirlerinin 5. kurultayında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. 18 Kasım 1924'te Türkistan, Buhara ve Harezm Cumhuriyetlerinin ortak kararıyla devletler sınırları kapsamında yeni Özbekistan SSC için çalışmalar başlatılmıştır. Kasım sonunda Buhara SSC'ne son verilerek coğrafi olarak Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan SSC'ne parçalanmıştır.

2.2.3. Türkistan Ceditçiliğin Fikir Kaynağı Olarak Osmanlı ve Rusya Müslümanları Basını

Türkistan ceditçilik hareketi bölgedeki siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların çoğaldığı, bölgeyi yönetenlerin duyarsızlığı sonucunda ortaya çıkmıştır. Fakat yeni fikrin, reform fikrinin ortaya çıkışında iç nedenlerle beraber dış nedenler de çok önemlidir. Dış nedenlerin başında da İslam aleminde çıkarılmakta olan birtakım gazete ve kitaplar gelmektedir. Müslüman dünyasının en önde gelen devleti Osmanlı İmparatorluğu hilafete sahip olduğu sürece ayrı bir ilgi ve değere sahiptir. Ayrıca Avrupa'ya en yakın Şark toplumu olarak hemen hemen her konuda ileri gelen toplumlar arasında yer almaktadır. Basının ortaya çıkışı ve gelişiminde de Osmanlı devleti Müslüman aleminde lider konumda yer almaktadır. Çalışmanın bu kısmında Osmanlı basını ve Rusya sınırları içinde çıkan basılı kaynakların Türkistan'a etkisi üzerinde durulacaktır.

Dünya Türkleri arasında basının ortaya çıkışı ilk önce Osmanlı'da gerçekleşmiştir. Aslında Osmanlı da bu konuda Batı'dan çok geç kalmıştır. Alman Johann Gutenberg tarafından 1436 yılında matbaa icat edilmişti ve 1440 yılında ilk kitap basılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu o

dönemde en parlak zamanlarını yaşadığı hâlde ilk Türk matbaası yaklaşık 300 yıllık gecikmeyle 1727 tarihinde kurulmuştur. Bazı kaynaklarda Osmanlı'da matbaanın geç gelişmesine dönemin dini uleması tarafından gösterilen tutuculuk neden gösterilmektedir. Nurettin Güz ve diğer birçok bilim adamı bu varsayımlara karşı çıkmaktadır:

> *"Matbaanın ülkeye geç girmesiyle ve gelişememesiyle dinin ve ulemanın bir ilgisi yoktur. Meslek loncalarının dışında matbaaya karşı çıkan olmadığı gibi kurulması da ulema tarafından desteklenmiştir. Matbaanın gelişmemesinin birinci sebebi olarak loncaları, ikinci sebep olarak teknik gelişmenin yetersizliğini (bunun bir sonucu olarak 1742'de kâğıt sıkıntısının baş göstermesini ve Polonya'dan iki ustanın kâğıt üretim atölyesi kurmak üzere ülkeye getirilmesi gösterilebilir), üçüncü sebep olarak da teknik eleman sıkıntısını göstermek daha doğru olacaktır. Bunlarla birlikte diğer alanlardaki gelişmelerin yavaş oluşunun da büyük etkisi vardır."*[137]

İbrâhim Müteferrika tarafından 1727'de ilk Osmanlı resmî matbaasının kurulmasından yaklaşık bir asır sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından Kâhire'de 1828 yılında Türkçe ve Arapça olarak Vakâyi-i Mısriyye adlı resmî vilâyet gazetesi çıkarılmıştır. Söz konusu gazete Osmanlı topraklarında çıkarılan ilk Türkçe gazete olarak tarihe yazılmıştır. Gazetede yer alan haberlerin yarısından fazlası Türkçe, geri kalanı da Arapça'dır. Gazete haftalık olarak yayımlanmıştır.[138]

Bugünkü Türkiye sınırları içinde çıkarılan ilk gazete ise II. Mahmûd Han tarafından 11 Kasım 1831 yılında İstanbul'da çıkarılan Takvîm-i Vekâyî adlı resmî gazetedir. Matbaa ve diğer birçok yenilikte olduğu gibi başkentte Türkçe ilk gazetenin kurulması da devlet eliyle yapılmıştır. Yenileşme hareketlerine büyük önem veren Sultan II. Mahmut'un emriyle çıkarılan gazete ile yönetim, devlet tarafından yapılanları ve yapılmak istenenleri halka doğru olarak anlatacak, halkı bilgilendirecek ve haberler verecektir. Gazete uluslararası ilişkilerde de bir araç olacak, diğer devletlere Osmanlı Devleti'nin görüşlerini iletecektir. Haftalık olarak çıkarılan gazete devlet teşkilatına gönderildiği gibi isteyenler olduğu takdirde abone de olunabiliyor veya doğrudan gazete idarehanesine gelinmesi durumunda ücret karşılığı gazete alınabiliyordu.[139] Türkiye'de basın, diğer ülkelerde olduğu gibi siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar karşısında halk kitlesini aydınlatmak, kamuoyunu etkilemek yolunda, toplumca duyulan isteklerden doğmamıştır. Gazeteler hükümetin yaptığı işleri

---

[137] Güz Nurettin, "Türkiye'de Matbaanın Kurulması", *Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi*, 1986-1987/8-9, Ankara, 1989, s.166

[138] Ayrıntılı bilgi için bk. TOPUZ Hıfzı, *2. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014

[139] Topuz Hıfzı, a.g.e., s.44

halka duyurmak amacıyla özel buyrukla ortaya çıkmış, halkı aydınlatma, kamuoyunu etkileme niteliğini ise zamanla kazanmıştır.

Takvim-i Vekayi'den 9 yıl sonra yarı özerk özelliğiyle yeni bir gazete, Ceride-i Havadis gazetesi yayın hayatine başlamıştır. Gazete William Churchill adında bir İngiliz tarafından çıkarılmıştır.[140] Gazete ekibi yerel halktan oluşmaktadır. Devlete bağlı olduğundan bağımsız hareket etmesi, istediği konuda yazılar yazmamıştır. Fakat yurtdışında yaşanan durumu Türk okuyucularına aktarması, dünyadaki yeni icatlar, bulgulardan bahsetmesiyle ilgiyle okunmasına neden olmuştur. 1854 yılında Kırım'da Churchill'in kimi İngiliz gazetelerinin muhabiri olarak görev alması ile bölgeden havadisler aktarması, gazeteye canlılık getirmiştir. Osmanlı'da basın organlarının batılı anlamda işlev görmesi ve devletten bağımsız olarak ortaya çıkması ancak 1860'tan sonra olmuştur.[141] 1860 sonrası devlet yardımı olmadan, kişisel çabalarla Tercüman-ı Ahval gibi gazeteler çıkarılmaya başlamıştır.

Daha sonraki yıllarda basın farklı farklı dönemlere şahit olmuştur. Kimi zaman Osmanlı sultanları tarafından sansür uygulanmış veya kapatışmış kimi zaman da gelişmesi için katkı sağlanmıştır. Osmanlı tarihinde II. Meşrutiyet (1908-1918) olarak anılan dönemde basın gerçek anlamda gelişmiş ve günümüz Türkiye'si gazetecilik geleneğinin temellerini atılmıştır.

Osmanlı'da II. Meşrutiyet 23 Temmuz 1908'de (10 Temmuz 1324) ilan edilmiştir. Meşrutiyet'in ilanı ile basında sansür yasağı kalkmış ve yayın organları ardı ardına açılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşayan farklı dilden ve dinden her ulus, kendi fikirlerini dile getirdiği gazeteler ve dergiler çıkarmıştır. Basın, Meşrutiyet döneminde toplumun sesi haline gelmiştir. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve padişahın Meşrutiyet konusunda benimsedikleri görüşleri ve yürüttükleri siyaseti kamuoyuna duyurmasına yardımcı olan önemli araçların başında yer almıştır. Halk, basın aracılığıyla Meşrutiyet yönetimini tanımıştır. Basın, bu yüzden Meşrutiyet dönemini anlamak için başvurulacak en önemli kaynaklardan biri haline gelmiştir.[142]

---

[140] Topuz Hıfzı, a.g.e., s.17
[141] Güz Nurettin, Osmanlı Basını, *Selçuk İletişim Dergisi*, C.1, S.3, 2000, s.45
[142] Dağlar Oya, II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908), *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No:38 (Mart 2008), s. 141

II. Meşrutiyet'in ilk üç senesinde 607 süreli yayın çıkarıldığı görülmektedir. Bu yayınların piyasadaki ömürleri ise değişiklik göstermiş, çok az bir kısmı uzun süreli olabilmiştir. Meşrutiyet Dönemini kapsayan 1908-1918 yılları arasında 918 süreli yayın çıkarılmıştır. Oral, 1908'den 1922'ye kadar Osmanlı ülkesinde 722 Türkçe, 49 Fransızca, 42 Fransızca-Türkçe, 11 İngilizce, 67 Ermenice, 5 Ermenice-Türkçe, 70 Rumca, 3 Almanca, 11 Arapça, 1 Arapça-Türkçe, 5 Farsça, 1 Farsça-Türkçe, 1 Arnavutça, 5 Türkçe-Kürtçe, 3 Türkçe-Çerkezce, 1 Orduca, 8 İbranice, 1 Sırpça-Türkçe, 1 Bulgarca, 1 Rusça ve daha 25 kadar yabancı dil ve Türkçe olmak üzere toplam 1038 gazete ve dergi yayınlandığını belirtmektedir.[143] Çeşitli görüş ve davalarla ortaya çıkan basın türleri arasında İslamcı ve Türkçü (veya Turancı) dergi ve gazeteler ayrı yere sahiptir.

Pek çok dergi ve gazetenin yayın hayatına girdiği Meşrutiyet döneminde neredeyse her yayın, Osmanlı ülkesi dışındaki Türk ve İslam dünyasında olup bitenlere yer ayırmıştır. Zaman zaman bölge ile ilgili haberler, zaman zaman da Türkçü-Turancı ve yenilikçi İslamcı yazarların, aydınların makaleleri görülmektedir. Bunda elbette Türkistan'da çok hareketli bir döneme girilmiş olmasının, Rusya'nın değişen yönetiminin ve hiç değişmeyen ve hatta giderek ağırlaşan "Ruslaştırma" siyasetinin etkisi büyüktür. [144]

Dönemin en önemli İslamcı yayını kuşkusuz Hürriyet ilanından hemen sonra 24 Ağustos 1908'de ilk sayısı çıkan *Sırat-ı Müstakim* dergisidir. *Sırat-ı Müstakim*'in yayını 1 Mart 1912 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten sonra da *Sebilürreşad* ismiyle Eşref Edip Fergan ve Mehmet Akif Ersoy tarafından sürdürülmüştür. *Sırat-ı Müstakim* dönemin ilk yenilikçi-İslamcı (modernist İslam) yayın organı olmuştur. Belli başlı yazarlarının büyük çoğunluğu İttihad ve Terakki merkeziyle yakın ilişki kurmuştur.[145] *Sırat-ı Müstakim*'in Müslüman toplumlarının birliği, ortaklığı ve İstanbul merkezli bir güce sahipliğini savunan yayın olduğunu açıkça ifade etmektedir. Derginin yazarları, Avrupa gibi gelişmiş topluma yetişmenin yolu eğitim, yenilik ve elbette İslam üzerine olduğu görüşünü savunmaktadır. Genel olarak, "*Sırat-ı Müstakim*" dergisi İslâmcılık (Panislamizm) akımının yayın organı sayılmaktadır.[146] 1925 yılında kapatılan dergi, 1948 yılından itibaren yine Eşref Edip Fergan

[143] Oral Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1728-1922, 1831-1922: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, Oral Yayınları, Ankara, 1970, s.215
[144] Özkaya Sevda, *Meşrutiyet Dönemi Basınından Örneklerle Türkistan*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s.152
[145] Özbek Nadir, Abdürreşid İbrahim'in İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-i Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri, *Toplumsal Tarih,* v.4, n.20, August 1995, pp.18-23, s.18
[146] Komatsu Hisao, a.g.e., s.8

tarafından çıkarılmaya başlandı ve 1966'ya kadar *Sebilürreşad* ismiyle yayınlanmıştır. Derginin Osmanlıca olarak 1925 yılına kadar yayınlanan 641 sayılık ilk dönemi İstanbul Bağcılar Belediyesi tarafından günümüz alfabesine aktarılarak okuyuculara sunulmuştur.[147]

Sırat-ı Müstakim'in bir diğer önemli yanı Rusyalı Türklere sayfalarında geniş yer vermesi olmuştur.[148] Özellikle Türkistanlı aydınlar, örneğin Türkistan ceditçilerinin önderi Behbudi gibi aydınların yazılarını bulunmaktadır.[149] Buhara hakkındaki yazılara da sık sık rastlanmak mümkündür. *Sırat-ı Müstakim*'in Buhara muhabiri de görev yapmıştır. Giyaseddin Hasani adında bir yazar Buhara'yla ilgili imzalı veya imzasız olarak birçok yazı kaleme almıştır. Hatta Buhara'da yaşanan tarihi olaylar, örneğin, Şubat 1910 yılında Sünni ve Şii arasında yaşanan çatışmada "Buhârâ Muhâbir-i Mahsûsumuzdan:" başlığıyla detaylı olarak anlatılmıştır.[150]

Sırat-ı Müstakim, ilgi alanını geniş tutarak büyük kitleye seslenme fırsatını bulmuştur. Türkistan, Balkan, Kafkas gibi bölgelerde ilgi görmüş ve kısa sürede tanınmıştır. Örneğin, Türkistan'da söz konusu yayın bir fikir kaynağı, yeni fikrin "lokomotifi" değeri görmüştür. Behbudi'nin söz konusu mektubundan anlaşılan Türkistan aydınları *Sırat-ı Müstakim*'e birkaç kitap ve hediyeler yollamış ve *Sırâtımüstakīm hey'et-i tahrîriyyesinin devâm-ı ömr ü âfiyeti ve sebât-ı mesleğini istid'â ve ellerini öpmeyi Cenâb-ı Bârî'den temennî etmekle hatm-i makāl eyle*mıştır.[151] ifadelerini kullanmıştır. Buhara ceditçileri için bunun gibi dergileri okumak her ne kadar tehlikeli olsa da bu tür yayınlara karşı oldukça büyüktür. Emir hükümetinden gizlice evlerde, usul-i cedit okullarında veya çayhana (çay ocağı) gibi mekanlarda toplanır, sohbetler, söyleşiler düzenlenirdi. Söz konusu sohbetlerin ana teması eğitimi geliştirmek ise de siyasi konuların tartışılması kaçınılmazdır. Bazı toplantılarda ceditçi liderlerin teşvik konuşmaları ve en önemlisi *gazethanlık* diye adlandırdıkları gazete okuma geceleri yapılırdı. Toplantılarda çoğunlukla yurt dışından gelen gazeteler, örneğin, Türkiye'de çıkan *Sırat-ı Müstakim*, Hindistan'da çıkan "*Hablü-l-metin*" ve Afganistan'da çıkan "*Siracü-l-Ahbar*" okunarak üzerinde tartışmalar yapılmıştır.[152] Ceditçiler *Sırat-ı*

[147] http://www.bagcilar.bel.tr/kategori/1137/6/siratimustakim.aspx
[148] Özbek Nadir, a.g.e., s.18
[149] *Sırat-ı Müstakim*, Mekatib, S.108.sayı, 29 Eylül 1910
[150] *Sırat-ı Müstakim*, Buhara Vak'a-i Elimesi, S.76, 17 Şubat 1910
[151] *Sırat-ı Müstakim*, Mekatib, S.108, 29 Eylül 1910
[152]Hélène Carrère d'Encausse, Yashirin Jamiyatlar Davri (1910-1914), Makale H.Boltaboyev'in *Fitrat Va Jadidchilik* Kitabına Ek Olarak Verilmiştir, O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, Toshkent, 2007, 268-Bet.

Müstakim gazetesi sayesinde Türkiye ve tüm İslam dünyasındaki sosyal, siyasi durumu öğrenir, kendi faaliyetlerinde yararlı olabilecek yönleri uygulamaya koymuşlardır. Bu konuda Sadrettin Ayni'nin hatıralarında bazı ifadeler yer almaktadır:

> "*Türkiye'de inkılaptan sonra neşredilen "Sırat-ı Müstakim" mecellesini mütalaa etmeye muvaffak olduk. İşbu yayın dini, ilmi, içtimaı, siyasi ve edebi bir yayın olup, merkez hilafetinin en büyük ve ulu kişilerinin iştirak ile çıkardı. Bu yayında siyasi ve içtimaı inkılaplar ayet ve hadislerle tatbik edilerek yazıldığından, bizim fikrimizde de esas değişimler yaşandı."*[153]

İstanbul'dan gelen gazetelerin etkisi ceditçi görüşlü gençlerde görülmeye başlayınca emir hükümeti Rusya yönetimiyle iş birliğinde gazetenin okunmaması yönünde önlemler almaya başlamıştır. Sırat-ı Müstakim'in faal yazarlarından ve Asya'nın birçok yerini bizzat gezip Alem-i İslam adında kitap yazan Abdürreşid İbrahim, 1907 yılında Buhara medreselerinde gördüğü bir manzarayı şöyle anlatmıştır: *"Ben Buhara'dayken, Rusya'nın Kazandan gelen memuru Buhara medreselerini teftiş etmeye başladı. Bugünün talebeleri arasında "zararlı" yayınlar yayılmış ve bazı mecellelerde heyecanlandırıcı makaleler de yazılmıştır*".[154]

Görüldüğü üzere *Sırat-ı Müstakim* dergisi Türkistan'da yeni fikrin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, milli ve dini birlik düşüncesinin uyanması ve güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Ceditçiler için ayrı bir değere sahip olan dergi, Meşrutiyetin Osmanlı modelinin benimsenmesine yardımcı olmuştur.

Abdurrauf Fıtrat'ın dergiden ilham aldığı, baş yazarı Ersoy ile yakın münasebette olduğu tahmin edilmesine rağmen bu dergide hiçbir yazısı yayınlanmamıştır. Derginin 1910'lu yıllara ait arşivinde Fıtrat adı ve kullandığı mahlaslarıyla imzalanan hiçbir yazı rastlanmamıştır. Buharalı muhabirden şeklinde veya imzasız verilen yazıların Fıtrat'a ait olup olmadığı ise kanıtlanamamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde birçok basın kuruluşu farklı konular ve kitlelere yönelerek faaliyet yürütmüştür. İslamcı ve Turancı görüşlü yayınlar arasında en yaygını *Sırat-ı Müstakım* olsa da *Ceride-i Suffiye, Mibban, Tasavvuf, Tearüf-i Müslimin*, *İslam Dünyası* ve *Hikmet* gibi dergiler de aynı dönemin tasavvufi eğilimleri ağır basan yayınları olmuştur. Fakat

[153] Ayniy Sadriddin, a.g.e., 1963, 184-bet
[154] İbrahim Abdürreşid, *20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası*, İstanbul, 1987, s.50

Türkistan'da etki yaratan yayınları belirlemek zor olsa da bu yönde dönemin Türkistanlı tarihçi, yazar ve aydınlarının yazılarından yola çıkarak bazı sonuçlara ulaşabilmektedir. Sırat-ı Müstakim'den sonra Türkistan'da ilgi gören bir diğer yayın *Tearüf-i Müslimin* dergisidir. Rusya Müslümanları ve çoğu Tatar menşeli İslamcı aydınlar tarafından çıkarılan dergi 16 Nisan 1910 tarihinde yayın hayatını başlamıştır.[155] *Teârüf-i Müslimîn*, Kazanlı, Sibiryalı ve Kırımlı Tatarların Rusya dışında çıkardıkları ilk dergidir.[156] 2 Şubat 1911 tarihine kadar 32 sayı çıkararak yaklaşık bir yıl faaliyet gösteren dergi İstanbul merkezli bir İslam birliğinin savunucusu pozisyonunda okuyucularına seslenmiştir.

Daha önceleri sorunlarını büyük ölçüde *Sırat-ı Müstakim* sayfalarında dile getiren Abdürreşid İbrahim, Osman Cudi, Yakup Kemal ve Terviskili Ahmet Taceddin gibi Rusyalı Müslümanlar *Tearüf-i Müslimin* adlı yeni bir dergi çıkarmaya karar vermiştir. Bu derginin amacı İslam alemini birbirinden haberdar etmek ve daha da önemlisi Hilafet makamının bütün Müslümanlar tarafından saygıyla tanınmasını sağlayarak Osmanlı devleti çerçevesinde İslam kardeşliği ve birliğini geliştirmek (uhuvvet ve rabıta-i diniyyeyi takviye) olarak belirlenmiştir.[157] Yazar kadrosunun kökenleri ve o dönemde İstanbul-Kazan arasındaki yayım faaliyetlerinin yoğunluğu göz önüne alındığında *Teârüf-i Müslimîn* esas olarak Rusya Müslümanlarının kurtuluş mücadelesi ile alakadar olmuştur. Dolayısıyla dönemin diğer basınlarına nispeten daha az tanınır bir dergi olmuştur.

Teârüf-i Müslimîn'i çekip çeviren kişinin aslen Buhara kökenli bir ailede dünyaya gelen Sibiryalı Abdürreşid İbrahim olduğu anlaşılmaktadır. Hemen her sayıda yer alan başyazılar ona aittir. Derginin yazar kadrosunun önemli bir kısmı onun akraba, hemşeri ve tanıdıklarından oluşmaktadır.[158] Rusya'dan gelerek İstanbul'a yerleşen Rusya Müslümanlarının çoğu bu gazeteyi takip ettiklerini tahmin edilmektedir. Türkistan'da Abdürreşid İbrahim seyahatleriyle ilgili yazdığı yazılarından dolayı çok meşhurdur. Yazarın Farsçaya çevrilen "*Seyahatname-i İbrahimbek*" adlı eseri Buhara'da yaygın olduğunu Ayni özellikle kaydetmektedir. İran'ın o dönemki durumunu ele alan kitapta yazar İran'ı birçok

[155] http://katalog.idp.org.tr/dergiler/60/tearuf-i-muslimin
[156] Kanlıdere Ahmet, Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi *Teârüf-i Müslimîn* (1910-1911), "İslam'ı Uyandırmak" Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler, C.1, editör: Lütfi Sunar, 2018, pp.425-456, s.426
[157] Özbek Nadir, a.g.e., s.19
[158] Kanlıdere Ahmet, a.g.e., s.427

açıdan eleştirmekte ve tüm eleştirileri Buhara için de geçerlidir. Dolayısıyla kitap çok popüler olmuş ve Buhara'da fikri değişime katkı sağlamıştır. [159]

Gazetede yazarlarından dolayı gazetede Rusya'ya ait bölgelerle ilgili yazılar sık sık yer almıştır. Bazı bölgelerde derginin gönüllü muhabirleri de vardı. Örneğin, Buhara'dan yazanlar içinde sadece Abdurrauf Fıtrat kendi açık imzasıyla yazmıştır. Diğerleri ya mahlas kullanmış (mesela "Şerik") ya da sadece "Buhara Muhabiri" adıyla yazmıştır. Hive'den Şah Ahmed ve Molla Berdikul Kâri Muhammed, Yarkend'den Rahim Hoca Azimbayef ve tam olarak nereli olduklarını tespit edilemeyen Mustafa Yangaliçef, Arif Tevkilev, M. Kırımbayef "Bir Rusyalı" dergiye yazılar göndermiştir. Bunlardan başka Kazakistan, Kırım, Buhara, Hive, Kazan, Sibirya ve Çin Türkistan'ı gibi yerlerden gelen haberlere ve mektuplara da dergide yer verilmiştir.[160]

Türkistan'ı konu alan yazılarda bölgenin Rusların elinde kaldığı ve eziyet gördüğü büyük kaygıyla dile getirilmiştir. Kimi yazarlar Buhara emiri ve diğer yetkilileri duyarsızlıkta suçlarken, kimi yazarlar yöneticilerin yaptığı hayır işlerden bahsetmektedir. Onun dışında Türkistan'dan Hicaz'a doğru yola çıkan kişilerin sorunları, özellikle Osmanlı devletinde karşılaştıkları problemleri, memurların davranışlarını okuyuculara anlatılmıştır. [161]

Türkistan meselelerini sık sık gündeme getiren yayın bölgede büyük ilgi görmüştür. Zira Abdurrauf Fıtrat'ın Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup'u[162] özellikle bu gazetede yayınlanması tesadüf değildir. Nasrullah beyin sadrazam olarak tayin edilmesine karşılık olarak Farsça (Tacikçe) yazılan mektup Türkçeye çevrilmeden basılmıştır. Fıtrat burada yeni baş vezirden ıslahatlar yapmasını talep etmiştir. Fıtrat, "dünyanın en mutsuz, yolsuz milleti olan Buharalıların bahtiyar olması için vezir ve emirin bir an önce hareket etmesi gerektiğini" dile getirmiştir. Etki alanı ve itibarı yüksek olduğundan ve daha da önemlisi Buhara'da takip edildiğinden Fıtrat mektubunu bu gazetede yayınlamaya karar vermiştir. Ayrıca Buhara memuriyeti gazeteyi okuyacağından emin olarak vezire söyleyeceklerini bu gazetede yayınlamıştır. Fıtrat, Buhara'ya döndüğünde birçok kişinin tanıdığı, takip ettiği ve ardından yürüdüğü şahsiyet haline gelmiştir. Tabi ki

[159] Detaylı bilgi için bakınız: Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, s.200
[160] Kanlıdere Ahmet, a.g.e., s.428
[161] Kanlıdere Ahmet, a.g.e., s.433
[162] Buharalı Abdurrauf, Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup, Tearüf-i Müslimin, C.2, S.25, 8 Aralık 1910

tanınmasına İstanbul'da yazdığı eserleri ve *Tearüf-i Müslimin* gibi gazetelerde yayınladığı yazıları vesile olmuştur.

Türkistan'da yenilikçi fikirlerin yaygınlaşmasına katkı sağlayan bir başka Osmanlı yayını İstanbul'da Filibeli Ahmet Hilmi tarafından çıkarılan *Hikmet* gazetesidir. Son dönem Osmanlı fikir adamlarından Şehbenderzade Ahmet Hilmi tarafından çıkarılan *Hikmet*, Batı hayranlığı besleyen aydınlara karşı mücadele eden İslamcılığın önemli yayın organları arasında yer almaktadır. "İttihat hayattır, tefrika mematttır" sloganı ile yayımlanmıştır. *Hikmet*'in ilk sayısı 21 Nisan 1910 (8 Nisan 1326 Rumi) tarihinde çıkmıştır. Bu tarihten, 21 Eylül 1912 (8 Eylül 1327) tarihine kadar haftalık olarak yayın hayatını sürdürmüştür. Gazete, 74.Sayısındaki "Açık Arzuhal" başlıklı padişaha hitaben yazılan mektup nedeniyle 21 Eylül 1911 tarihinde 32 kapanmıştır.

Ahmed Hilmi önce Kastamonu'ya, ardından da Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Filibeli, afla İstanbul'a dönmüş ve 22 Eylül 1912 yılında "*Hikmet*" gazetesini tekrar yayınlamaya başlamışsa da uzun ömürlü olamayarak 77. sayıyla birlikte 28 Eylül 1912 yılında kapanmıştır[163]. *Hikmet*'te edebiyattan tarihe, felsefeden siyasete kadar birçok konu ele alınmıştır. Ayrıca İslâm dünyasında yaşanan olaylar ile Orta Asya, Afrika, Balkanlar ve diğer Müslüman coğrafyasında yaşayan Müslümanlar hakkında okuyuculara bilgi verilmiştir. *Hikmet* gazetesinde, Osmanlı ve İslâm coğrafyasında yaşanan olaylar karşısında uyarılar dikkat geçmektedir.

Hikmet'in yayımlanmasındaki amaç, başta Osmanlı Devleti olmak üzere bütün İslam âleminin birliğini sağlayacak doğru yolu göstermektir. Bu doğrultuda vatan ve milletini seven, dinine bağlı herkes Hikmet'in hamisi olarak gösterilmektedir. Ahmet Hilmi, bu amacına ulaşmak için, Hikmet'i belli bölümlere ayırarak yurt içi ve yurt dışındaki olaylardan bahsetmiştir. Böylece okuyucuyu bilgilendirerek, memleketin gelişmesini ve İslam âleminin tevhidini sağlamak için olayların asıl sebeplerini okuyucuya vermeye çalışmıştır.

Ahmet Hilmi gazetede Türkistan'a ait meselelere de dikkat etmiştir. Abdurrauf Fıtrat'ın birçok yazısına yer verdiği de Orta Asya'da okuyucu kitlesini arttırmak amacıyla yapılan harekettir. Burada da Farsça yazmasına rağmen Ahmet Hilmi, Fıtrat'ın makalelerine her

[163] Hilmi Ahmet Filibeli, *Hikmet Yazıları*, Hazırlayan: Ahmet Koçak, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s.63

zaman yer vermiştir. Bir sene kadar faaliyetini sürdüren gazetede Fıtrat'ın toplam yedi yazısı basılmıştır. Ayrıca Fıtrat'ın 3 kitabı da gazete bünyesindeki Hikmet Matbaa-i İslamiyye'de basılmıştır.

Türkistan'a ilgi duyan ve sık sık konu eden bir diğer basın *Türk Yurdu* dergisidir. Yukarıda dile getirdiğimiz yayınlara benzer bir şekilde bu yayının da Türkistan'da nasıl itibar kazandığına yönelik kanıt bulunmamaktadır. Fakat *Türk Yurdu*'nun 12. sayısında yer alan bir yazı bu konuda bilgi vermektedir. 2 Mayıs 1912 tarihli 12. sayıda Buhara'da *Buhara-i Şerif* adlı bir gazetenin yayımlanmaya başladığı haberi verilmiştir. Söz konusu haberde;

> "*Biz halkı hemen kâmilen Türk oğlu Türk olan Buhara-i Şerif'in ilk gazetesinin Türk dilinde olmasını bekler ve isterdik. Buhara-i Şerif ise Farsçadır. Öz dilimize itibarsızlık, Türk dünyasının her tarafına yayılmış bir noksan olduğu cihetle muharrir kardeşlerimizi tahtieye (hatalı görmeye) dilimiz varmıyor. Ancak Türkistanlı Türklerin, yakın zamanda, Buhara'da çıkan Türkçe bir gazeteleri olmasına dua ile iktifa ediyoruz"*[164] denilmiştir.

Buradan Türk Yurdu ekibinin Buhara'daki güncel değişimlerden haberdar oldukları, sıkı iletişimde oldukları görülmektedir. Büyük ihtimalle bu derginin de gönüllü muhabirleri ve takipçileri bulunmaktadır. Nadir Devlet, Türkiye'de Rusya'daki Türk soylarına karşı ciddi ilginin 1910'lu yıllarda Türk Yurdu'nun yayın hayatına başlamasıyla uyandığını ifade etmiştir.[165]

Yukarıda adı geçen gazete ve dergilerin hepsi Hacı adayları, İstanbul'daki ceditçi öğrenciler, tüccarlar tarafından bölgeye götürülmüştür. Buhara Emirliği'nde bu işin daha sistemli bir şekilde yapılmıştır. Buhara'da ceditçiler şehir merkezinde kütüphane ve kitap dükkanları açarak yukarıda bahsi geçen yayınları okuyuculara temin etmiştir. Terbiye-i Etfal cemiyeti tarafından İstanbul ve diğer yurtdışı şehirlerine tahsile gönderilen talebelerin görevlerinden biri de Cedit okulları ve Cedit kütüphaneleri için sürekli olarak kitap, derslik ve basın çeşitlerinden göndermektir. Bu konuda Ayni'nin hatıraları kanıtlayıcı özelliğe sahiptir:

> *Buhara ceditçileri yarım açık bir şekilde çalışan "Marifet" adlı şirket kurdular. Şirketin şehir pasajında İbn-i Sina adlı kitap dükkânı ve kütüphanesi mevcuttu. Orada emirliğe ve siyasetine zıt olan kitaplar da gizlice satılır veya kütüphane içinde okumaya verilirdi. Kütüphanede İstanbul ve Rusya'da çıkmakta olan gazete ve*

[164] *Türk Yurdu* dergisi, S.12, 2 Mayıs 1912
[165] Devlet, Nadir, a.g.e., s.1

> *dergiler dışında İstanbul, Bakü ve Rusya'da basılan ve devamlı olarak basılmakta olan eserler bulunurdu. İstanbul'daki Buhara talebeleri de eserleri seçerek geciktirmeden her türlü yollarla Buhara'ya gönderirlerdi.*[166]

Abdurrauf Fıtrat bir makalesinde söz konusu kütüphaneler hakkında bahsederken, kütüphanede gazete ve dergilerin yanı sıra Hadis, Tefsir ve medrese öğrencileri için ders kitapları da satılmakta olduğunu yazmıştır.[167] Ayni ise bir başka eserinde de buraya eklenebilecek bilgileri yazmıştır. *Bu gazete ve dergiler Buhara'ya az gelse de emirin orta çağ usulü ağır idaresi ve mutaassıp mollalar etkisi altında geride kalan Buhara toplumuna faydalı etki yaratmaya başlamıştı.*[168]

Aydınlar ve gençler arasında yaşanan değişim toplumda kendini belli etmeye başlamıştır. Yenilikçi görüşlü kişilerin çoğalması, özgürlük, ıslahat isteyen grupların artması ya da çoğu zaman yönetimin eleştirildiği "gazethanlıkların" artması Emir yönetimini de Türkistan'daki Rus yönetimini de rahatsız etmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'den gelen her türlü kitap, belge, yayını durdurmaya, engellemeye çalışılmıştır. Baysun bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

> *Türkiye'de çıkan herhangi bir gazete, mecmua, kitap ve hatta padişah ve Türk kumandan, şair ve edip resimlerinin Türkistan'a gelmesinden kuşkulanıyorlardı. Ufak bir şüphe ile baskınlar yaparak bu gibi resim ve yazılar buldukları takdirde sahiplerine ağır cezalar veriyorlardı. Bilhassa Harbi Umuminin devam ettiği senelerde bu tazyikin şiddeti çok artmıştı. Hatta Türkiyeli bir Türkün Türkistan topraklarına girmesinin kat'iyen istemezlerdi.*[169]

Böyle bir baskı altında bile Türkistan ceditçileri Türk basınını okumaya gayret göstermiştir. Yayınlar toplumda İslam birliği, Türk birliği gibi hayalleri güçlendirmektir. Bu yayınların temel hedefi tüm dünya Müslümanlarının hilafet-Osmanlı merkezli birliğe kavuşması oluşturmaktadır. Bunun haricinde Türk soyları birliği meselesi de sıkça gündeme getirilen konular arasında yer almaktadır. Türkistanlıların Türkiye'ye karşı merakı daha çok meşrutiyet süreçleri ve anayasal yönetim tecrübesinden kaynaklanmıştır. Kısa bir zaman sonra Türkistanlı ceditçiler Rusya'dan bağımsız veya hiç olmazsa özerk ama milli bir

[166] Aynıy, Sadriddin, a.g.e., 1963, 246-bet
[167] Fıtrat Abdurauf, Johilona Taassubg'a Misol, *Shura* jurnali, 15 Yanvar 1917
[168] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 65-bet
[169] Baysun Abdullah Recep, a.g.e,. s.17

yönetime kavuşma hayaliyle uzlaşmaya başlamıştır. Milli basının ortaya çıkışında da Osmanlı basının doğrudan etkisi olmuştur.

Türkistan'da yenilikçi fikirlerin yayılmasına katkı sağlayan yayınlar sadece bunlarla sınırlı kalmamıştır. Yukarıda bilgileri verilen yayınlar Türkistanlı ceditçilere fikri açıdan yol göstermiştir. Ancak Rusya Müslüman toplumları tarafından çıkarılan basılan yayınlar da Türkistan'ı doğrudan etkilemiştir. Ceditçiler söz konusu basın araçları yardımıyla fikirlerini sistemli bir şekilde oluşturmuş, gazete ve dergilerin toplum üzerindeki etkisini kendi gözleriyle görme imkânı bulmuştur. Daha da önemlisi Çar yönetimi altında da bazı meseleleri gündeme getirilmiştir. 1883 yılından beri Kırım'da ceditçiliğin kurucusu Gaspıralı İsmail Bey tarafından çıkarılmakta olan *Tercüman* gazetesi yaygın olarak okunmuştur. Gaspıralı İsmail Bey 1893 yılında Türkistan'a geldiğinde ceditçilerle görüşmüş ve *Tercüman*'ın daha çok tanınması meselesini de gündeme getirmiştir. Ayni, Buhara'ya yabancı basın araçlarının gelmesi konusunda söz ederken, *Tercüman*'dan özellikle bahsetmektedir:

> *Rus-Japon savaşı başladı. Savaş sebep ara sıra gelmekte olan "Tercüman" gazetesi Buhara'da daha çok yayılmaya başladı. Hindistan'dan "Hablalmatin", Mısır'dan "Çehranema" ve "Perveriş" adında Farsça gazeteler gelip, savaş havadisleri için gazete okumak isteyenlere farklı fikirler de sundu. Rusya Müslümanları arasında muhtelif isimler ile Türk-Tatar gazeteleri çıkmaya başladı ve o gazeteler Buhara'ya da geldi*.[170]

Fıtrat ve diğer ceditçiler işte bunun gibi gazetelerin etkisi altında Ceditçiliğe katılmış ve gazetenin tesiriyle İstanbul'a gelmeyi tercih etmiştir.

Ceditçiliğin kurucusu Gaspıralı İsmail Bey, Rus yönetimi altında milli görüşlere sadık kalarak, Türk boylarının birliği için sözlü mücadelesini sürdürmüştür. Çıkarttığı *Tercüman* gazetesi tüm Türkistan'a yayılarak yeni bir hareket başlatılmasına vesile olmuştur. Türkistanlılar Rus sansürü altında bile basın faaliyeti yürütülebileceğine kanaat getirmiştir. *Tercüman* haricinde Orenburg'da Kazan Tatarları tarafından çıkarılan *Vakit* gazetesi de Türkistan'da gazetecilik tecrübesi ve geleneği bu iki basın sayesinde gelişmiştir. Ziya Said'e

[170] Ayniy Sadriddin, a.g.e,. 1963, 200-bet

göre ceditçiler birçok konuda Tatarları ve Gaspıralı İsmail Bey'in Tercüman'ından ilham alarak tüm Türk dillerini birleştirme çabasına girişmiştir.[171]

Tercüman gazetesi (Rusça adı Perevodçik) Kırım'ın Bahçesaray şehrinde 22 Nisan 1883 – 23 Şubat 1918 tarihleri arasında genellikle haftada bir gün, dört sayfa halinde yayımlanmıştır. Türk dünyasında en çok okunan gazete olan "*Tercüman*" 1905 yılına kadar Rusya Türklerinin tek süreli gazetesi olmuş ve 23 Şubat 1918 tarihine kadar 35 yıl sürecinde yayınına devam etmiştir.[172] Gaspıralı gazeteyi çıkarmak için Petersburg'a gidip yetkililerle dört defa görüşmesinin ardından Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasının 100. yıl dönümü dolayısıyla 5 (17) Ağustos 1882'de izin alabilmiştir. Rus yetkilileri Türkçe ve Rusça sayfalarının birbirinin aynı olması ve sansürün onayı ile çıkarmak şartıyla izin vermiştir. Gazetenin Rusça ve Türkçe içeriği arasında fark olduğu ve Türkiye'ye gönderilen sayıları arasında da değişiklikler olduğu tespit edilmiştir.

İsmail Bey Petersburg'dan eski bir matbaa makinesi satın alarak harfleri ve kalıpları İstanbul'dan temin etmiş, oradan bir dizgici getirtmiştir. Gazete basılmadan önce Petersburg'e gönderilir ve sansürün onayı alınması beklenmektedir. Bu süre çoğu zaman 4 haftayı bulmaktadır. Gazetede açık bir anlatım ve kısa cümleler dikkati çekmektedir. "*Tercüman*"ın dili çok sadeleştirilmiş Osmanlı lehçesinden oluşmaktadır. "*Tercüman*'ın lisanı, Kazan'dan Kafkasya'ya, Kırım'dan Türkistan'a kadar anlaşılmaktadır.[173] Gazetenin çıktığı otuz beş yıl boyunca dil konusunda bilinçli bir tavır sergileyen Gaspıralı, Türk dünyasında ortak bir edebî dil oluşturmaya gayret etmiş ve bunda da sanıldığından daha büyük bir başarı elde etmiştir. Gaspıralı İsmail Bey, "Türk Birliği" ülküsünü ortaya atan ve fiiliyata döken ilk Türk ideoloğudur. [174] İsmail Bey tıpkı Almanya'da yapıldığı gibi çeşitli Türk boylarının ortak edebi dil oluşturmalarını istemiş ve bu yönde çaba gösterirmiştir. Çabalarının neticesi olarak ilk Özbek matbuatının dili ve anlatım üslubunda *Tercüman*'ın etkisi açıkça görülmektedir.

"*Tercüman*" ilk çıktığı zaman 320 alıcısı vardı. Fakat bu okuyucu nispeti Gaspıralı'nın azimli çalışması sayesinde bu sayı birkaç yıl içinde 6 bini bulmuştur. İlk yıllarda Tercüman

[171] Said Ziyo, O'zbek Vaqtli Matboutiga Materiallar (1870-1927), Tanlangan Asarlar, O'zbekiston Nashriyoti, Toshkent, 1974, 34-bet
[172] Hablemitoğlu, Necip, a.g.e., s.89
[173] Hablemitoğlu Necip, a.g.e., s.85
[174] Hablemitoğlu Necip, a.g.e., s.48

Türkistan'da ve Buhara'da 200'e yakın aboneye sahip olmuştur. Buhara'dan yazılan yazılara göre Tercüman elden el dolaşarak okunmuştur.[175] "Tercüman"ı Kırım'dan başlayarak Kafkasya, Kazan, Sibirya, Türkistan, Çin Türkistan'ı, İran, Mısır hatta Hindistan ve II. Abdülhamit'in izni ile Türkiye'de okunmuştur. "Tercüman" Gaspıralı İsmail Bey'in olağanüstü zekâsı ve kabiliyeti sayesinde kısa zamanda bütün Türk dünyasına yayılmış ve basımı 20 bine yükselmiştir. Türkçe konuşulan ve anlaşılan her yerde, Mısır'dan Hindistan'a kadar bu gazete okunmaya başlanmıştır. [176]

Türkistanlılar için Gaspıralı Bey bir lider, milli şuurun güçlü savunucusu, hayatı ve faaliyetiyle örnek olan bir şahıstır. Dolayısıyla İsmail Bey'in kendisi de çıkarttığı Tercüman da büyük ilgiye sahiptir. Özbek matbuatı tarihine ilişkin eser yazan ilk müelliflerden sayılan Ziya Said 1927 yılında yazılan bir eserinde Türkistan ceditçilerinin "*Tercüman*"ı çok sevip okuduklarını ve muharriri İsmail Bey'e sonsuz sevgi beslediklerini hatta kendisinin vefatında ceditçilerden birçoğunun 30 güne kadar göğüslerinde matem alameti taşıdıklarını kaydetmektedir.[177]

"Tercüman" gazetesinin okuyucuları çoğalınca ceditlerde gazeteyi ilgiyle takip etmiş, okumakla yetinmeyerek gazetenin başarısını kendilerine hedef almış ve amaçlarını gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. 1905 yıl Ekim manifestosundan sonra bu hareket daha da güçlenmiştir. [178] Türkistan'da devlet tarafından çıkarılan Türkistan Vilayeti Gazetesi'nin editörü Nikolay Ostroumov faaliyeti boyunca Tercüman'a bir yaptırım uygulamaya çalışmıştır. Editörlüğünde çıkan gazetede "Tercüman'ı okumayınız, kafir olacaksınız"[179] tarzındaki çağırımlarda bulunmuştur. Ona rağmen gazeteye karşı ilgi hiç azalmamış, tam tersine milli basın yayınları ortaya çıktığında birçok yazı Tercüman'dan alınarak yerel basına aktarılmıştır.

Tercüman dışında yine Rusya Müslümanları tarafından daha doğrusu Kazan Tatarları tarafından çıkarılan birtakım basılı yayınlar da ilgiyle okunmuştur. Örneğin Orenburg'da 1906-1918 yılları arasında çıkan *Vakit* gazetesi bunlardan biridir. Feyzullah Hocayev Tatar

[175] Abdirashidov Zaynabidin, *XX Asr Boshlarida Turkiston: Ijtimoiy-Siyosiy Va İntellektual Jarayonlar*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2019, 407-bet
[176] Hablemitoğlu Necip, a.g.e., s.84
[177] Said Ziyo, a.g.e, 21-bet
[178] Said Ziyo, a.g.e, 33-bet
[179] Said Ziyo, a.g.e, 21-bet

yayınlarında bahsederken Kırım'da çıkan *Tercüman* ve Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetelerini özellikle dile getirmiştir. "Onların "Tercüman", "Vakit" gazeteleri ve sonraki yıllarda mizah dergisi "Molla Nasrettin" Orta Asya halklarında terakki ve milli hürriyet ülkülerinin güçlenmesinde büyük rol oynamıştır".[180]

Vakit gazetesi milli görüşe sahip bir yayındır. İlk sayısı 21 Şubat 1906 yılında Tatar zenginlerinden olan Zakir Rameyev tarafından çıkarılmıştır. Siyaset ve tehlikeli konulara değinmeden milli görüşü savunmaya çalışan gazetenin yazarı Fatih Kerimi'dir. Gazete Türkistan'da büyük ilgi görmüş ve yerel basın bu gazetenin tecrübesinden yararlanmıştır. Gazete bünyesinde açılan yayınevi sayesinde ceditçilere ait olan birçok ders kitabı ve çeşitli eserler basılmıştır. Gazete 1918 yılında 2309. sayısından sonra kapatılmıştır.

Vakit'in ilavesi olarak çıkan bir diğer yayın da *Şura* dergisidir. Dergi 10 Ocak 1908'den 31 Aralık 1917 tarihine kadar toplam 240 sayı çıkmıştır. R. Fahrettinov yazarlığında çıkan dergide Fatih Kerimi, Yusuf Akçura gibi önemli yazarlar bulunmuştur. Siyasi ve dini konulara değinmeden Rusya Müslümanları, özellikle Tatarların modernleşmesi için yazılara yer verilmiştir. Daha çok Tatarların yaşamını ileri seviyeye götürmek, ilim, eğitim, kültürü geliştirmek, Müslümanların dostluğu, Türklerin kültürel anlamda beraber olması hedefiyle çalışılmıştır. Müslüman topluluğunun modernize olması, İslam'ın ve ilerlemenin, bilim ve dinin uyumluluğunu savunmuştur. Şura, Müslüman kültürünün geçmişi ve İslam'ın özünün yorumlanması üzerine tarihsel ve felsefi makaleler yayınlamıştır. Pedagoji, okul hijyeni ve öğretim yöntemlerinin sorunlarına çok dikkat edilmiştir. Eğitim materyallerinde, Avrupa ve her şeyden önce Rus kültürünün etkisi açıkça izlenmiştir. "Ünlüler ve Öne Çıkan Etkinlikler" bölümünde, ünlü bilim adamlarının eserlerinin özellikleri ve tarihi eserlerin açıklamaları verilmiştir. Dergide Tatarların etnik kökeni, Volga Bulgaristan, Altın Orda, Kazan Hanlığı'nın (Z. Validi, H. Atlasi, R. Fakhretdinov, vb.) tarihi hakkında da yazılar verilmiştir. Yabancı yazarların Türkçe, Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden tercümelerinin yanı sıra yeni başlayan yazarların ve ünlü edebiyat bilginlerinin yazılarına da yer verilmiştir. Fıtrat'ın da makaleleri basılmıştır. Türkistan'da ortaya çıkan birçok yayında olduğu gibi 1914 yılında yayın hayatına başlayan "Seda-i Türkistan" gazetesine Tatarlardan Abdurrauf Muzaffarrov baş yazar olarak atanmıştır. "*Vakit*" gazetesi ve ilavesi "*Şura*" dergisini takip etmiş ve onun

[180] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 63-bet

yolundan ilerlemiştir. Gazete, makale ve haberlerinden yararlanmış ve tekrardan basmıştır.[181]

Türkistan'da ceditçilik hareketinin gelişmesinde Kazan Tatarlarının önemli katkısı olmuştur. İlk usul-i cedit okullarında öğretmenlerin çoğunluğu Tatar'dır. Ceditçilikte Tatarlar Türkistan ceditçilerinden daha ileri durumdadır. Türkistanlılar yardım istemek zorunda kalmıştır. Aynı şekilde ilk milli basınların faaliyete başlamasında Tatarların büyük katkısı olmuştur. Ziya Said'ın Özbek Basın Tarihi üzerine yazılan eserinde bu konuda birçok bilgi verilmiştir. Tatarlar ilk Özbek yayınların basılmasında editörlük yapmıştır. Bir sonraki bölümde Türkistan'da milli yayınların ortaya çıkışı hakkında bilgiler verilecektir.

2.2.4.Türkistan'da Milli Basının Ortaya Çıkışı

Ceditçilerin basın çalışmaları ve basındaki konumlarının belirlenebilmesi için genelde Türkistan'da, özelde ise Buhara Emirliği'ndeki basının gelişiminin burada anlatılması gerekmektedir. Ceditçilerin basındaki etkinliği ve fikir dünyasındaki yeri ancak bu şekilde ortaya konabilecektir. Daha önce belirtildiği gibi, tüm Müslüman dünyasının matbaa ile tanık olması Avrupa'ya nispeten geç gerçekleşmiştir. Osmanlı'da ilk kez bir kitabın basılmasına 1727 yılında izin verilmişse de 1803 yılına kadar Kuran ve Hadis'lerin basılmasına fetva verilmemiş ve bu süreç ülkede matbaa işinin gelişmesinde bir engel olarak kalmıştır. Ancak bu tarihten itibaren kitap basımı yaygınlaşmıştır.

Adeeb Khalid ve Elizabeth Eisenstein'ler, İslam dünyasının yüzyıllar boyunca oluşan el yazma geleneğine sahip olduğunu, kitap sanatı çok ileri seviyeye ulaştığından ötürü matbaayı hızlı bir şekilde kabul etmediğini belirtmektedir.[182]

Rusya İmparatorluğu'nda Arap alfabesiyle çalışan ilk matbaa 18. yüzyılın başlarında meydana gelmiştir. Arap alfabesiyle baskı yapabilen ilk matbaa 1723 yılında Astrahan'da açılmıştır. Sonra Petersburg, Moskova, Kazan, Kırım şehirlerinde ve Kafkas'ın bazı bölgelerinde ortaya çıkmıştır. 1799 yılında Kazan imparator I. Pavel tarafından, Müslüman

[181] Said Ziyo, a.g.e, 43-bet
[182] Aktaran: Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e., 2019, s.341.

matbaacılığının merkezi olarak belirlenmiştir. 1801 yılında Rusya'daki Müslümanlara kitap basımı için resmen izin verilmiştir. [183]

11 Nisan 1867 tarihinde Türkistan'ın Ruslar tarafından fethedilen bölgelerini kapsayan Türkistan Genel Valiliği kurulmuş ve 14 Temmuz'da general K.P.fon Kaufman vali atanmıştır.[184] Kaufman Türkistan'ın ebediyen ele geçirildiğini ve burada tamamen yeni bir düzen kurulacağı algısını oluşturmak için bir matbaa ve basına ihtiyaç duymuştur. Hemen bir matbaa makinesi temin edilmesini istemiştir. Türkistan'da ilk basmahane 1868 yılında Türkistan Genel Valiliği'nin bölge yönetim idaresinde açılmıştır. Bu basmahane çok küçük olduğundan kapasitesi sınırlıdır. Bu yüzden sadece Türkistan bölgesi ordusuna ait emirler ve fermanlar gibi evraklar basılmıştır. Yerli halk için de basılı eserlerin üretilmesi için Kaufman Arap harflerini Rusya'dan getirmiş ve 1870 yılına gelindiğinde basmahane bir gazete çıkarma kapasitesine sahip olmuştur.

2.2.4.1. Türkistan'da basın

28 Nisan[185] 1870 tarihinde hükümete ait "Türkestanskiye Vedimosti (Туркестанские ведимости)" gazetesi yayın hayatına başlamış[186] ve Türkistan'da çıkarılan ilk süreli yayın olmuştur. Rusya'ya bağlı diğer bölgelerdeki yayınlardan farklı olarak söz konusu gazeteye askeri personel N. A. Mayev editör olarak atanmıştır. Mayev Orta Asya araştırmalarında coğrafya ve etnografi uzmanı olarak katılmış ve alanında birçok kitap yayınlamıştır. N. A. Mayev 1870-1892 yılları arasında (1102. sayısına kadar) editörlük yapmıştır.[187] Gazete 15 Aralık 1917 tarihine kadar yayın hayatını sürdürmüş ve 47 yıllık faaliyeti boyunca toplam 6406 sayı çıkmıştır.[188]

İlk Özbekçe gazete "Türkestanskiye Vedimosti" gazetesine ilave olarak Temmuz 1870'te "Türkistan Gazeti" adında yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin ilk sayısı bulunmamakta, ikinci sayısı 8 Temmuz 1870 tarihinde çıkmıştır.[189] 1871-1883 yıllarında Türkistan General

[183] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.342.
[184] Do'stqorayev Boybo'ta, O'zbekiston Jurnalistikasi Tarixi, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Toshkent, 2009, 68-bet
[185] Not: eski takvim hesabına göre 10 Mayıs
[186] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 70-bet
[187] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 70-bet
[188] Abduazizova, Nazira, *Turkiston Matbuoti Tarixi (1870-1917),* Akademiya Nashriyoti, Toshkent, 2000, 33-bet
[189] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 76-bet

Valisinin tercümanı Şahimardan İbrahimov ve bir süre Muhammed Hasan Çanişev'ler editörlük yapmıştır. 30 Ocak 1883'ten itibaren gazete müstakil bir yayın olarak faaliyete başlamış ve adı "Türkistan Vilayetinin Gazeti" olarak değiştirilmiştir. Bu tarihte yeni Taşkent'te öğretmenler kurulunda başkan olarak çalışmakta olan misyoner Nikolay Petroviç Ostroumov editör olarak atanmıştır.[190]

19. yüzyılın sonlarında Rusya'da Türkçe yayınlar 5 taneydi: Türkistan Vilayetinin Gazeti (1870-1917), Ekinci (1875-1877), Ziya-i Kafkasya (1879-1884), Kaşkul (1883-1891), ve Tercüman (1883-1918)[191]. Yani "Türkistan Vilayetinin Gazeti" Rusya İmparatorluğunda Türkçe çıkarılan ilk gazete olma özelliğine sahiptir.

Hükümetin resmi yayın organı olan bu iki gazetede genel olarak resmi ilanlar, emirler ve fermanlar yer almıştır. Gazetenin amacı "yerli ahaliyi general valinin tüm fermanlarından haberdar etmek", "ticaret hem de Taşkent ve diğer şehirlerde yaşanan çeşitli vakalardan haberler" basmaktan ibarettir.[192] Bazen Rus yayınlarından da haberler aktarılırmıştır. "Mahalli Haberler" başlığıyla verilen yazılarda yerli halkın kötü yönlerini göstermeyi hedefleyen soruşturma haberlerine yer verilmiştir.

Kullanılan dilinin oldukça yapay olması, Tatarca'nın etkisi altında kalmasından ötürü toplumda yeterince ilgi çekmemiştir. Yerli halka yaklaşmak amacıyla zaman zaman yerli aydınların da yazılarına yer verilmiştir. Dostkarayev'e göre Türkistan Vilayetinin Gazeti'nde verilen yazılardan General Vali Kaufman'ın yerli ahaliden kim Ruslara destek verirse, itibar göreceği anlamındaki siyaset yürütüldüğü anlaşılmaktadır.[193] Ayrıca gazetenin ilk sayılarına bakıldığında Türkistan'ın doğal zenginliklerini ele geçirmek ve faydalanmak üzere planlı bir şekilde hareket edildiği görülmektedir.[194]

Gazete uzun yıllar bölgede çıkan tek gazete konumundaydı ve yerli ceditçi aydınlar için fikirlerini duyurabilecek tek mecra olarak görülmektedir. Ceditçiler 1905'e kadar kendi matbuatını kuracak imkana sahip olmadıkları için bu gazeteleri kullanmıştır. Zamanla "Türkistan Vilayetinin Gazetesi"nde Mahmud Hoca Behbudi, Molla Ahmed Vasli ve Hacı

[190] Abduazizova Nazira, a.g.e., 35-bet
[191] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.348.
[192] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.370.
[193] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 78-bet
[194] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 78-bet

Muin Şükrullah gibi ceditçilerin yazıları takma adla yayınlanmıştır. Behbudi'nin Rusçanın lüzumundan bahseden makalelerinin yanı sıra Abdurrauf Fıtrat'ın "Münazara" adlı risalesi de bu gazetede basılmıştır.[195]

Gazetenin yayın politikası tutuculuk ve her türlü sosyal değişime düşmanlık içermektedir. Özellikle ceditçilik hareketi ve temsilcilerine antipatiyle yaklaşmıştır. Gazetenin okuyucuları son derece sınırlıydı. Millî görüşlere yer vermediği, sürekli sömürgeci faaliyetleri öven, bölgeye kültür ve gelişim getirdiği iddiasıyla yayınladığı yazılar yerli ahalinin ilgisini çekmemiştir. Hacı Muin 1923 yılında yazdığı bir makalesinde gazeteden şöyle bahsetmektedir:

> *"Bu gazete ilk başta halk arasında yaygın olmasa da volostnoyhane (şehir, il, ilçe yönetim idaresi) ve kadıhaneler gibi idarelere mecburi bir şekilde aldırıldığı için kadı ve mirzalar (memurlar) tarafından ister-istemez okunurdu. Gazetenin halk arasında biraz yaygınlaşması Rus-Japon savaşı sırasında oldu."*[196]

Türkistan'da yerli ahalinin çoğu Tercüman ve diğer dışarıdan gelen yayınları okumaya devam etmiştir. Yazı işlerine ilgi duyanlar gönüllü muhabir olarak söz konusu gazetelere makaleler, mektuplar yazmıştır.

19. yüzyılın sonunda Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde Ruslar tarafından veya Ruslarla iş birliğinde yerel halk tarafından özel basmahaneler ve gazeteler açılmıştır. Örneğin, 1890'lı yıllarda Semerkant'ta yaşayan Ruslar hükümete ait olmayan gazete açmışlardır.[197] Yerel dilde kitaplar basılmışsa da Türkistan Vilayetinin Gazeti 1906 yılına kadar Türkistan'da yerel dilde yayın yapan tek basılı yayındır.

1905 yılında Çarın Manifestosu sonucunda Türkistan basınında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Manifesto insan hakları, ifade özgürlüğü, sansürsüz basın serbestliği, topluluklar kurma hakkını vaat etmiştir. Türkistan'daki Rus memurları yerel ahalinin gazete çıkarmasından oldukça tedirgin olmuştur. Dolayısıyla manifestonun ilanından sonra da çeşitli yollar ile engel olmaya çalışılmıştır. Yerel aydınları, daha doğrusu ceditleri kandırmak amacıyla 1906 yılının başında kendilerine sadık eleman İvan Geyer editörlüğünde *Orta*

---

[195] Kydyraliyev Darhan, *Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, Doktora tezi, İstanbul, 2001, s.152
[196] Muin Hoji, Samarqand Matbuotining Tarixi, *Zarafshon* gazetesi, 5 May 1923
[197] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.372.

Asya'nın Ömür Güzerliği Gazetesi – Terakki adında bir gazete kurulmuş ve söz konusu gazete sözde yerel halkın lehine çalışan bir gazete oluşturulduğuna yönelik bir algı uyandırmaya çalışılmıştır. Gazetenin ilk sayısı 2 Ocak 1906 yılında İlin litografyasında basılmıştır. Gazete genel olarak editörün kendisi ve tercüman Muhammedcan Oydarov tarafından hazırlanmıştır.[198] Gazetenin genel amacı yerel halkı yeni siyasi görüşler ve fikirleri ile tanıştırmaktır. Geyer'in Terakki – Orta Asya'nın ömür güzerliği (yaşamı anlamını verir) gazetesi genellikle Rus gazetelerindeki yazıların çevirisiyle doldurulmuştur. Gazete 17. sayısından sonra ekonomik sorunlar nedeniyle kapanmıştır.

Geyer'in gazetesi yerli aydınlar için faaliyetlerinin bir sonraki aşamalarını belirlemek ve kesinleştirmek için önemli bir başlangıca yer vermiştir. "Orta Asya'nın Ömür Güzerliği" gazetesi kısa süre içinde tüm Türkistan'a yayılmasına rağmen, ideolojik açıdan general valinin çizdiği çizelgeden çıkamamıştır. Dolayısıyla gazete kısa süren bir başarıdan sonra müşterilerini kaybetmeye başlamış ve faaliyetine son vermek zorunda kalmıştır.[199] Ziya Said, gazetenin kapanmasına sebep olarak, "hizmeti dürüst bir yola girmediğini gören ceditler onun çevresinden gitmeye başladılar. İtibarı yükselemeyince kendi-kendine kapanmak zorunda kaldı.[200] cümlelerini kurmuştur.

Gazete Ruslar tarafından açılmış ve başarı elde edememiş bir yayın ise de milli gazeteciliğin başlanmasına vesile olmuştur. Zira tam bu gazetenin bünyesinde ilk milli, özel gazete meydana gelmiştir. "Orta Asya'nın Ömür Güzerliği" gazetesi bazında Tatar menşeili İsmail Abidi editörlüğünde yeni bir gazete çıkarılmıştır. Gazeteye *Terakki* adı verildi ve ilk sayısı 27 Haziran 1906'da çıkmıştır. Orta Asya'nın Ömür Güzerliği Gazetesi bazında açıldığı için eski gazetenin abonelerine yeni Terakki temin edilmeye devam edilmiştir. Bu hususla ilgili gazetenin 9, 10, 16. sayılarında bilgi verilmiştir.[201] Gazete kısa sürede büyük ilgi görmüş ve editörü İsmail Abidi'ye Terakki lakabı verilmiştir. Gazetenin yayın politikası şöyle beyan edilmiştir: *"Gazetemiz Terakki adında olup, git gide cismi de ismine muvafık olup milletimizin "geri" gitmesine asla razı değiliz. İmkân kadar millet-i İslam'ı ali derecede*

[198] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 109-bet
[199] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.372.
[200] Said Ziyo, a.g.e, 40-bet
[201] Abduazizova Nazira, 78-bet

olmasına ve millet-i İslam'daki ticaret, meslek ve karın artmasına yol arayıp içtihat kılacaktır.[202]

Terakki Taşkent'te ceditlerin fikirlerini paylaşan basın olarak ortaya çıkmıştır. Ceditlerin en iyi ve ilk gazetesidir. Yazarı İsmail Abidi (Terakki), gazeteyi haftada iki kere çıkarmıştır. Kara grup ulemalar ile sert bir mücadele yürütmüş ve onların halk önündeki itibarını düşürme yolunda çok uğraşmıştır. Ara sıra hükümeti de eleştirmiştir. Bu "günah"ları için 20. sayısına ulaştığında hükümet tarafından kapatılıp, yazarı tutuklanmıştır.[203]

Gazete işlediği konuları şu şekilde sıralamak mümkündür: *Millet neden cehalet, gerilik batağına battığının sebeplerini göstermek ile gaflet uykusundan uyandırmak, milli zulmün ne olduğunu anlatmak, Çar Rusyası'nın müstebitlik siyasetini açıklamak, kudretli denilmekte olan imparatorluğun zayif, aciz noktaları da olduğunu göstermek....*Bunların tümünü yegane bir gaye – milli özgürlük, bağımsızlık gayesi birlikte tutulmuştur.[204] Ceditçilerin büyük sorunu kadimcilerin görüşlerine karşı mücadeleye girişen gazete, halkın milli, dini hislerine hitap etmiş ve o duyguları uyandırmaya çalışmıştır. Basılan her yazıda okumak, çağdaş şekilde eğitim görmek, yeni usul okullar açmak, modern bilimleri öğrenmek teşvik edilmiştir. Bununla birlikte halkın geleneksel milli değerlerini savunarak İslam'ın ilerici olduğunu ve hiçbir vakit ilim edinmeye engel olmadığını hatta ilim öğrenmek her Müslümanın üstüne farz olduğu ileri sürülmüştür. "Terakki" kısa süreli yayın faaliyetinde bir başlangıç noktası sayılmış, bu gazeteden sonra birçok yayın faaliyete başlamıştır. 1995 yılında Özbekistan Cumhurbaşkanının Fermanıyla gazetenin yayınlandığı 27 Haziran günü Özbekistan'da Matbuat ve Basın mensupları günü olarak ilan edilmiştir.

Terakki'yi kapatmak ve İsmail Abidi'yi hapise atmak ceditçileri durduramamıştır. Ceditler hemen yerine diğer yayın için hazırlık başlatmıştır. Bir ay geçmeden Münevver Kari tarafından *Hurşid* gazetesi için izin alınmış ve 6 Eylül 1906'da gazetenin ilk sayısı çı mıştır. Yine aynı hedefle yola çıkan gazete Rus memurları tarafından çok geçmeden kapatılmıştır. *Hurşid*'in sadece 10. sayısı çıktığında 16 Kasım 1906 tarihinde el konulmuştur. Böylelikle her kapatılan yayının yerine bir diğer açılmış, yazarları değişmesine rağmen okuyucu kitlesi artmıştır. Gazetelerin sorunları da birbirine benzemektedir. Maddi ve teknik problemler

[202] *Terakki*, 1906, S.1
[203] Said Ziyo, a.g.e., 40-bet
[204] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 114-bet

bütün gazeteler için sorun olmuştur. Zira ceditler tarafından çıkarılan gazetelerden beklenti maddi gelirden öte toplumu bilgilendirme, milli uyanışa doğru hazırlamaya yolunda propaganda yapması yönünde olmuştur.

Ceditlerin her türlü faaliyetini dine aykırı sanan ve tüm gücüyle karşı çıkan kadimciler bu konuda sert davranışları doğal görülmektedir. Rusya'daki ihtilalci faaliyetin başarısından cesaret alarak Orta Asya'da liberal hareket Münevver Kari, Ahmetcan Bentimir, İsmail Abid, Abdullah Avlani ve Abdullah Hocaev tarafından yürütülerek bütün şehir halkına yayılmaya başlamıştır. Taşkent'te Cedidler müteaddit mecmualar yayınlamaya başlamışlar ve bunların başlıcası Hurşit (Güneş), Şöhret, Asia ve Sedai Türkistan'dır. Taşkent'teki Tatarlar da Özbekler arasında liberal fikirleri yayan bir gazete olan Tarakkiyi yayınlıyorlardı. Buhara Hanlığına olan yakınlığından dolayı Semerkant Cedidlerin faaliyetleri için önemli ikinci bir merkez olmuştur. Buhara Behbudi ve arkadaşları Semerkant ve Ayna'yı çıkarıyorlardı. Fergana'da da hareket kök bulmuştur. Burada Cedidlerin başında Namangan'da Nasın Han Tora, Abujan Mahmud, Aşur Ali Zakir ve Kokand'da Sali Pulat vardı. Sonuncu Sadai Fergana, El Bayrağı ve Yurt'u yayınlıyordu. Cedidlerin bu yayınları 1905'de Rus Anayasası ilan edildikten sonra çıkmaya başlamıştır. Çünkü bu anayasa yayınlara karşı sansürü sınırlandırmıştır. Bunların çoğu az yayınlansa da reformcu düşüncelerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.[205]

1905 Çar Manifestosundan sonra Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde gazete ve dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Genel olarak hepsinin hedefi milleti bilgilendirmek, milli görüşlerine güç vererek özgürlük hareketi ortamını oluşturmaktır. Çoğu gazetede Tatar yazarla görev yapmakta ve Özbek milli gazeteciliğinin oluşumunda büyük katkı sağlıyorlardı. Bazı gazetelerin yazı dili ve üslubu de Tatarca'ya yakın veya tamamen Tatarca'ydı. Gazeteciliğin merkezi Taşkent şehriydi. Zira burada sektörün gelişmesi için uygun ortam mevcuttu. Her şeyden önce Rus yönetiminin burada olması, izin işlemleri, sansür problemlerinin hızlı çözülmesi açısından çoğu yayınlar burada açılmıştır. Hacı Muin'in bir makalesinde Taşkent'te gazeteciliğin gelişimi ve yazarın bulunduğu Semerkant'ta işler neden yavaş gittiğini konusunda bazı fikirler ortaya koymuştur:

> *"Merkezde (Taşkent'te) işler farklıdır. Semerkant'ı hiçbir zaman Taşkent ile mukayese edilemez. Çünkü Taşkent'te maddi ve manevi güç çok olduğundan oradaki matbuat*

[205] Zenkovsky S.A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Hikmet ve Dava Yayınları, İstanbul, 1971, s.126

> *sürekli çıkmaktadır. Taşkent Türkistan Cumhuriyetinin merkezi olduğu için hükümet oradaki matbuatı her zaman temin eder. Hatta son zamanlarda Taşkent matbuatında çalışmakta olan Müslüman muharrirlerin görevi ve kalem hakları arttırıldığını işittik. Ayrıca, Taşkent'te bizdeki gibi sansürün baskısı da yoktur. Bunun için Taşkent'te matbuat son zamanlarda bir derece terakki etti ve etmeye devam ediyor".*[206]

İlk gazeteler arasında Abdulla Avlani muharrirliğinde çıkarılan "Şuhrat" (Şöhret) gazetesinin ayrı bir önemi vardır. Çünkü bu gazeteye Rus sosyal-demokratları destek vermiştir. 1 Aralık 1907 yılında ilk sayısını çıkaran gazete dini hurafeye karşı mücadele etmiştir.[207] Sosyal demokratların lehine Çarlık Hükümetini eleştirmiş, Rusya'daki kanunsuzluk ve yolsuzlukları sık sık dile getirmiştir. Gazete ekibi milletin saflığını, İslam dinine olan inancını muhafaza etmek, vatanına, milletine faydalı olarak yetişmeleri için Türkistanlı yetenekli gençleri zamanın bilimlerini öğrenmelerine imkân sağlamak için çalışmıştır. Çok geçmeden bu yayın da hükümet yetkilileri tarafında Mart 1908'de kapatılmıştır. Avlani hemen başka bir gazete çıkarmaya yönelmiş ve "Asya" adında gizli bir gazete çıkarmakla meşgul olmuştur.

Bölgede Taşkent'ten sonra Semerkant geliyordu. Semerkant nüfus oranı ve gelişmişlik seviyesi bakımından ikinci önemli şehirdir. Günümüzde de Semerkant başkentten sonra gelen önemli merkezlerden biridir. Basının gelişiminde bu faktör önemli rol oynamıştır. Ayrıca Türkistan ceditçiliğinin lideri Mahmud Hoca Behbudi Semerkant'e bulunuyordu. Behbudi Taşkent ceditçileri gibi 1900'li yılların sonlarına doğru bir gazete çıkarmak için hükümet izin talep etmiştir. Fakat onun yazarlık hayali 1913 yılında gerçekleşmiştir. 16 Nisan 1913 tarihinde Behbudi editörlüğünde *Semerkant* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Türkçe ve Farsça olarak faaliyet gösteren gazete kısa sürede tüm bölgeye yayılmıştır. Bu süreçte Behbudi'nin şahsi itibarı da önemli rol oynamıştır. Zira aydınlar arasında o bir liderdi, bir ulema mensubu olmakla beraber Türkistan'da usulü cedidin ideolojik önderi olarak kabul edilmiştir. Rusya Müslümanları, Osmanlı İslamcı ve Türkçüleri, yerli otoriteyle sürekli irtibat halinde olmuştur. Dünya görüşü geniş ve zengin olduğundan yazdığı yazıları da ilgiyle takip edilmiştir. Yazılarında Rusya'nın jeopolitik siyaseti, Osmanlı'nın siyasi durumu ve Müslüman ülkelerinde yaşananlardan bahsetmiştir. Semerkant gazetesinin büyük ilgi görmesinin bir diğer sebebi tüm ceditçi aydınların yazılarla destek vermesidir. Hacı Muin, Abdurrauf Fıtrat, Atacan Nazar Hoca, Aczi, Vasli, Tevella gibi dönemin aydınları

[206] Muin Hoji, a.g.e.
[207] Said Ziyo, a.g.e., 41-bet

makale, şiir, haber göndermiştir. Örneğin Abdurrauf Fıtrat, İstanbul'dayken "Terakki ve Tecdid" adlı makalesini göndermiş ve gazetenin 44.sayısında basılmıştır. [208]

Behbudi bir yazısında ceditlerin gazetecilikten beklentisini şöyle tanımlamıştır: *"Türkistanlı marifetperverler gazetecilik faaliyetlerinin başlangıcında gazeteyi toplumun hastalığını tedavi edici hekime kıyaslardılar. Çok geçmeden matbuat toplumun eksiklerini sürekli eleştirmeye başladı ve toplumun hakiki rehberine dönüştü."*[209]

Türkistan Vilayetinin Gazeti kullandığı dille bölge halklarını birbirinden ayırmaya, özellikle Kazaklar ile Özbekler arasında dil farkı yaratarak bölücü bir siyaset yürütmüştür. Şive farkı olsa da yazılı edebiyatta asırlar boyunca aynı dili kullanmakta olan Türk boyları arasında dil farkı yaratmaya çalışmıştır. Behbudi ve ekibi bu sürece müdahale etmek adına Gaspıralı İsmail Bey'in önerdiği "orta dil"i kullanmaya çalışmıştır.[210]

Semerkant gazetesinin tüm masrafları Behbudi tarafından karşılanmıştır ve 5 aydan sonra gazete 1000 Ruble borca girerek kapanmak zorunda kalmıştır. En son 17 Eylül 1913 tarihinde 45. sayısından sonra kapanmıştır.[211] İsmail Bey Tercüman'ın 1913 yılındaki 212. sayısında *Semerkant* gazetesi hakkında yazdığı bir yazısında, üzüntüyle bahsetmektedir: *"Behbudi, gazetenin basılmasını için çok büyük gayret ile başlamıştı, ama Türkistanlılar arasından kendi dillerinde yazılan gazeteye 1000 abone bulunamadı."*[212] Tevella mahlaslı bir aydın da bugünü milli matem günü olarak değerlendirmiştir. Tercüman'ın 1913 yılındaki 210. sayısına yazdığı makalesinde şu şekilde bahsetmektedir:

> *"Türkistan'da bizim tek bir gazetemiz vardı. Gazetenin yeterli abonesi bulunmadığından 1000 Ruble zarara girmesi sonucunda kapanmak zorunda kaldı. Biz 10 milyonlu Türkistan ahalisi bir tek gazeteyi kollayamadık. Bu bizim gelişimin hangi yolundan gitmekte olduğumu ve bu işi nasıl düşündüğümüz ve anladığımız göstermektedir. Vatandaşlarımız lüzumsuz tedbirlere büyük meblağlar harcadığı halde bir gazete satın almayı kabul edemiyorlar."*[213]

Behbudi Özbekistan Gazeteciliği tarihinde ilk kez milli, yerel dile dergi çıkartan aydın olmuştur. 20 Ağustos 1913'te ilk sayısı çıkan derginin adı *Ayna* olup, haftalık olarak

[208] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 190-bet
[209] Aktaran: Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.372.
[210] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.374.
[211] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 191-bet
[212] Aktaran: Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.378.
[213] Aktaran: Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.378.

yayınlanmıştır. Derginin adı kapağına Farsça (Ayna), Özbekçe (Közgu), Arapça (Mirat) ve Rusça (Зеркало) olarak yazılmıştır. Ziya Said'e göre derginin takipçi kitlesi çok büyüktü, Türkistan ve Buhara dışında, Kafkas, Tataristan, İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye'ye de gönderiliyordu.[214] Behbudi bu yayında da *Tevehhüd-i lisaniye* yani ortak Türk dili taraftarı olduğunu göstererek, gazetenin belli sayfalarında Farsça yazılara da yer vermiştir. Toplam 68 sayı çıkmış ve 15 Haziran 1915 tarihinde çıkan son sayısıyla yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Semerkant gazetesinde iştirak eden yazarlar bu dergide de aktif yazarlar haline gelmiştir.

Türkistan'ın önde gelen aydınlarından ve sonraki yıllarda Türkistan Muhtariyeti'nin kurucularından olan Avukat Ubeydullah Hoca Asadulla Hoca tarafından Nisan 1914 yılında yayına hayatına başlayan *Seda-i Türkistan* gazetesi de dönemin en etkili yayınlarından biri olmuştur. Gazetenin *Golos Turkestana* adında Rusça versiyonu da çıkarılırmıştır. Gazete sayfalarında dini mevzulara geniş yer verildiği gibi ilerici fikir ve düşünceleri de müdafaa etmiş, dil ve edebiyat hakkında makaleler de neşredilmiştir. Matbuat ve edebiyat için öncelikle dil ve imlanın düzeltilmesi ve geliştirilmesini valinin gazete yazarları, dilin sadeleştirilmesi fikrini savunulmuştur. Bu gazete de 66. sayısında sonra hükümet tarafından kapatılmıştır.

Gazetenin benzeri Fergana'da Ubeydullah Hoca'nın desteğiyle açılmıştır. *Seda-i Fergana* adında çıkan gazete 9 Nisan 1914 tarihinden itibaren yayına başlamış ve 100 sayı çıkmıştır. Kasım 1914'de yine hükümetin kararıyla kapatılmıştır.

Terakki ile başlayan milli gazetecilik ve basın hayatı, ardından birçok yayın doğurmuştur. Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde birçok yayın açılmasına rağmen hepsi kısa sürede kapanmıştır Fakat Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı'nda basınla ilgili manzara biraz farklıydı. Zira Türkistan'da bir gazete açmak için sadece Rus yönetiminde izin alınıyorsa, Buhara ve Hive hanlıklarında Rus memurlarından önce han veya emir yönetiminden onay alınması gerekmektedir.

Zorluklar ve mutaassıp görüşlerden dolayı Hive hanlığındaki ceditçiler kendi basılı yayınlara sahip olamadılar. Hive ceditçiliğinin özelliği ve zorluğu da buradan kaynaklanmaktadır.

[214] Said Ziyo, a.g.e., 43-bet

Türkistan General Valiliği ve Buhara Emirliğinde çıkan basılı yayın örneklerinden dönemin tarihini ve sorunlarını öğrenebilmektedir. Ancak Hive hanlığının bu dönemin basılı kaynak olmamasından dolayı bilinmemektedir. Araştırmacılar dönemin aydınları tarafından yazılan hatıralar, bedii eserlerden bazı ipuçları çıkartmaya çalışmıştır. Fakat Buhara Emirliği'nde az da olsa basının bulunması dönemin manzarasını şekillendirmede önemli kaynak olarak kullanılmaktadır.

2.2.4.2. Buhara Emirliği'nde basın

Buhara emirliği üzerine yapılan çoğu araştırmada emir yönetimi muhafazakâr, gelenekçi bir usul ile yönetildiği söylenmektedir. Dolayısıyla, kadimcilik taraftarı olan Buhara Emiri matbaanın meydana gelmesi ve gelişmesine engel olduğu belirtilmektedir. Fakat dönemin gazetelerinde basılan yazılar bu fikri inkâr etmektedir. Tercüman gazetesine "Buharalı bir kişi" imzasıyla yollanan mektupta 1884 yılında Buhara'da litografi basmahane açıldığını bildirmektedir. Basmahane Molla Muhsin adındaki bir kişi tarafından açılmıştır. Bu kişi Hac seferinden dönerken Hindistan'da bir baskı makinesi satın almış ve işçileriyle birlikte Buhara'ya getirmiştir. Tam o tarihte söz konusu basmahanede *Heftiyek, Ekaid* kitapları ve Mevlana Celalettin Rümi'nin *Mesnevi* eseri basılmıştır.[215] Tercüman'a yollanan başka bir mektupta 1885 yılında aynı basmahanede *Heftiyek, Risale-i Adeb* ve *Risale-i Va'ziye* eserleri basıldığı söylenir fakat basmahane sahibi Molla Ahmed olarak gösterilmiştir.[216] 1886 yılında yine *Tercüman'*da basılan bir haberde 1885 yılında Buhara'da daha bir tane basmahane açıldığı, Hacı Azimbay adında bir kişiye ait olduğu belirtilmiştir.[217] Bu haberler Buhara hükümetinin gelişime engel olmadığını, yasaklarla sınırlamadığını göstermekle beraber Buhara'da matbaanın Türkistan'ın diğer bölgelerine göre bir az daha ileri seviyede olduğunu göstermektedir.[218]

Öyle olsa da diğer bölgeleri kıyasla Buhara Emirliği'nde matbaa ve basının geç ortaya çıkışı emirlik yönetiminin tutucu tavrından kaynaklanmaktadır. Aslında Buhara Emirliği'nde gazete açma çabası İsmail Bey'in 1893 Buhara ziyareti esnasında ortaya çıkmıştır. İsmail

[215] Buharalı bir kişi, Buhara-i Şerif'ten Mektup, *Tercüman*, 1884, s.47
[216] Buharalı bir kişi, Buhara-i Şerif'ten Mektup, *Tercüman*, 1885, s.8
[217] Kattakörğanlı, Kattakörğan'dan Mektup, *Tercüman*, 1886, s.36
[218] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.348.

Bey Emir Abdülahat'tan bir gazete çıkartmak için izin talebinde bulunduysa da onay alamamıştır.[219]

Buhara Halkı Kırım'dan gelen "*Tercüman*", Orenburg'dan gelen "*Vakit*", İstanbul'dan gelen "*Sırat-ı Müstakim*", "*Tearüf-i Müslimin*", "*Hikmet*" gazete ve dergiler, Hindistan'dan gelen "*Hablü'l-metin*", Mısır'dan gelen "*Çehrenema*" ve "*Perveriş*" gibi Farsça yayınlar ile "beslenmekteydi". Bu tür yayınların yaygınlaşması, Çar Manifestosunun verdiği kısmi özgürlük sonucunda geç olsa da Buhara Emirliği'nde de matbuat meydana gelmiş olmuştur.

Buharalı aydınlar ve gençler yurtdışından gelen yayınları okudukça ülke sorunlarını sorgulamaya, çözümleri düşünmeye başladılar. Gittikçe aktifleşen bir kitle oluşması sonucunda Terbiye-i Etfal gibi kuruluşlar ortaya çıkmıştır. Ardından da Buhara aydın, gençlerinin kendilerine özel gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. Buhara Emirliği'nin ilk gazetesi 11 Mart 1912 tarihinde yayın hayatına başlayan **"***Buhara-i Şerif***"** gazetesi olmuştur. Gazete Buhara'nın Rusya yönetimi altında olan Kagan ilçesinde, Levin isimli bir kişinin basmahanesinde günlük olarak çıkarılmıştır. Beş ay sonra gazetenin Özbekçe ilavesi "*Turan*" yayına başlamıştır.

Gazetenin masrafı çok fazla olmasına rağmen Buhara ve Türkistan'dan masrafları karşılayacak kadar müşteri oluşmamıştır. Dolayısıyla yayına başladığından beş ay sonra Levin gazete işini durdurmak istemiştir. Tam o sırada Buhara ceditçiler gazeteyi kurtarmak için bir şirket kurmuştur. *"Şevval 1330 (Eylül 1912) tarihinden itibaren gazetelerin neşri şirket hesabına geçti ve "Turan"ın muharrirliğine İstanbul darülmüellimini bitiren Buharalı Giyas Mahzum Husni'ye görevlendirildi. Bugünden itibaren haftada üç kez "Buhara-i Şerif", üç kez de "Turan" gazetesi düzenli olarak çıktı.* [220]

Emirlikte tüm idari işlemler Farsça yürütülmüş, başkent Buhara'da genellikle Farsça konuşulmaktadır. Ayrıca Farsça asırlardır devam eden edebiyat geleneğinin dili olduğu için bu dilde yazmak medrese mezunu her vatandaş için normal bir durumdur. Emir ailesi aslında Türk soyu olan Mangıtlardan olmasına rağmen her türlü evrak düzenlemesi Farsça yürütülmesini tercih etmiştir. Toplumda ise dil dışında herhangi bir fark veya ayrım yoktur. İşte Buharalı ceditçi aydınlar dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak, Buhara-i Şerif'i

[219] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 164-bet
[220] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 241-bet

Farsça olarak yayınlamaya karar vermiştir. Genel olarak İslamcılık üzerinden yola çıkan gazete ekibi, yazılarında İslam'ın kuralları, eğitim, edebi ve bedii eserler, yabancı ülkelerden havadisler hakkında yazılar yazmıştır. Gazete emirlikteki hurafe, bidat, rüşvetçilik gibi problemleri gündeme getirmiş ve açıkça eleştimiştir. Usul-ü cedit okullarının faydalarını göstererek teşvik etmiştir. Buhara ahalisinin dünya hakkındaki görüşlerini aydınlatmaya, olup bitenlerden haberdar etmeye çalışmıştır.

Gazetenin baş yazarlığını aynı anda iki kişi üstlenmiştir: Mirhaydar Mirbadalov ve Azerbaycan'dan davet edilen Mirza Celal Yusufzade. 19 Nisan 1912 tarihinde çıkan 34. sayısına kadar iki baş yazar tarafından çıkarılmış, bir sonraki sayısından itibaren Mirza Celal Yusufzade tek baş yazarlığa devam etmiştir. Bakü'den davet edilen Yusufzade daha önce "Hakikat-i Efkâr" gazetesinde yazarlık yapmıştır.[221]

Ayni gazetenin yayına girişini şöyle kaydetmiştir:

> *"Bakü'den muharrirlik için Mirza Celal Yusufzade çağırıldı. Bir kadar harf ve bir kaç mürettep getirip Farsi dilde "Buhara-i Şerif" adında günlük bir gazete çıkarıldı. Gazetenin birinci sayısı 4 Rebiyülahır 1330 Hicri – 11 Mart 1912, Pazar günü neşroldu. Gazetenin maneviyeti Mirza Celal'a ve maddiyeti Liviy'e (Ayni burada Levin ismini hata yazdığı söylenmektedir) ait olup, Buhara gençleri gayri resmi olarak gazetenin neşri için maddi ve manevi yardım etmekteydiler."*[222]

Emirlikte nüfusun yarısı Özbeklerden oluşmaktadır. Her ne kadar Farsça yaygın ise de köyde yaşayan ahali için Özbekçe bir gazeteye ihtiyaç doğmuştur. Buhara-i Şerif'ten dört ay sonra ceditçiler bir Özbekçe gazete çıkarmaya karar vermiştir. Ayni bu konuda şöyle bilgileri aktarmaktadır:

> *"Buhara-i Şerif" günlük olarak dört ay devam etti. Lakin bu arada Buhara köyleri ve çevre vilayetlerinin çoğu ahalisinin Özbek olduğu düşünülerek Türkçe bir gazete neşretmek meselesi meydana geldi. Gençlerle danıştıktan sonra "Buhara-i Şerif" idaresi altında haftada iki kez "Turan" isminde Türkçe bir gazete çıkarmaya karar verildi. Turan'ın birinci sayısı 14 Temmuz 1912 tarihinde neşredildi. Böylelikle, haftada dört kez "Buhara-i Şerif", iki kez "Turan" çıkmaya başladı.*[223]

[221] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.377.
[222] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 239-bet
[223] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 240-bet

Turan gazetesi ilk başta ilave olarak Buhara-i Şerif ile dağıtılıyordu ve Eylül ayında bağımsız bir yayın halinde faaliyetini devam ettirdir. Turan'a yazar olarak 1906-1911 yıllarında Türkiye'de tahsil görmüş ve İstanbul'daki Buharalılar Cemiyeti'nin faal üyelerinden biri Giyas Usmanov tayın edilmiştir.[224] Giyas Usmanov gazete işinde tecrübeli biridir. Zira önceki bölümde kaydedildiği gibi Sırat-ı Müstakim'in Buhara muhabiri olarak birçok yazısı basılmıştır. Fakat önceki yazılarında Giyasettin Hasani adını kullanmıştır.

Buhara gazeteleri halk arasında kısa zamanda şöhret kazanmıştır. Buhara-i Şerif 800, Turan 1800 olmak üzere, toplam 2600 aboneye sahipti.[225] Ocak 1913'te iki gazete de Rusya Siyasi Ajanı (Buhara'da Rusya'nın daimî bulunun temsilcisi) yardımıyla emir tarafından kapatılmıştır. Buhara'dan Tercüman'a gelen haberlere göre, gazetenin kapatılmasına sebep Rusya hakkında eleştiri içeren makale neşredilmesidir.[226] Buharalılar gazetelerin kapanmasında Rusların eli olmadığını düşünmüştür. Kapanmasında kendi suçlarının açığa çıkmasından korkan Buhara memurlarını suçlamışlardır. Gazetelerin tekrar yayına başlamasına umut edilmişse de bu iki yayın tekrar çıkarılamamıştır. Sonuç olarak, *Buhara-i Şerif* 11 Mart 1912 tarihinden 2 Ocak 1913 tarihine kadar 153 sayı, *Turan* 14 Temmuz 1912 tarihinden 2 Ocak 1913 tarihine kadar 49 sayı çıkararak kapanmak zorunda kalmıştır. [227]

2.2.4.3. Şubat 1917 devriminden sonra basın

I. Dünya savaşı Rusya'yı çok ağır günlere girmesine yol açmıştır. Çok sayıda asker kaybeden devlet ekonomisi iflas etmiş ve ülke genelinde kıtlık yaşanmıştır. Tam bu sırada Petrograd şehrinde başlayan protestolar 27 Şubat 1917 tarihinde Çarın tahttan indirilmesine neden olmuştur. Çarlığa son verilip, geçici (muvakkat) hükümet kurulmuştur. Bu dönem tarihi kayıtlarda Rusya'nın Şubat İhtilali'ne girmesi olarak geçmektedir.

Şubat devrimi Türkistan Müslüman halkını siyasi uyanışa, demokratik değişimlere öncülük edecek yeni güçlerin siyasi meydana çıkışına neden olmuştur. Ceditler bölgedeki milli demokratik güçlerin çekirdeğini oluşturmuştur. Matbuatta bölgenin gelişmesi ve bağımsızlığı yönündeki görüşlerini açık bir şekilde teşvik etmeye başlanmış bu da birçok yeni gazete ve dergiler açılmasına yol açmıştır. Bu dönem yayınlarının ortak özelliği

[224] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.377.
[225] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.377.
[226] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e, 2019, s.377.
[227] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 242-bet

"Müsavat, Hürriyet, Adalet" sloganı ile hareket etmesidir. Ayrıca bu dönemde yayınlanan yayınlarda verilen her türlü yazı hatta şiir gibi edebi eserlere bile siyasi hedef yüklenmiştir.

Devrimden hemen sonra yaklaşık bir iki ay içerisinde Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde birçok yayın çıkarılmaya başlamıştır.

- Mart 1917 – *Necat* gazetesi (Tahminlere göre Türkistan Vilayeti Gazetesinin devamı olarak çıkmıştır)
- 8 Mart 1917 – *Kengaş* dergisi (Kokan'da Öğretmenler cemiyetince Hamza Hekimzade Niyazi editörlüğünde çıkmıştır)
- 15 Mart 1917 – *Fergana Sayfası* gazetesi
- 2 Nisan 1917 – *Tirik Söz* gazetesi (Kokan'da Abidcan Mahmudov editörlüğünde çıkmıştır)
- 7 Nisan 1917 – *Hürriyet* dergisi (Kokan'da Hamza Hekimzade Niyazi editörlüğünde çıkmıştır)
- 16 Nisan 1917 – *Hürriyet* gazetesi (Semerkant'ta)
- 22 Nisan 1917 – *Turan* gazetesi (Editörü Abdulla Avlani)
- 25 Nisan 1917 – *Uluğ Türkistan* gazetesi (Tatarlar tarafından çıkarılmış, editörü Kabir Bekir)
- 16 Mayıs 1917 – *Şura-i İslam* gazetesi (Editörü Kazan'dan destek olarak gönderilen Abdülbari Bettal)
- 1 Haziran 1917 – *Yurt* dergisi (Kokan'da Aşurali Zahiri editörlüğünde çıkmıştır)
- 17 Haziran 1917 – *El İzah* dergisi (Taşkent'te "Ulema" cemiyetinin yayını olarak Said Ahrar Han Müftü bin Abdulla Mahdum editörlüğünde çıkmıştır)
- 25 Haziran 1917 – *Kengaş* gazetesi (ilk 7 sayısı Ahmet Zeki Validi Togan, sonraki sayıları Münevver Kari editörlüğünde çıkmıştır)
- Haziran 1917 – *Çayon* dergisi (Tercümesi Akrep, Taşkent'te İbrahim Tahiri editörlüğünde çıkmıştır)
- 8 Eylül 1917 – *El Bayrağı* gazetesi (Kokan'da Tatar uyruklu Bolat Saliyev ve Aşurali Zahiri editörlüğünde çıkmıştır)
- 4 Ekim 1917 – *Türk Eli* gazetesi (Kengaş ve Turan yerine çıkmıştır.)
- 5 Kasım 1917 – *Fergana Nidası* gazetesi (Kokan'da Hüseyin Makayev editörlüğünde çıkmıştır)

- Mayıs 1918 – *Türk Sözü* gazetesi (Taşkent'te Timurbek Hudayarhanov editörlüğünde çıkmıştır)[228]

Yukarıda bilgi vermeye çalıştığımız yayınlar o dönemde çıkanlar arasında en yaygınlarıdır. Bölgelerde adı bilinmeyen ve pek başarılı olamayan birçok yayın siyasi, iktisadi veya teknik nedenlerle yayın hayatı uzun sürmemiştir.

Bu çalışma açısından bu dönemde Semerkant'ta çıkarılan *Hürriyet* gazetesinin ayrı bir önemi vardır. Zira Abdurrauf Fıtrat bir dönem bu gazetenin baş yazarlığını yapmış ve Türkistan'da etki yaratan yazılarını söz konusu yayında duyurmuştur. Fıtrat'ın gazeteci kişiliği esasen Hürriyet sayesinde gelişmiştir. Ziya Said, Hürriyet'ten bahsederken, dil bakımından kendine belli bir yol seçemediğini, Mardonkuli editörlüğünde yarı Türkçe (yarı Farşça) olduğunu, ancak Fıtrat geldikten sonra dili bir derece sadeleştirildiğini kaydetmiştir.[229]

Hürriyet, adını Rusya'da vatandaşların kavuştuğu özgürlük şerefine almıştır. 16 Nisan 1917 tarihinde ilk sayısı çıkmıştır. Haftada iki sayı çıkmıştır. Gazetenin 1. sayısında, "Hürriyet gazetesine işbu muharrirler muavenet (yardım) ederler: müderris Said Ahmet Vasli, 2) Mahmud Hoca Behbudi, 3) Buharalı molla Abdulrauf Fıtrat, 4) Said Ahmet Hoca Siddiki." Gazetenin her sayısında bu kişilerin emeğini görülmektedir. Ayrıca Said Riza Alizade, Hacı Muin gibi birçok aydın yazılarıyla destekte bulunmuştur. Diğer ifadeyle, *Hürriyet* Behbudi ve en yakın öğrencilerinin çıkardığı bir yayındır. İlk baştan faal iştirak eden Abdurrauf Fıtrat, gazetenin 27. sayısından itibaren baş yazar olarak görevlendirilir ve son 87. sayısına kadar editörlük yapmıştır. Fıtrat'ın toplam 41 yazısı yayınlanmıştır.[230] Şubat devrimi sonrası yayın yapan birçok gazete gibi Hürriyet de "Müsavat, Hürriyet, Adalet" şiarıyla yazılara yer vermiştir. Fıtrat'ın kendi imzasıyla yazdığı makalelerinde de bu slogan aktif kullanılmıştır.

Şubat 1917 Devrimi ve Emir'in duyurduğu Manifesto'dan istifade ederek Buharlı ceditçiler bir yürüyüş yaptıkları hakkında daha önceki bölümlerde bahsedilmişti. Yürüyüş emir tarafından bastırıldığı ve ceditçilerin önce Kagan'a, sonra Taşkent ve Semerkant'a

[228] Detaylı bilgi için bakınız: SAİD Ziyo, a.g.e. 50-bet; DO'STQORAYEV Boybo'ta, a.g.e., 164-bet
[229] Said Ziyo, a.g.e. 51-bet
[230] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 282-bet

kaçmışlardı. Fıtrat da bu dönemde Semerkant'a sığınmıştı. *Hürriyet* gazetesi tam o sırada yayına başlamış ve Fıtrat bu yayın ile mücadelesi devam ettirmiştir.

Genel olarak bu dönem yayınları toplumu uyandırmaya, siyasi aktif olmaya, yerel kadroları desteklemeye teşvik etmiştir. Ülkede veya bölgede yerli Müslüman kadroların yetkili olması tüm toplumun refaha kavuşmasını sağlamıştır. Ekim 1917'ye kadar süren kısa dönemde siyasetten uzak olan yerli aydınlar daha aktif hale gelmiştir. Geçici hükümetin yerini Bolşevik yönetimi alana kadar süren dönem Türkistan'da siyasi bilgilenme dönemi olmuştur.

2.2.4.4. Ekim 1917 ihtilalinden sonra çıkan basınlar

24-26 Ekim 1917[231] tarihinde Rusya'da Ekim devrimi gerçekleşmiştir. Bolşevik güçler Muvakkat hükümeti silahlı saldırıyla devirip, Vladimir İliç Lenin başkanlığında Halk Komiserleri Şurası kurdular. Ülke genelinde iç çatışmalar yaşandıysa da tüm Rusya ve bağlı bölgelerde Sovyetleştirme siyasetine önem verilmiştir. Değişimler Türkistan'ı da etkilemiştir. Lenin yönetimi Rusya'ya bağlı toplumlara özgürlük verileceği, yönetimim yerli halka bırakılacağı yönünde vaatleri karşılık bulmuş ve Türkistanlı aydınların çoğu Sovyet ideolojisine inanarak Sovyetleştirme siyasetine hizmet etmiştir. Basın sektöründe yeni görüş ve amaçlar ile meydana gelen yeni gazete ve dergiler çıkmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda bu dönem basını Kızıl Matbuat olarak adlandırılmıştır. Örneğin, Ziya Said Ekim devrimi sonrası yayınlardan bahsederken, İştirakiyun gazetesini "Kızıl matbuatın başlangıcı" olarak değerlendirmektedir.

Lenin iktidara gelir gelmez birçok konuda kararname imzalamıştır. Basın hakkında 27 Ekim 1917 tarihinde Basın Kararnamesi (Декрет о печати) imzalamıştır. Kararnamede Rusya ve bağlı bölgelerde, İşçi ve Çiftçiler Hükümetine karşı faaliyet yürüten yayınların kapatılması belirlenmiştir. Ekim devrimine kadar çıkan yayınların çoğu ekonomik sorunlar nedeniyle kapanmış, Türkistan'da tüm yayınlar kapatılmıştır. Mevcut yayınlar yerine yeni adlar ile yayınlar açıldı ve onların ideolojisi eskilerinden tamamen farklı şekilde olmuştur.

[231] Not: yeni hesaba göre 6-8 Kasım 1917

Sovyetleştirme politikası basından başlamıştır. Eski ceditçilerin bir kısmı Bolşevizm'i tanımış ve tercih etmiş ise de bir kısmı tamamen siyasi mücadeleyi bırakmıştır.

Feyzullah Hocayev'in bu süreci şöyle izah etmiştir: *"Türkistan ceditlerinin büyük kısmı inkilabı anlamadılar ve kendilerinin eski milli burjuva gayelerinde kaldılar. Az kısmı aydınlar ve emekçilerin ileri gelen kısmı – komünizme katıldı."*[232] Yeni oluşan Komünist kitlenin çoğu Sovyet ideolojisini yetirince anlamamış veya boş vaatler ile kandırılmıştır. Seyfettin Erşahin'e göre, yerli komünistler hala kendi milli varlıklarını İslam'ın varlığına bağlı olarak görmüş dolayısıyla İslam'a saldırının milletin varlığına saldırı olduğunu düşünmüş, dini inkâr etmeden de komünist olunabileceğini veya dini inkâr eden bir komünizme ihtiyaçları olmadıklarını düşüncesi benimsenmiştir. Bu tavır aynı zamanda, Türkistanlı Müslümanların komünizmin maddeci bir felsefeye dayandığından habersiz olduğunu, komünizm denince akla sadece bir dizi sosyal ve ekonomik düzenlemeler geldiğini göstermektedir.[233] Bolşevikler tarafından yapılan propagandalar öyle inandırıcıydı ki, 1922'de V. Ulyanov/Lenin'in dilinden aşağıdaki ifade yayınladı:

"Eğer Orta Asya Müslümanları kendi hayatları için Kur'an hükmünün yeterli olduğunu ve onun rehberliği altında yaşamak istediklerini söylüyorlarsa bizim bunu elbette kabul etmemiz gerekir"[234]. Türkistanlı aydınlar bunun gibi propagandaya inanarak basında yazılar yayınladılar, toplumu da bu yönde bilgilendirmeye hizmet ettiler.

10-20'li yıllarda Türkistan basınında üç yüzden fazla süreli yayın mevcuttur.[235] Bu rakam çoğunluğu devrim sonrası hükümetin desteğiyle açılmış ve varlığını sürdürmesi için her türlü destek verilmiştir. Basının sadece ve sadece Komünizme, büyük Sovyet Birliği'ne hizmet etmesi her şeyden önemli olarak kabul edilmiştir.

Bu dönemin en etkin ve aynı zamanda hükümet destekli yayını İstirakiyun'du. İstirakiyun[236] - devrim sonrası çıkan ilk Özbekçe gazetedir. 20 Haziran 1918 tarihinde Türkistan Milli Meseleler Komiserliğinin yayını olarak çıkmıştır "Tüm Dünya Emekçileri, Birleşiniz!"

[232] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 171-bet
[233] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.160
[234] Aktaran: Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.287
[235] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 198-bet
[236] Not: İlk başlarda Kommünist terimi Türkistan'da böyle adlandırılmıştı.

sloganıyla çıkmıştır. [237] Editörü özel olarak Moskova'dan gönderilen Arif Klibleyev. 8. sayısına kadar yerli halk arasında Şuralar hükümetinin ve Bolşeviklerini temel hedeflerini anlatmaya çalışmıştır. Müslüman toplumlar için Hürriyet ancak Şuralar hükümeti temin edebileceğine yönelik bilgiler vermiştir. Dini talimatlar, Kuran ve Hadislerden atıflarda bulunarak Sovyet ideolojisi anlatmaya çalışmıştır. Ziya Said, editöründen ötürü "gazetenin en büyük kusuru – saf Tatarca olmasıydı,"[238] demektedir. Gazetede yerli aydınların da birçok yazısına yer verilmiş, örneğin, Fıtrat'ın da 10'a yakın yazısı basılmıştır.

19 Aralık 1920'de gazetenin adı *Kızıl Bayrak* ile değiştirilmiştir. Türkistan Merkezi Komünisttik Fırkasına bağlanmış, editörlüğü de yerli aydınlara devredilmiştir. 13 Eylül 1922'den itibaren Kızıl Bayrak'a da son verilip, yerine *Türkistan* adlı gazete çıkarılmıştır. 5 Aralık 1925 tarihine gelindiğinde bu gazeteye de son verilip, Kızıl Özbekistan adında yeni bir gazete çıkarılmıştır. Türkistan sınırları içinde yeni Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve artık Türkistan adının kullanılması uygun görülmemiştir. Her defasında ad değiştirilmesi, bir yayın için konulan misyonun sona ermesi olarak değerlendirilmektedir. Her defasında yeni ekiple işe başlarken, farklı hedefler ve iletişim usulleriyle yola çıkılmıştır. Eski gazeteleri kapatma, ad değiştirme gibi hareketler başkent Taşkent dışındaki yerel yayınlarda da yapılmıştır. Ekim sonrası süreçte *Mehnatkashlar Tovushi* (Emekçiler Sesi), *Xalq gazetasi* (Halk Gazetesi), *Yangi Sharq* (Yeni Şark), *Erkinlik* (Özgürlük), *Inqilob quyoshi* (İnkilap Güneşi), *Mehnat bayrog'i* (Emek Bayrağı), *Farg'ona* (Fergana), *Zarafshon* (Zerefşan), *Darxon* (Darhan), *Yangi yo'l* (Yeni Yol) gibi birçok yeni gazete ve dergiler bölgelerde de faaliyetini yürütmüştür. Daha sonraki yıllarda Sovyetler Birliği'nde her il, ilçede yerel gazetelerin olması geleneğe dönüşmüş ve yukarıda sayılan gazetelerin sayısı daha da artmıştır. Bu dönemde yayına başlayan bazı gazete ve dergiler günümüze kadar (kimileri aynı isim ile kimileri değişen isimler ile varlığını sürdürmektedir.

Buhara Emirliği'nde basın 1913 yılında kapatılmış ve bu yönde hiçbir gelişme yaşanmamıştır. Emir yönetimi her türlü yayının çıkarılmasına müsaade etmemiş hatta Türkistan'dan gelen gazeteleri okuyan kişiler de türlü bahaneler ile cezaya mahkûm edilmiştir. Fıtrat 1919 yılında *İştirakiyun* gazetesinde "Buhara'da Zülüm İşleri" makalesinde

[237] Nuriddinova Feruza, Milliy Matbuot Fihristi, O'zbekiston Milliy Kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2010, 10-bet
[238] Said Ziyo, a.g.e., 66-bet

sadece gazete okuduğu için öldürülen memur hayatından hikâye etmektedir.[239] Emirliğin son yıllarından basına ve yaratabileceği fikri değişimlere karşı son derece sert bir tavırla yaklaştığını söylenilmektedir. *Buhara-i Şerif* ve *Turan* gazeteleri 1913 yılında kapatılmış ve Emirlik yıkılana kadar basında hiçbir gelişme yaşanmamıştır. Fakat Kolesov vakasından sonra Taşkent ve Semerkant'a kaçabilen ceditçiler tarafından bazı yayınlar çıkarılmıştır. Bu da Ekim Devriminden sonra Komünizmin gelişmesiyle meydana gelmiştir. Buhara ceditçileri Taşkent ve Semerkant'a yoğun olarak toplanmıştır. Siyasi mücadelelerine devam etmek amacıyla Buhara Merkezi İnkılap Komitesi ve Buhara İştirakiyun Fırkası (Komünist partisi) kurulmuş, yayınlar bu kuruluşlar bünyesinde açılmıştır.

Fıtrat 1918'den sonra Taşkent'e taşınmış, Afganistan Büyükelçiliğinde tercüman olarak çalışmaya başlamış ve bu sırada dil, edebiyat üzerine araştırmalar yapan "Çağatay Gurungi" topluluğunu kurmuştur. Öğrencileri Çolpan, Botu, Elbek ve diğer birçok aydın Fıtrat'a etrafında birleşirmiştir. Topluluk 9 Nisan 1920'de *Tang* (Sabah) dergisi çıkarmıştır. Yayın Buhara İştirakiyun fırkasının neşri olarak yayına başlamış ve "Yaşasın İlmi, Edebi, İçtimaı Değişim! Beyin değişmeyince, diğer değişimler kök tutmaz! Yaşasın Şark Kurtuluşu!" gibi sloganları kullanmıştır. Değiştirilen Arap Alfabesiyle yayına başlamış ve yazılarında dil ve imla meselelerine önem vermiştir. Özellikle Özbekçenin Farsça ve Arapça kelimelerden temizlenmesi için uğraşmıştır. Cihangirler tarafından ezilen Şark toplumu konusunu gündeme getirmiş ve yayınlar aşırı milliyetçi görüşler içermiştir. Dergi 15 Mayıs 1920'de 3. sayısı çıktıktan sonra durmuştur. Yayın gerçi Buhara'da çıkmadıysa da Buharalı aydınların tarafından hazırlandığına göre bir nevi Buhara yayını olarak kabul edilebilir. Buhara'da gerçek anlamda yayının ikinci kez doğuşu Buhara Halk Şura Cumhuriyeti kurulduktan sonra yani 1 Eylül 1920 tarihinden sonra gerçekleşmiştir.

1920'de Emir Buhara'ya edince Bolşevik ordusu, Genç Buharalılar ile Buhara'yı ele geçirmiş ve Muvakkat hükümet komitesi kurulmuştur. Ardından hemen "Buhara Ahbarı" adında gazete çıkarılmıştır. Eylül 1920'de yayına başlayan gazete Buhara Merkezi İnkılap Komitesi ve Buhara Komünisttik Fırkasının neşridir. İki yıl sonra, 9 Eylül 1922'de "Azad Buhara" adıyla değiştirilmiştir.

[239] Fikret (bu da yazarın mahlaslarından biri olduğunu düşünüyoruz), Buhara'da Zülüm İşleri, *İştirakiyun*, 1919 yıl, S.119

Mart 1923'te *Uçkun* (Kıvılcım) dergisi yayına başlamıştır. Buhara Cumhuriyeti Halk Maarif Nezareti'nin neşri olarak yayınlanmıştır. Kollektif editörlüğünde çıkarıldı ama dönemin maarif naziri Fıtrat'ın inisiyatifiyle açılmıştır. Fıtrat gayri resmi olarak bu yayının editörü sayılmaktadır.

Türkistan'da gazetelerin ortaya çıkışı 1905 yılından itibaren başladı ve genel olarak 300 civarında yayın hayatına başlamıştır. Yayınların çoğu maddi sıkıntılar yüzünden veya hükümetin baskısı sonucunda durmuştur. Bu süreç bölgede Millî Gazetecilik geleneğini ortaya çıkartmış, yayınlarda yazılan her türlü yazılar kökünde siyasi bir problemi içererek toplumu bu yönde düşünmeye teşvik etmiştir. Hatta zaman zaman verilen şiir ve hikayeler gibi edebi eserler bile aşktan ziyade milli problemi gündeme getirmiştir. Sovyet yönetimi güçlendikçe yayınların konuları da değişmeye başlamıştır. Milli özgürlük sorunlarından Komünisttik ideolojiye doğru gelişmeye devam etmiştir. 1930'lu yılların sonuna doğru milli konuları gündeme getiren aydınların neredeyse tümü sürgün veya idam edilmiştir. Basın tam anlamıyla komünisttik ideolojinin aracı haline gelmiştir.

2.2.5. Ceditçiler ve Fıtrat'ın Ceditçilik Hareketindeki Yeri

Yukarıdaki bölümlerde Ceditçilik hareketinin tarihçesi, genelde Türkistan'da, özelde Buhara Emirliği'nde ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında bilgi verilmiştir. Bu süreçte önemli rol oynayan şahıslar üzerine de durulmuştur. Bu bölümde yukarıda dile getirilen fikirlerle bağlantı kurarak Fıtrat'ın bizzat Ceditçi olarak yürüttüğü faaliyetler değerlendirilecektir.

Türkistan'da ceditçilik hareketi 19. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. 1905 yılından sonra aktif olarak Ceditçilik fikri yaygınlaşmıştır. Eğitim reformu gayesi etrafında birleşen yerli aydınlar önce cedit okulları açarak yeni görüşlü gençleri yetiştirme yönünde çaba göstermiştir. Gerek emir yönetimi gerek Çar Rusya'sı temsilcileri tarafından baskıya uğrayan okullar kapanınca ceditçi aydınların hareketi siyasi mücadeleye dönüşmüştür.

Abdurrauf Fıtrat 1886-1938 yıllarında geçen ömrü boyunca farklı alanlarda ve farklı şehirlerde siyasi, ilmi, edebi ve pedagojik faaliyet yürütmüştür. 200'ü aşan çeşitli eserleri de aynı şekilde farklı görüş açılarından kaleme alınmıştır. Fakat yazarın kaleme aldığı her konu milletin refaha, huzura kavuşması yolunda bir çaba olması ceditçiliğin ana hedefi de olan eğitimi geliştirerek toplumu refaha kavuşturma fikriyle uyuşmaktadır. Bir başka değişle,

Fıtrat'ın her eserini ceditçilik amaçlarıyla bağdaştırmak mümkündür. Fıtrat'ın ceditçilik hareketinin gelişmesi için yazdığı eserlerinin yanı sıra bizzat katıldığı tarihi süreçler ve olaylardan da bahsedilecektir.

Fıtrat'ın ilk başta yazdığı eserlerinde İslamcılık görüşleri daha ağır basarken, 1920'li yıllara kadar ceditçilik, daha sonraki yıllarda milliyetçilik, sonraki yıllarda ise edebi ve tarihi araştırmacılık üzerine yoğunlaşmıştır. İstanbul'daki eğitim hayatı boyunca İslamcı görüşü güçlü olmuştur. İstanbul'daki İslamcı aydınlar ile yakın olması da büyük katkı sağlamıştır. Sadrettin Ayni, Fıtrat'tan bahsederken onun İstanbul'a gelmeden önce de *Sırat-i Müstakim* gazetesini okuduğu ve ufkunu açtığını ifade etmiştir. [240] Bu dönemde yazdığı eserlerinde de tüm Müslüman dünyasının hep birlikte eğitime önem vermesi, Müslüman aleminde mevcut olan katı hurafeleri ortadan kaldırması, Batı toplumlarına karşı zihinsel "savaşa" kalkışmasına teşvik etmiştir. Kendisi İstanbul dönemiyle ilgili çok az bilgi vermekle beraber bir makalesinde şunları yazmıştır:

> "*...Buhara'da yeni başlayan ceditler hareketine karşılık gösterdim. Sonrasında ceditler hareketine katıldım. O zamandaki zihniyetin etkisi, eski ceditlerin teşvik ve yardımı ile Türkiye'ye tahsil için gittim. Tam o sıralarda ben dini reform taraftarı idim: dini bilim ile beraber geliştirmek, bilime uymayan hurafeleri dinden çıkartmak, dini temizlemek hayallerine inanmıştım."*[241]

Fıtrat'ın da ifade ettiği gibi bu hayallerinin etkisi ile *Münazara, Seyyahi Hindi, Sayha* gibi biçimsel olarak edebi ama gerçekte oldukça siyasi eserler yazmıştır. Fıtrat devamlı olarak Müslüman memleketlerin Avrupalılar tarafından kontrol edilmesinin üzüntüsünü hissetmekte ve cahil din adamlarını ve Buharalılar idaresinin her ikisini de Orta Asya'yı Hristiyan nüfuzundan savunmadığını ifade etmiştir. Fıtrat, Muhammed'in mukaddes savaşın zaruri olduğunu bildirdiğini hatırlamada ve halkın aydınlanmasının "İslam'ın savunması için silah ve mermilerin hazırlanması ve vatanın münkir ellerden kurtarılmasına" yardım edeceğini bildirmektedir.[242] Fıtrat İstanbul'da basılan bu üç eserini de Buhara'ya göndermiş ve aydınlar, talebeler tarafından sevilerek okunmuştur. Rus sansürü her ne kadar bu eserleri yok etmeye çalışırsa da kitaplar yerli aydınlar içinde el ele paylaşılarak okunmuştur. Yine Ayni'nin kayıtlarına göre, Fıtrat'ın eserleri ceditçiler tarafından uzak şehirlere de dağıtılmış

[240] Aynıy Sadriddin, *Buxoro İnqilobi Tarixi*, (el yazma bazlı metnin tekrari neşri) Tokyo, 2010, s.101
[241] Fitrat Abdurauf, a.g.e, 2003, 231-bet
[242] Zenkovsky S.A., a.g.e., s.135-136

hatta okuma-yazması olmayan kişiler için sesli okuma geceleri de yapılmıştır.[243] Bu hareketler sonucunda Fıtrat daha İstanbul'dayken Türkistan'da tanınmış ıslahatçı önder haline gelmiştir. Kısacası Fıtrat İstanbul'da eğitiminin yanı sıra üç kitap yazmıştır. İstanbul'da gazete ve dergilere makaleler yazmıştır ve hayriye cemiyetinin faaliyetiyle ilgilenmiştir. Yazdığı her eserinde ülkede gittikçe güçlü bir çatışmaya doğru giden kadimci ve ceditçi mücadelesine karşı fikir yürütmüştür. Eğitimin ıslah edilmesinin dine ve milli değerlere aykırı olmadığını anlatmaya çalışmıştır. İşte bu yüzden eserleri cedit hareketinin bir programı halini gelmiş ve esas talepler ve hedefleri açık ve net bir şekilde iletilen eserler olarak değer görmüştür.

Fıtrat döneminin tüm aydınları gibi İslam medeniyetinin altın çağlarına dikkat çekmekte, dünya gelişiminden geride kalmanın sebeplerini aramakta ve bu yönde önemli teklifler sunmaktadır. Medrese mezunu, hacı ve İstanbul İslamcı aydınlarını yakından takip eden biri olarak İslam dininin doğru bir şekilde uygulanmasının modernleşmeye hiçbir şekilde engel olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. İstanbul'da yazdığı tüm eserlerinde Kur'an ve Hadislere atıf yaparak Cedit okullarının İslam'a hiçbir şekilde aykırı olmadığını ileri sürmüştür. Dönemin Buhara'sında dini ulemanın otoritesi güçlü olduğundan haram dedikleri her şey toplum tarafından kabul edilmiş, cedit okulları ve ceditlerin her türlü faaliyetlerini ulemalar tarafından haram sayılmıştır. 10 Ramazan 1327 (25 Eylül 1909) tarihinde[244] ilk defa okulun resmen kapanması yönünde ferman duyurulmuştur. 1913 yılında kapatma işleri bir kez daha gündeme gelmiş ve ardından ceditler tarafından açılan onlarca usul-ü cedit okulları kapatılarak, *Buhara-i Şerif* ve *Turan* gazetelerinin de yayını durdurulmuştur.

Fıtrat İstanbul'da olsa da Türkistan'daki yerel yayınlara yazmakta ve bu yazıları da hilafete gelen gidenler vasıtasıyla göndermiştir. 1912 ve 1913 yıllarında yine Farsça yazılan *Maktub be idare, Mehariculʼl Huruf, Kevaid-i Kıraat, Feryad, İstikbal* gibi şiir ve makaleleri Emirlikte ceditçilerin ilk yayını olan *Buhara-i Şerif* gazetesinde ve *Menfaat, Hayat ve Gaye-i Hayat* yazıları Türkistan ceditçilerinin lideri Behbudi'nin çıkarttığı Ayna dergisinde basılmış, hatta Ayna'daki yazılarının altına "İstanbul: Abdurrauf Fıtrat" diye imza atmıştır.

Birinci Dünya Savaşının başlamasından sonra İstanbul'da bulunan öğrenciler ülkelerine dönmeye başlamış ve Fıtrat da 1914 yılında Buhara'ya gelmiştir. Fıtrat İstanbul'da

[243] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 2010, 124-bet
[244] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 212-bet

ceditçiliğe fikri açıdan destek vermiştir. Buhara'ya gelir gelmez okulların açılması yönünde aktif çalışmaya başlamış ve ilk başta kendi evinde ders vermeye başlamıştır. Ayni bunu şu şekilde aktarmaktadır: *"Abdurrauf efendi kendi evinde oturup müracaat eden gençlere ders verir, talim ve terbiye yolunda koştururdu.*[245]*"* Bunun yanı sıra Fıtrat Şehrisebz ve çevre şehirlere gidip oralarda cedit okullarının açılması ve gelişmesi yönünde çalışmalarını sürdürmektedir. Bunu Feyzullah Hocayev şöyle aktarmaktadır:

> "*1913 ve 1914 yılının başında emir usulü cedit okullarını kapattıktan sonra Fıtrat ve Ata Hoca oğlu ve diğer birçok kişiler Buhara'yı terk ettiler ve kısa zamanda her şehirde benzeri usulü cedit okullarını açmayı başardılar. Halk onları hoş karşıladı. Emir hükümetinin fermanlarına bakmaksızın yerel yönetimler usulü cedit okullarını kapatamadılar. Kerki ve Şehrisebz şehirlerinde halk yeni okullara çok destek verdi*."[246]

Fıtrat 1914-1917 yıllarında Usulü Cedit okullarını geliştirmekle kalmayıp yazı işlerine de önem vermiştir. İstanbul'dayken planladığı veya yazdığı eserlerini sırayla bastırmaya başlamıştır. Örneğin, 1914 yılında Taşkent'te *Mevlut-i Şerif Yahut Müraatı Hayrü'l-beşer* adlı eseri basılmış, aynı yıl Semerkant'ta *Muhtasar-i Tarih-i İslam* eseri yayınlanmıştır. 1915 yılında Gaspıralı İsmail Bey'in "Darü'r-rahat" eserinin Farsça tercümesi Petrograd'da basılmıştır. Bu kitapla beraber bir başka eseri *Rehber-i Necat* da 1915 yılında Petrograd'da yayınlanmıştır. 1916 yılında ise Bakü'de *Aile Vezife-i Hanedari* eseri basılmıştır. Bu eserlerin hepsi Farsça olup, temeli İstanbul'da atılmıştır.

Şubat 1917'de Rusya'da Çar tahttan indirilip geçici hükümet kurulmuş, devrim Rusya'ya bağlı bölgeleri de etkilemiştir. Siyasi süreçler Buhara Ceditçileri için ilham ve ümit vermiştir. Ülkede ıslahat yapılması talebini duyurmaya başlamışlar, Fıtrat'ın aktif siyasi mücadelesi tam bu sırada başlamıştır. Ayni bu konuda şunları yazmıştır:

> *"Şubat devriminden sonra Fıtrat ve Osman Hoca gibi Türkiye'de talim görmüş ve Pantürkizm'i teşvik edici ceditler ıslahatçılar hareketinin başına geldiler. Onlar kendi aralarında değil belki çoğunluğu Özbekçeyi bilmeyen Buhara ahalisi ile de Osmanlı Türkçesinde konuşurdular. Şubat devriminden sonra ıslahat talep etmeye giriştiler. Ceditler ıslahat talebiyle Petrograd'a, geçici hükümete dilekçe yazarak, emirin ıslahat yapması için buyurmasını istediler.*"[247]

[245] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 2010, 160-bet
[246] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 78-bet
[247] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 77-78-betlar

Bu durumu Feyzullah Hocayev de dile getirmiştir:

> *"(Dilekçeye) cevap gecikmedi. Rusya elçisi Miller'e ve emire Petrograd'dan telgraf geldi. Telgrafta hızlıca ıslahat yapılması istenmekle beraber Rusya'nın yeni idaresinde, yakın ve komşu toplumların da hukuka dahil olmaları lazımlığı belirtilmişti. Ama ıslahat olmadı. Uzun zaman bekledikten sonra teşkilatın merkez komitesi Petrograd'a bir tane daha telgraf gönderip emire baskı uygulanmasını istedi. Telgrafı ben düzenledim, Fıtrat ve Saidcanov imzaladılar.*[248]

Yazışmalar fayda vermeyince Buhara ceditçileri Petrograd'a bir heyet göndermeye karar vermiş ve o heyet Fıtrat ve Osman Hoca oluşmuştur. Orenburg'a ulaştıklarında Rusya'dan heyet gönderileceğine ilişkin haber alıp geri dönmüşlerdir.[249]

Rus hükümetinin baskısı ile Emir yönetimi bir ıslahat fermanı duyurmaya karar vermiş ve çok beklenen Ferman-i Ali imzalanmıştır. Fıtrat'a göre "*...çok uğraşılardan sonra "Ferman-i Islahat" adında işe yaramayan buyruğa imza çekti ve birkaç nüsha neşretti.*"[250] Söz konusu manifesto ceditlerin belli oranda başarıya kavuşmaları anlamına gelmektedir. Tam bu sırada Buhara ceditçileri arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Eski ceditçiler daha sakin bir tavırla hareket etmenin doğru olacağını ifade ederken, Fıtrat önderliğinde yurtdışında tahsil gören ceditçiler fermanı kutlamayı tercih etmiştir. Genç Buharalıların sol kanadı yürüyüş taraftarıydı ve özellikle destekleyenler Feyzullah Hocayev, Fıtrat ve Osman Hocayev idi.[251] Sağ ve sol olarak ayrılan taraflar mücadelesinde sollar galip gelmiş ve 7 Nisan'da ilan edilen ferman üzerine ertesi günü 8 Nisan'da kutlama yürüyüşü yapmaya karar verilmiştir. Bu sürecin şahidi ve iştirakçisi Ahmed Naim'in aktardığına göre, ceditçiler Fıtrat'ın evinde "Zinde Boş Amir-i Bukhara" (Çok Yaşa Buhara Emiri) gibi sloganlar yazılan pankartlar hazırlamıştır.[252] Ayrıca Osmanlı'da meşhur olan "Ey Vatan, ey merhametli topraklar, Osmanlı yurdu" diye seslendirilen marşındaki "Osmanlı"yı "Turan" ile değiştirerek ezberlemişlerdir.[253]

Kutlama amaçlı yapılan yürüyüş emir askerlerinin baskını ile sonuçlanmıştır. Birçok ceditçi ve medrese öğrencileri tutuklanarak idam edilmiştir. Fıtrat ve diğer ceditçi liderler Rus

[248] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 83-84-betlar
[249] Bakınız: Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 84-bet
[250] Fıtrat, a.g.e., 1992, 32-bet
[251] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 89-bet
[252] Allworth A.Edward, Conversation With Ahmed Na'im Nusratullahbek, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Haz: Timur Kocaoğlu, İkinci baskı, Uzned, Haarlem, 2018, s.90
[253] Allworth A.Edward, a.g.e., s.91

yönetimi altında olan Kagan'a kaçmayı başarmış, Fıtrat sonra Taşkent'e ve ardından Semerkant'a taşınmış ve orada faaliyetini devam ettirmiştir.

Buhara'dan kaçabilenler bulundukları şehirlerde etraflarında grup oluşturarak Emire karşı mücadeleyi devam ettirmiştir. Aynı zamanda Buhara Ceditçileri yerine açık bir şekilde hareket eden Genç Buharalılar partisi kurulmuş ve Fıtrat partinin merkez komitesi üyelerinden biri olarak seçilmiştir. Merkez komite Buhara'da toplum tarafından bir protesto düzenlenmesi ve Türkistan'da bulunan Rus memurları ve askerlerinden destek talebinde bulunmak üzere çalışmalar yapmıştır. Feyzullah Hocayev'e göre, partinin kararlarının gerçekleşmesi yolunda Buhara'da Burhanov, Taşkent'te Fıtrat, Osman Hocayev, Ebu Saidov'lar çok şey yapmıştır. [254] Fıtrat kısa süre Taşkent'te bulunduktan sonra Semerkant'a taşınmış ve gazetecilik yapmaya başlamıştır. Behbudi ve çevresindekiler tarafından açılan Hürriyet gazetesinin (gazetenin tarihçesi hakkında daha önceki 1.2.4 bölümünde bilgi verilmiştir) baş yazarlığını üstlenmiştir. Gazetenin 26. sayısından itibaren tüm editörlük işlerini kendisi yürütmüş ve Ceditçilik mücadelesini gazete yazılarıyla devam ettirmiştir.

Genç Buharalılar fırkasının merkez komitesi zaman zaman toplanmış ve Emire karşı mücadelenin çarelerini tartışmıştır. Ancak her şeyden önce partinin programının hazırlanması gerekmektedir. Programın yazılması için Fıtrat görevlendirmiştir. [255] Ufak bir hatayla daha yeni birleşmiş sol ve sağ ceditçiler arasında anlaşmazlıklara neden olabileceği için program içeriği ve ana hedefler dikkatlice seçilmiştir. Dolayısıyla söz konusu programın Fıtrat gibi siyasi bilgisi ve tecrübesi zengin olan birisi hazırlamıştır. Fıtrat söz konusu programı iki ay içerisinde tamamlayıp, 1918 yılın ocak ayı sonunda Merkez Komiteye sunmuştur.[256] Böylelikle Abdurrauf Fıtrat siyasi parti olarak kurulan Genç Buharalılar partisinin programını hazırlayan, ana ilkelerini belirleyen kişi olarak tarihte kalmıştır.[257] Fakat söz konusu program resmi olarak ancak Genç Buharalıların 1920'de Buhara'da iktidara gelmesinden sonra basılmış ve resmi değere sahip olabilmiştir.

Feyzullah Hocayev program esas itibarıyla iki ana hedefi ileri sürdüğünü kaydetmektedir: *İlk hedef: "Buhara'ya hukuki devlet usulünü getirmek. Orta Çağdan kala Şark müstebitliğini giderip yerine Avrupa'daki gibi medeni monarşi usulünü uygulamak ve Buhara halkının*

[254] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 94-bet
[255] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 106-bet
[256] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 106-bet
[257] Program hakkında detaylı bilgi için bakınız: XO'JAYEV Fayzulla, a.g.e., 107-114-betlar

iktisadi ve medeni terakkisini temin edecek bir şekilde Buhara'nın iktisadi, siyasi ve askeri yönden güçlendirmek."[258] Görüldüğü üzere Genç Buharalılar fırkası Osmanlıda görülen Genç Osmanlılar fırkasının benzeriydi ve esas itibarıyla arasında fark yoktur. Hatta Genç Buharalılar yeterli kadro oluşana kadar Türkiye, Rusya ve Azerbaycan'dan ılımlı uzman Müslümanlardan davet etmeyi planlamıştır.[259] Hürriyet kutlamasındaki baskından sonra Ceditçilerin sağ (eski ceditçiler) ve sol (Genç Buharalılar) kolları birleşerek tekrar birlikte hareket etmeye başlamıştır. Feyzullah Hocayev programın Fıtrat tarafından çok fazla yumuşatıldığını söylemekle beraber Genç Buharalılar fırkasının genel çerçevesini çizdiği ve topluma tanıttığını, daha da önemlisi Genç Buharalılara göre kullanılan "dini yok etmeye çalışıyorlar" yaftasını ortadan kaldırmış olduğunu belirtmiştir.

24-26 Ekim 1917 tarihlerinde Rusya'da Ekim Devrimi gerçekleşmiştir. Çarlık ailesini tahttan indirip iktidara gelen geçici hükümet bu sefer Bolşevikler tarafından lağvedilmiştir. Türkistan'da da aynı şekilde geçici hükümet taraftarları ve Bolşevizm taraftarlarınca dört gün boyunca süren çatışma sonrası 1 Kasım 1917 tarihinde Bolşevikler Türkistan yönetimini resmen ele geçirmiştir. Türkistan'ın yönetimi Kolesov başkanlığındaki Halk Komiserleri Şurasınca sürdürülmüştür. Bolşevik yönetim devriminde sonra Türkistan'da da durum değişmiş, Rusya'nın eski temsilcileri yerine yeni şahıslar görevlendirilmiştir. 28 Kasım 1917'de Kokan'da Türkistan ceditçileri tarafından özerklik ilan edilmiştir. Buhara'da ise emir yeni kurulan Bolşevik hükümetini tanımamıştır. Emire karşı mücadelede yardım talebinde bulunan Genç Buharalılara Kolesov acele etmemeyi ve Kokan'da kurulan Muhtariyeti son verilene kadar beklenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bolşevik yönetimi için iç siyasetinde serbestçe hareket eden ve aynı zamanda Türkistan'a doğrudan tehlike yaratmayan Buhara Emirliğinden Türkistan'ın içinde kurulmuş özerklik daha önemli olduğu için hemen müdahale edilmesi gerekmektedir.

Bu sırada Genç Buharalılar, Emire karşı savaş açmaya hazırlanmaya başlamış ve Rus yönetiminde olan Kagan'da toplanarak Buhara İnkılap Komitesi kurmuştur. Yedi kişiden oluşan komitede Fıtrat da yer almıştır. Yani Semerkant'ta Hürriyet gazetesinin baş yazarlığını yapmakta olan Fıtrat bir süreliğine Kagan'a gelmiş ve çatışmaya hazırlanmıştır. Fıtrat'ın bu sırada Kagan'a geldiği hakkında aydının kendisi hiçbir yerde yazmamıştır. Fakat

[258] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 107-bet
[259] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 112-bet

Feyzullah Hocayev ve Abdullah Recep Baysun onun bu sırada olay yerinde olduğunu belirtmiştir.

1 Mart 1918'de Kolesov ordusuyla Kagan'a gelmiştir.[260] Genç Buharalılardan silahlı 200 kişi Emire bir ültimatom metni göndermeye hazırlanmıştır. Talepnameye göre Emir kendi tahtını korunduğu halde ülkede Genç Buharalılar Merkez komitesi tarafından oluşan hükümetin çalışmasına izin verecek ve onların önerilerine göre ıslahat yapacaktır. Emir şartları kabul edip bir ferman imzalayıp göndermiştir. Kolesov Genç Buharalılar ile söz konusu fermanı tartışmak üzere toplantı yapmıştır ve toplantıda Fıtrat da yer almıştır. Feyzullah Hocayev bunu şöyle aktarmıştır: *"Kolesov Genç Buharalılar tarafından beni, Fıtrat, Burhanov ve Fazlettin Mahsum'u çağırıp emirin temsilcileri ile müzakereye girişti."*[261] Emir söz konusu müzakereler ile zamanı biraz daha uzatmayı başarmıştır. Kolesov başkanlığındaki saldırı başarısız olmuş, çok sayıda asker kaybeden komutan geri dönmeye ve emir ile anlaşma yapmaya karar vermiştir. Emir de bu anlaşma karşılığında Feyzulla Hocayev, Fıtrat, Burhanov'ları teslim etmesini istemiştir. Bu da Fıtrat'ın ne kadar önemli bir siyasi figür olduğunu göstermektedir. Kolesov emirin talebini reddetmiştir.[262] Fakat Baysun'un bu konuda görüşü biraz farklıdır: *"Kalisof milliyetçileri emire teslim etmeye meyletti. Bunu sezen gençler de Kalisof'u dinlemeden Kettekorgan'a doğru yol almağa başladılar".* [263] Başarısız girişimin ardından tüm inkılapçılar kaçmaya karar verirmiş ve onlara Buhara halkından 8 bin kişinin sığınması kaçmayı zorlaştırmıştır. Tam beş gün boyunca geri çekilme devam etmiştir. Emir askerleri Kagan ile Semerkant'ı bağlayan tren yolunun bir kısmını yok etmiştir.

> *"Semerkant'e varabilmek için bütün kuvvetleriyle çalışan gençler arasında Abdülrauf Fitret de vardı. Birçok eser yazarı olan bu zatın koca traversleri omuzlayarak çalışmasına gençlik hayran olmuştu. Her sahada takdir edilen bu üstadın şu güzel hatırasını yazık ki gençlik tespit edecek bir vasıtaya malik değildi."*[264]

Genç Buharalılar fırkası Kolesov olaylarından sonra tamamen dağılmıştır. Çoğu açlık ve imkansızlıktan vefat etmiş ve bir kısmı ise başarısız girişim sonucunda siyasi mücadeleyi bırakmıştır. Fırka liderleri esas itibarıyla Semerkant ve Taşkent'e yerleşen gençleri bir

[260] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 124-bet
[261] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 128-bet
[262] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 136-bet
[263] Baysun Abdullah Recep, a.g.e., s.36
[264] Baysun Abdullah Recep, a.g.e., s.36

şekilde elde tutmaya çalışmıştır. Fıtrat'ın hayatında da bu süreç önemli iz bırakmıştır. Fıtrat, siyasetten edebiyata kadar çeşitli alanlarda bilimsel çalışmalara yoğunlaşmıştır. Taşkent'e yerleşip Afganistan elçiliğinde çalışmaya başlamıştır. Feyzullah Hocayev'un beyan ettiği gibi tüm gücüyle aydınlanma işlerine yoğunlaşmıştır. [265] Bu açıdan Fıtrat'ın ceditçi kişiliği bununla sona ermiştir. Gerçi İştirakiyun gazetesine sık sık yazı yazmış, Buhara Emirliği'ndeki durum, emirin halkına uyguladığı zulümlerden bahsetmiş ise de siyasi faaliyetten kendini uzak tutmuştur. Elçilikteki görevinin yanı sıra kendisi tarafından kurulan ve etrafında birçok aydını topladığı "Çağatay Gurungi" topluluğuyla meşgul olmuştur. Ayrıca topluluk üyeleriyle birlikte "Tang" dergisi çıkartmıştır. Derginin sloganı "Beyin değişmeyince diğer değişimler kök tutmaz" şeklinde olması, Fıtrat'ın bu dönemde yaptığı faaliyetlerin özetini temsil etmektedir.

1919 yılında Taşkent'te bulunan Genç Buharalılar tarafından Buhara Komünist Partisi kurulmuştur. Haziran ayında partinin 1. kurultayı düzenlenmiş ve önde gelen birçok isimle beraber Fıtrat da partinin Merkez komitesi üyeliğine kabul edilmiştir. Bu sırada Fıtrat'ın birçok yazısı bölgede komünizmin teşvikçisi olarak yayın yapan İştirakiyun gazetesinde yayınlanmıştır. O dönem aydınları gibi Fıtrat da Komünizm sayesinde özgür yönetime sahip olabileceklerine inanmış veya inanmış gibi bir tavır sergilemiştir.

Eylül 1920'de Buhara'ya yapılan baskında ve Genç Buharalıların iktidara gelmesinde de Fıtrat'ın katılımı görülmemektedir. Geçici hükümetin üyeleri arasında da Fıtrat yoktur. Ancak 1921 yılında Fıtrat'ın Buhara'ya geldiği ve maarif nazırı olarak görevlendirildiği görülmektedir.

Fıtrat 9 Mart 1921 tarihinde Buhara'ya davet edilmiştir.[266] İlk eserlerinden itibaren eğitimin ıslah edilmesini tartışan, çözümler öneren aydın, Buhara Halk Şuralar Cumhuriyetinin Maarif naziri olarak görevlendirilmiştir. 26 Nisan 1922'de Halk Nazirler Konseyi başkan yardımcısı ve Buhara Nazirler Konseyi bünyesindeki Planlama ve Bütçe Belirlemesi Heyet başkanı olarak seçilmiştir. 19 Eylül 1922'den itibaren Hariciye naziri, Halk Ekonomisi Konseyinin başkanı; 9 Kasım 1922'den Halk Nazirler Konseyinin Mütevelli Başkanı gibi görevlerde çalışmıştır.[267] Çalıştığı her görevinde cumhuriyetin sosyal ve kültürel

[265] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 147-bet
[266] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2000, 21-bet
[267] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 65-bet

yapılanmasına büyük katkı sağlamıştır. Fıtrat'ın inisiyatifiyle Buhara'da Şark Müzik Mektebi açılmıştır.[268] Söz konusu okulun 1990'lı yıllarda bile eğitime devam ettiği bilinmektedir.[269]

1921 yılında Buhara İlmi Merkezi kurulmuştur. Tarihi mirası korumak, sanatı geliştirmek, fen tarihine ait elyazması eserleri toplamak, arkeolojik eşyalar ve halk edebiyatı numunelerini toplamak gibi projeler üzerine çalışmalar başlatılmıştır. Burada da Fıtrat'ın önderliği görülmektedir. Ayrıca 1921 yılından itibaren Buhara Halk Şura Cumhuriyeti'nin resmi dili Türkçe (Özbekçe) olarak belirlenmiştir.[270] Buhara'da yüzyıllar boyunca Farsça (Tacikçe) resmi dil olarak kullanılmıştır. Milliyetçilik bakımından çok önem arz eden bu kararın alınmasında Türkçülükten esenlenmiş Fıtrat'ın katkısı büyük olmuştur.

14 Eylül 1922'de Cumhuriyet Merkez Yönetimi Komitesi Buhara'da bir darülfünun açılmasına yönelik bir kararname çıkarmıştır.[271] Söz konusu darülfünun kurulmamış ise de Fıtrat bir maarif sorumlusu olarak attığı en büyük adımlar arasında yer almaktadır. Ayrıca yeni hükümete hizmet edecek kadroların yetişmesi için Almanya'ya 70'e yakın öğrenci gönderilmiştir. Öğrencilerin çoğu başarılı bir şekilde eğitimlerini tamamlayıp ülkelerine döndüklerinde 1938 Represyon'larında katledilmiştir. Durumu öngörebilen öğrencilerin bir kısmı Avrupa'da, bir kısmı da Türkiye'de hayatını devam ettirmiştir. Türkiye'ye yerleşenlerin çoğu üniversiteleri ve devlet organlarında önemli görevlerde hizmet etmiştir.

Fıtrat'ın siyasi kariyeri 1923 yılına kadar devam etmiştir. Kısa sürede Buhara Halk Şura Cumhuriyetinin istikbali için birçok önemli projeleri gerçekleştirmiştir. Zira bir devletin sıfırdan inşası olağanüstü fedakârlık yapmıştır. 12 Haziran 1923'te "Buhara Meselesine Dair" kabul edilmiş kararı yerine getirmek için Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekretarı Y. E. Rudzutak Buhara'ya gelir, toplantıda şu fikirleri ifade etmiştir:

> *"Burada işçi toplumun menfaatlerine hala riayet edilmediğine yönelik bazı dilekçeler mevcut...tüccarlar devletin bütçesinden %75 kredi almışlar, hâlbuki, kooperasyon ve tarımcılara bütçenin %25 verilmiştir. Bu durum partimiz Merkez Komitesinin Buhara hükümetinin üyelerine daha yakından dikkat ederek göz atmaya itti, çünkü en gözde kişiler, mesela maarif işlerinden sorumlu kişi maarif ile ilgilenmek yerine taş yol çalışmalarıyla meşgul olmuştur...Partimiz Merkez Komitesi tüm bunları hesaba*

[268] Qosimov Begali, a.g.e., 2004, 361-bet
[269] Burhonov Mutavakkil, *Fitna San'atı Maqolalar To'plami*, "Fan" Nashriyoti, Toshkent, 1993, 201-bet
[270] Qosimov Begali, a.g.e., 2004, 361-bet
[271] Qosımov Begali, a.g.e., 2004, 361-bet

> *katarak şöyle bir karar aldı, Buhara Hükümeti terkibini sağlamlaştırmak için Fıtrat, Aminov, Atahocayev, Settarhocayev, Yakubzade'leri hükümetten çıkarıp, Buhara'dan sınır dışı etmek lazım. Partimiz Merkez Komitesi bu yoldaşlar yerine... çiftçi ve işçiler arasından yetişen kişileri kendi devlet hayatının liderleri olarak seçilmesi uygundur görüşündedir."*[272]

Bu karar Rusya'nın Buharalılara verdiği özgürlüğün bitmesi anlamına gelmektedir. Zira bundan sonra Rusya'nın komünisttik ideolojiye aykırı gerekçesiyle hemen hemen her konuda müdahale ettiği görülmektedir. Sınır dışı edilen Fıtrat, Feyzulla Hocayev'in desteğiyle Rusya'ya gitmiş ve Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başlamıştır.[273] Siyasi faaliyetine de bu noktada son vermiştir. Daha sonraki faaliyeti ve eserleri daha çok edebiyat ve sanat ağırlıklı olup, Ceditçi ve Genç Buharalı kişiliği gölgede kalmıştır. Zaten 1918 Kolesov olaylarından sonra da siyasetten gönül ayırmıştır, bu kez resmen siyasi davasından vazgeçmiştir. Bu vakalar arşivlerde "Fıtrat'ın Rusya'ya davet edilmesi münasebetiyle yerine Kaygusız Atabayev atansın" diye kaydedilmiştir. [274]

Bu döneme gelindiğinde gerek Buhara'da gerek Türkistan'da ceditçilik hareketi son verilmiş, hareket üyelerinin çoğu Komünist partinin üyeliğini kabul etmiş ve bölge için yeni olan bu ideolojinin yaygınlaşması için çalışmıştır. Fıtrat gibi milliyetçi ceditçiler ya siyasi davalarından vazgeçmiş veya edebiyat, sanat üzerine yoğunlaşmıştır. Çok geçmeden söz konusu Buhara Cumhuriyeti'ne de bölgedeki diğer devletlere de son son verilmiş, Türkistan'da yeniden yapılanma sonucunda 1924 yılında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

2.3. Diğer Yönleriyle Fıtrat

2.3.1. Din Anlayışı

Şu ana kadar yapılan birçok araştırmada Fıtrat'ın dini görüşü gölgede kalması tercih edilmiştir. Özellikle Özbekistan'da yapılan çalışmalarda bu konuya değinmekten kaçınılmıştır. Genel olarak bakıldığında medrese tahsiliyle yetişen Fıtrat'ı Müslüman

[272] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 66-bet
[273] Not: H.Boltaboyev 1923-1924 yılları arasında Moskova'da Lazarev Canlı Şark Dilleri Enstitüsü'nde çalıştığını belirtir. Fakat söz konusu enstütü 27 Ekim 1921 Rusya Milletler Başkanlığının Kararı ile Moskova'daki tüm Şarkiyat Enstitütüleri yegane Moskova Şarkiyat Enstitüsüne birleştirilmiştir. Bakınız: Moskova Şarkiyat Bilimleri Tarihinden (Главы Из Истории Московского Востоковедения), Moskova Uluslararası İlişkiler Devlet Enstitütüsü, Moskova, 2015, s.203-221
[274] Aktaran: Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 67-bet

toplumu menfaatlerini savunarak yazdığı birçok eserine dayanarak çok bilgili bir din aydını olduğunu söylemek mümkündür. Fakat "Yapışmagan Gaccaklar" makalesi ve "Hudasızlar" gibi ateist dergisinde yayınladığı eserleri bu konuda çelişkilere yol açmıştır.

Ceditlerin dini görüşleri oldukça karışık bir konudur. Zira ceditçilerin neredeyse tümü ilk tahsilini geleneksel eğitim müesseselerinde yani mahalle mektebi, ardından medreselerde almışlardır. Dolayısıyla dini görüşleri de geleneksel İslam anlayışından ortaya çıkmıştır. Fakat sonraları kendi tecrübelerinde yaşadıkları sorunlardan yola çıkarak geleneksel veya medrese eğitimini eleştirmiştir. Yerine çağdaş ama dini değerleri ihmal etmeyen usul-ü cedit okullarını önermişlerdir. Zamanında söz konusu eleştirileri ve faaliyetlerinden dolayı kafir, dinsiz olarak suçlanmalarına da yol açmıştır. 1910'lu yıllara gelindiğinde, Ceditler Kadimcileri "Yobaz" ve "Gerici" olarak tanımlarken, Kadimciler de ceditleri "dinsiz" ve "kafir" olarak tanımlamıştır.[275] Ceditçiler buna karşılık "İslam terakkiye mâni değildir" inancını vurgulamıştır. Fakat Ekim 1917 Bolşevik devriminden sonra dine karşı tutum ülke genelinde değişmiştir. 1924'te Özbekistan SSC kurulmasının ardından din kesinlikle inkâr edilmiştir. Sosyal ve siyasi faaliyetlerine de devam eden ceditçiler din konusunda sessiz kalmak ya da dini inkâr edip, dinin önemsiz olduğunu beyan etmek zorunda kalmıştır. Akıma karşı hareket edenler sürgün edilmiş, zamanın şartları, Sovyet yönetiminin katı tutumu bunu gerektirmiştir.

Fıtrat ilk eğitimini mahalle mektebinde, sonra medresede almıştır. Araştırmacıların büyük çoğunluğu Buhara'daki Mir-i Arap medresesinde okuduğunu varsaysa da bu konuda kesin bir delilin olmadığı, Fıtrat'ın kendisi de medresede okuduğunu fakat tam olarak hangi medresede okuduğuna ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır. Fıtrat'a göre 20. yüzyılın başlarında Buhara'da iki yüze yakın medrese bulunmaktadır. Söz konusu medreselerin 33'ü yüksek tahsil hizmeti verirken Fıtrat da bu medreselerden birinde yüksek tahsilini almıştır.[276] Diğer bir anlatım ile, Fıtrat dini bir eğitimin yetiştirdiği aydınlardandır. Mektebi bitirince dini bir medresede ders aldığını, namaz kıldığını, mutaassıp bir Müslüman olduğunu kendisi de beyan etmiştir.[277] Daha sonraki yıllarda yazdığı eserlerinde İslamcılık anlayışı hâkim

[275] Andican A.Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s.25
[276] Fitrat, Hind Sayyohi Bayonoti, *Tanlangan Asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 111-bet
[277] Fitrat, Yopishmagan Gajjaklar, (1929) *Chin sevish*, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1996, 245-bet

olup, tüm Müslümanların birleşerek hareket etmesi, Batı halklarının eriştiği gelişime doğru ilerlemesi gerektiğini savunmuştur. İstanbul'da yaşadığı dönemde Panislamizm düşüncesini benimsemiş, dini ıslah etmeye, bilime aykırı olan hurafelerden temizlemeye inanmıştır.[278] Buhara'ya döndükten sonraki yıllarında yazdığı eserlerde İslam'a zıt görüşün olmadığını, tam tersine her türlü gelişimin dini ihmal etmeden yapılabileceğini savunmuştur. Ayrıca tasavvuf üzerine bizzat ilgilenmekle beraber hiçbir zaman tasavvufa ait olmadığını da söylemek gerekir.[279]

Ek olarak, Fıtrat'ın Hacı olduğuna ilişkin görüşler de mevcuttur. 1903-1904 yıllarında Nimetüllah Muhterem tarafından yazılan "Tezkiratu'ş-Şuara" eserinde aydının ismi "Hacı Molla Abdulrauf" olarak tanıtıldığından yola çıkarak Fıtrat'ın 1904-1909 yılları arasında Hac ziyaretinde olduğunu tahmin edilmektedir.[280] Bu da Fıtrat'ın dine ve dinin şartlarına değer verdiğine ilişkin bir göstergedir.

Fıtrat'ın edebi mirasına bakacak olursak, ilk eserlerinden 30'lu yıllara kadar yazılan eserlerinde telifin Müslüman kimliğini görülmektedir. İstanbul'dayken Mehmet Akif Ersoy başta olmak üzere İslamcı çevrelerle yakın ilişki kurmuştur. Buhara'daki medrese tahsili, İstanbul'daki İslamcı çevrelerin etkisi Fıtrat'ın ilk eserlerinde açıkça görülmektedir. Bismillahirrahmanirrahim[281] ile başlayan ilk eseri Münazara'nın Hatime kısmında Fıtrat söz konusu Müslüman kimliğiyle Buhara emirine *"bugün ya da yarın din-i İslam'ın düşmanları biz Müslüman halkını kara esirlik günüyle yüzleştirecekler. Vazife-i evveli din-i İslam'a husumet olan bu reziller yakın zamanlarda bizden dinimizi terk etmemizi talep edecekler. İmamızı papaza, ezanımızı çana, mescidimizi kiliseye değiştirmekten başka çare kalmaz"*[282] demektedir. Eser baştan sona İslam'daki hurafeler ve ulemanın hatalara üzerine tartışmalardan oluşmaktadır. Ayrıca yolsuzluğa uğrayan Buhara halkının çıkış yolu eğitimde olduğunu önermektedir ki bunu çoğu zaman dini kaynaklar ile teyit etmektedir. En sonda da *"İslam bizim dinimizdir, İslam bizim şerefimizdir, İslam bizim saadetimizdir. İslam bizim serefrazlığımızdır, İslam asayişimiz sebeplisidir. İslam'ı bize Peygamberimiz emanet etmiştir"* demesi bile yazarın o dönemde ne kadar İslamcı olduğunun açıkça göstergesidir. Yine Münazara'da Fıtrat, Müslümanların yeni bir hayat kurabilmesi için, tutuculuktan

[278] Fitrat, a.g.e., 1996, 245-bet
[279] Fitrat, a.g.e., 1996, 246-bet
[280] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 74-bet
[281] Fitrat, a.g.e., 2000, 46-bet
[282] Fitrat, a.g.e., 2000, 94-bet

vazgeçerek, Kur'an'ın anlamı üzerine düşünmeyi, sembollerini keşfetmeyi ve onun mutluluğa götüren hükümlerini hayata geçirmeyi ısrarla savunmaktadır. Bu konuda İslam tarihini iyi tetkik ederek ondan kalkınma için örnekler çıkarabileceğini belirtmektedir. [283] Münazara'nın yazıldığı dönemde "Yakın cağdaki İslam ıslahat düşüncesinin sistemli örgütleyicisi" denen Mısırlı Muhammed Abduh (1849-1905) ve Tatar Müslümanları arasındaki ıslahat ve milliyetçi hareketinin kurucusu sayılan Kazanlı Şihabeddin Mercanî (1818-1889) ile başlayan Ortodoks İslâm ıslahatçılığı Fıtrat üzerine etki yaratmıştır. "Bu akım, ilk zamanlarındaki İslâmiyet'te görülen akılcılığı ya da pragmatizmi yeniden canlandırarak Müslüman toplumu ile çağdaş toplumun uyumunu sağlamaya çalışmaktadır. Onların savına göre, Müslümanların kendi toplumlarını Batı Avrupa'nın saldırısından korumaları için Batı Avrupa'nın müspet bilimlerini benimsemeleri gerekmekte ve bu durum, İslâm prensiplerine aykırı düşmemektedir. Bu Ortodoks İslâm ıslahatçılığının iki yanı vardır. Birincisi, İslâmiyet'in Müslüman toplumunun gelişmesine engel olduğunu işaret eden Batı Avrupa'nın İslâmiyet'i eleştirmesini cevaplandıran savunma yanı ve ikincisi, Müslüman toplumunun bozulmasındaki kendi sorumluluklarını, özellikle bu toplumdaki yönetici sıfatını taşıyan ulemanın sorumluluklarını arayan eleştirici yanıdır. "Sırat-ı Müstakim"de M. Âkif tarafından çevrilen M. Abduh'a ait makaleler, Fıtrat üzerinde etkili olmuştur.[284] Ancak, İslâmcılık ya da Türkçülüğün etkili olduğu 1910-1911 yıllarındaki İstanbul aydınlarının düşüncelerine karşın, Fıtrat'ın daha çok ulusçuluk ya da bölgesel milliyetçiliğe önem verdiği dikkati çekmektedir. [285]

Münazara'dan sonraki Hint Seyyahı Beyanatı eserinde de yine eğitimin ıslahı esas konu olmakla beraber İslam'ın reforma mâni olmadığı savunulmuştur. Birinci eserinde daha çok eğitim üzerinde dururken, ikincisinde Buhara için topyekûn bir ıslahattan söz etmektedir. Fıtrat'ın *Münazara* ve *Hint Seyyahı Beyanatı* eserlerini Türkiye Türkçesine çevirip, neşre hazırlayan Seyfettin Erşahin'e göre Fıtrat her iki eserinde de şu tezi ileri sürmektedir:

> *Müslümanlar Avrupalılardan aşağı değillerdir. Müslüman dünyanın bugünkü acıklı durumu ise ilim, çalışma ve sanatı teşvik eden İslam'ın yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır...Buhara, hatta bütün Türkistan ve İslam dünyasının geri*

[283] Fıtrat, *Buhara'da Cedidcilik Eğitim Reformu, Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, hazırlayan: Seyfettin Erşahin, T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2000, s.42
[284] Komatsu Hisao, a.g.e., 1993, s.9
[285] Komatsu Hisao, a.g.e., 1993, s.7

> *kalmasının sorumluları ulema, ümera ve onlara körü körüne itaat eden halktır. Bu sıralamada en büyük pay sahibi ulemadır.* [286]

Fıtrat'ın İslam'ın ve Müslümanların Buhara'daki durumuna yönelik üzüntüsü İstanbul'da yayınladığı makalelerinde de büyük bir heyecan ile dile getirilmiştir. Makalelerinde yine ulemanın vurdumduymazlığından şikâyet etmektedir. Örneğin, İstanbul'da Filibeli Ahmet Hilmi editörlüğünde yayınlanan *Hikmet* dergisine yazdığı Farsça makalesinde şunları söylemektedir:

> *,"Bugün İslam ve Müslümanların necatı olan yeni mektepler açmak ve yeni basınlar yayınlamanın kötü yanı nedir? ...Ne yazık ki, siz yeni okulları kapattınız. Cerideler okumayı men ettiniz. Bayrak kaldırıp, Şiilik ve Sünnilik arasındaki olaylarda iştirak ettiniz. Din meydanında bunları yapmaktan muradınız neydi? Neuzibillah, sizler İslam'ı terakki ettirmek ve Müslümanların asayişini düşünmüyor musunuz? Neuzibillah, sizler mukaddes Vatanı korumayı kendi vazifeniz olarak görmüyor musunuz? Neuzibillah, sizler İslam taraftarı değil misiniz? Allah korusun, sizler din necatının vasıtası mısınız? Sizler millet hayatı sebeplileri misiniz? Maalesef, başkalarının hilesinin oyuncağına dönüşmüşsünüzdür. Bilmiyorsunuz ki, onlar sizi İslam'ı harap etmeye davet ederler, onlar İslam düşmanlarıdırlar."*[287]

Kısacası Fıtrat İstanbul'dayken her şeyden önce İslam ve Müslümanlığın refahını düşünmekte ve düşüncelerini eserlerinde açık ve heyecanlı bir şekilde bildirmektedir. Bu tavır Buhara'ya döndükten sonra da devam etmiştir. Buhara'da ve emirliğe bağlı bölgelerde muallimlik yaptığı dönemde ders kitapları ihtiyacını karşılamak adına eserler yazmaya başlamıştır. Konuyla alakalı eserlerinden biri *Muhtasar İslam Tarihi'*dir.[288] Eser usul-ü cedit okullarında kullanılmak üzere Farsça din tarihi kitabıdır ve 1914/15 (Hicri 1333) yılında Semerkant'ta basılmıştır. Eserin sadece 30 sayfadan ibaret olması, dilinin sadeliği, anlatımın basit olduğuna göre Fıtrat'ın derslerdeki söyleşilerinden oluşmaktadır. Söz konusu eser de Fıtrat'ın İslam ile ilişkisini göstermektedir. Eser İslam'ın ortaya çıkışı ve Muhammed (SAV) hayat döneminden Abbasiler dönemine kadarki tarihi kapsamaktadır. Konular kısa kısa anlatıldığına göre her konu birer ders için hazırlandığını tahmin etmek mümkündür. Fıtrat eserin mukaddimesinde *"İslam tarihi Hazret-i Peygamber SAV'ın dünyaya gelişlerinden ve*

---

[286] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.50

[287] Buharalı Abdulrauf, "Hasbihal Behem Vatan", *Hikmet*, S.33 (01.12.1910); not: makalenin orijinalı Farsça olup, tercümesi kendimize aittir.

[288] Eserin Özbekçe tercümesi için bakınız: FİTRAT Abdurauf, *Muxtasar Islom Tarixi*, "Nur" nashriyoti, Toshkent, 1992

İslam dinin yayılması hususunda bahsedip, İslam aleminin terakkisi ve tenezzülünü bize anlatmaktadır. Onu bilmek her Müslüman için lazımdır"[289] demektedir.

1915 yılında Petrograd'da Fıtrat'ın *Rehber-i Necat* adlı Farsça kitabı yayınlanmıştır. Söz konusu kitap toplumun yolsuzluktan çıkmasına yönelik önerilerden oluşmaktadır ve burada da Fıtrat her fikri üzerine Kur'an ve Hadisler ile delil getirmektedir. Müslüman toplumlarının üzücü halinin ana sebebi İslam'a ve onun talimatlarına uyulmadığında görmektedir. Kitabın giriş kısmında bir öneride bulunmaktadır:

> *"Bugün başımıza gelen felaket ve bedbahtlıkların yegane sebebi şu ki, hikmetli hükümlerden ve Kur'an neticelerinden uzaklaştık. Eğer biz dünya ve ahiret saadeti talebinde isek, tüm garazlı ve fesat işlerimizi bir kenara bırakıp, samimi kalp ile ona muti olup, Kur'an hükümlerine uyup, içtimaı hayatimizi ona muvafık tarzda tertip verelim."* [290]

Fıtrat'a göre İslam dünyası Avrupa'nın gerisinde kalmıştır ve Türkistan da en geri durumda olan ülkedir. İslam medeniyetinin eski parlak günlerindeki gibi yeniden insanlığın ihtiyaçlarına cevap verebilir duruma gelmesi, ilmin gelişmesi, Müslümanların terakkisi, vatanın ve milletin özgürlüğü, ülkenin kalkınması Fıtrat'ın başlıca konuları ve amaçları arasında yer almaktadır. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Fıtrat bu dönemde Müslümanların karşılaştığı sorunlara İslam'ın cevap verebileceğine inanmaktadır.

1915 yılında *Ayna* dergisine yazdığı *Kur'an*[291] adlı makalesinde de fikirlerini ilim öğrenmeyi yücelten Kur'an ayetleriyle anlatmaya çalışmıştır. Yazar burada Kur'an'ı herhangi bir milleti saadetli ve güçlü etmeye kadir olan sosyal kanuna benzetmektedir. Ayrıca dönemin Müslümanlarını İslam'a kadar yaşayan "cahiliyet dönemindeki" Araplara benzetmektedir. Fıtrat Kur'an'da tüm Müslümanların saadet ve terakkiye ermesi için hareket etmeleri üzerine teşviki görmektedir.[292]

1917 Ekim Devrimi ile Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler mevcut sosyal ekonomik, kültürel ve siyasi hayatın tamamını yeniden yapılandırmak için tarihi diyalektik maddeciliğin Marksist yorumunu benimsemiştir. Bilindiği gibi, Marksizm her türlü tabiatüstü güce inanmayı reddetmekte ve ona karşı düşmanca tavır almaktadır. Bu tavır Rus

[289] Fıtrat Abdurauf, a.g.e., 1992, 5-bet
[290] Fıtrat, Najot Yo'li, Tanlangan asarlar, 5 jildlik, 5-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2010, 70-bet
[291] Fıtrat, Kur'an, *Ayna* dergisi, 1915, s.16
[292] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e., 2019, 36-bet

komünistler tarafından Komünist Partisi'nin esaslarından biri haline getirilmiştir. Marksizmin bir unsuru olan ateizm (Tanrısızlık), Sovyet devletinde, serbest olmakla kalmayıp, adeta "resmi din" sıfatıyla diğer dinlere karşı savaşmıştır.[293] Komünizmin teorisyenleri genelde dine karşı mücadelede şiddet, zor ve baskıyı öngörmemişken Lenin ve Stalin iktidarında, günlük mücadele sırasında bu kuralı göz ardı etmiştir. Onlar dini inancın görünen yüzü olan dini kurumları yıkmakla dini ortadan kaldırabileceklerini sanmıştır. [294]

Çarlık Rusya'sında toplumun tamamı geleneklere, özellikle dini geleneklere göre yaşamını sürdürmüştür. Bireyin en saygı duyduğu ve herhangi bir dirençsiz uyduğu kurum dini kurumdur. Hıristiyan olsun, Müslüman olsun dini otoritenin her türlü fikrini desteklemektedir. İşte Bolşevik yönetiminin dine (yahut din ile mücadeleye) bu kadar önem vermesinin ana nedeni toplumda otoriteyi ele geçirmek, ülkenin tamamında merkezci bir yönetime kavuşmaktır. Dolayısıyla ilk olarak dini otoriteyi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Müslüman toplumlarda kadınların devlet faaliyetiyle ilişkisi olmadığı, sadece ev işleriyle meşgul olması işçi gücüne ihtiyacı olan Bolşevikler için hiç de hoş değildir. İşte bu nedenle Türkistan'da ve diğer Müslüman coğrafyalarda kadınların sosyal hayata katılmaları istenmiştir. Bu yolda ilk engel olan dini kurumlar ortadan kaldırılmıştır.

Yerli aydınları komünistleştirme kampanyası kapsamında birçok Türkistanlı aydın Komünist parti üyeliğini kabul etmiştir. Aralarından çok aktif komünistler de çıkmıştır. Yerli komünistler hala kendi milli varlıklarını İslam'ın varlığına bağlı olarak görüyorlar dolayısıyla İslam'a saldırının milletin varlığına saldırı olduğunu düşünüyorlar, en ilginci de dini inkâr etmeden de komünist olunabileceğini veya dini inkâr eden bir komünizme ihtiyaçları olmadıklarını düşünmüştür. Bu tavır aynı zamanda, Türkistanlı Müslümanların komünizmin maddeci bir felsefeye dayandığından habersiz olduklarını, komünizm denince akıllarına sadece bir dizi sosyal ve ekonomik düzenlemeler geldiğini göstermektedir.[295]

SSCB genelinde gerçekleşen bu sosyo-politik değişim Türkistanlı aydınların eserlerinde de etki yaratmıştır. Fıtrat'ın fikir dünyasında Ekim devriminden sonra Türkçülük ve Milliyetçilik ön plana çıkmaya başlamıştır. "Yapışmagan Gaccaklar" yazısında bunun üzerine de yanıt vermiştir: *"Panislamizm'in işe yaramaz hayal olduğunu anlayınca,*

[293] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.128
[294] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.134
[295] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.160

Pantürkizm hayalini benimsedim. O vakit de dini ıslah etmenin mümkün olduğuna inanırdım. O zamanlarda yazdığım eserlerde dini reformist fikirler görülmektedir."[296] Fıtrat'ın Pantürkizm'e yönelme süreci 1917'den sonra gerçekleşmiştir. Bir grup çeditçiler ile "Çağatay Gurungi" topluluğunu kurmuş, 1919'da Buhara Komünist Partisi'ne katılmıştır.[297] Komünist Parti'nin yayın organı olan *İştirakiyun* gazetesinde aktif olarak yazmış, din üzerine yazmaya ise ara vermiştir. Nitekim, "İştirakiyun" gazetesinin 11 Nisan 1919'de yayınlanan 89. sayısında "*Yiğla, İslom*" (Ağla, İslam) adlı makalesi basılmıştır. Söz konusu makalede "*Üç yüz elli milyon Müslümanın peygamberi olan Muhammed Aleyhisselam'ın "Mukaddes türbesi" top mermileri ile yıkıldığı*"nın[298] üzüntüsünden bahsedilmektedir. *"Hazret-i Muhammed'in toprakları İngiliz topları ile uçuruldu, bundan büyük kıyamet mi var!"* İngilizlerin Medine'ye saldırısı üzerine ulemayı sessizlikle suçlamaktadır. Makalenin sonunda da *"Avrupa'nın papaz düşünceli hükümetleri olan İngiliz, Fransız hükümetleri bugüne kadar bizi ezdiler, namusumuzu teptiler, bir şey demedik. Milletimizi küfrettiler, dinimize dil uzattılar, ses çıkartmadık. Artık Peygamberimizin ravzalarını (Ravza-i Mutahhara) topa tuttular. Buna da sessiz kalırsak yarın Kâbe'mizi de yıkarlar, ertesinde Kur'an'ımızı da yakarlar*" ifadelerini kullanmıştır.

Yıl geçtikçe Sovyet devleti daha da güçlü bir rejime dönüşmüştür. I. Dünya Savaşı ile ilgili dış sorunlarını yerine getirdikten sonra, iç sorunlar ile daha doğrusu Rusya'ya bağlı bölgelerde hakimiyeti güçlendirme üzerine yoğunlaşmıştır. Gündemdeki sorunlar arasında din meselesi ilk sıralardaydı yer almaktadır. Çünkü toplumun dinsizleşmesi ekonomik ve politik yönden yönetimi kolaylaştıracaktır. Bolşevikler için dinin toplumdan uzaklaştırılması önemli bir hedeftir. Bolşevik Devrimi'nin başından II. Dünya Savaşı'na kadar Türkistan'da İslam'la mücadele ve bölgenin dinsizleştirilmesi belli safhalarda gerçekleştirilmiştir. II. Dünya Savaşı öncesinde Türkistan'da İslam'a karşı yürütülen faaliyetler genellikle iki döneme ayrılır:

I. Dönem (1917-1928): Bu dönem de kendi içinde üç dönemde mütalaa edilir: 1.Savaş Komünizmi Dönemi (1917-1920); 2.Mutedil Dönem (1920-1924), 3.İslam'a Karşı Mücadeleye Hazırlık Dönemi (1924-1928).

[296] Fitrat, a.g.e., 1996, 245-bet
[297] Komatsu Hisao, a.g.e., s.4
[298] Fitrat, Yiğla, Islom, *Ishtirokiyun* gazetasi, 89-son, 11 Aprel 1919

II. Dönem (1928-1941): İslam'a karşı ideolojik ve fiili saldırı yılları. [299]

Bolşevik devrimi ile başlayan I. dönemde ilmi-ateisttik dünya görüşünü hâkim kılmak için sosyal, ekonomik ve politik şartlar oluşturulmuştur. Bu dönemin birinci basamağı olan 1917-1920 yıllarındaki Savaş Komünizmi safhasında Sovyetler bölgede hakimiyetlerini kurmak için mücadele verirken İslam'a ve Müslümanlara karşı çok sert tedbirler alınmıştır. Bu nedenle kanun ve hukuk hakimiyeti kurulamadığından, zulme varan uygulamalar uygulanmıştır.

1920-1924 arasındaki Mutedil Dönem'de iç savaş, Basmacılara karşı yürütülen mücadele ve Sovyetlerin yeterince ekonomik, kültürel ve siyasi hazırlığı olmadığından, İslam'a ve onun kurumlarına karşı saldırılar geçici bir süre için durdurulmuştur. Bu dönemde mevcut olan Buhara Halk Şura Cumhuriyeti Sovyet düzeni ile yönetilen devlet olmasına rağmen din işlerinde Komünizm ile pek bağdaşmamaktadır. Örneğin, yazarlarının arasında Fıtrat'ın da bulunduğu BHŞC Anayasasının 26. maddesi "cumhuriyette hiçbir kanun şeriata aykırı olamaz" hükmünü taşımaktadır. [300]

Fıtrat, Buhara Halk Şura Cumhuriyeti bakanlarından biri olarak hizmet ederken, Rusya Komünisttik Partisi Merkez Komitesi'nce görevden uzaklaştırılmıştır. Rusya'dan gönderilen heyet 23 Haziran 1923'te Buhara'da toplantı yapıp, Buhara hükümetinin Fıtrat başta olmak üzere beş üyesini Komünist parti üyeliğinden çıkararak, sınır dışı etme kararı almıştır.[301] Bir başka deyişle Fıtrat'ın siyasi itibarı son derece yıkılmıştır. Nitekim Fıtrat ile beraber yurtdışı edilen dört kişinin ismi sonraki yıllara kaynaklarda rastlanmamaktadır. Fıtrat, F.Hocayev'in desteğiyle Moskova'ya gönderilmiş ve orada on beş ay kalmıştır. Bu dönemdeki faaliyeti hakkında çok az bilgi olmakla beraber zamanını verimli geçirmeye çalışmıştır. Moskova'da kaldığı sürece Buhara Bilim Yurdu'nda kaldığı fakat siyasi polis tarafından binayı terk etmek zorunda kaldığını bilinmektedir.[302] Moskova'dayken 1923'te *Bedil* (Bir mecliste), *Kiyamet*; 1924'te *Abulfeyz Han* eserlerini yayınlamıştır.

[299] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.143
[300] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.218
[301] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 123-bet
[302] Khalid Adeeb, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSSR*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2015, p.241

Fıtrat, Moskova'ya bir nevi suçlu olarak sürgün edilmiş bu yüzden yürüttüğü her türlü faaliyet kontrol altında tutulmuştur. Ayrıca ülke genelinde Sovyetleştirme ve dine karşı mücadele başlatılmıştır. Bu sıkı süreçte Fıtrat yazılarını yayınlayabilmek için edebi faaliyetlerinde birtakım değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. İşte bu dönemden itibaren bazı araştırmacıların ateist olarak nitelendirdikleri eserlerini yazmış ve Sovyet sansürü tarafından rağbet görmüştür.

Ateist olarak değerlendirilen eserlerin başında "Kıyamet" hayali hikayesi gelmektedir.[303] Eser 1923 yılında Merkezi Şark yayınevinde Arap alfabesinde müstakil kitap olarak basılmıştır. 1935 yılında yazarın kendisi tarafından doldurularak tekrar basılmıştır. Ayrıca, 1936 yılında Rusça ve Tacikçe, 1937 yılında Uygurca ve Kazakça basılmıştır. 1965, 1967 yıllarında da tekrar basılmıştır ki, Fıtrat'ın idamından sonraki yıllarda yani Sovyet döneminin geç yıllarında basılan yegâne eseridir.[304]

İslam anlayışına göre ölümden sonraki süreci anlatan eser özünde iki anlam taşımaktadır. Esrar kullanıcısı Poçomir'in öbür dünyada yaşadıkları mizah usulünce anlatılmaktadır. Poçomir kurnazlığı ve zekasıyla tüm süreçleri kendi karına ayarlamak ister, sorgulamaya gelen Münkir ve Nekir'i kandırarak geri çevirir, mezarda yatarken de herhangi bir akrep, yılan, cehennem ateşine rastlamaz. Nihayet kıyamet gerçekleşir, herkes hayati boyunca verdiği kurban hayvanları vasıtasıyla Sırat köprüsünden geçer. Sonunda cennete geçer ve kendisi için ayarlanan eve ulaşır ve eski hayatindeki gibi keyfini sürmeye devam eder. Sınırsız yemek, kız-melekler, içki eşliğinde rahat eder. Fakat eserin sonunda Poçomir'in tüm yaşadıkları bir rüya olduğu ortaya çıkar. Eser bir bakımda ölüm sonrası süreci komik bir şekilde anlatmaktadır. Poçomir rüyasında olsa da kurnazlığı ve uyanıklığı sayesinde cennete ulaşmıştır.

Kıyamet eseriyle Fıtrat Sovyet sansürüne göre İslam anlayışını mizah etmiştir. Dolayısıyla, eserin yayınlanması ve hatta birkaç kez tekrar basılması Sovyetlerin dine karşı propagandasının işine yaramıştır. Fakat Fıtrat yüksek edebi yeteneğiyle eserin arka planında Sovyet yönetiminin manzarasına tasvir etmiştir. Fıtrat Poçomir sayesinde bir vatandaşın Sovyet bürokrasisi ile nasıl karşılaştığını tasvir etmektedir. Rusça bazı terimlerle, örneğin, mandat (belge anlamında), oçirat (sıra), ortak Bolşevikler arasında kullanılan yoldaş

[303] Fıtrat, a.g.e., 2000, 169-bet
[304] Khalid Adeeb, a.g.e., p.244

kelimesinin Özbekçe karşılığı) ile farklı bir ortam oluşturmaktadır. Bolşeviklerin Türkistanlılara vaat ettiği cennet aslında gerçek değil, bir rüya olduğunu Poçomirin hikayesiyle anlatmaya çalışmıştır.

Peki neden Kıyamet ateisttik bir eser olarak görülmektedir. İlk olarak şu söylenebilir, İslam anlayışında Kıyamet'i mizah etmek kabul edilmeyecek bir durumdur. Özellikle o dönemde bu konuda mizah yazmak dine aykırı olarak nitelendirilmiştir. Fıtrat Kıyamet eserinde ölüm sonrası sürecin İslam anlayışına göre gelişmesini anlatıyor olsa da Khalid'e göre onun her aşamasını altüst etmektedir.[305] Bu yönden bakılırsa, esrar, içki içen kızlar ve "baça"lara düşkün birinin melekleri kandırabilmesi, "Kıl köprü"den geçebilmesi ve sonunda cennete girmesi İslami görüşlere göre pek mümkün değildir. Sovyet sansürü bu eseri beğenmiş ve Milletler Komitesi tarafından Nazir Torakulov önsözüyle birlikte Moskova'da basılmıştır. Torakulov, önsözünde bu eserin gençliği materyalist düşünceyle büyütme yönünde faydalı eser olacağından övgüyle bahsetmiştir.[306]

1924 yılında Fıtrat Özbekistan'a dönmüş, gelir gelmez "Şeytanın Tanrıya İsyanı"[307] piyesini yayınlamıştır. Şiir üslubunda yazılan küçük destan birçok araştırmacıya göre ateist görüşlü eserdir. Eser Kur'an-i Kerim'in Araf suresi 11. ve 12. ayetlerine dayanan Şeytan-i Lain ve Adam'ın yaratılışı hakkındaki rivayetleri içermektedir. Ona rağmen eseri ateisttik olarak değerlendirenlerin başında Almanyalı araştırmacı Ingeborg Baldauf gelmektedir. Ona göre, Şeytanın Tanrıya İsyanı Müslüman Şarkının en ateist eseridir.[308] Begali Kasimov gibi bu görüşü kabul etmeyenler de bulunmaktadır.[309]

Kıyamet'te dine karşı açıkça inkâr gözükmez, fakat "Şeytanın Tanrıya İsyanı'nda Şeytan dilinden Tanrıya itaatsizlik açıkça bildirilmektedir. Şeytan yaratanın kurduğu düzene karşı çıkar ve diğer melekleri de bu yönde teşvik etmektedir. Adam yaratılıp, tüm meleklerden üstün olarak belirlendiği Şeytan'ı daha kızdırır ve topraktan yaratılan bir canlıya boyun

[305] Khalid Adeeb, a.g.e., p.244
[306] Khalid Adeeb, a.g.e., p.244
[307] Fıtrat, a.g.e., 2000, 220-bet
[308] Aktaran: Mirzaeva Zulkhumor, From Atheism to Anti- Colonialism: Fitrat's Writings from the 1910s to the 1930ies, *International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE)* ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-3, September 2019, pp.3517-3525
[309] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 127-bet

eğmeyeceğini ve bilim Tanrının her zamanki düşmanı olduğunu belirtmektedir. Eserin sonunda Şeytan sözlerini şu ifadelerle bitirmektedir:

"Ben korkman artık senin kahrından,
Uçup gittim ikliminden, şehrinden.
Tamuğların, alevlerin, azabın,
Vahimeler, Cennetlerin yalandır.
Levh-i Mahfuz denen büyük kitabin
Uydurmalar, yalanlarla doludur".[310]

Bu sözlerden sonra şimşek çakar, titreme olur ve Şeytandan da meleklerden de minberden de hiçbir şey kalmaz.

Bir bakışta eserde yazarın doğrudan Allah'ı inkâr etmiş gibi görülmesine rağmen dine karşı söylemlerin hepsi şeytan dilinden söylenmektedir. Zira şeytan zaten dinin düşmanı olarak bilinirken, okuyucunun şeytan hakkındaki algısına dayanarak, Sovyetlere hoş gelecek sözleri Şeytan'a bırakmaktadır. Ayrıca materyalcilik, komünizm, sosyalizm teşvikçisi olan Sovyet yönetimini gizlice Şeytan ile özdeşleştirmektedir. Bu da yazarın ustalığını gösteren unsurlardandır. Şeytanın Tanrıya İsyanı Bolşevik görüşlerine bağdaşlaştırarak okumak mümkündür. Parti – Tanrı, itaatkâr melekler – sadık komünistler, Şeytan ise partinin yalanlarından yüz çeviren kahramandır. [311]

Kısacası, Fıtrat'ın Moskova'da yazdığı eserlerinde yazarın görüşlerinde ve üslubunda değişikler yaşanmıştır. Daha önce Müslüman dünyasının savunucusu, teşvikçisi olan kimliği artık dini konuları üzerine mizah eserler yazan telif olarak meydana çıkmıştır. Khalid, Fıtrat'ın 1923-1924 yıllarında yazılan eserlerini İslam'ın eleştirisi olarak değerlendirilmiştir.[312] Mirzaeva ise söz konusu eserler yeterince araştırılmadığından yola çıkarak, ateist görüşlü eserler demekten sakındığını ve Fıtrat'ın sansürden kaçınmak için bu konuları işlediğini ifade etmektedir. Ayrıca araştırmacıya göre, Fıtrat Sovyet

[310] Fıtrat, a.g.e., 2000, 230-bet
[311] Khalid Adeeb, a.g.e., p.250
[312] Khalid Adeeb, a.g.e., p.249

sömürgeciliğini Türkistan'ın kıyameti olarak göstermek ve toplumu bu durumdan uyarmak istemiştir. [313]

1924-1930 ortalarına kadar geçen dönemde dönemde dinin ekonomik temelini yıkma, dini devletten ve okuldan ayıran Leninist kararın hayata geçirilmesi, kadılıklar yerine halk mahkemelerinin, mektep-medrese yerine Sovyet okulunun kurulması sağlanmıştır. Ayrıca bu dönemde sanayileştirmeye ve kollektifleştirmeye önem verilmiştir. Bu çerçevede Ukrayna, Rusya ve diğer Avrupa topraklarından gelen gönüllüler Müslüman bölgelerde sanayi işçisi ve teknik eleman olarak yerleştirilmiştir. Kollektifleştirme sırasında çok sayıda hayvan telef edilirken, Türkistan'da pirinç yerine pamuk ekimi yerleştirilmiştir. Geleneksel ekonomik ilişkiler değişmiş, kolhozlaştırma çerçevesinde toprak reformu ve vakıfların kamulaştırılmasıyla ulemanın ve dini kurumların ekonomik temelleri yıkılmıştır. Ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı tamamen altüst edilmiştir. Bu durumda edebiyat, sanat ve basın başta olmak üzere her alanı etkilemiştir.

Fıtrat, Moskova'dan Özbekistan'a döndüğünde tam olarak nereye yerleştiği bilinmemektedir, resmi iş yeri hakkında da bilgi yoktur. Ancak 1927 yılında Semerkant'ta Yüksek Pedagoji Enstitüsü (günümüzde Semerkant Devlet Üniversitesi) kurulduğunda öğretim üyesi olarak hizmete başladığı görülmektedir.[314] Hayatı ve eserlerinde önemli yer tutan Buhara artık bambaşka, bir dönem faaliyet yürüttüğü Semerkant ve Taşkent de çoktan farklı statüye sahiptir. Buhara Halk Şura Cumhuriyeti'ne son verilmiş, yerine Özbekistan SSC kurulmuş, Feyzulla Hocayev gibi eski ceditçiler hala hükümette ise de Fıtrat'ın siyasi itibarı sarsılmıştır. Hocayev ile her ne kadar iyi ilişkiye sahip ise de Fıtrat bir yolsuzluk sürecine girmiştir. Daha sonraki yılların soruşturmalarında ismi belirtilmeyen bir tanığın Fıtrat'ın 1925 yılındaki durumu hakkındaki şu ifadeleri arşive eklenmiştir:

> *"Fıtrat Buhara'da inşa edilen Şura hakimiyetinde şikayetçiydi, bazen sarhoş olduğu vakitlerde[315] Buhara'dan Moskova'ya 28 vagon altın götürüldüğünü hatırlayarak ağlardı. Geçmişi üzüntüyle anarak, "O vakit Buhara'nın talan edilmesinde iştirak ederek kendime de milletime de büyük ihanet ettim"* diyordu. [316]

[313] Mirzaeva Zulkhumor, a.g.e., pp.3517-3525
[314] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 133-bet
[315] Not: sarhoş olduğuna dayanarak Fıtrat'ın o dönemde dini kurallara pek de uymadığı söylenebilir. Fakat ismi belirtilmeyen tanık siyasi baskı sonucunda uydurulmuş bir tanık olma ihtimalini de gözardı etmemeliyiz.
[316] Murtazoyev J., SOHİBOV X., a.g.e., 189-bet

1924'ten sonra SSCB'de dine karşı mücadele daha da güçlenmiştir. Eskiden Milletler Komitesi başkanlığını yapan İosif Stalin, iktidara gelir gelmez bu yöndeki politikasına hız vermiştir. 1925 yılında SSCB Hudasızlar Birliği kurulmuş ve bölgelerde şubeleri de açılmıştır. Böylelikle, Kasım 1925'te Özbekistan Hudasızlar Birliği kurulmuştur. Bu teşkilat 1928'de Özbekistan'da *Hudasızlar* dergisini yayınlamaya başlamış ve bu yayın organı 1930'dan itibaren aynı adla gazete olarak çıkarılmıştır.[317] *Hudasızlar*, (Taşkent, 1928-33), Özbekistan Militan Hudasızlar Birliği ve Özbekistan Merkez Fırka Komitesi Teşvikat-Tergıbat Şubesi tarafından Özbekçe olarak aylık çıkarılmıştır. Dergi 1933'te sadece 4 sayı çıkmış ve durdurulmuştur. 1928-1930 arasında Semerkant'ta yönetilmiş, daha sonra Taşkent'e taşınmıştır. Bu da Türkistan cumhuriyetlerinde sadece Özbekistan'da Hudasızlar adıyla bir dergi yayınlandığını göstermektedir. Bu durum Sovyetlerin din karşıtı siyasetlerini yürürlüğe koymada Özbekistan'a verdikleri önemi göstermektedir.[318] Tam o sıralarda yani 1928'den itibaren Sovyetler Birliği'nde Hacca gitmesine müsaade edilmemiştir.[319] *Hudasızlar* dergisi Özbekistan'da 1 Şubat 1928 tarihinde Latin alfabesiyle yayına başlamıştır. Dergiyi sadece şehir ve şehir çevresindeki kasaba sakinleri arasında değil, ülkenin en uzak kırsal köylerine de ulaştırılmasına önem verilmiştir. *Hudasızlar*'a parti, komsomol, sendika üyeleri, yüksek makamdakilerin abone olması zorunlu tutulmuştur. Dergi daha hızlı yaygınlaşabilmesi için fiyatı ülkedeki diğer yayınlara göre düşük tutulmuştur. [320]

Derginin Özbek okuyucuları arasında ün kazanması için tanınmış yazarlara ihtiyacı duyulmuştur. Fıtrat da bu dönemde siyasi itibarını yitirmiş olmasından dolayı Fıtrat'ı bu dergide yazmaya başlamıştır. Zira yayının ilk sayısından itibaren iştirak etmesi ilgi çekicidir. Derginin ilk sayısında *Mirac*[321] hikayesi, 2. sayısında *Zehranın İmanı*[322], 4. ve 5. sayısında *Zeyd ve Zeynep*[323], 6. sayısında *Ak Mezar*[324], *Kıyşık İşan*[325] gibi eserleri basılmıştır. Hikayeler ateist görüşü temsil etse de edebi eser olduğundan çeşitli ideolojik yönde de yorumlanabilmektedir. Ayrıca Fıtrat, bu dönemde güçlü siyasi baskı altına alınmış ve

[317] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.169
[318] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.262-263
[319] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.279
[320] Salmonov Ahmad, *O'zbekistonda Musulmon Diniy Muassasa Va Tashkilotlar Faoliyati Tarixi (1917-1950)*, Tarix Fanlari Bo'yicha Nomzodlik Dissertatsiyasi, Farg'ona, 2008, 64-bet
[321] Fıtrat, Me'roj, *Xudosizlar* jurnali, S.1, 1928
[322] Fıtrat, Zahroning imoni, *Xudosizlar* jurnali, S.2, 1928
[323] Fıtrat, Zayd va Zaynab, *Xudosizlar* jurnali, S.4, 5, 1928
[324] Fıtrat, Oq mozor, *Xudosizlar* jurnali, S.6, 1928
[325] Fıtrat, Qiyshiq eshon, *Xudosizlar* jurnali, S.2, 3, 1930

Marxism düşünceleri benimsemesi söz konusu baskılardan kurtulma çabası olarak görülmektedir.[326]

Adeeb Khalid, Fıtrat'ın *Hudasızlar* dergisinde yayınlanan yazılarından bahsederken, *Zeyd ve Zeynep* hikayesinde Muhammed (SAV) Özbekistan'daki diğer işanlardan[327] hiçbir farkı olmadığını dile getirmiştir. [328] Zeyd ve Zeynep hikayesi birçok İslam karşıtı tartışmalara konu edilmiştir. İslam tarihçileri çoğu zaman hikâyenin yasal yönünü incelemiş ve şeriatta boşanma ve evlenmeye yönelik belli bir düzenin oluşturulması için yapılan hareket olduğunu dile getirilmiştir. Khalid'e göre o dönemde Fıtrat, tartışmaya konu olan bu noktayı ateist düşünceyle incelemiştir. Khalid, *Hudasızlar* dergisine yazmak eski ceditçiler için yeni siyasi düzene sadık olduklarını göstermek için bir çözüm olduğu belirtilmiştir. [329]

Khalid'e göre, Fıtrat'ın 1923-1924 yıllarında yazdığı eserlerinden farklı olarak, Hudasızlar dergisine yazdıklarını Sovyet karşıtı eserler demek mümkün değildir. Yazarın bu dönemdeki yazıları devrimci kimliğini yıkmak ve kendisine yönelik saldırıları önlemek için yazıldığını söylemek mümkündür.[330] Fakat Fıtrat dergideki yazılarında Sovyet yönetimine karşı duruşunu ustalıkla gizlemiştir. Sansüre maruz kalmadan yayınlanması, ayrıca Sovyet'ten yana bir aydın olarak tekrardan tanınması için fikirlerini dini hikayeler aracılığıyla beyan etmek zorunda kalmıştır. Mirzaeva, ateizm Fıtrat için bir maske olduğunu, sansürü yanıltmanın çözümü olduğunu ileri sürmektedir.[331]

Sonuç olarak, Fıtrat dindar bir aydındı, din alimiydi ayrıca Hacıydı fakat ulema değildi. Fıtrat ulemanın düşmanıydı fakat dinin düşmanı değildir. İlk eserleri başta olmak üzere ulemanın yanlış bilincinden şikâyet etmekte, toplumun körü körüne ulemayı benimsemesini eleştirmektedir. Daha sonraki yıllarda kendisine karşı yapılan baskıları ortadan kaldırmak amacıyla görünüşte din karşıtı yazılar yayınlamıştır. Fakat söz konusu yazılarının içerisine dönemin sosyo-politik durumundan şikayetleri gizlemiştir. 1928'den sonraki yıllarda siyasi itibarını geri kazanmak amacıyla dini konularda hikayeler yazmıştır. Fıtrat ilk başta İslamcı

[326] Khalid Adeeb, a.g.e., p.250
[327] Not: İşan tasavvuf talimatında pir anlamına gelmekte fakat Orta Asya'da halk ağzında tüm ulema mensupları işan olarak da nitelendirilmektedir.
[328] Khalid Adeeb, a.g.e., p.360
[329] Khalid Adeeb, a.g.e., p.252
[330] Khalid Adeeb, a.g.e., p.252
[331] Mirzaeva Zulkhumor, From Atheism to Anti- Colonialism: Fitrat's Writings from the 1910s to the 1930ies, International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8 Issue-3, September 2019, pp.3517-3525

sonra da Türkçü, ardından milliyetçi aydın olarak tanınmıştır. 1920'li yılların sonunda birçok Sovyet karşıtı aydın gibi Sibirya'ya sürgün edilmemek için Sovyet yönetimi sağlamlaşınca Sovyet devletine sadık olduğunu kanıtlamak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, ateist görüşlü eserler yazmıştır fakat bu da aydını tehlikeden, siyasi baskılardan koruyamamıştır. 1929 yılında C. Baybolatov'un yukarıda bahsettiğimiz eleştirisine cevabında Fıtrat kendisinin dine münasebetini açıklamış ve ateist olduğunu resmen beyan etmiştir veya böyle bir beyanatta bulunmak zorunda kalmıştır.

> "*Şimdi benim din ile münasebetim hakkında konuşalım. Ben yukarıda bahsettiğim gibi bir zamanlar dini reforma taraftarıydım. Dini hurafeden temizlenmesi gerektiğini benimsemiştim. Dini reforma ardından ilerlemek beni dinsizliğe götürdü. Din hurafeden temizlendiğinde öbür tarafta hiçbir şey kalmadığını gördüm. Dini fen ile hiçbir zaman anlaşamayacağına inandım ve neticede dinden vazgeçtim, dine karşı fikir yayınladım. Benim dinsizliğim Özbekler ve Tacikler arasında herkesten önce ve herkesten daha çok meşhur olmuştur, bunu inkâr edemeyiz.*"[332]

Fıtrat'ın kendisine yönelik siyasi baskıların durdurulması için yazdığı yazıları bile işe yaramamıştır. Daha faaliyetteyken birçok kaynaklardan ismi silinmiştir. Daha önce yayınlanan kendisine ait eserler de düzeltmeler sonucunda basılmıştır. Bu tür baskılar, yaptırımlar, eleştiriler Fıtrat'ın 1937 yılında hapsedilmesi ve 1938 yılında idam edilmesiyle sona ermiştir.

2.3.2. Türkçülük ve Milliyetçilik Anlayışı

Abdurrauf Fıtrat Buhara'da doğdu. Buhara'nın merkezi genel olarak Tacik kökenlilerden oluşmaktadır. Bu da Fıtrat'ın Tacik kökenli olduğunu göstermektedir. Medrese eğitimi alırken, Farsça ve Arapça eğitim aldığı için bu dilleri de öğrenmiştir. İlk eserlerini Farsça yazmıştır. Hatta İstanbul'dayken bile Farsça yazmaya devam etmiştir. Bu dönemde Türkçe eser yazma geleneğinin yaygın olmadığı, kendisinin Buhara'da büyüdüğünü göze alarak Fıtrat ilk başlarda Türkçe yazmakta zorlandığı tahmin edilmektedir. Ayrıca zamandaşı Vadud Mahmud'un 1921 yılında Fıtrat'ın Hint İhtilalcıları eseri üzerine yazdığı bir makalesinde Fıtrat'ın daha sonradan Özbekçe öğrendiğini şöyle ifade etmiştir:

> *"Fıtrat'ın Özbekçesi saf değildir. Zorluk çekmeden okunamaz. Bunu dilin yeterince işlenmediğinden desek, bir diğer yazarımızın, örneğin, Çolpan'ın tasviri saftır. Güçlük*

[332] Fitrat, Yopishmagan gajjaklar, (1929) Chin sevish, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1996, 248-bet

> *çekmeden okumak mümkün. Malum Fıtrat Özbekçe çalışmayı Buhara'da düşündü. Tahsili Türkçe olmuştu. Şehir dili Tacikçe. Dili kitaplardan, luğatlardan öğrenmek zorunda kaldı. Taşkent'teyken buranın bozuk şivesini beğenmeyip daima luğat incelemek ile meşgul oldu ve kendine özel şiveyle konuştu. Dolasıyla düşünüyoruz ki, Fıtrat dili halk ile yakınlaşmadan öğrendiğinden ve Özbekçenin özel tabirlerini işitmediğinden şivesi farklı gelişti. Ona rağmen Fıtrat Özbekçeyi ikinci kez canlandırdı. Türkistan'da Özbekçe şeyler yazabilecek kimse yokken, eserler yazdı, yayınladı. Bir çok sözler ve ıstılahları genelleştirdi. Bugünkü muharrir ve şairlerin tümü Fıtrat'tan istifade ettiler."*[333]

Fıtrat eskiden *Tercüman*, *Sırat-ı Müstakim* yayınlarını takip etmişse de Türkçe yazmak hayli zor olmuştur. İstanbul'dan döndüğü ilk yıllarda bile Farsça yazmaya devam etmiştir, bu da Türkistan'da Türkçe resmi ve çağdaş yazı dilinin olmamasından kaynaklanmaktadır.

Fıtrat'ın İstanbul'da basılan ilk eseri *Münazara'*yı inceleyen Hisao Komatsu'ya göre *Münazara'*daki Fıtrat, Türkçü değil, tersine Türkçülüğe karşıdır. Fıtrat'ın *Münazara'*sında tek bir "Türk" kelimesi bile kullanılmamaktadır.[334] Bu dönemde Fıtrat'ın düşüncesinde etnik meseleler pek önem taşımamaktadır. Orta Asya Cedidlerin ihtilalden önceki programı Pantürkizm'den ziyade Panislamizm'dir. Genç Buharalılar için İslam dini ve uygarlığı ve bütün Orta Asya'nın multinasyonal kültür dünyası hala Pantürkizm duygusunun üstünde yer almaktadır.[335] Zira o vakitlerde toplum Müslümanlar ve gayri Müslümanlar olarak ikiye ayrılmış, Türk, Fars gibi ayrımlar daha sonraki dönemlerde gündeme gelmeye başlamıştır. Rus Doğu bilimcilerinden V. V. Bartol'd (1869-1930)'un Orta Asyalı yerleşik nüfusun grup kimliği üzerine 1908'de yazdığı eser bunu kanıtlamaktadır: *"Orta Asya'daki yerleşik nüfus kendini ilk önce Müslüman ve sonradan belli bir şehir ya da bölgenin insanı olarak tanımlar. Ulusal bilincin onun için önemi yoktur. Ancak son yıllarda (Rusya aracılığıyla) Avrupa kültürünün etkileri altında ulusal birlik fikirleri gelişmiştir."*[336] Dolayısıyla, Fıtrat İstanbul'da yayınladığı eserlerinde Türklük ve Farslık gibi konulara değinmemektedir. Fıtrat'a göre tüm Müslüman dünyası birleşerek gelişmeli, varlığını korumalıdır. Yani Fıtrat ilk eserlerinde etnik ayrım yapmaksızın özelde Buhara halkına, genelde tüm İslam alemine seslenmektedir.

---

[333] Mahmud Vadud, "Hind Ihtilolchilari, teatr kitobi. A.Fitrat asari" (Hint İhtilalcıları, tiyatro kitabı. A.Fıtrat eseri), *Turkiston* gazetesi 17 Ekim 1921; MAHMUD Vadud, *Tanlangan asarlar*, "Ma'naviyat", Toshkent, 2007, 48-bet

[334] Komatsu Hisao, a.g.e., s.14

[335] Zenkovsky S.A., a.g.e., s.136

[336] Bartold V.V., Sart, *Eserler*, C.2-2, Moskova, 1964, s.528-529

Fıtrat İstanbul'dayken ve sonrasında neşredilen eserlerini Farsça yazmasına rağmen İstanbul'da bulunduğu Türkçü-İslamcı çevreden etkilenmiş, Türkçülük düşüncesiyle tanışmıştır. Fakat ilk Özbekçe yazısını 14 Ocak 1915 tarihinde *Ayna* dergisinin 7. sayısında yayınlamıştır.[337]

Şubat 1917 İhtilali sonucunda Rusya'ya bağlı bölgelerde de özgürlük rüzgârı esmeye başlamıştır. Genç Buharalılar fırsatı değerlendirmek için siyasi aktivitelerde bulunmuştur. Sadrettin Ayni, Osman Hoca ve Fıtrat sadece kendi aralarında değil siyasi söyleşilerinde Buhara halkında da Osmanlı Türkçesinde hitap ettiğini belirtir.[338] Bu da Buhara'nın Tacikler yaşadığı kısmında büyüyen Fıtrat'ın aslında Özbekçe konuşmakta zorlandığının, Türkçesini İstanbul'da geliştirdiğinin göstergesi olabilir. Ona rağmen hayatının ileriki dönemlerinde Türkçenin ve Türkçülüğün en güçlü taraftarlarından biri olmuştur. Hatta hayatının sonunda Pantürkist olarak suçlanıp, idam edilmiştir.

Türkistan'da ulusal hareket büyüdükçe, Türkistanlı ulusalcılar ve Genç Buharalılar arasındaki karşılıklı ilişkiler yoğunlaşmış ve Genç Buharalıların düşüncelerinde de Türkistanlılık fikri önemli rol oynamaya başlamıştır. Haziran 1916'da II. Nikolas tarafından çok sayıda Türkistan halkını işçi olarak cephe gerisine göndermek üzere ferman çıkınca, bütün Türkistan'da Rus idaresine karşı büyük halk ayaklanmaları meydana gelmiştir. (Ruslar, yaklaşık 250 bin Türkistanlı Müslümanı savaş işçisi olarak seferber etmeyi planlamıştı.[339]) İşte bu ayaklanmalardan hemen önce Fıtrat Türkçe olarak, "Türkistan'ın büyük Türk halkına" adadığı etkileyici şiirini yazmıştır:

"*Ah büyük! Ah Türk halkı aç gözlerini*
Ve göre etrafında güçlenen deryayı şimdi
Kışkırt bu kadar parlayan ateş
Türkistan'da yaşamayacak artık hiçbir zorbalık."[340]

1916 ayaklanması onun edebi hayatında bir dönüm noktası olarak görünmektedir. Bundan sonraki eserlerinde Türkçeyi, Farsçaya tercih etmektedir. Onun vatanı, Buhara hanlığından

[337] Fitrat, Himmat va saboti bo'lmagan millatning haqqi hayoti yo'qdir, *Oyina*, 14 Yanvar 1915, S.7
[338] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, 77-bet
[339] Baysun Abdullah Recep, a.g.e., s.18
[340] Komatsu Hisao, a.g.e., s.29

Türkistan'a genişlerken, düşüncelerinde de Türkçülük fikri doğmuştur.[341] Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Buhara emirinin ilan ettiği Islahat Fermanını kutlarken emirin saldırısına uğrar ve Fıtrat da dahil olmak üzere ceditçi liderler Taşkent ve Semerkant'a kaçmak zorunda kalır. Fıtrat Temmuz 1917'den itibaren Semerkant'a yerleşip Behbudi'nin inisiyatifiyle açılan *Hürriyet* gazetesinin baş yazarlığına üstlenmiştir. Bir başka deyişle, Türklük, Turancılık amaçları Fıtrat'ın 1917 yılında yazılan eserlerinde daha etken hale geldiğini görmekteyiz. Kendisi baş yazarlığını yaptığı *Hürriyet* gazetesinde basılan "Yurt Kaygısı" şiirlerinde "Ulu Turan" kavramına önem vermiştir. Yazılarında *"Ey Ulu Turan, arslanlar ülkesi! Sana ne oldu*?" veya "*Ey Türklüğün mukaddes ocağı! Ölüm senin ölümünü isteyenlere, Nefret seni gömmeye gelenlere!*"; "*Türkün namusu, itibarı, imanı, vicdanı zalimlerin ayakları altında kaldı.*" gibi cümleler sık sık kullanılmıştır, bu yıllarda Fıtrat Türkistan'ı Türk diyarı, büyük Türk kahramanlarının vatanı olarak tanımlar ve ön plana çıkarmıştır.

Şubat 1917 Devrimi'nden sonra Türkistan yerli halkı arasından üç grup ortaya çıkmıştır: muhafazakârlar, milliyetçiler ve sosyalistler. Bunlardan sosyalist, kendi başlarına bağımsız bir hareket ortaya koyamayıp kısa sürede Rus sosyalistler içinde erimiştir.[342] Fıtrat bu dönemde milliyetçiler arasında yer almıştır. Şubat 1917 Devrimi'nin vaat ettiği toplumların eşitliği gayesine inanmış ve bu yönde yazılar yazmıştır. Fakat Fıtrat hayal ettiği eşitlik, hürriyet arzusu Bolşevikler tarafından yer ile bir edilmiştir. Dolayısıyla, "bolşevik belası" 1917 Ekim'de gerçekleştirdiği devrimi "yurt kaygısı" olarak nitelendirmiştir. Fıtrat bu dönemde "Turan", "Türklük" kavramları yine sık sık başvursa da bazı araştırmacıların Çağataycılık diye adlandırdığı Çağatay Türklüğünün savunucusu olmuştur. Çağatay adı Cengiz (Çingiz)'in ikinci oğlu Çağatay'dan gelmektedir. Orta Asya'da Moğol hanlarının egemenliği altında yaşayan kabilelere 13.-14. yüzyıldan başlayarak Çağatay ulusu ya da yalnızca Çağatay dendiği gibi Maveraünnehir'in Türk ya da Türkleşmiş göçebelerine de bu ad verilmiştir. Böylece önceleri Çağatay ulusunda yaşayanların dilini belirtmek amacıyla kullanılan "Çağatay tili" ya da "Çağatay Türkçesi" kavramları Timurlular döneminde (1405-1502) oluşan Türk yazı dili anlamını kazanmıştır. İşte 20. yüzyılın başlarında Fıtrat gibi ceditçiler milli kalkınmanın çözümünü Timur devleti mirası ve tarihi gelenekte gördüler. Yazılarında Timur ve benzeri ulu kişiler, ata olarak dile getirilmiştir. Örneğin, Fıtrat'ın

[341] Komatsu Hisao, a.g.e., s.30
[342] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.94

yukarıda bahsettiğimiz "Yurt Kaygısı" şiirlerinde biri "Timur Önünde" diye adlandırılmıştır. Fıtrat'ın şu cümleleri özelde Fıtrat'ın, genelde tüm ceditçilerin Timur'a yaklaşımını göstermektedir:

> "*Ulu hakanım! Türklü şerefi talan edildi.*
> *Türk için koyduğun devlet bitti, Türk altına kurduğun hakanlık yağıya (düşman) mı gitti.*
> *Türkün namusu, itibarı, imanı, vicdanı zalimlerin ayakları altında kaldı.*
> *Türkün yurdu, ulağı, ocağı, Turanı yad (yabancı) ellere düştü"*.[343]

Türkçülük düşüncesi belli bir süre sonra Fıtrat'ı Özbek milliyetçiliğine götürdü. Fıtrat Türkçüydü fakat tüm Türk boyları Osmanlı Türklüğü altında birleşmesine karşı çıkmıştır. Togan'a göre Fıtrat, Volga-Tatar yazarı olan Galimcan İbragimov (1887-1938) gibi, Türklerin politik birliği düşüncesine karşıydı ve Pantürkçü kültürel birliği olanaksız görüyordu. Bu durumda Fıtrat'ın düşünceleri, modern Türkistan'da ortaya çıkan kültürel milliyetçiliğin oluşması çevresinde ya da ulusal mirasıyla kendilerini özdeşleştirmeye yönelik güçlü bir istek olarak yorumlanmaktadır. Fıtrat'a göre, Türkistan'ın modern ve canlı yazı dili ve edebiyatı, klasik Çağatay edebiyatının zengin mirasları kullanarak oluşturulmalıdır.[344] Bu yönde ilerlemek ve kalıcı çalışmalar gerçekleştirmek için Fıtrat "Çağatay Gurungi" edebi topluluğunu kurmuştur.

Mart 1918'de Kolesov vakaları gerçekleşmiştir. Bolşevik komutanı Kolesov, Genç Buharalıların isteği üzerine Buhara Emirliği'ne saldırmış fakat belli kayıplar sonucunda geri çekilmiştir. Fıtrat ve diğer Buharalı ceditçiler bu durumdan oldukça üzgün bir şekilde tekrar Taşkent ve Semerkant'a yerleşmiştir. Fıtrat Taşkent'e gelip, Afganistan'ın Taşkent büyükelçiliğinde mütercim olarak çalışmıştır. Aynı zamanda siyasi mücadelesini edebiyat üzerinden sürdürmeyi hedefleyen topluluğa yönelmiştir. 1918-1920 yıllarda faaliyet gösteren "Çağatay Gurungi" Türkistan Özerki ve Buhara ceditlerinin devrim hareketi başarısız sonuçlandığından sonra Fıtrat önderliğinde Taşkent'te kurulmuştur.[345] Rus

[343] Fıtrat, "Yurt qayg'usi (Temur oldinda)", *Hurriyat* gazetesi, 31Oktabr 1917; *Tanlangan asarlar*, 1-jild, "Ma'naviyat", Toshkent, 2000, 34-bet
[344] Komatsu Hisao, a.g.e., s.38-39
[345] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 40-bet

yönetimi bu tür milliyetçi topluluklar ileride rahatsız edici bir güce sahip olabileceğini tahmin ederek, "siyasete karışmamak" şartıyla izin vermiştir.

"Çağatay hududu", "Çağatay ulusu", "Çağatay dili", "Çağatay edebiyatı" gibi terimler 13. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Orta Asya yerlileri olan Türk medeniyeti, edebiyatı, sanatı, dili, imlası, tarihi ve diğer alanlarını ciddi bir şekilde araştırmayı hedefleyen kuruluşa Fıtrat saf Türkçe isim seçmeyi uygun görmüştür. Çağatay Meclisi'nin en önemli amaçlarından biri, kendi Türk yazı dilinin bütün ses özelliklerini gösterebilen ve halkın okur yazarlığını geliştirecek olan yeni bir yazım sistemi oluşturmak için geleneksel Arap yazım kurallarında reformlar yapmaktır. [346]

Çağatay Meclisi'nin dil konusunda Türkistan ulusalcılığı, kendi adında da açık bir biçimde gösterilmektedir. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Orta Asya Türkleri arasında Farsça ile beraber genel yazı dili olarak gelişen Çağatay dilinin modernleştirilmiş halini yeni bir yazı dili olarak kurmaya çalışmıştır. Meclis, Çağatay dilinin üstünlüğü övgüsünü vurgulamak için tereddüt etmemiştir.[347] Fıtrat 1919 yılında *İştirakiyun* gazetesine yazdığı "Tilimiz" (Dilimiz) makalesinde şöyle belirtir:

"*Türk edebiyatının hepsinde en önemli yeri Çağatay edebiyatı oluşturur. Bütün Türk lehçeleri arasında en yüksek düzeye Çağatay dili ulaştı. Bunun için saf Çağatay edebiyatını yaratmak zorundayız*".[348]

Topluluk tarih alanındaki faaliyetini elyazmalarını araştırmaktan başlamıştır. Topluluk üyeleri Fergana, Buhara ve Semerkant'a bilimsel geziler düzenlemiştir. Neticede Ali Şir Nevai'nin "Tarihi Mülüki Acem" eserinin elyazması ve Emir Timur'dan başlayarak Babür'ün torunu Ekberşah'a kadar olan tüm şehzadelerin resimleri bulunmuş ve Taşkent'e getirilmiştir.[349] Gurung'un en büyük hizmeti kuşkusuz edebiyat alanında olmuştur. Edebi mirası toplamak ve neşretmek ile yetinmeyen gurung'cular bilimsel araştırmaların beraberinde eğitim için yeni usul ders kitapları hazırlamak gibi geniş yelpazede faaliyet

[346] Komatsu Hisao, a.g.e., s.33
[347] Komatsu Hisao, 20.yüzyıl başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s.37
[348] Fitrat, Tilimiz (Dilimiz), "Ishtirokiyun" gazetesi, s.132, 12 Haziran 1919
[349] Boltaboyev Hamidulla, "Fitrat va jadidchilik", Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2007, 43-bet

yürütmüştür. Bu çerçevede edebiyat çalışmalarının tüm alanlarında, örneğin, edebiyat teorisi, tarihi, edebi eleştiri, metincilik ve kaynak bilimcilikte birçok araştırmalar yapılmıştır. Bedii edebiyatta da şiir, nesir ve dram alanlarında ciddi çalışmalar yapılmış özellikle şiir ve dramda çok önemli eserler ortaya çıkmıştır. Fıtrat ve topluluğun diğer üyeleri Çolpan, Elbek, Botu kalemine ait "Özbek Genç Şairleri" (1922) derlemesi, Fıtrat'ın "Temur sag'anasi"(Timur Türbesi), "Oğuzhan", "Ebu Müslim", "Kan"gibi dram eserleri örnek olarak gösterilebilir. Gurung'cular edebiyat, metin araştırmalarının yanı sıra sanat üzerinde de yoğun çalışmıştır. Özellikle, Fıtrat'ın kendisi Özbek milli müsikisine dair birçok araştırmada bulunmuş ve eserler yazmıştır. Gerçi birkaç yıl sonra yayınlanmış ise de Gurung faaliyeti kapsamında "Şaşmekam", "Özbek Klasik Musikisi ve onun tarihi" gibi eserlerini yazmıştır.

Çağatay Gurungi bir yayın organı olarak *Ishtirokiyun* (*İştirakiyun*) gazetesini kullanmıştır. Ayrıca Buhara Komünist Fırkasının *Qutilish* (*Kurtuluş*) ve *Uchqun* (*Kıvılcım*) gibi gazeteleri ve *Tong* (*Tan, Sabah*) dergisi ile yakın iş birliğinde olmuştur. Ziya Said'e göre, *Çağatay Gurung'*i adı altında basılan dergi ilk sayısından sonra durdurulmasına rağmen *Tong* dergisi topluluğun yayın olarak kullanılmıştır.[350] Fıtrat Çağatay Gurungi'nde yürüttüğü faaliyetleri sonucunda günümüzde de değerini kaybetmeyen ve Türk Dünyası lehine yazılan birçok esere imza atmıştır. Örneğin, "Yig'la, Islom" (Ağla, İslam!) makalesinde Muhammed SAV'nin türbesi İngiliz ordusu tarafından saldırıya uğradığından kaygıyla bahsederken, şöyle seslenmiştir:

> "*Tanrım, Ey Türk tanrısı. Ey Müslüman ilahı! Türklük ve Müslümanlığın ne yazığı vardı ki, böyle kara günlere uğradı?!*"[351] Ayrıca Osmanlıdaki süreçleri de dile getirmiştir: *"Nice yüz yıldan beri senin Kur'an'ını korumak yolunda Avrupa'nın "papaz" vicdanlı hükümetleri ile görüşe gelen bir tek Türk hakanlığı, İslam halifeliği kendi başkentinden kovulmuştur*".

Aynı makalenin başka bir yerinde "*Dünyanın en ulu hükümetlerini yetiştiren Türk ulusu için cuhut gibi hükümetsiz yaşamaktan yer altına geçmek daha iyidir*" demektedir.

Bu dönemde yazılan "Tilimiz" (Dilimiz) makalesi de araştırmacıların dikkat çektiği makalelerdendir. Fıtrat'ın makalelerinde Türklük ve Türk kanını her zaman önemli yer

[350] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat va jadidchilik, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2007, 45-bet
[351] Fıtrat, Yiğla, İslom, *İshtirokiyun* gazetasi, 11 Aprel 1919, S.89

tutmuştur. Yazar bu makalesinde Türkçenin üzücü bir durumda olduğundan bahsetmektedir. Herhangi bir kelimenin Türkçe birçok karşılığı bulunmaktadır. Fıtrat, Türkçenin zengin bir dil olmasına rağmen Arapça ve Farsçanın etkisinde kaldığına dikkat çekmiştir. Dünyada, Arap dünyasından olarak bilinen büyük Türk şahsiyetlerini şu şekilde dile getirmiştir:

> *"Dünyanın en zengin dili olan Türkçemiz sadece Arapça bileğileriyle değil, Farsça tekmeleriyle dahi ezilmiştir. Gözlerimizi dört açıp bakalım, dünyanın en büyük hekimi olan İbni Sina Türk'tür. İkinci Aristo olarak adlandırılan Farabî Türk'tür. Arap dilini ebedî olarak dirilten Cevherî Türktür. "Vahdet-i vücut" felsefesinin imamlarından olan Celâlettin Rumî Türk'tür. Fars edebiyatının peygamberlerinden olan Nizamî dahi Türk'tür. Burada adları yazılı kimseler yalnız Türk ulusunun değil, bütün dünyanın yüce insanlarındandırlar. Ama Türk ulusu bunların eserlerinden faydalanamamış, belki kendilerini de iyi bir şekilde tanıyamamıştır. Bunlar bilgilerini Türkçe yazsaydılar, bugün Türk ulusunun durumu bir ihtimal başka türlü olurdu. Bahtsızlık bundan da fazla olur mu?!"*[352]

Makalenin devamında Türkçenin bin yıldan beri ezildiğini belirtmiştir. Ancak bunca ezilişin ardında bitmediğini, yaşayacağını söylemekte bunu da Türkçenin zengin bir dil olmasıyla ifade etmektedir. İşte bu tür mülahazalar ile *Çağatay Gurungi*'nin ilham kaynağı olmuştur.

Çağatay Gurungi resmi olarak Taşkent'te Kasım 1918'den 10 Ocak 1921 tarihleri arasında faaliyette bulunmuştur. Gerçi "siyasete karışmamak" kaydıyla izin verilmişse de o millet gelişimi yolunda "dil siyaseti", "edebi siyaset"ten yararlanmış ve döneminin en başarılı kuruluşlarından biri olmuştur.[353] Topluluğun başlattığı faaliyetleri daha sonra devlet kurumları veya devlet tarafından tesis edilen kuruluşlar sürdürmüştür. Genç Buharalılar'daki güçlü Türkçülüğün kaçınılmaz sonucu olarak Mart 1921'de Türkçe, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak ilan edilmiştir.[354] Topluluğa son verilmiş ise de üyeleri 1937 yılına kadar projeye sadık kalmış ve hedeflenen çalışmalara bireysel olarak devam etmiştir. Söz konusu cemiyet günümüz Özbekistan Yazarlar Birliği, Özbekistan Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsünün temellerini atmıştır.

Çağatay Gurungi'nin projelerinden biri Arap alfabesini ıslah ederek Özbek Türkçesine geçmek ve yazım kurallarını kolaylaştırmak olmuştur. Fıtrat ve diğer Çağataycılar ıslah edilen yeni bir alfabe sunmuş, sunulan alfabe Türkçeye özel ünlü harflerin de yazıda iştirak

[352] Fitrat, Tilimiz (Dilimiz), *Ishtirokiyun* gazetesi, S.132, 12 İyun 1919
[353] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 46-bet
[354] Komatsu Hisao, a.g.e., s.41

etmesini sağlamıştır. Değiştirilmiş Arap alfabesi, 1923'de Türkistan'da resmen kabul edilmiştir (Onlar sonra 1927'de Latin alfabesi, 1940'dan beri de Rus alfabesi, Özbekistan'da kabul edilmiştir.) Çağatay Meclisi'nin yeni yazım kurallarını tanıtma girişimi yeni bir alfabe reformuna yönelik ilk ve özerk bir yapılanma olarak değerlendirilmelidir. Ancak, o günlerde çok aşırı bulunan girişimleri yüzünden Meclis üyeleri, sıradan Müslümanların gözünde Bolşevikler olarak görünmüştür. Bazı milliyetçilerin Gurung'e güvensizlik beslemelerine rağmen Meclis üyelerinin Türk dilini canlandırmaya çok istekli oldukları açıktır. Büyük bir gurur ve inançla ulusal kültürlerinin kökenlerini Türk tarihinin İslâm öncesi döneminde aranmıştır. [355] Fıtrat yine İştirakiyun için yazdığı makalelerinde Türk uygarlığı Arap istilasından sonra kurulmadığını, öncesinden de Türk halkına özgü edebiyatın olduğunu vurgulamaktadır.

Çağatay Gurungi kapatıldıktan belli bir süre sonra Fıtrat, Buhara Halk Cumhuriyeti'nde göreve başlamıştır. Fiilen Çağatay Gurungi durdurulmuştur. Yıllar sonra C. Baybolatov Fıtrat'ı eleştirirken, tam da bu dönemde yaptığı çalışmalara değinmiştir. Fıtrat'ı Pantürkist olarak suçlamaktadır. Halbuki Fıtrat'a göre topluluk "Özbek milliyetçiliği, Özbek dili, edebiyatı şiarları altında Pantürkist gruplara ve onları benimseyen sağ ceditlere karşı mücadele etti*".*[356] Türkistanlı aydınlar arasında Pantürkçü eğilimliler de çoktur. Okullarda Osmanlı Türkçesi baz alınan bir Türkçe okutulması, basın dilinin de Osmanlıca olmasını savunulmuştur. Tam bu arada Fıtrat başta olmak üzere Gurungcular Türkistan'a özel Çağatay Türkçesinin resmi dil seviyesine çıkarılması, geliştirilmesi için çalışmıştır. Fıtrat'ın Çağatay Gurungi hakkındaki hatıraları oldukça önemlidir:

> *"Tüm mekteplerimizde "Umumi Türk Dili", "Umumi Türk Edebiyatı" şiarları hükmediyorken, "Çağatay Gurungi" Özbek dili, Özbek edebiyatını öğretmek için Hadra'da ücretsiz ders vermeyi ilan etti. Muallimliğe ben, Şakircan Rahimi, Kayum Ramazan tayın edildik. Birçok muallim derslere devam etmek için geldiler. O vakitlerde Taşkent Maarif Şubesinde Pantürkistlerin topluluk yardımcıları hakimdi. Onlar bir dersten sonra bizi kovdular, talebeleri dağıttılar*.[357]

Türkçüler Türk dilinin zenginliği ve "uygunluğu"nu överek, tüm Türk halkları için genel edebi dile dönüştürmek istemiştir. Ama Fıtrat onlara Özbek dilinin söz zenginliği, söz yasama imkanları, gramer kurallarının mükemmelliğini *Muhakamatu-l-Luğateyn, Luğat-i*

[355] Komatsu Hisao, 20.yüzyıl başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s.34-35
[356] Fitrat, a.g.e., 1996, 246-bet
[357] Fitrat, a.g.e., 1996, 246-bet

Çağatayn, Luğat-i Nevai gibi milli hazineler örneğinde ispatlamıştır. Bununla beraber diğer dilleri de küçümsememiştir. Tatar, Osmanlı Türkçesi ve diğer Türk dillerinin de bağımsız olarak gelişmesi taraftarı olmuştur.[358]

Ceditçilik ilk ortaya çıktığında ulemalar tarafından dinsizlik, kafirlik ile suçlanmıştır. Özellikle, Buhara'daki yeni usul mektepler ulemanın talebi üzerine kapatılmış, ceditler hapse atılmış, Buhara'dan kovulmuştur. Gurung'un faaliyeti de kadimciler tarafından tepkisiz kalmamış, yine dine karşı faaliyet yürüttüğü söylenmiştir. Fıtrat bu durumu şöyle açıklamaktadır:

> *"Bir akşam "Çağatay Gurungi"nin toplantısını yapıyorduk. Gurung üyeleri tarafından yazılan eserleri okuyup, tartışıyorduk. Taşkent'in en büyük idarelerinden birinde görevde olan ortak (veya yoldaş) Yusuf Aliyev silahıyla gelip, toplantımıza girdi. "Çağatay Gurungi"nin amacını sordu. "Siz dine karşı fikir yayıyormuşsunuz, Muhammed Peygamberin miracını inkar etmekteymişsiniz" diyerek sorgulamaya başladı ve bize "bu tür yolsuz hareketleri" yasakladı. Bunların hepsi Pantürkistlerin fitnesi ile olmaktaydı. "Ben Çağatay Gurungi" proleter ideolojisini taşımaktaydı" diyemem, bunu demek de deliliktir. Zira "Çağatay Gurungi" doğrudan siyaset ile meşgul olmayı istemedi, yalnız dil, imla, edebiyat ile ilgilendi*.[359]

Fıtrat Çağatay Gurungi sayesinde hayal ettiği ve doğru bulduğu bir Özbek dilini sunmuştur. Fıtrat, "Türkçe" terimiyle genel Türkçeyi kastetmektedir. Örnekler verirken "Özbekçe" terimini kullanmaz. Çoğu zaman "Türkçemiz" ifadesini kullanır. Bu tercihte duygusallık değil bilimsellik esastır.[360] Eserlerinde eski Türkçe'nin zenginliklerinden, Osmanlıcanın çeşitli kelimelerinden, bazen geçmişten bazen de kendisi yeni kelimeler türeterek edebi bir dil yaratmıştır. Ayrıca Fıtrat, kendisi de terim üreterek kullanılmasını teklif etmektedir. Günümü Özbek Türkçesindeki dil bilgisi terimlerinin %50'si Fıtrat'ın kullandığı terimlerdir. Bununla birlikte Türkçeye yerleşmiş ve Türkçe karşılığı olmayan Arapça, Farsça sözleri atmak taraftarı da olmamıştır. Onların karşılığı bulunup yerleşinceye kadar kullanmaktan yana bir tavır sergilemiştir.[361]

---

[358] Axatova Durdona, *Abdurauf Fitratning Ma'rifiy-Pedagogik Qarashlari*, Nomzodlik dissertatsiyasi, Toshkent, 1998, 79-bet
[359] Fitrat, a.g.e., 1996, 247-bet
[360] Avcı Yusuf, Fıtrat'ın Türkçeciliği, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1997, pp.106-111
[361] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, pp.106-111,

30'lu yıllarda Fıtrat'a karşı eleştiriler alev aldığında ünlü Özbek şairi Hamid Alimcan (1909-1944) da eleştirenler arasında yer almıştır. Hamid Alimcan Fıtrat'ın dili konusunda da eleştirilerini büyük "hissiyat" ile beyan etmektedir:

> *O ne Özbek,ne Tatar, ne Osmanlı dilinde yazardı. Onun dili Pantürkistçe "Türk dili" idi. Bu bir yandan birkaç müstakil Türk dillerini birbirine suni bir şekilde karıştırmaktan ibaret ise, ikinci taraftan eski, ölü Türkçe ve Çağatayca sözleri dar bir milliyetçilik esaslarıyla arşivden kazıp çıkararak, suni bir şekilde kullanılmasından ibaretti. Şüphesiz ki, Fıtrat burada Rus ve enternasyonal sözlerden ateşten kaçıyor gibi kaçmıştır. Böylelikle Fıtrat Çağatay Gurungi'nde dil yönünde kendisi tasarlamış bir teoriyi kendisi de uygulamaya çalışır. Şüphesiz ki, bu dil hakiki halk dilinin gelişim kurallarına karşı konulan bir dildir. Böyle bir dil Özbek emekçilerine şüphesiz yabancıdır, o canlı dilden uzak bir dildi. Malum tarih bu dili basıp geçti. O dil Fıtrat'ın eserleri ile ortaya çıktı ve o eserler ile beraber öldü.*[362]

Aslında Fıtrat ve arkadaşlarının oluşturduğu Özbek edebi dili ölmedi, öldürülmüştür. Sovyet ideolojisiyle yetişen genç aydınlar cedit kökenli aydınların dillerine karşı bir şekilde yeni Sovyet Özbek edebi dilini ortaya koymuştur.

Genel olarak, Tatarca'nın etkisi büyük olmasına rağmen, öğretim görevlisinin çok az olduğu Sovyet Türkistanı'ndaki eğitim kurumlarında Osmanlı subayları göreve getirildiğinden beri Osmanlı Türkçesi öğeleri de Türkistan yayınlarında önemli derecede görülmeye başlamıştır. Yazı dilinin bu karmaşık durumuna karşı Çağatay Meclisi, devrimden birkaç yıl önce *Sadâ-i Türkistan* dergisinin çalıştığı gibi, Türkistan lehçelerini esas alarak modern bir yazı dilini yaratmayı amaçlamıştır.[363]

Çağatay Gurungi aktif çalıştığı dönemde de sonrasında da çeşitli eleştiriler ve engellere maruz kalmış, Fıtrat'ın kendisi genel olarak Çağatay Gurungi'nin başarıyla sona erdiğini belirtmiştir:

> "*Çağatay Gurungi" 30'lı yıllara kadar devam etti. Bu zamana kadar belirlenen ilmi görevleri gerçekleştirilmişti. Yeni imla Şura Maarif Komiserliği tarafından okullara uygulanmış, Şura hükümeti tarafından her milletin okul dili kendi anadilinde olması ilan edilmişti.*[364] *"Çağatay Gurungi" dağıldı. Üyeleri tek-tek hatalarını itiraf ederek fırkaya katıldılar ve tüm güçleriyle bugüne dek hizmet etmektedirler*.[365]

---

[362] Olimjon Hamid, *Fitratning adabiy ijodi haqida,* 1936, 5 tomlik, 5-tom, G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1972, 113-bet
[363] Komatsu Hisao, a.g.e., s.36-37
[364] Fıtrat, a.g.e., 1996, 247-bet
[365] Fıtrat, a.g.e., 1996, 247-bet

Hamid Alimcan gibi yazarlar Sovyetler döneminin yetiştirdiği ilk Özbek-Sovyet aydınlarındır. Fıtrat gibi ceditçileri burjuva taraftarı, pantürkist, panislamist, gerici olarak eleştirirlerdi. İşin ilginç tarafı Fıtrat gibi ceditler 1910-1920'lı yıllarda yenilikçi ve gericiliğe karşı bir aydın olarak ortaya çıkmıştı ve 30'lı yıllara gelindiğinde kendisi de gericilikle suçlanmıştır:

> *"Fıtrat Şubat Devriminin "ölümü"nü bütün burjuvazinin, Türkistan'ın, Pantürkizmin ve kendisinin ölümü olarak tasvirler. Fıtrat güçlü burjuva vatanperverliği, milliyetçiliği, pantürkizm görüşleri ile ortaya çıkar. O vatanperverlik ve pantürkistlik gibi burjuvazi mefkûrelerini en büyük görev; vatan, millet için mücadelede ölmek yaşamaktan ibaret, der. O milliyetçilikten yüz çevirenlere, Pantürkizm yolunda faal iş yapmayanlara, yardıma gelmeyenlere karşı nefret püfkürtmektedir. "Türklüğün mukaddes ocağı"nı korumaya çağırır ve kendisinin milliyetçilik, vatanperverlik için doğduğunu, bunun için öleceğini yemin etmektedir.*[366]

Pan hareketi, coğrafi bölge, dil grubu, millet, ırk veya din itibarıyla birleşmeyi hedef alma şeklinde özetlenebilir.[367] Pantürkizm (veya Türkçülük) 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde entelektüel düzeyde başlayan, daha sonra siyasal ve ideolojik boyut kazanan harekettir. Fakat Rusya Türkleri arasında bu hareket farklı gelişmiştir. Daha doğrusu Osmanlıda olduğu kadar gelişememiştir. Dolayısıyla, hemen bütün kaynaklar, Rusya'da Pantürkistler ile Panislamistler arasında bir fark olmadığını belirtir. Çünkü Rusya'daki Müslümanların %80'i Türklerden oluşmaktadır. Bu davayı savunanların gayesi Rusya'daki Müslümanların haklarını savunmak olduğu için de diğer İslam ülkeleriyle birleşecek veya onların haklarını savunacak güçleri yoktur.[368] Önderlerinin fikrine göre pantürkçülük fikri, Rusya'da yaşayan Türk boylarının önce ortak bir edebi dil ve kültür oluşturarak, ardından ulusal canlanmaları için mücadele edecek siyasi örgütlenmeler oluşturarak birleşmesidir. Bu yolda iki büyük engel mevcuttu: Türk-Tatarlar da dahil olmak üzere tüm Rus olmayan uluslara acımasızca zulmeden çarlık otoritesi ve tüm nüfusu dini fanatizme boğan ve tüm nüfusu karanlıkta tutan gerici Müslüman ulemaları. Pantürkizm her şeyden önce darbesini okul reformu sloganını öne çıkararak Müslüman ulemasına yöneltmiş ve bu sonunda gibi bu yolda galip çıkmıştır.[369] Rus pantürkistleri ve panislamcılarının faaliyetlerini, Rus hükümeti her zaman Türkiye'nin etkisi olarak görmüştür ve bu görüş, sadece hayatta kalan tüm polis belgelerinde değil, aynı

---

[366] Olimjon Hamid, a.g.e., 1972, 105-bet
[367] Yalçınkaya Alaeddin, *Sömürgecilik-Pan İslamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, TİMAŞ Yayınları, İstanbul, 1997, s.142
[368] Yalçınkaya Alaeddin, a.g.e., s.272
[369] Arşaruni A., Gabidullin H., *Oçerki panislamizma i panturkizma v Rossii*, İzdatelstva "Bezbojnik", Moskva, 1931, s.12-13

zamanda Rus edebiyatında ve devlet ve halk figürlerinin konuşmalarında da görülmektedir. Gerçekte, Pantürkizm, Rus gerçekliğinin bir ürünüdür ve eğer Türkiye'nin merkezinde – İstanbul'da- kendisine destekçiler ve önderler bulmuştur. Esasen dil ve din bakımından benzer olmalarına rağmen Osmanlı Türkleri ile ilişkilerini inkar etmeye dayanan "Osmanlıcılık" tanımı için Rus ve Türk Pantürkistleri arasında uzun yıllar süren mücadelenin sonucudur. Ancak Türkiye'de 1908 devriminden ve Jön Türklerin zaferinden sonra Türk hükümet çevrelerinde Pantürkizm ve Panislamizm fikirleri destek kazanmış ve İstanbul gericilik yıllarında Rus pantürkistlerinin arzuladığı ve Türk süreli yayınlarının bir kısmının da Rusya'dakilere manevi destek sağladığı bir merkez haline gelmiştir. Dönemin panislamcı ve pantürkist yayınları Rusya'daki Türk-Tatar nüfusun yaşamındaki olaylara yanıt vererek ilgi kazanmıştır (Jön Türkler'e ait gazeteler: *Tanin*, *Yeni Gazete*, *Sabah*, *İkdam* ve diğerleri.)[370]

Fıtrat'ın Pantürkizm ile ilişkisi konusunda da bazı fikirleri bulunmaktadır. Fıtrat yazı hayatının ilk dönemlerinde Panislamizm'i benimsediği bir gerçektir. İstanbul'da İslamcı çevrelerin etkisiyle yazdığı eserlerinde her şeyden önce İslamcı görüşlü bir yazar olduğunu öne çıkmaktadır. Fakat sonraki yıllarında Pantürkizm'e yaklaştığını görülmektedir. Pantürkizm'in ardından fikir alanını daraltarak Özbek milliyetçiliğine yöneldiğini anlaşılmaktadır. Fıtrat, 1936 yılında yazdığı bir eserinde "Ben onların üçünden de geçtim"[371] diyerek düşüncelerinde üç farklı yönelimin mevcut olduğunu dile getirmiştir. Yine o eserinde vezinlerden bahsederken, "benim o vakitlerde Parmak veznini benimsememde Türkiye'nin etkisi olabilir ve etkisi vardı da. Ben Türkiye'de okudum. Pantürkizm'in etkisi de olabilir. Çünkü vezin meselesinde Pantürkizm'in görüşü Özbek milliyetçiliğiyle aynı olmuştur. [372]

30'lu yıllarda ülkenin ideolojik hayatında "Özbekperestler" ile "Pantürkistler" arasında mücadele sürmüştür. İlk grup Fıtrat'a, ikinci grup Münevver Karı'ya aittir. Ancak bu iki grup hiçbir zaman birbirine düşmanlık beslememiştir. Aralarında herhangi bir mücadele de olmamıştır. Fakat "Özbekperestler" ünlü Münevver Karı'yı sözde devrim karşıtı olarak eleştirmiştir. Onların Sovyet hakimiyetine karşı mücadelesinin amacı da yöntemleri de ortaktı: "pantürkistler" de "özbekperestler" de Şura hakimiyetinden kurtulmak ve

[370] Arşaruni A., Gabidullin H., a.g.e., s.13
[371] Fitrat, "Aruz haqida", Tanlangan asarlar, 5 jildlik, 5-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2010, 227-bet
[372] Fitrat, a.g.e., 2010, 228-bet

bağımsızlığa kavuşmayı istemiştir. Fakat "Özbekperestler" Özbekistan bağımsızlığını, "Pantürkistler" ise Kazakistan ile birlikte Orta Asya bağımsızlığını istemiştir. "Pantürkistler"in amacı tüm Türklerin birlikte olmasına kavuşmaktır. "Özbekperestler" Özbekistan bağımsız bir Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan olmadan kendi bağımsızlığını korumayacağını iyi kavramıştır. "Özbekperestler" Fıtrat'ın dili ile Özbekler için Arap ve Fars kelimeleri karışmayan saf Türk dilini yaratmak gerektiğini gündeme getirmiştir. Musa Begiyev, Münevver Karı, Aşurali Zahiri gibi "Pantürkistler" ise bu yoldan gidildiğinde Özbeklerin diğer Türk halklarında, özellikle dili Arap ve Fars kelimeleriyle dolu Türk halklarından kopma tehlikesinin olduğunu söylemiştir. Buna cevaben Fıtrat "*Eğer tüm Türk halklarının her biri kendisinde bulunmayan kelimeleri diğerlerinden edinirse, saf Türk dilini geliştirirse, umum Türk dilini yaratmaya yol açacak."* demiştir. Dillerin böylece birleşmesi siyasi birlik yolunda ilk aşama olacaktır. Böylelikle Fıtrat, Pantürkizm ideolojisini gerçekleştirmenin kolay yolunu önermiştir.

Pantürkistler tüm Türk halkları için müşterek dil olarak Osmanlı Türkleri dilini kabul etmek taraftarıdır. Azerbaycan'da müsavatçılar hakimiyeti ele geçirdikten hemen sonra devlet dili olarak Osmanlı Türkçesini kullanmaya başlamıştır. 1917 Devrimine kadar Resulzade'nin *Açık Söz* gazetesi ve İstanbul'da *Yeni Kafkasya* dergisi basılmıştır. Azerbaycan'daki müsavatçı yazarlar 30'lu yıllara kadar Osmanlı Türkçesinde yazmaya devam etmiştir.

1921 yılında Taşkent'te Türkistan Öğretmenleri Kurultayı'nda yegâne Türk dilini oluşturmaya yönelik tartışmalar sırasında Fıtrat, Nazir Törekulov'u destekleyerek Özbekler için diğer Türk halklarının diline çok yakın olan Andican lehçesi baz alınan Saf Türkçe (Özbekçe) önerisini kabul ettirmeyi başarmıştır. Onlar milli kadroları ve öncelikle milli öğretmen kadroları yetiştirmek konusuna çok fazla önem taşıdığını hesaba katmıştır. Semerkant'ta doğrudan Özbekistan Maarif Halk Komisserliği'nin ideolojik önderliğinde Ali Pedagoji Enstitüsü'nün açılması bu meseleyi pratikte halletmesi gerekecektir. Pedagoji Enstitüsü'nün Semerkant'ta açılışı Orta Asya parti idareleri ve diğer kurumların önderliği ve kontrolünden uzak tutma çabasıdır. Aynı zamanda SAGU (Taşkent'teki Orta Asya Darülfününu) milli kadrolar yetiştirmeye yönelik herhangi bir netice alınamadığı vurgulanmıştır. Gerçekten de 1927 yılında Semerkant'ta Kültür Personellerinin İkinci Kurultayı'nda SAGU'da sadece 130 Özbek okumakta olduğu tespit edilmiştir. Milli kadrolar

yetiştirmek görevini başarıyla halletmek için Pedagoji Enstitüsü'ne layık öğretmenler[373] seçilmiştir. Orada Fıtrat, Atacan Haşimov, Gazi Alim Yunusov gibiler çalışmıştır. Öğrencilere Özbek edebiyatından ders anlatan Fıtrat pratikte Enstitü'nün ideolojik önderidir. Fıtrat, öğrencilerin milli görüşlü olarak yetişmesinde milli edebiyatı öğrenmenin büyük payı olduğunu düşünmüştür. Öğrencilerin milli görüşlü olarak yetiştirmenin nasıl bir sonuç vereceğini Ekber Mirza Rahimov ismindeki bir öğrenci örneğinde görmek mümkündür. Bu öğrenci Öğretmenler Kurultayı'nın sahnesinde Özbekistan'a bağımsızlık verilmesini talep etmiştir.[374] Özetle Fıtrat kısa bir süre Pantürkizm benimsemiş ise de daha sonra Özbek milliyetçiliğine yönelmiştir.

Türkistanlı milliyetçi aydınları pantürkist olarak suçlayıp idam ettirme politikası ciddi bir projedir. Sovyetler Birliği'nin son yıllarına kadar Pantürkizm'e yönelik önyargı beslenmiştir. Keza 1976 yılında basılan Özbek Sovyet Ansiklopedisi'nde Pantürkizm'e verilen izah dikkat çekicidir. Pantürkizm Türkçe konuşan tüm halkları Türkiye yönetimi altında birleştirme gayesini taşıyan akım"[375] olarak açıklanmıştır. Türkiye ekonomik seviyesi, siyasi tarihi ve tecrübesi, nüfus oranına göre bunu hak ediyor ise de dönemin Türkçü aydınların, en azından Türkistanlı aydınların hedefinde Türkiye yönetimi altında birleşme gayesi pek önem taşımamaktadır. Zira yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin gündeminde bu yoktur. Fıtrat'ın tüm Türk halklarının paralel olarak gelişmesi ve eğer bir birleşme söz konusu ise eşit haklara dayalı birleşmeyi benimsemiştir.

30'lu yıllarda birçok yerli aydın tarafından Fıtrat milliyetçi, pantürkist, burjuva yanlısı olarak eleştirilmiş, Fıtrat'ın itibarına karşı saldırılar çoğaldığında Fıtrat kendi çevresi arasında her zaman Pantürkizm yanlısı olarak görülmüyorsa da 1937 yılındaki soruşturmalarda Pantürkizm büyük figürlerinden biri olarak görülmüştür. 5 Ağustos 1937'de Fıtrat adına yazılan suçlamalar arasında şunlar da vardı:

- 1921'den 1931 yılına kadar devrim karşıtı Pantürkizm ideologlarından biri olarak ve edebiyatçı olarak kendi eserlerinde ve gazete yazılarında milliyetçilik gayelerini, pantürkistik düşüncelerini yaymış, böylelikle *Çağatay Gurungi, Neşri Maarif* gibi

[373] Murtazoyev J., Sohibov X., a.g.e., 190-bet
[374] Murtazoyev J., Sohibov X., a.g.e., 191-bet
[375] *O'zbek Sovet ensiklopediyasi*, Toshkent, 1976, 403-bet

devrim karşıtı pantürkistik kuruluşların ortaya çıkması için ortam hazırlamak. Çağatay Gurungi ise Fıtrat'ın bizzat yönetiminde ortaya çıkmıştır.

- Son dönemlerde belli devrim karşıtı pantürkistik kuruluşun yöneticilerinden olan ve Feyzullah Hocayev'in talimatıyla bu kuruluşun ideolojik cephesinde devrim karşıtı faaliyetlere önderlik etmiş.[376]

Ayrıca Fıtrat tutuklandıktan sonra eserlerinden parçalar verilen ders kitaplarının hepsi "Pantürkist" kaynak olarak kabul edilmiştir.[377] Büyük ihtimalle bundan hemen sonra Fıtrat adının her türlü kaynaklardan silme işleri başlatılmıştır.

Fıtrat ilk eserlerini Tacikçe (Farsçanın kolu olan yerel dil) yazmaya başlamıştır. 1915 yılından itibaren Özbekçe yazmaya başlamıştır. Sonraki yıllarında yoğun olarak Özbekçe yazmış ve gerçek anlamda Özbek aydını olarak tanınmıştır. Fakat Tacikçe yazmayı da bırakmamıştır. Her ne kadar Özbekçe için araştırmalar yapmış, Buhara Cumhuriyeti'nin devlet dili Özbekçe olması için çaba harcamış, Özbek edebiyatını incelemiş ise de zaman zaman Tacikçe eserlerini yayınlamaktan vazgeçmemiştir. Lakin sonraki yıllarda Tacikçe yazdığı eserleri genellikle makale, şiir gibi küçük eserlerdir. 1917 Devriminden sonra yazılan tüm Tacikçe eserleri içinde en önemli, geniş çaplı eser olarak Emir Alim Han'ın yönetimi hakkında yazılan tarih eseridir. "Devri hükümran-i Emir Alim Han" adlı eser 1930 yılında Stalinabad (günümüzde Tacikistan'ın başkenti Düşenbe şehri) şehrinde basılmıştır. Yazar eserin yazılış sebebini önsözde şöyle ifade etmektedir:

> *"Tacikistan Devlet neşriyatı çoktan beri Alim Han'ın kişisel hayatı ve yönetim döneminde yaptığı kötü davranışlarını bir kitap halinde neşretmeyi planlamaktaydı. Amaç şu ki bizim sosyal devrimimiz zulüm değirmeninin ağır yükünü halk gerdeninden nasıl uzaklaştırdığını topluma anlatmaktı. Neşriyat bu amaçla çoktan beri delilleri biriktirmişti. Nihayet toplanan materyaller bana teslim edilip toparlamamı ve bir kitap haline getirmemi istedi. Gerçi bu iş benim uzmanlık alanım değilse de Buhara'da yaşadığım, Alim Han'a karşı mücadele ettiğimden teklifi reddetmeyi münasip görmedim. Neticede materyalleri düzenleyip işbu kitap haline getirdim."* [378]

[376] Murtazoyev J., Sohibov X., a.g.e., 172-bet
[377] Murtazoyev J., Sohibov X., a.g.e., 174-bet
[378] Fitrat, *Amir Olimxonning hukmronlik davri*, O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi "Minhoj" Xayriya Nashriyoti, Toshkent, 1991, 5-bet

Tarih ve biraz da hatıra eseri diyebileceğimiz bu kitap 50 kusur sayfa olup Fıtrat'ın sonraki yıllarda yazdığı en büyük Tacikçe eseri olarak kaydedilmiştir. Genel olarak Fıtrat'ın mirası Özbek Türkçesi ile yazılmış ve içerik bakımından bir Özbek aydını olarak kaleme alınmıştır.

Özetle Fıtrat hayatının ilk yıllarında İslamcıydı, İstanbul'daki İslamcıların etkisiyle eserlerini bu yönde yazmıştır. Daha sonra Türkçülük üzerine yoğunlaşmıştır. O gerçek bir Türkçü olmasına rağmen Türkçülük hareketinin üyesi değildi. Onun Türkçülüğe yaklaşımı bireyseldi, ayrıca tüm Türk toplumlarının birleşerek aynı gaye çerçevesinde değil, birbirinde bağımsız bir şekilde gelişmesinin taraftarıdır. Dolayısıyla sonraki yıllarda koyu milliyetçiliğe yönelmiş ve hayatının sonuna kadar görüşünden vazgeçmemiştir. Genel itibariyle yazdığı tüm eserlerini Türk dünyasının uğruna adamıştır.

2.3.3. Siyasi Kişiliği

Bu bölümde Abdurrauf Fıtrat'ın siyasi görüşü, siyasi davası ve hayal ettiği siyasi düzen tartışılacaktır. Üzerinde durulacak hususların başında Fıtrat'ın Emir yönetimine münasebeti gelmektedir. Yazar Emir idaresini nasıl buluyordu, ne gibi reformlar yapılması gerektiğini düşünüyordu, ne gibi önerileri vardı? Şubat 1917 Devrimi sonucunda ortaya çıkan kısa süreli özgür siyasi ortamdan beklentileri nelerdi? Bolşevizm yönetimini nasıl değerlendiriyordu? Yeni kurulmuş Buhara Cumhuriyetinin bakanlarından biri olarak nasıl bir siyaset sergiledi? Siyasi ortamdan tamamen çekilmiş Fıtrat'ın Özbekistan SSC dönemindeki siyasi görüşleri nasıl oldu? Bu gibi sorulara cevap aranacaktır.

Ceditçilik, eğitim reformu ile başlayıp siyasi parti seviyesine kadar ulaşan bir harekettir. Buhara ceditçileri mevcut siyasi otoritenin baskısından dolayı fikirlerini açık bir şekilde ifade edememiştir. Fakat 1909-1914 yıllarında İstanbul'da bulunan Fıtrat, Emir yönetimini açıkça eleştirmekten korkmamıştır. Yalnız yazılarında Emirin kendisi ve ailesini eleştirmeden tüm sözlerini yönetici kesime yönlendirmiştir. Üstelik eserlerinde Emiri "*Ey Buhara milletinin mihriban atası*"[379] gibi güzel sıfatlarla anmıştır. Emiri tamamen karşıt kişi olarak neden güzel iltifatlarda bulunduğunu daha sonraki yazılarından izah etmiştir:

> "*O zamanlarda kitap yazmak bile kafirlikti. Ben o vakit ilk eserimi yazdım. Buhara'nın idare usulü, eğitim usulünü ve birçok resmî kurumları eleştirdim. Bu kitap Buhara'ya*

[379] Fitrat, Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jaded maktablari xususinda qilg'an munozarasi, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 95-bet

> *dağıtılırdı. Onun yayınlayıcıları olan Buhara ceditlerini tehlikeye düşürmemek için emire yönelik bir önsöz yazdım ve bununla güya eleştirilerim kendisine değil, memurlarına ait olduğunu gösterdim...Benim Buhara emirine karşı her zaman mücadele ettiğimi ve mücadele eden kuruluşlara başkanlık yaptığımı bilmeyen yoktur.*"[380]

Fakat genel olarak Fıtrat, dönemin Buhara'sından hiç memnun değildir ve bunu gizlemeden söylemektedir. Feyzullah Hocayev bu doğrultuda şöyle yazmaktadır:

> *"1909 ve 1915 yılları arasında Buhara'daki düzeni sert eleştiren, sayısız eksikleri çekinmeden gösteren ve emirliğin çürümüş usul-i idaresini açık beyan eden birçok kitap çıktı. Bunlar arasında en önde gelen Fıtrat'ın Seyyahi Hindi, şiir mecmuası Sayha, Aile gibi eserlerini ve birkaç piyeslerini, örneğin Begican kitabını eklemek mümkün".*[381]

Fıtrat ilk eserini ne zaman yazmış bilinmemektedir. Fakat kronolojik olarak bakıldığında Fıtrat'ın ilk eseri İstanbul'da *Tearüf-i Müslimin* gazetesinde yayınlanmıştır.[382] 1910 yılında Buhara'nın 9. emiri Abdulahad Han vefat etmiş ve yerine oğlu Sayyid Alim Han emir olarak tahta çıkmıştır. Fakat Alim Han, Fıtrat'a göre yeterince tecrübeli ve eğitimli değildir. Tahta çıkar çıkmaz Nasrullah Pervaneci adında bir kişiyi baş vezir olarak atamıştır. Fıtrat yeni baş vezire mektup yollayarak siyasi isteklerini ve beklentilerini iletmiştir. Mektubun ilk cümlelerinden çok sert tutumla yazıldığı belli olmaktadır:

> "*Muhakkak ki, hiçbir millet hiçbir zaman bizde olduğu gibi yurdu harabe, halkı felaket içinde, ayanları aşağılık, ehli idaresi fesat dolu, zalimlerin kan sömürdüğü, ecnebilerin dalga geçtiği, istikbalinin zor olduğu bir duruma müptela olmamıştır! Bütün memleket ve milleti şu hale düşürdük ki, dünyada en zorlu günlerde yaşayan insanlar bile bizim halimize üzülerek kan ağlamaktadırlar*[383].

Fıtrat, Buhara'nın bu çaresiz durumdan yeni emir ve yeni baş vezir sayesinde kurtarabileceğine umut etmiş, hatta umutları gerçekleşemediğinden üzüntü duyduğunu açık açık söylemiştir: "*Biz sizin göreve tayın edildiğiniz günü kendi hayatımızın mukaddimesi olarak bildik ve işe başladığınız günü milli bayramımız olarak kutladık. Teessüf ki, bugüne*

---

[380] Fitrat, a.g.e., 1996, 248-bet
[381] Xo'jayev Fayzulla, a.g.e., 77-bet
[382] Buharalı Abdurrauf, *Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup*, Teârüf-i Müslimîn, 8 Aralık 1910
[383] Fitrat, Buxoro vaziri Nasrullohbey Parvonachi afandi hazratlarina ochiq maktub, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 226-bet

kadar intizar göz diktiğimize rağmen istikbalimizin saadeti için teşebbüs olacak herhangi bir adımınızı görmedik. [384]

Fıtrat bu görüşlerini sonraki eserlerinde de ifade etmekten geri kalmamıştır. 1911 yılında İstanbul'da yayınladığı *Seyyahi Hindi* eserinde yöneticileri şöyle tasvir etmektedir:

> "*Dehşet saçan bu ümera grubu, mutlu azınlığın da yardımıyla, birbirlerini kovup, hükümranlık atına biner ve bilinçsiz olduklarından dolayı, zavallı bahtsız halkın mal, can, ırz, namus ve şerefini acımadan yerlere sererler. Hiçbir zaman hiç kimsenin ulaşamadığı saygı ve itibara sahip olan bu "iktidarlı" (!) hâkim grup, iki taifeden oluşmaktadır. Bunlar, atalarının hükümranlıkları döneminde, fısk u fücur içinde ve amaçsızca hayata atılırlar; bütün insani faziletlerden, hatta eğitimden bile yoksundurlar. İkincisi attarlar ve bakkallardır. Bunlar dünya nimetlerinden olduğunca yararlanmak isterler. Bunun yanında ilim ve olgunluk sahibi olmayı insani faziletlerden sayarlar. Hepsi birleşerek, çeşitli yollarla yönetimde yüksek makamları ele geçirirler.*"[385]

Fıtrat daha İstanbul'dayken eserleri Buhara'ya kadar ulaşmış, ceditler tarafından büyük ilgiyle takip edilmiştir. Kitapların yarattığı fikri değişimlerden endişe duyan emir yönetimi kitaplara ve onları okuyan kişilere baskı uygulamaya başlamıştır. Yine de ceditçiler Fıtrat'ın eserlerini gizli gizli dağıtmaya gayret etmiştir. İstanbul'dan Buhara'ya döndüğünde Fıtrat artık çok tanınmış bir yazar olmuştur. Buhara'ya döndüğü ilk yıllarda Fıtrat diğer ceditçiler gibi gizli örgütlenmeler içinde hareket etmiştir. Eğitim üzerine daha çok çalışmıştır.

Ceditçilik hareketi 1915 yılından itibaren kültürden siyasete yönelmiştir. Buhara ceditleri, özellikle Fıtrat, eserlerinde sadece sosyal hayatı değil, Buhara'daki hukuku, ticareti ve yönetimi de eleştirmeye başlamıştır. Eleştirilerine cevaben emir yönetimi belli oranda reform yapacağına, emirin bu yönde yeni kararlar alacağına inanmıştır. Fıtrat, İslam aleminin eser yazma geleneğine sadık kalarak eserlerinin önsöz kısmında Emir'e hoş dilekler bildirmektedir. Örneğin, 1916 yılında Bakü'de basılan Aile (Vezife-i Hanedari) eserinin önsöz kısmında "*Allah Teâlâ emir-i ali Sayyid Mir Alim Han'ın izzet ve ikbalini, adli ve tevfikini ziyade etsin, çünkü risale o zatın döneminde yazıldı. Allah Teâlâ Buhara ahalisini o zatın merhametleri ve adaletleri sayesinde bahtiyar etsin*"[386] gibi cümleleri yazmaktadır.

---

[384] Fitrat, a.g.e, 2003, 226-227-betlar

[385] Fitrat, Hind Seyyahının Kıssası, Hazirlayan: Seyfettin Erşahin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.94-95

[386] Fitrat, Oila Yoki Oila Boshqarish Tartiblari, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 4-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2006, 216-bet

Türkistan'daki ceditçilik hareketleri 1917'de Rus Şubat Devriminden sonra tam manada büyük gelişme göstermiştir. Türkistanlı aydınlar bu devrimden Çar Rusya'sının sömürge idaresinin sona ermesini ve daha önce Gasprinski ve İbrahim'lerin düşündüğü gibi Müslümanlar tarafından muhtariyet idaresine yol açılmasını ümit etmiştir.[387] Gerçekten bu devrim, Türkistanlı Müslümanlara o zamana kadar hiç görülmemiş bir siyasi özgürlük sağladığından çok sayıda Müslüman gazete ve dergiler yeniden çıkmaya başladığı gibi başta Şura-i İslamiye ve Türk Adem-i Merkeziyet (Federalist) Partisi gibi siyasi örgütlenme işleri de ilerlemeye başlamıştır.[388]

Buhara ceditçileri bu fırsatı değerlendirmeye kalkmıştır. Fakat Rusya'dakinden farklı olarak emiri tamamen ortadan kaldırmak değil, anayasal monarşi tarzı bir yönetim uygulamak istemiştir. Çok geçmeden, 8 Nisan 1917'de Buhara'da yaşanan olay sonrasında söz konusu umut kıvılcımı siyasi aleve dönüşmüştür. Fıtrat, Semerkant'ta Hürriyet gazetesi baş yazarlığına gelmiş ve gazete yazılarıyla Emire karşı teşvikte bulunmuştur. Artık emire karşı sert bir mücadeleye girmiştir. 1918 yılında Hürriyet'e yazdığı *Buhara'nın Hali* yazısında o dönemdeki tutumunu açık bir şekilde beyan etmektedir:

> "*İyi sözler ile, tevazeler ile, yalvarışlar ile Buhara hükümetini doğru yola götürmek imkânsız... Korkmayın, çekinmeyin bu günlerde daha keskin hareket etmek gerek: Rusya harabelerinden çıkmış Kafkas, Türkmen, Tatar, Türkistan'ın muhtar hükümetleri Buhara Gençleri'ne her yönde yardım edecekler. Adalet, hürriyet ve meşveret ile idare edilmekte olan bu muhtariyetli İslam ülkelerinin yanında Buhara'daki zulüm himayecilerinin yıkılacağı kesindir.*"[389]

Yine aynı makalesinde Buhara'daki vergi sisteminden şikâyet etmiştir. Buhara vergi toplayıcıları, çiftçilere "hasbar" ve "hirman" diye adlandırılan iki türlü vergi uyguladıklarını beyan etmiştir. İki durumda da vergi memuru hasadı tahminlere dayanarak hesaplamış ve belli kısmını vergi olarak götürülmüştür. Dolayısıyla her iki durumda da zalimliğin ve haksızlığın çok kez yaşandığını ifade etmiştir.[390]

---

[387] Komatsu Hisao, Üç Cedidci ve Değişen Dünya, *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Uzned, İkinci Baskı, Haarlem, 2018, s.316

[388] Bu parti için bak. "The Program of the Turkic Federalist Party in Turkestan (1917)", in H.B. Paksoy, ed. Central Asia Reader:The Rediscovery of History, M.E. Sharpe, Armonk-London, 1994, ss. 117-126.

[389] Fitrat, Buxoroning Holi, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 200-bet

[390] Fitrat, Buxoroda İnqilob, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 207-bet

Fıtrat, Buhara'nın durumundan hiçbir zaman memnun olmamıştır. Ceditlerin bu durumu değiştireceğine inanmış ve bu yolda kendini hiç esirgememiştir. Kadimciler'in ceditlere karşı çıkışlarına cevap olarak ceditlerin hedeflerini tekrar beyan etmekten hiç yorulmamıştır.

> "*Buhara'nın ticaret, ahlak ve ilim, sanayi ve hüner, hayat bakamından tamamen geride kaldığını "ilan" yazanlar* (burada kadimcilerin ceditleri kafir ilan ederek, yazılar astıklarına ima edilmektedir) *bilmeseler de diğerler bilir. Ticaret meydanında, tahsil medreselerinde, ahlak terbiyesinde kendi işinin kurallarını ve ziynetini bir Yahudi kadar bilen bilgili kişimiz yok. Dünyanın telefon, telgraf ve demir yollar gibi fen mucizelerini görüp de sırlarını öğrenmeye çalışan adamımız yok. Hatta medreselerimizden çıkıp bir cemaatin kafirliğini ilan edenlerimiz de doğru yazmayı bilmezler. Bu halden razı olan bir tek müslüman bile olmasa gerek. Bu tür içtimaı hastalıklarımıza şifa arayanlar "ceditlerdir"*.[391]

Buhara ceditler otoriteye sahip ulemayı ile mücadele içindeydiler. Ulema, geleneğe bağlı olmayan her türlü eğitimi kafirlik olarak değerlendiriyorlardı ki, Fıtrat neredeyse her eserinde usulü cedit hiçbir zaman İslam'a karşı olmayacağını ispatlamaya çalışmaktadır. Din dünya ilimleriyle birlikte uzlaşmasını istemektedir.

O zamanlarda Fıtrat'ın eserlerinde tarihi kahraman Timur kimliğinin sık sık ortaya çıkması rastlantı değildir. Türkistan Müslümanlarına birlik çağrısında bulunurken, Timur birlik için en uygun simge olarak görülmektedir. Diğer bir engel ise 1916 yılı ayaklanmasında görüldüğü gibi sömürgeci olan Ruslar ile Müslümanlar arasındaki güvensizlik ve düşmanlıkla dolu ilişkiler bulunmaktadır. Rusya Ekim Devrimi'nden hemen sonra 27 Kasım 1917'de ilan edilen Türkistan özerkliğini coşkuyla karşılayan Fıtrat, "Türkistan'da Ruslar" adlı makalesinde kısaca şöyle yazmaktadır:[392]

> *Bizim Türkistan, Abbasilerin çöküşünden sonra büyük İslam medeniyetini kuran Türklerin beşiği olup, Timur ve Uluğbek zamanlarındaki Semerkant; Plato zamanındaki Atina, İmparatorluk devrindeki Rum ve Abbasiler zamanındaki Bağdat gibi zenginlik ve abadlık görmüştür. Ancak olgunlaşan medeniyet zamanla medeni hastalıklara uğramış ve Türkistan ülkesi çöküş ve parçalanma devrine girmiştir. Rusların Türkistan istilası işte bu devre rastlamıştır. Ondan sonra Türkistanlı Türklerin medeni Ruslar aracılığıyla Rus ve Avrupa medeniyetinden faydalanmaları gerekirdi. Ancak bize rehberlik edebilecek olan Rus aydınları Çar hükumeti tarafından bastırıldığından bize tesir edemediler. Bizim gördüğümüz Ruslar yalnız milliyetçiler, kapitalistler, ruhaniler ve onların koruyucusu olan hükümetti. Onlardan hiçbir yardım beklenemezdi ve onların 50 yıllık idaresi altında Türkistanlıların iktisadi ve medeni*

[391] Fitrat, Johilona Taassubg'a Misol, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 210-bet
[392] Komatsu Hisao, a.g.e., 2018, s.316

> *gelişmelerine mâni olunduğu gibi açık fikirli Tatar kardeşlerimizin eğitim işleri de yasaklanmıştır. Bu arada Türkistan halkı, her konuda Ruslar ve Ermenilerin aşağısına konulup, Buhara ve Hive devletlerinin egemenliği tanılmaz olmuştur. Ne var ki, bugün Türkistan kendi muhtariyetini ilan etti. Hokand'da toplanan Türkistan Müslümanları 4. kurultayı, federasyon esasında kurulan Rusya cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde, Türkistan muhtariyetini ilan ederken onunla beraber Türkistan'da azınlık teşkil eden milletlerin hukuklarının her cihetten korunmasına dair karar alındı. Ama nedeni bilinmez ki, şimdi işbaşında bulunan adaletçi Bolşevikler bunu Kabul etmiyor!*[393]

Fıtrat, Türkistan Özerkliği'ne Semerkant'tan seçilmiş vekil olsa da özerkliğin merkezi Kokan'a gitmemiştir. Kendisinin dediği gibi "*Muhtariyetin hiçbir işinde iştirak etmemiştir*".[394] Lakin Türkistan Muhtariyeti'nin kurulmasından oldukça mutludur. Günümüz araştırmacıları arasında çok bilinen "Muhtariyet"[395] adlı makalesinde muhtariyetin ilan edildiği 27 Kasım gününü "Milli Kadir Gecesi" olarak nitelendirmektedir: *"Elli yıldan beri ezildik, tahrip edildik, kolumuz bağlandı, dilimiz kesildi, ağzımız kapatıldı, yerimiz basıldı, malimiz çalındı, şerefimiz susturuldu, namusumuz gasp edildi, hukukumuz taciz edildi, insanlığımız ayaklar altına alında, üslü durduk, sabrettik. Zora dayalı her emire boyun sunduk, tüm varlığımızı elden çıkardık. Yalnız bir fikri vermedik, gizledik, göğüslerimizde sakladık: Türkistan Muhtariyeti!"*

Özerkliği büyük heyecanla karşıladığı halde gerçekçi olmayı da ihmal etmemiştir. Özerkliği korumak için uyarılarda bulunmuştur: "*Lakin şu da var ki, bir milletin muhtariyeti yalnız bir toplantının ilanıyla tamamlanmaz. Muhtariyeti kazanmak ve korumak lazım. Toplantı kendi işini yaptı. Geri kalanı tüm milletin vazifesidir. Muhtariyeti korumak için güç lazım. Muhtariyeti idare etmek için para lazım. Bunları millet hazır kılsın*!"[396]

Fıtrat, 1918 yılında Kolesov olayında da siyasi kimliğini açıkça göstermiş, Buhara emirine ültimatom metnini kendisi yazmıştır. Metinde Emir bünyesinde seçilmiş bir hükümet bulundurması istenmiştir. Başarısız sonuçlanan olaydan sonra Fıtrat siyasi faaliyetlerden uzak durmuş ise de genel olarak siyasi tutumundan vazgeçmemiştir.

Fıtrat Şubat 1917 Devrimi'ni sevinçle karşılamış, devrimin Türkistan'a özgürlük vereceğine inanmıştır. Rusya'da Bolşevikler ve Menşevikler arasında süren iktidar mücadelesine

---

[393] Fitrat, "Turkiston'da Ruslar" (Hurriyat, 1918, No. 63-64), Nashrga tayyorlovchi: Hamidulla Boltaboyev, *Sharq Yulduzi*, 1992, No. 4, ss. 183-184.
[394] Fitrat, a.g.e., 1996, 250-bet
[395] Fitrat, Muxtoriyat, *Hurriyat* gazetesi, 5 Dekabr 1917
[396] Fitrat, Muxtoriyat, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 199-bet.

yönelik belli bir tutum geliştirmiştir ki bunu okuyucularına önermekten çekinmemştir: *"Hürriyetçi iki parti arasında olan savaşa katılmak, birini taraf tutarak diğerine yüz çevirmek tedbirsizliktir. Bunlara bizim diyeceğimiz şu olmalı ki: biz Müslümanlar hiçbirinize nefret beslemiyoruz. Bizim milli vatani haklarımızı gasp etmek fikrine kapılmadıkça hiçbirinize düşman olmayacağız!"*[397] Fakat Ekim 1917 Devrimi'nden sonra Bolşevikler iktidara gelince umutlarını yitirmiştir. Bolşevik Rusların verdiği vaatler boş olduğunu anlamıştır.

Şubat ve Ekim Devrimleri Türkistan'ın milli bağımsızlığına ilişkin hiçbir sonuç getirmemiştir. Bu yöndeki denemeler (örneğin, Türkistan Muhtariyeti) acımasızca saldırıya uğramıştır. Sonuç olarak ilk olarak Türkistan'ın yerli halkına kendi kaderini kendi belirleme imkânı verilmedi. İkincisi, iktidar Türkistanlıların eline geçmemiştir. Yönetim Çar sömürgesinden Sovyet sömürgesine geçmiştir. En kötüsü, bunların hepsi yerli halk, emekçi ve çiftçiler adıyla yapılmıştır. Eşitlik, özgürlük, mutluluk hakkında propagandalar yapılmaya başlanmıştır. Ekim adeta bir sınır olarak belirlenerek, tarih ikiye bölünmüştür. Devrim öncesi karanlık, sonrası aydınlık gibi gösterilmiştir.[398]

Yine Fıtrat, dünyanın siyasi durumunu göz önünde bulundurarak bazı siyasi öneri ve öngörülerde bulunuyordu. 1919'de yayınladığı Şark Siyaseti adlı risalesinde İslam Dünyası sömürgeci güçlere karşı Sovyetler ile beraber olması gerektiğini belirtmektedir. Doğuda zengin sınıf, büyük arazi sahipleri çok olmadığı için Fıtrat "*Şark uyanınca, sosyalizm esaslarından yüz çevirmez. Doğrusunu söylersek, Rusya hükümeti Şark ile anlaşmak ve ittifak yapmaya mecburdur*"[399] diye düşünmektedir.

Fıtrat'a göre mevcut şartlarda Rusya İslam dünyası ile birleşmeye "mecbur", İslam dünyasına da Rusya ile birleşmek "vacip"tir. Zira alıntılardan da anlaşılacağı gibi Türkistanlıların siyasi ve kültürel varlıklarını devam ettirmeleri yanında "din", Kâbe ve Kur'an'ın geleceği de bu ittifaka bağlıdır. Görüleceği gibi, Fıtrat burada Bolşeviklerle beraber olma ve onları desteklemede fikri veya ideolojik bir yakınlıktan çok siyasi bir zorunluluktan hareket etmektedir.[400] Yapışmagan Gacaklar makalesinde de bunu bir kez

[397] Fitrat, "Siyosiy hollar", *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 198-bet
[398] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 101-bet
[399] Fitrat, Sharq siyosati, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 225-bet
[400] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 1999, s.117

daha hatırlamaktadır: "*Kolesov mağlubiyetinden sonra Semerkant'ta duramadım, Taşkent'e gittim. Orada Bolşevikler tarafından çıkarılan İştirakiyun gazetesine hizmet ettim. Taşkent'teyken Şark Siyaseti adlı bir kitap yazıp, tüm Şark milliyetçilerini Şura hükümeti ile ittifak etmeye çağırdım*."[401]

Günümüzde birçok araştırmacı Fıtrat'ın Komünist parti üyesi olduğunu yazmaktadır. Fakat, Fıtrat birçok yerde onlara yakın olup hizmet ettiğini ifade ettiyse de hiçbir zaman Komünist olduğunu, Parti üyeliğini kabul ettiğini söylememiştir. Ayrıca parti üyeliğine dair bir delil de bulunmamaktadır. 1937'de hapishane tutanağından da parti üyeliği kısmında "Yok" yazmaktadır. [402]

Fıtrat, 1920'de Buhara Emirliği'nin yıkılmasına katılmamış ise de hükümet işlerine sonradan dahil olmuştur. Hayal ettiği bir devlet uğruna çalışmaya başlamıştır. "Bolşevik belası" olarak değerlendirdiği Sovyet siyaseti taraftarı olmasa da milletin refahı uğruna Sovyetlerden yana hizmet etmiştir. Buhara bir Sovyet ülkesi olsa da belli oranda özgür olacağına inanmıştır. 1921'de Halk Maarif Naziri, 1922'de Diş İşleri Naziri, Cumhuriyet İcra Komitesi Başkan Yardımcısı gibi yüksek görevlerde çalışmıştır. Ülkenin geleceği için yatırım yapmak adına 70'den fazla Türkistanlı genci öğrenci olarak Almanya'ya göndermiştir. Halk mirasını kaydetmek ve araştırmak adına Buhara'da Tarih ve Arkeoloji Cemiyeti, Şark Müzik Okulu gibi projeleri hayata geçirmiştir.[403] Genç Buharalılar'daki güçlü Türkçülüğün kaçınılmaz sonucu olarak Mart 1921'de Türkçe, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak ilan edilmiştir.[404] Zira Fıtrat, Buhara hükümetinin en milliyetçi üyesidir. Fakat milliyetçi görüşü, özgürlükçü düşüncülerinden ötürü siyasi faaliyeti uzun sürmemiştir. 1923 yılında tüm görevlerinden uzaklaştırılarak Moskova'ya gönderilmiştir.

Fıtrat gerek Moskova döneminde gerek geri döndüğü dönemde hiçbir zaman Sovyet'ten yana olmadı, hiçbir yazısında "Yaşasın Sovyet devleti" diye yazmamıştır. Aynı zamanda açık eleştiride de bulunmamıştır. İlmi faaliyetlerine devam etmiştir. Bu rağmen Sovyetler rahat bırakmamış, 1938 yılında idam edilmiştir.

---

[401] Fitrat, a.g.e., 1996, 250-bet
[402] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 149-bet
[403] Khalid Adeeb, a.g.e., 2015, p.261
[404] Komatsu Hisao, a.g.e., 1993, s.41

2.3.4. İlmi Kişiliği

Bu bölümde Abdurrauf Fıtrat'ın ilmi kişiliği inceleyecektir. Fıtrat edebiyat, dil, tarih, müzik gibi birçok alanda araştırmalar yapmış, bilimsel makaleler yayınlamıştır. Özellikle söylemek gerekir ki, Fıtrat eserleri üzerine yapılan çoğu araştırmalar onun ilmi kişiliği üzerinedir. Ceditçi kişiliği siyasetle karşı karşıya kaldığı için araştırmacılar onun ilmi eserlerini incelemeyi daha çok tercih etmiştir. Ayrıca yazarın ilmi eserleri kendisinin son dönemlerinde yani olgunluk dönemlerinde yazılmış ve oldukça geniş kapsamlıdır.

Fıtrat'ın ilk yazıları 24-25 yaşlarında yayınlanmaya başlamıştır. İlk yazıları Farsçaydı ve çoğu zaman yorum makale ve şiir şeklinde olmuştur. Özbekçe yazılarını da 1915 yılından itibaren yayınlamaya başlamış ve onlar da yine yorum makale şeklinde olmuştur. Makaleleri ve ders kitaplarının bilimsel yönü mevcut ise de tam ilmi eserler olarak görmek güçtür. Örneğin, Aile, Oku, Rehber-i Necat, İnsaniyet hakkında Nevai'nin fikri vs. kitaplarında telif Kuran, Hadis ve birçok yazılı eserlere atıf yapmış, belli konular hakkında bilgileri kıyaslayarak kendi görüşlerini kanıtlamıştır.

Fıtrat'ın ilmi kişiliği Moskova döneminde başlamıştır. Komatsu'ya göre 1923'de Buhara Cumhuriyeti'nde önemli bir görevden kovulduktan sonra Fıtrat kendini Orta Asya Edebiyatı ve Tarihi üzerine çalışmaya adamıştır.[405] 1923'ten sonra yani 37 yaşlarından itibaren bilimsel çalışmalara başlamıştır. Fıtrat'ın ilmi eserleri olarak şunları sayabiliriz: *Bedil(Bir mecliste)* (1923), *Sarf. Özbek Dilinin Kaideleri Doğrultusunda Bir Tecrübe. Birinci Kitap (*1924), *Sarfi Zebani Taciki (*1925*), Navh. Özbek Dili Kaideleri Doğrultusunda Bir Tecrübe. İkinci Kitap (*1925*), Şaşmakam (*1925), *Mukaddimat-ul Edeb (*1925), *Nevai'nin Farsi Şairliği Hem Onun Bir Farsi Divanı Doğrultusunda (*1925), *Edebiyat Kaideleri (*1926), *Özbekçe Dil Sabaklığı(Ders Kitabı) (*1926*), En eski Türki Edebiyat Numuneleri (*1927), *Özbek Klasik Müsikisi ve Onun Tarihi (*1927*), Sanatın Menşei (*1927), *Kutadgu Bilig (*1927), *Ahmet Yessevi (*1927), *Özbek Edebiyatı Numuneleri* (1928), *Özbek Edebiyatına Ait Kıraat Kitabı* (1928), *Yessevi Mektebi Şairleri Doğrultusunda İnceleme (*1928), *Hibetu'l-Helayik* (1928), *Özbek Şairi Turdi* (1928), *Tarihi Edebiyatı İran* (1928), *Seyfi İsferengi* (1928), *Der Girdi Elifbai Taze* (1928), *Der Girdi Elifbai Nev (*1928), *Şarkta Şatranç* (1928), *Fars Şairi Ömer Hayyam* (1929), *Ömer Hayyam* (1929), *Çağatay Edebiyatı* (1929), *Edebi Miras ve*

[405] Komatsu Hisao, 20.Yüzyıl Başlarında Orta Asyada Türkçülük ve Devrim Hareketleri, Turhan Kitabevi, Ankara, 1993, s.51

Çağatay Edebiyatı (1929), *16.asırdan sonra Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış (*1929), *Muhammed Salih* (1929), *İssledovaniye o staroy tyurkskoy literature (Eski Türk Edebiyatı Üzerine İnceleme)* (1930), *Kaidaho-i Zebani Taciki* (1930), *Ferhat ve Şirin Destanı Doğrultusunda* (1930), *Meşrep* (1930), *Acayip Ortalık* (1933), *Tri dokumenta po agrarnomu voprosu v Srendey Azii* (Orta Asya Tarımına Ait Üç Belge) (1933), *Masaller ve Hakikatler* (1934), *Firdevsi. Zaman-i ve Muhiti O* (1934), *Ebulkasim Ferdevsi (*1934), *Aruz* (1936) ve diğerleri.

Sarf. Özbek Dili Kaideleri Doğrultusunda Bir Tecrübe. Birinci Kitap (1923), *Navh. Özbek Dili Kaideleri Doğrultusunda Bir Tecrübe. İkinci Kitap* (1925), *Sarf-i Zebani Taciki* (1925) gibi kitapları Fıtrat'ı tam bir araştırmacı, alim olarak ortaya çıkartmıştır. 1925 yılından sonra yazılan ve neşredilen eserlerinin büyük çoğunluğu bilimsel niteliktedir.

Bir başka deyişle Fıtrat, Buhara Cumhuriyeti'ndeki görevinden uzaklaştırıldıktan sonra kendini tamamen bilime adamıştır. Siyasetten akademik hayata geçiş süreci işte 1923 yılından sonra yaşanmıştır. Moskova'da ders vermekle beraber dil ve edebiyat, sanat üzerine araştırmalarını sürdürmüştür.

Günümüz araştırmacılarına göre Fıtrat, Çağdaş Özbek Edebiyatçılığının atası sayılmaktadır. Fıtrat, klasik edebiyatta birçok kişi hakkında el yazısı kaynaklara dayanarak ilk bilimsel makaleler yazan araştırmacı olmuştur. [406] Bedil, Yessevi, Turdi, Meşrep hakkında ilk makaleleri yayınlanmış ve "Özbek Edebiyatından Numuneler" adlı kitap hazırlamıştır. Kitap 1927 yılında Moskova'da neşredildi ve Özbek edebiyatı hakkında sistemli bir şekilde hazırlanan antoloji olmuştur.

Fıtrat, Buhara Ceditçiliğinin liderlerinden biridir. Cedit okullarında ders kitabına karşı büyük ihtiyaç olması, Fıtrat'ın bilimsel çalışmalara başlamasına yol açmıştır. 1918 yılında kurduğu "Çağatay Gurungi" edebi topluluğu Fıtrat'ı ilmi araştırmalara hazırlamıştır. Çağatay gurungi çalışmaları sırasında edebiyat ve dil üzerine birkaç inceleme yayınlamıştır. Örneğin, 1919 yılında "Dilimiz (Tilimiz)", "Şiir ve Şairlik (She'r ve shoirliq)" ve "Zahhaki Maran Münasebeti ile (Zahhoki Moron munosabati ila) gibi makaleleri dönemin bilimsel araştırmaları olarak gösterilebilir. Fakat makaleler kapsam bakımından tam bir bilimsel

[406] Cho'lpon Va Fitrat Adabiy Merosini O'rganish Bo'yicha Tuzilgan Komissiya Xulosaları, *O'zbek Tili va Adabiyoti* jurnali, 1988, S.2

araştırma olarak değerlendirilemez. Bilimsel çalışmalar için bir hazırlık aşaması olarak değerlendirilmektedir. Fıtrat'ın ciddi araştırmaları yukarıda dediğimiz gibi 1923 yılından sonra Moskova döneminde yazılmıştır.

1923 yılında Fıtrat, *Sarf. Özbek Dili Kuralları Doğrultusunda Bir Tecrübe. Birinci Kitap* adlı eserini yayınlamıştır. Tazarın kendisi kitabını "ders kitabı değil, mütalaa kitabıdır[407]" diye belirtmişse de Özbekistan Devlet Neşriyatı tarafından basılan eser, ders kitabı olarak hizmet etmiştir. Ardından 1925, 1926, 1927, 1930 yıllarında tekrar basılmış ve ülke genelinde okullarda kullanılmıştır.

Eserin önsöz kısmında yazar kitabın amacını açıklamakta, ayrıca tüm Türk Dünyasının ortak dilini oluşturma yönündeki hayaller ve çabalar boşa gittiğini ve artık Özbek dilinin kendine özgü bir kurallarını oluşturmak gerektiğini yazmaktadır. Böylelikle Türkçülükteki tutumunu da bu kitap ile bir kez daha ifade etmektedir. Daha önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi Fıtrat Türkçüydü fakat Türk toplumlarının her biri bağımsız bir şekilde gelişmesi gerektiğini savunmuştur:

> "*Miladi 19.yüzyılın sonunda bizde yenileşme (teceddüt) fikri uyandı. Yeni mektepler açmak, yeni kitaplar yazmak, gazeteler, alfabeler çıkartmak istedik: açtık, yazdık, fakat henüz dil, imla meselelerine açık belirtilmiş bir yol verememiştik. Tüm Türk Dünyası için "yegâne dil" kabul etme hayalleriyle meşgul olduk. Dilimizi buna doğru yürütmek için faydasızca uğraştık. Bu hayallerin gerçekleşmediğini öğrenince kendi dilimizi, kendi imlamızı anlamaya başladık."*[408]

Fıtrat'a göre Özbek Halkı kendi dilini ve edebiyatını yaratmalıdır. Belli başlı kurallarına sahip olmalı ve kuralları oluşturmak için milli edebi miras araştırılmalıdır. Ayrıca dil kuralları köy halkı ağzından baz alınarak oluşturulmalıdır. Fıtrat'a göre şehir dili Farsça ve Arapçanın etkisiyle çok bozuk bir hale gelmiştir. "*Bunların hepsini (yani yazılı kaynakları) araştıralım, birbirine kıyaslayalım, geliştirip net sonuçları alalım. İşte böyle silahlanarak bu yola koyulursak alınan sonuçlar bilimsel olacak. Kimse hiçbir itiraz edemez*."[409] Ayrıca Fıtrat, bu eserin Özbek dili hakkında son nokta olmadığını, sadece bir başlangıç olduğunu ve bu konuda daha çok araştırmalar yapılması gerektiğini belirtmektedir. Gerçekten bu tür

[407] Fitrat Abdurauf, O'zbek Tili Qoidalari To'g'risida Bir Tajriba. Birinchi kitob: Sarf. *Tanlangan Asarlar*. 4-jild. "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2006, 142-bet
[408] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2006, 140-bet
[409] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2006, 142-bet

eserleriyle Fıtrat, Özbek dili ve edebiyatı çalışmalarında bir başlangıç olmuş ve günümüz araştırmacıları da bunu sık sık dile getirmektedir

Fıtrat'ın Türk dilinin geçirdiği maceralar konusundaki fikirlerini ve dile verdiği önemi gösteren "Dilimiz" adlı makalesi 12 Temmuz 1919'da İştirakiyun gazetesinin 132. sayısında çıkmıştır. Bu makalede; "*Dünyanın en zengin, en bahtsız dili hangi dildir, biliyor musunuz? Türkçe! Şairlik yapmak istiyor değilim. Sözün doğrusu budur! Dünyanın en zengin dili Türkçedir, en bahtsız dili yine Türkçedir. Zenginlerin bahtsızlığı Sovyet Hükümeti zamanında oldu, ondan önce bahtlı idiler, diyenler dilimizin halini bilmeden konuşurlar*." diyen yazar makalenin devamında, bir dilin zenginliğini ispatlayıcı şartları sıralayıp, Türkçenin hem kelime hazinesi yönünden, hem yeni kelime türetme yolları bakımından mükemmelliğine rağmen; "*İbn-i Sina, Farabi, Cevheri, Celaleddin Rumi, Nizami'yi, Türk oldukları ve dünya çapında tanıdıkları halde eserlerini Türkçe yazmadıkları için Fars zannedilmektedirler*" diyerek tenkit etmekte; Türkçe'nin yerine neden Arapça ve özellikte Farsçanın tercih edildiğini sormaktadır. Ayrıca Fıtrat, Özbek Türkçesinin grameri üzerinde çalışan ilk kişilerdendir. "Sarf ve Nahiv" adlı eserleri yirminci yıllardaki Özbek dilciliğinin eşsiz örneklerindendir. O, 1921 yılında yapılan Dil ve İmla Kurultayı'ndaki konuşmasında, Şark tarihi, edebiyatı ve dilinin zenginliği ve güzelliği üzerinde durmuştur. Ayrıca Türk dilinin niçin Arap ve Fars dillerinin gölgesi altında kaldığını da izah etmiştir.[410]

1925 yılında yukarıdaki kitabın devamı olarak "Nahiv. Özbek Dili Kuralları Doğrultusunda Bir Tecrübe. İkinci Kitap" yayınlanmıştır. Bu da Taşkent'te Özbekistan Devlet Neşriyatı tarafından basılmış ve 1926, 1927, 1930 yıllarında tekrar baskıya çıkmıştır. Bu kitabında Fıtrat, Özbek dilinde terimler, kelimeler kullanımı, noktalama işaretleri gibi konular hakkında sistemli bilgi vermiştir. Ayrıca bu kitabının da bir tecrübe olduğunu, itirazlara açık olduğunu belirtmiştir. "*Ben bu tecrübemi yazarken de Taşkent'te dil muallimliğiyle meşhur olan arkadaşlarım ile anlaşmaya çalıştım. Yine de "onların fikirlerine uymayan yerler" yoktur diye dava kılmam, belki vardır, belki de çoktur da biz yine tecrübelerimize devam edeceğiz, yine çalışacağız*."[411] Bu iki eseriyle Fıtrat, Özbek Dili Grameri'ni sistemli bir şekilde oturtmuştur. Daha sonra dil araştırmacılığı çok gelişmiş ve Özbek edebi dili de

[410] Açık Fatma, *Özbek Edebiyatı*, Ayp Yayınevi, Ankara, 2007, s.83-84
[411] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2006, 176-bet

değişmiştir. Ama yüzyıl önce Fıtrat'ın yaptığı çalışmalar günümüz Özbekçesi gramerinin temeli olarak hala hizmet etmektedir.

Fıtrat devrim yıllarında milletin eski kültürünü (musikisini, şiirini, edebiyatını, el yazma eserlerini ve benzeri) solcu devrimcilerden korumaya çalışmıştır. O dönemde klasik kültür ve sanata karşı devrimcilik tutumu mevcuttu. Fıtrat bu süreçte kültürü korumakla yetinmeyip, yeni kültürün oluşumunda kullanılmasını istemiştir. Yayınladığı bilimsel makaleler ile Doğunun şair ve yazarlarını örneğin, Ahmet Yesevi, Meşrep, Ömer Hayyam, Bedil vs. aydınları tanıtmaya çalışmıştır.[412] Fakat bu makaleleri için defalarca uyarılmıştır. 30'lu yıllara gelindiğinde Çolpan, Fıtrat'ı, kötülemek ve küçümsemek "iyi terbiye görmüş" insanlar için gelenek haline gelmiştir.

Fıtrat, Ahmet Yesevi mirasını araştırmaya çalışmıştır. Yesevi'den sonraki edebi geleneği ve geleneğin üyeleri hakkında makaleler yazmıştır. Ahmet Yesevi araştırmalarında Fuat Köprülüzade'nin eseri önemli bir kaynak olduğunu, Yesevi araştırmalarında bulunan her uzmanın Köprülüzade'nin "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" eserini okuması gerektiğini vurgulamıştır: "*Bunların sonuncusunu (Yesevi'den bahsediliyor) geniş bir şekilde izah vermek için Osmanlı alimi Köprülüzade kendisinin "Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar" adlı kitabını yayınladı, ki edebiyatımızın tarihi ile ilgilenen kişilere mütalaası (okunması) lazımdır*." [413]

Fıtrat araştırmalarında klasik dönem edebiyatını tasavvuf geleneklerinden yola çıkarak incelemiştir. Yeseviyye, Nakşibendiyye, Kalenderiyye gibi tasavvuf tarikatları ve silsileleri ve üyeleri sistemli bir şekilde araştırılmıştır. Özbek edebiyatı çalışmaları için önemli sonuçlar ortaya koymuştur. Özellikle Yeseviyye tarikatı, Yeseviyye ekolü şairlerinin mirasına daha çok dikkat etmiştir. Ahmet Yesevi makalesinde alimin sadece tarikatla ilgili değil, tüm tasavvufla ilgili görüşleri ortaya çıkarmıştır.[414]

Dönemin eleştirmenlerine göre Fıtrat makalede Yesevi'yi idealleştirmek, hatalarını görmemek veya gizlemek, fakirler edebiyatının kurucusu yani yeni Sovyet edebiyatının

---

[412] Djumayev Aleksandr, *Fitrat Afandi*, (Rusça), https://greylib.align.ru/1128/aleksandr-dzhumaev-fitrat-afandi.html (Erişim tarihi: 18.11.2020).
[413] Fitrat, Ahmad Yassaviy, *Maorif va O'qitg'uchi* jurnali, 1927, S.6-7-8
[414] Jo`Raqulov Uzoq, *Fitratning Tadqiqotchilik Mahorati*, Filologiya Fanlari Nomzodligi Uchun Dissertatsiya, Toshkent, 1998, 140-bet

kurucusu olarak göstermek ile suçlanmıştır. Böylelikle proleter edebiyatının kalkınmasına engel olmaya çalışmakla eleştirilmiştir. Fıtrat, Yesevi'nin şahsını da eserlerini de çok hakimdir ve bilimsel açıdan doğru analiz etmiştir. Onun eksiklerini de apaçık göstermiştir. Sadece bu makale veya sadece edebiyat üzerinde yapılan araştırmaları değil, Fıtrat'ın kültür, özellikle Şark müziği tarihine ait yazıları da bilimsel açıdan büyük değere sahiptir ve Doğu araştırmacıları çevresinde büyük önem arz etmiştir. Dolayısıyla Leningrad (Sankt-Petersburg) Üniversitesi Merkezi Asya alimleri arasından ilk olarak Fıtrat'a profesörlük unvanı vermiştir. Günümüz araştırmacıları Ahmet Yesevi şiirlerini yeniden araştırmaya, değerlendirmeye çalışmıştır. Halbuki Fıtrat Yesevi eserlerini daha 1926 yılında 12. yüzyılda yaşayıp eserler yazan şairi baştan sona bilimsel analiz etmiştir.[415]

Fıtrat edebiyat çalışmalarıyla Özbek edebiyatı araştırmacılığının birçok alanında yol gösterici olmuştur. Özellikle Türkistan halklarının zengin ve tarihi kültürel mirasını her bakımdan ve derinlemesine araştırmayı başlatmıştır. Yüzyıllarca yan yana yaşayan Özbek-Tacik halklarının müşterekliğini öne çıkarmıştır. Özbek edebiyatının ise menşeini, kaynaklarını ortaya koymuştur. Edebi ekoller ve mensuplarını öğrenmiştir. Zamanında meşhur olup, sonradan unutulan birçok aydının mirasını keşfetmiş ve araştırmıştır. Örneğin, Namangan'da Muhammed Lalereş kütüphanesinden "Kutadgu Bilig" eserinin en eski el yazısını bulmuş ve kamuoyuna sunmuştur.[416] Ayrıca Ali Şir Nevai eseri olan Külliyat'ın Nevai hayattayken yazılan nüshasını bulmuş ve devlet arşivine armağan etmiştir.[417]

Fıtrat araştırmalarında çağdaş bilim adamlarının görüşlerini de inceliyor. Osmanlı alimleri Muhammed Fuat Köprülüzade, Necip Asım; Avrupa bilim adamlarından Vamberi, Tomsen, Radlov, Samoyloviç gibilerin eserlerine atıf yapar ve gerektiğinde itirazlarını da belirtirdi.

1926 yılında yazdığı *"Nevai'nin Farsi Şairliği ve Farsi Divanı Doğrultusunda"* başlıklı makalesinde ise aydının Farsideki maharetini değerlendirmektedir. Aynı zamanda birtakım düşük seviyeli eserlerin başka birine ait olup yanlışlıkla Nevai'ye ait zannedildiğini ispat etmiştir. *16.Yüzyıl Sonrası Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış* makalesinde ise Timurluların

[415] Karimov Erik, a.g.e., 16-bet
[416] Fitrat, Qutadg'u Bilig, *Maorif va O'qitg'uchi* jurnali, 1927, S.2
[417] Karimov Erik, a.g.e., 14-bet

yıkılışından Şeybaniler, Eşterhanilerin ardından Özbek Hanlıklarına dönemine kadarki tarihi incelemiştir.

Edebiyat teorisi alanındaki ilk kitap olan Fıtrat'ın *Edebiyat Kaideleri* eseri dönemin teorik kaynaklarının tüm özelliklerini barındıran bir araştırma olmuştur.[418] Fıtrat, "Edebiyat Kaideleri" adlı "edebiyat muallimleri ve heveslileri için kitap" olarak basılan eserinde çağdaşlarının birçok eseri analiz etmiş ve bilimsel değerlendirmiştir. Eser dönemin önde gelen aydınları Abdullah Kadiri'nin düzyazı eserleri, Behbudi'nin dramları, Çolpan'ın şiirleri, Vadud Mahmud'un güzel saçma şiirleri[419], Batu ve Elbek'in çeşitli türlerde yazılan eserlerine uygunluğu bildirilmiştir. Kitapta en çok dikkat edilen aydın Çolpan'dır. [420] Fıtrat'ın edebi eleştiri makaleleri sayı bakımından az ise de tarafsızca, profesyonel analizin ilk kıvılcımları olduğu için önemlidir.[421]

Özbek aydınları arasında şiir ve genel talepleri üzerine yazılan ilk teorik makale Fıtrat tarafından yazılmıştır. 1918 yılında kurduğu Çağatay Gurungi topluluğu çalışmaları çerçevesinde *Şiir ve Şairlik* adlı makale yazmıştır. Makale Çağatay Gurungi topluluğunun talep ve ihtiyaçlarını yansıtarak yazılmıştır. [422] Fıtrat şiir kuralları konusuna aradan 18 yıl sonra geri dönmüştür. Özbek şiiriyetinde Aruz kurallarının kullanılmasını detaylıca araştırmış ve okuyucularına anlatmıştır. Söz konusu eser günümüzde de Aruz araştırmalarında önemli yere sahip ve henüz değerini kaybetmemiş kaynaklardan biri olarak kullanılmaktadır. Fıtrat'ın *Aruz Hakkında* kitabı Özbek şiir geleneği araştırmalarında Nevai ve Baburların yaptığı çalışmaların devamı olmuştur. Eserde Arap ve Fars Aruz şiir dizimi Özbek okuyucularına kolay ve sade üslupta anlatılmıştır.[423]

20. yüzyılın başlarında, daha doğrusu 20-30'lü yıllarda Fıtrat tarafından yapılan araştırmalar, yazılan makale ve kitaplar bağımsızlık sonrası Özbek edebiyat çalışmaları için altyapıyı oluşturmuştur. Çünkü Fıtrat herhangi bir siyasi otorite baskısıyla değil, tamamen özgür bilim

[418] Boltaboyev Hamidulla, *XX Asr Boshlari O'zbek Adabiyotshunosligi Va Fitratning İlmiy Merosi*, Filologiya Fanlari Doktori Darajasini Olish Uchun Yozilgan Dissertatsiyasi, Toshkent, 1996, 308-bet
[419] Not: Düz yazı. Arap şiir geleneklerine göre hece ve kafiye uyumuna bakılmaksızın yazılan şiirler. 19.yüzyılın sonlarına doğru Türk-İslam edebiyatında yaygınlaşan şiir türü. Bilgi için bakınız: ŞİİR - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)
[420] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 201-bet
[421] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 202-bet
[422] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 1996, 32-bet
[423] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 1996, 308-bet

insanı olarak eserlerini yazmıştır. Söz konusu özgürlüğün bedelini de 1938 yılında idam edilerek ödemiştir.

Fıtrat, Özbek milli müziğinin notaya alınması ve kitap haline getirilmesinin başlatıcılarındandır. Şaşmekam'ın toplanması ve notaya aktarılmasında bizzat kendisi katılmıştır. Hazırlanan kitap Hamza adındaki Sanatşinaslık Enstitüsü'nde korunmaktadır.[424]

Fıtrat 1928 yılında "Özbek Edebiyatı Numuneleri" eserinin 1. cildini bastırdıktan sonra Celil Baybolatov önderliğindeki "eleştiriciler çetesi" Özbek edebiyat çalışmaları tarihinde ilk defa yapılan birinci bilimsel tarihi yok etmeye çalışmıştır. Gerçi amaçlarına ulaşamamış iseler de *Özbek Edebiyatı Numuneleri* eserinin 2. cildinin basımı durdurulmuştur. Kitap basılmayacağını anladıktan sonra kitaptaki kısımları ayrı makale olarak yayınlamaya başlamıştır.[425] Fıtrat'ın basılmayan *Özbek Edebiyatı Numuneleri* eserinin 2. cildi 16. yüzyıldan sonraki dönemden Cedit edebiyatına kadarki dönemi kapsamaktadır.

Celil Baybolatov, Fıtrat'ın Numuneler eserini panislamcı ve pantürkçü eylemli eser olarak değerlendirmektedir. Fıtrat bunu şöyle cevaplamıştır:

> *"...makalenizde benim tercüme-i halimi incelemeye çalışıyorsunuz. Bir zaman mutasavvıf, Panislamcı olduğumu çeşitli deliller ile ispatlamak istiyorsunuz. Planınız güzel, övülecek bir plan, eğer benim Numuneler'imi daha önceki panislamcılığım, pantürkçülüğümün devamı olduğunu, eserim ile o tür fikirlerden bir tanesini bile Özbek kamuoyuna sunduğumu ispatlayabilseydiniz, işiniz gayet başarılı olurdu. Lakin bunu yapamamışsınız."*[426]

30'lu yılların sonlarına doğru edebiyatçıların büyük çoğunluğu Fıtrat'ın adını göstermeden fikirlerinden yararlanmayı tercih etmiştir. Mesela şair Meşrep'in hayatına ilişkin bilgileri Fıtrat'ın yazdığı makalelerden alınmış ama Fıtrat'ın ismi verilmemiştir.[427]

Fıtrat, tarihi eserleri incelerken teliflerinin hayatına ilişkin bilgilere daha çok dikkat etmiş, bilinmeyen yönleri tespit etmiştir.[428] Fıtrat, 1930 yılında yazdığı *Meşrep* adlı makalesinde Özbek Edebiyatçılığında ilk defa Meşrep konusuna başvurmuş, şairin bir nevi

---

[424] Karimov Erik, a.g.e., 14-bet
[425] Boltaboyev Hamidulla, *Abdurauf Fitrat – Adabiyotshunos*, "Yozuvchi" nashriyoti, Toshkent, 1996, 15-bet
[426] Fitrat, Yopishmagan gajaklar, *Chin sevish,* G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot ve san`at nashriyoti, Toshkent, 1996, 245-bet.
[427] Boltaboyev Hamidulla, *Abdurauf Fitrat–Adabiyotshunos*, "Yozuvchi" nashriyoti, Toshkent, 1996, 98-bet.
[428] Jo`Raqulov Uzoq, a.g.e., 140-bet.

efsaneye dönüşen biyografisini oluşturmuş, dönemin tezkire ve tarih kaynaklarını kıyaslamalı araştırarak, Meşrep'in doğum yeri ve tarihini belirlemiştir. Bilimde yanlış bilgi "iki meşrepçilik" görüşü ortaya çıkmadan yok edilmiştir. Mebde-i Nur" eseri Babarahim Meşrep'e ait olduğu, Celalettin Mevlâna Rumi'ye ait Mesnevi eserinin ilk üç defterine şerh olarak yazılmış ise de eser içeriğinde şaire ait gazel ve hikayelerin mevcut olduğunu kanıtlamıştır. [429]

Fıtrat, tasavvufçu alim olarak Babarahim Meşrep'i tasavvuf şairi olarak analiz yapmıştır. Meşrep'in ait olduğu kalenderlik tarikatının kuralları, adabı ve usulleri hakkında bilime aktaran ilk bilim insanı olmuş, çok yönlü, güvenli bilgi toplamıştır. Bu da kalenderlikteki diğer şairleri araştırmada büyük önem arz etmektedir.[430]

Fıtrat'ın araştırma yönteminin esasını geleneksel Şark edebiyatçılığı oluşturmuştur. Bununla birlikte Fıtrat, Avrupa, Rus, Anadolu Türkleri, Tatar edebiyatındaki bilimsel yöntemlerden yararlanarak kendine özgü yol çizmiş ve profesyonel bir araştırmacı olmuştur. [431] Özbek edebiyatının gelişim dönemlerini belirlemek ise Fıtrat'ın en büyük hizmetlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

2.3.5. Şairliği

Abdurrauf Fıtrat hayatı boyunca siyasetçi, edebiyat araştırmacısı, gazeteci, yazar, öğretmen olarak kendini tanıtmıştır. Ama her şeyden önce o bir şairdir. Hamidulla Boltaboyev'e göre:"Fıtrat hayatı ve faaliyetine ait birçok yabancı kaynaklarda, özellikle, çağdaşları hatıralarında aydın her zaman "şair" sıfatıyla dile getirilmiştir[432]". Zira Fıtrat edebi çalışmalarını şiir yazmakla başlamıştır.

Fıtrat, züllisaneyn yani iki dilli şairdir. İlk şiirlerini tıpkı makaleleri gibi Farsça yazmıştır. Sadrettin Ayni'nin *Namunahoi Adabiyoti Tocik* (Tacik Edebiyatı Numuneleri) eserinde

[429] Boltaboyev Hamidulla, *Abdurauf Fitrat – Adabiyotshunos*, "Yozuvchi" nashriyoti, Toshkent, 1996, 114-bet.
[430] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 1996, 114-bet.
[431] Jo`Raqulov Uzoq, a.g.e., 139-bet
[432] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat Va Istiqlol Ma'naviyati, Fitrat, *Tanlangan Asarlar*, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, 2000, 12-bet.

kaydedildiği gibi Fıtrat öğrencilik yıllarında bile "bir divan olmaya değerli"[433] sayıda şiirler yazmıştır. Araştırmacı prof.dr. Hamidulla Boltaboyev'e göre:

> *"Fıtrat şiirlerinin vatanında basılmasına Emir Alim Han[434] müsaade etmeyince bu şiir derlemesi 1329'da (miladi 1910) İstanbul'da "Sayha" (Teşvik, Davet) adı altında talebe şairin kendi imkanlarıyla basılmıştır. İstanbul üniversitesi kütüphanesinde saklanmakta olan derlemenin kapağına "Fıtrat. Sayha. Milli Şiirler" diye yazılmış olup (Farsça, Arap alfabesiyle) bazı şiirleri "Sedai Türkistan" gazetesinin 1914 Temmuz sayılarında yayınlanmıştır. Şiirin her bendinden sonra Türkçe anlamı da verilmiştir."*[435]

Elbette Sayha'nın İstanbul baskısında Türkçe düzyazısı verilmemiştir.

Fıtrat'ın Özbek Türkçesinde yazdığı şiirleri çok değildir. 20'li yılların yayınlarında yayınlanmıştır. Ayrıca İnkılap, Kızıl Kalem, Genç Özbek Şairleri kitaplarına da dahil edilerek 20'li yıllarda basılmıştır. 2000'li yıllarda Özbekistan'da Maneviyat yayınevi tarafından Fıtrat eserlerinin 5 ciltliği basılmıştır. 1. ciltte şiirleri yer almakta ve toplam 23 şiiri dahil edilmiştir. Arşivde Fıtrat'ın şiirlerine ve dönemdeki tüm yayınlarına yönelik tüm kayıtlar mevcut değildir.

Aslında Fıtrat'ın şiir mirası sadece bunlardan ibaret değildir. Hamidulla Boltaboyev'e aydının 1923'te Berlin'de basılan Hint İhtilalcileri eserinde ve basılmayan eserlerinin listesi de dahil edilmiş ve o listeden bir çok Türkçe şiirleri yer alan Uçkun (Kıvılcım) kitabı hakkında bahsedilmiştir. Ebulfeyz Han eserinin Moskova baskısında ise Fıtrat'ın söz konusu Uçkun şiir kitabı satışa çıkartılmış, fiyatı hakkında bilgi verilmiştir. Lakin bu şiir kitabı Moskova, Leningrad kütüphanelerinde de şairinin memleketinde bulunan arşivlerde de bulanmamaktadır.[436]

Fıtrat, 1937 yılında tutuklanmış ve 1938 yılında idam edildiğinden sonra Özbek halkı onun şiirlerini okuyamamıştır. Fakat aradan 53 yıl sonra, yani Haziran 1991'de, Özbekistan Bağımsızlığını ilan etmeden 2 ay önce *Şark Yıldızı* dergisinin 6. sayısında Hamidulla Boltaboyev'in yayına hazırlandığı 6 şiiri basıldı. Bunlar *Bir oz kul* (Biraz Gülümse),

---

[433]aktaran: BOLTABOYEV Hamidulla, "Sayha" qismatidan lavhalar yoki shoir Fitrat haqida, *Sharq yulduzi*, № 6, 19-bet.
[434]Not: Emir Alim Han, Buhara devletinin son emiri, 1910 – 1920 yıllar arasında ülkeyi yönetti.
[435]Boltaboyev Hamidulla, "Sayha" Qismatidan Lavhalar Yoki Shoir Fitrat Haqida, *Sharq yulduzi*, № 6, 19-bet.
[436]Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 19-bet.

Aççiğlanma, Degan Eding (Kızma Demiştin), *İshqimning Tarixi* (Aşkımın Tarihi), *Yana Yondim* (Yine Yandım), *Parça* (Parça), *Öqitğuçi Yurtiga* (Öğretmenler Yurduna), "*Qor*" (Kar) şiirleriydi.[437]

2000 yılında Abdurrauf Fıtrat "*Seçilmiş Eserler*" kitabının şiirler, düzyazı eserler, piyeslerden ibaret 1. cildi basılmış ve kitaba şairini günümüze kadar ulaşan Özbek dilindeki şiirleri dahil edilmiştir.[438] Toplam 23 şiirden oluşmaktadır. Şark Yıldızı'nın 1991 yıl 6. sayısında basılan ve yukarıda saydığımız yedi şiiri dışında, *Yurt Qayğusi* (Yurt Kaygısı - aynı başlıklı dört farklı şiiri), *Kim Deyay Seni?* (Seni Kim Diyeyim?), *Mirrix Yulduziga* (Mirrih, Mars Yıldızına), *Bormi Senda Bizim Kabi Insonlar?..* (Var Mı Sende Bizim Gibi İnsanlar?..), *Ovunçoq* (Mirmuhsin'a Bağışladım), *Kimsasizlik Puçmoğida Yolğuzça...* (Kimsesizlik Köşelerinde Yalnızca...), *Nega Bo'yla?* (Neden Böyle?), *Shoir* (Şair), *Behbudiyning Sağanasin Izladim* (Behbudi'nin Mezarını Aradım), *Ögut* (Öğüt), Şarq (Şark), Mening Keçam (Benim Gecem), *Go'zalim, Bevafo Gulistonim...* (Güzelim, vefasız gülistanım...) şiirleri Kiril alfabesiyle Özbekçe basılmıştır.

Her şair gibi Fıtrat da birçok mahlas kullanmıştır. Fıtrat'ın Farsça ilk gazelleri güzel koku veren şişe anlamında "Micmar" mahlasıyla yazılmıştır. Ama çoğu zaman "Fıtrat" mahlasını kullanmıştır. Hamidulla Boltaboyev "fıtrat" kelimesinin anlamı "yaratmak" olduğunu kaydetmektedir.[439]

Arapçadan Kiril ve Latin alfabesine çevrilen fıtrat kelimesinin üç anlamı vardır. İkisi ilk hecede "te" (ت) harfi ile yazılır. İlk *"yavaş, güçsüz, beceriksiz", ikincisi ise* a) *"iki dönem veya iki şeyin ortası",* b) *"iki peygamber veya padişahın yaşadığı dönemin ortası"* gibi anlamları ifade etmektedir. Ama bu açıklamaların şairin mahlasıyla hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü şair mahlasındaki *"fitrat"* kelimesinin ilk hecesinde *"itke"* (ط) harfı kullanılır. Arapçada *"te"* ve *"itke"* birbirinden farklı telaffuz edilir.

Luğatlarda mahlas olarak kullanılan "fıtrat" kelimesinin üç anlamı verilir: *1) "yaradılış", "hilkat"; 2) "tabiat", "sıfat", "insan ve gayri insanların tabi özellikleri"; 3) mecazi olarak:*

[437]Bakınız: Fitrat, She'rlar, *Sharq Yulduzi*, 1991, S.6, 20-22-betlar.
[438]Fitrat, *Tanlangan asarlar*, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 31-45-betlar.
[439]Bakınız: Boltaboyev Hamidulla, Fitrat Va Istiqlol Ma'naviyati, Fitrat, *Tanlangan Asarlar*, 1-Jild, "Ma'naviyat" Nashriyoti, Toshkent, 2000, 5-Bet.

"akıl ve zekâ."[440] Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı ve yaratıcılığı söz konusu anlamlara uygun gelmektedir. Yine de şair kelimenin mecazi anlamına dayandığı yani akıl ve zekâya daha çok ilgi gösterdiğini düşünülmektedir. Çünkü milletin akıl ve zekada geride kaldığını, halkı bu durumdan uyandırmak fikri ceditlerin, bilhassa Abdurrauf Fıtrat'ın da ana amaç olarak görmüştür.

Abdurrauf Fıtrat 15-16.yüzyılların en ünlü şairi, Çağatay Edebiyatının kurucusu Ali Şir Nevai'nin hayranıdır. Fıtrat mahlasını belki de Nevai'den almıştır. Zira Nevai de eserlerinde Fıtrat kelimesine sık sık başvurmuştur. Nevai eserleri İzahlı Luğatı'nda Fıtrat kelimesi tabiat, yaradılış olarak açıklanmıştır.

Bağımsızlık yıllarında Özbekistan'da Abdurrauf Fıtrat hayatı ve yaratıcılığı geniş kapsamlı öğrenilmiş ve eserleri basılmıştır. Neticede günümüz Özbek dilinde de "fıtrat" kelimesi yeniden canlanmıştır. Özellikle aydınların konuşmalarında kelime sık sık kullanılmaya başlamıştır. Ona rağmen 2006–2008 yıllarında Taşkent'te Özbekistan Milli Ansiklopedisi devlet yayınevi tarafından hazırlanan beş ciltli Özbek Dilinin İzahlı Luğatı'nda Fıtrat kelimesine herhangi bir açıklama verilmemiştir.

Fıtrat şiirlerinin tür bakımından 23 şiiri manzume ve düz yazı olarak sınıflandırılmaktadır. "Şiir" kelimesi şuur kelimesiyle aynı kökten gelmektedir. Çoğu zaman şiir düz yazının tersi olarak düşünülmüş ancak bu yanlış bir görüştür. Çünkü düz yazının zıttı manzume anlamına gelmektedir. Şiir ise eserin anlamıyla bağlı bir şeydir. Şiirde açık tasvir, etkili ve bedii olması gerekmektedir. Çoğu şiir lirik eser sayılmaktadır. Şiir şekil olarak çoğu zaman manzume şeklinde olmaktadır. Fakat dünya edebiyatında düz yazıyla yazılan şiirler de mevcuttur.

19. yüzyılda yaşayan Rus yazar İvan Turgenev düzyazı şiirlerin en yüksek örneklerini yazmıştır. Onlar "Stihotvoreniye v proze" yani "Nesir şiirler" başlığı altında yayınlanmıştır. Günümüz Özbek yazarlarından İbrahim Gafurov düzyazı şiirlerini "Mensur" olarak adlandırmaktadır. Mensur ve nesir aynı kökten yani nesre kelimesinden gelmektedir. Başka bir deyişle mensur kelimesi nesirleştirilmiş anlamı vermektedir. Abdurrauf Fıtrat düz yazı şiirlerini "Saçma" olarak kaydetmiştir. İşte bu nedenle Yurt Kaygısı nesir şiirinin başlığı

[440]Farhangi Zaboni Tojiki (Az Asri X To Ibtidoi Asri XX). İborat Az Du Jild, Jildi 2, Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1969, s.436.

altına parantez içerisinde "Saçma" diye izah vermiştir.[441] Bir diğer eserinde ise bu tür şiirleri mensur şiirler diye geçmektedir.

Fıtrat'ın Farsça şiirleri milliyetçilik, ülkeyi sömürgeden kurtarma yani hürriyet fikirleri ağırlıklıdır. Dolayısıyla Buhara Halk Cumhuriyeti (1920 – 1924), sonra Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni (1924 – 14937) yöneten Feyzullah Hocayev "Buhara İnkılabı ve Orta Asya'nın Milli Sınırlandırılmasına Dair" eserinde Fıtrat'ın şiirleri hakkında şu ifadede bulunmuştur: *"Bu şiirlerde Buhara müstakilliği gayesi açıkça ve milli şekilde ilk defa ifade ediliyordu."*[442]

Fıtrat şiirlerinde lirik kahramanın hisleri, üzüntüsü belirgindir. Bu da o zamanın sosyal yapısı için çok doğal karşılanmaktadır. Yaşadığı topluma karşı itiraz, ait olduğu halkın mutsuzluğu, hukuksuzluğu telifi üzmektedir. Dolayısıyla toplum değiştirmeye, aydınlatmaya teşvik telifin sadece eserlerinde değil, tüm hayatı ve faaliyetinde de en önemli unsur olarak görülmektedir.

Dahası şiir Fıtrat için üzüntüsünü ifade etme, duruma karşı itirazını bildirme aracı olarak hizmet etmiştir. Fıtrat şiirlerinde lirik kahramanlar çeşitli konularda derdini anlatmakta ama derinden bakıldığında şiirlerde hep sosyal ve siyasi direniş, protesto mevcuttur.

Ek olarak, Fıtrat şiirlerinde umut ve umutsuzluk, mutluluk ve mutsuzluk, marifet ve cehalet, tarih ve gelecek çoğu zaman yan yana gelmektedir.

"Yine yandım" şiirine bakalım:

Yüreğimin kanlı kızgın aleviyle kaynayan
Göz yaşlarım! Neredesiniz?
Günüm gibi uzun, kapkara şu gecede bekledim ben
Erişemedim size... Niçin böyle kaçıyorsunuz!? [443]

[441]Fitrat, *Tanlangan Asarlar*, 1-jild, "Ma'naviyat" Nashriyoti, Toshkent, 2000, 31-bet.
[442]Xo`Jayev Fayzulla, a.g.e., 98-99-betlar.
[443]Avcı Yusuf, *Fıtrat ve Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s.127

Bu lirik kahramanın kendi göz yaşlarını özlediği anlamına gelmektedir. Çünkü aşırı üzüntüden ve sürekli ağlamaktan göz yaşlarını bile kaybetmiş durumdadır.

Lirik kahraman işte bunun için üzgün ve umutsuzdur:

Umudumun çok dayanıklı direkleri yıkıldı[444].
Umutsuzluk kaygıları...şafak atmaz günler gibi[445].

Lirik kahraman durumundan çok şikayetçidir. Bu dünyada mevcudiyetini göstermekten utanmaktadır:

Yer yüzünde varlığımı göstermekten utandım,[446]

Şiirin sonuç kısmında dilek ortaya çıkmaktadır. Lirik kahraman ona başvurmaktadır. O da üzgün, tıpki lirik kahraman gibi mutsuzluğa düşmüş vaziyettedir. Kahramanın yoksul canı feryat eder:

Ağla, biraz öksüzler gibi dileğim.
Ben de senin gibi bahtsızlığa sığındım.
Ümitsizliğe düşerek yoksul canım yandı.[447]

Abdurrauf Fıtrat'ın Türkiye basınında yayınlanmış yazıları da siyaset ağırlıklıdır. Yani yazar yurdu ve halkının üzücü durumu, büyük tarihi önünde utanç verici durumda olduğunu gösteren makalelerini okuyan okuyucu anlar ki burada bir tek kişinin değil, tüm halkın derdi ve şikâyeti beyan edilmektedir.

Fıtrat'ın şiirleri de siyaset ağırlıklıdır. Araştırmacılara göre edebiyat dönemin manzarasını yansıtmalı, söz sanatında hayat tüm haliyle gösterilmelidir. İşte bu açıdan baktığımızda da Fıtrat'ın şiirleri oldukça güzel örneklerdir. Örneğin, Şark şiirinin yarısı büyük Şark tarifine adanmıştır. Ama yarısı onun bugünkü (yani şiir yazılan dönem) üzücü bir durumunu

[444]Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.127
[445]Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.127
[446]Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.127
[447]Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.127

anlatmaktadır. İlk yarısı ile ikinci yarısını “lakin” kelimesi (asıl metinde “Biroq”) ayırmaktadır. İşte bu kelimeden sonraki kısım her türlü okuyucunun kalbine dokunmaktadır.

Ama bu gün, teessüf ki bu ülke
Her taraftan talan edilmiş yolsuzca,
“Medeniyet” denen Batılı istilacı,
Bakın, bunun göğsünden ateş açtı.
Kuş bakışla bakınız,
Burada bugün neler var:
Ateş içinde yanan köyler,
Hırman dolu vücutlar cansız,
Akmaktadır kızıl kandan dereler,
Dinç duranlar talan olur amansız.
Dört beş yaşlı bir çocuğun başını,
Bakın, keskin kılıç ile kesmişler,
Ağlayan anasının boğazından
Bir halat ile asmışlar!..
Daha yeni gelin bir kızın
Göğsünü kocası olmuş yiğidin
Cansız olan vücuduna koyarak
Ok ile delmişler!..
Hatunların perdesi,
Çocukların kalbi,
Yaşlıların vücudu,
Yırtılmış,
Yarılmış,
Ezilmiş!..
Kim vermiş
Bu uğurlu ülkeye bunca ateşi?
Kim dökmüş
Bu mukaddes işe bunca kanı?!
Bilmiyor musunuz?![448]

[448]Fitrat, Sharq she’ri, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, “Ma’naviyat” Nashriyoti, Toshkent, 2000, 42-bet.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere şiir Fıtrat yaratıcılığıyla iç içe olan bir türdür. Yaralı Şark konusu, Fıtrat'ın bir iki şiiriyle sınırlı kalmaz, onun pek çok edebi ve siyasi eserlerinde kendini göstermektedir. Ülkenin bağımsızlığı gibi mukaddes bir dava için mücadele ederek kan dökenler çekinmeden pek çok da kurban vermiştir. Bunun sebebi, sadece zamanın getirdiği zulümler değil, halkın, vatandaşların ülkesi milletin geleceğini kurtarmak, bağımsızlığını elde etmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Halkı uyandırarak amacına ulaşacağına inandığı için şiirlerinde hiçbir zaman umutsuzluk yoktur.[449]

Bir başka deyişle Fıtrat hayatı ve eserlerini şiirsiz düşünmek mümkün değildir. Şiirlerindeki konular ve fikirler kendisinin diğer yazıları ile de bağlıdır. Yani tür değişmiş ama fikir değişmemiştir.

Fıtrat şiirlerini vezin bakımından araştırmak çok önemlidir. Zira yazarın kendisi sonraki yıllarda şiirlerde aruz ve parmak vezni hakkında birçok bilimsel araştırma yapmıştır. Öyle ki Fıtrat'ın kendisi hangi vezinde şiir yazma tercih ettiği önemlidir.

Özbek edebiyatında yazılı şiirler Arap şiiriyetinden gelen Aruz vezniyle yazılmıştır. Fakat Hoca Ahmet Yesevi ve öğrencisi Süleyman Bakırgani birkaç şiiri dışında tüm eserlerini parmak vezninde yazmıştır. 19.yüzyılın şairlerinde çok az sayıda parmak vezninde yazılan şiir görülmektedir.

Fıtrat şiirlerini şu vezinlerde yazmıştır:

1. Aruz
2. Parmak
3. Serbest

Özbek edebiyatında ilk defa folklorik şekilleri yansıtan şiirlerin Fıtrat'ın kalemiyle yazıldığını bilinmektedir. Bu, binlerce yıldır aruzdan başkan şekil bilmeyen gelenek içinde, büyük bir cesaret örneği ve yenilik sayılmaktadır. Genellikle Fıtrat'ın şiirlerinde işlediği fikir

[449] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.75.

ve vermek istediği duyguyla şiirin şekil özelliğinin bir bütünlük oluşturduğunu ve bunların birbirini tamamladığını görülmektedir.[450]

Fıtrat ilk şiirlerini Aruz vezninde yazmıştır. Aruzun katı kurallarına uygun bir şekilde siyasi şiirler yazmıştır. Fakat sonraki yıllarda Aruz Türk diline uygun olmadığını, dilin özelliklerini göstermek için eksik kaldığını savunarak şiirlerini Parmak vezninde yazmayı tercih etmiştir.

Parmak vezni Türk edebiyatının öz veznidir. Kaşgarlı Mahmud 11. yüzyılda yazdığı Divan-i Luğat'ut-Türk eserinde kelimelere örnek getirirken Türk sözlü edebiyatından örnek getirmiştir. Hepsi de parmak vezni ile yazılmıştır (veya söylenmiştir). Türkçedeki yazılı şiirler de ilk önce parmak vezninde ortaya çıkmıştır. Aruz, Arap ve Fars dilinin etkisiyle gelişmiştir.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Müslüman Türk toplumları hayatında yenilenme süreci gerçekleşmiştir. Yenilik hareketi olan Ceditçilik eski geleneklerden vazgeçerek, yeni, çağdaş hayata geçme fikrini ileri sürmüştür. Bu da edebiyata, şiir ve şiir vezniyle ilişkili süreç olmuştur. Ceditçilik hareketi Türkçülük fikirleriyle karışmıştır.

Bu süreç edebiyatta Aruzdan vazgeçme fikrini daha yaygın hale gelmiştir. İlk olarak aruzun asırlar boyunca oluşmuş katı kuralları yeni, çağdaş şiir üslubuna uygun değildir. Dolayısıyla yeni bir şiir geleneğine ihtiyaç vardır. Öte yandan Türkçülük görüşleri Türk halkının öz vezni olan parmak veznine geçmeyi teşvik etmektedir.

Abdurrauf Fıtrat Türkiye'de tahsil gören biri olarak Türkçülük görüşlerinin en güçlü savunucudur. Şiirlerin Özbek Halk sözlü edebiyatında kullanılan parmak veznine geçmesini isteyen bilim insanıdır. Aruz hakkında ilk defa 1936 yılında basılan kitabında Fıtrat şöyle yazmaktadır: *"Parmak vezni şiir yazmayı önce Çolpan yazdı mı ben yazdım mı hatırlamıyorum. Kesin olan şu, parmak veznini bilimsel açıdan savunan ilk Özbek milliyetçisi bendim".*[451]

Kısacası Fıtrat şiirlerin büyük çoğunluğunu parmak vezninde yazmıştır. Ayrıca şiir vezinleri üzerine çeşitli araştırmalar yaparak, bilime katkı sağlamıştır. Fıtrat'a göre "parmak vezni

[450] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.73
[451] Fitrat, Aruz Haqida, *Tanlangan Asarlar*, 5 Jildlik, 5-Jild, "Ma'naviyat" Nashriyoti, Toshkent, 2010, 227-bet.

tüm Türkler için de biz Özbekler için de milli vezindir, Müslümanlıktan önce tüm Türk şairleri parmak vezni ile şiirler yazmıştır."[452]

Serbest vezinde şiirin asırlar boyunca korunan kuralları biraz değişmiştir. İlk olarak, mısralar vezin bakımından eşit olması şart değildir. İkinciden, kafiye mutlaka şart değildir. Şiirde mantık ve uyum sağlanması yeterldir. Fıtrat'ın *Yine Yandım, Neden Böyle?, Şair, Behbudi'nin Türbesini Aradım, Şark, Kar, Benim Gecem* gibi şiirleri Serbest vezinde yazılmıştır. Araştırmacıların çoğu Serbest vezin Özbek edebiyatında Nazım Hikmet ve Rus şairi Vladimir Mayakovski etkisiyle ortaya çıktığını savunmaktadır. Halbuki Fıtrat daha önce bu vezinde şiirler yazmıştır.

Fıtrat, Özbek şiiriyetine büyük katkı sağlamıştır. Çalışmaları kendisi hayatken bile büyük ilgi ve rağbet görmüştür. Örneğin, 20'li yılların tanınmış araştırmacılarından biri Abdurrahman Sadi "Türkistan" gazetesinin 1923 yılındaki sayılarından birinde "Behbudi ve çevresindeki şairler" adlı makalesinde şöyle yazmıştır: *"Günümüz Özbek şiirinde Fıtrat'ın hizmeti kullandığı dil ve üslubunda gözüküyor, şiirde Arap ve Farsça kelimelere yolu kapattı, Özbek şiirinin düzenini geliştirmekle birçok şaire kendi üslubu ve diliyle önderlik yaptı. Etrafında birçok şairi toplayıp onlara dil ve üslup açısından yol gösteriyor."*[453]

Timur Kocaoğlu, 1918 yılında "Çağatay Gurungi" adlı ilk özel yazarlar birliğinin kurulmasından sonra, burada toplanan şairler modern ilk öncüleri olduklarını kaydetmiştir. *"Biçim olarak hece vezni ve dörtlüklerden ibaret, içerik olarak milli ve lirik (içte) olan çağdaş Özbek şiirinin oluşumunda Rus edebiyatının etkisi ilk başlardı yoktu. Özbek şairleri ve aydınları İstanbul, Bahçesaray, Bakü ve Kazan'da basılan gazete, dergi ve şiir kitaplarına ulaşabiliyorlar ve oranın şairleri, özellikle Şinasi, Namık Kemal, Tevfik Fikret gibi Türkiye Türk şairlerini ve başka Azeri, Kırım Tatar ve Tatar şairlerini tanıyorlardı."*[454] Ayrıca Ahmet Zeki Velidi Togan, Ziya Gökalp, Baymirza Hayit, Mehmet Saray gibi tanınmış yazarlar da Fıtrat'ın şairliğini özellikle kaydetmiştir.

---

[452] Fitrat, Adabiyot Qoidalari, *Tanlangan Asarlar*, 5 Jildlik, 4-Jild, "Ma'naviyat" Nashriyoti, Toshkent, 2006, 24-bet.
[453]Aktaran: BOLTABOYEV Hamidulla, Fitrat, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 12-bet.
[454]Kocaoğlu Timur, Çağdaş Özbek Şiiri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1996, pp.3-53

Fıtrat, şiirleriyle Türkistan edebiyatına hürriyet ruhunu getirmiştir. Bu yüzden de Çarlık Rusya'sı döneminde de Sovyet döneminde de sürekli takibe maruz kalmıştır. Hamidulla Boltaboyev'e göre *"Rusya Hükümeti sadece yazarın kendisini değil, vatanperverlik şiirlerini içeren Sayha eserini okuyanları bile takip ediyordu. Türkistan Genel Valiliği şiirleri basılan gazete sayılarını yasaklamakla kalmayıp, yayını bile kapatmıştır.*[455]

Fıtrat Özbek şiirini hem anlam hem şekil bakımından yenilenmesini sağlamıştır. Fıtrat'ın şiirleri (veya şairin dediği gibi Rubabi şiirler) nefis ve büyük Şark şiirini tüm güzelliklerinden beslenmiş, kendine özgü içten yenilemeyi hedef alan şiirlerden oluşmuştur.[456] Fıtrat bilimsel açıdan incelediği parmak vezninde aynı zamanda güzel şiirler ortaya koymuş, Özbek edebiyatında parmak vezni yaygınlaşmasını sağlamıştır.

[455]Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2000, 12-bet.
[456]Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2000, 12-bet.

3. ABDURRAUF FITRAT'IN GAZETECİ KİŞİLİĞİ

3.1. Eserleri

Fıtrat, on dört yaşından itibaren eser vermeye başlamıştır. Onun önce dini, sonra edebi ve ilmi konulara yöneldiğini bilinmektedir. Kendisinin 1929'da verdiği bilgilere göre makaleleri hariç 110 "basma tabak" (forma) hacminde eseri vardır.[457] Buna 1937 yılına kadar verdiği eserler eklenince onun yayınlanan 250 "basma tabak" hacminde eser ve bunun yanında yine edebi ve ilmi 80-100 "basma tabak" kadar da yayınlanmamış eserinin olduğu söylenmektedir.

Fıtrat'ın çeşitli yıllarda yazılan eserleri birçok araştırmacı tarafından listelenmiştir. Hamidulla Boltaboyev[458], İlhom G'aniyev[459], Edward Allworth[460], Yusuv Avcı[461] gibi araştırmacılar Fıtrat'ın eserlerinin listesini araştırmalarına dahil etmiştir. Fakat bu listelerin hiçbiri kronolojik değildir. Eserlerinin dili, türüne göre sıralanmıştır ve dolayısıyla kronolojik açıdan yanıltıcı özelliğe sahiptir.

Fıtrat hayatının çeşitli yıllarında görüşlerini, yazı dilini, üslubunu değiştirmiştir. İşte bu farkı tespit edebilmek için eserlerinin kronolojik olarak listelenmesi gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında Fıtrat eserlerinin kronolojik listesini oluşturulmuştur. Listelede eserin sıralama numarası, adı, yazılış tarihi, yayın yeri ve tarihi, dili, türü, tercüme halinde yayınlama tarihi ve yeri, tekrar baskısı hakkında mevcut bilgiler yer almaktadır. Bu listeye göre Fıtrat 182 müstakil eser yazmıştır ve çeşitli yıllarda tercüme halinde basılmış, tekrar basılmıştır.

3.1.1. Türkiye'de Yazdığı Eserleri

Fıtrat, 1909-1913 yılları arasında İstanbul'da yaşamıştır. Yukarıdaki bölümlerde İstanbul dönemi hakkında, özellikle tarih belirleme konusunda mevcut tartışmalara yer verilmişti. Bu

---

[457] Fitrat, *Chin sevish*, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1996, 245-bet
[458] Boltaboyev Hamidulla, *Fitrat va jadidchilik*, Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2007, 243-bet
[459] G'aniyev Ilhom, AFOQOVA Nodira, *Jadid adabiyoti va adabiyotshunosligi bibliografiyasi*, "Akademnashr", Toshkent, 2012, 252-268-betlar
[460] Allworth A.Edward , Evading Reality: *The Devices of Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist*, Brill's Inner Asian Library, Leiden: E. J. Brill, 2002, pp.358-364
[461] Avcı Yusuf, *Fıtrat ve Eserleri*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s.109

bölümde ise İstanbul döneminde gazete ve dergiler için yazdığı ve yayınladığı makaleler incelenecektir.

Fıtrat İstanbul'a eğitim için gitmiştir.[462] Nerede okuduğu konusunda kesin bir bilgi olmasa da İstanbul'da okuduğu ve okumakla birlikte İstanbul'daki yayınlara katıldığı bilinmektedir. Fıtrat, İstanbul'da 4 sene yaşamış ve bu kısa dönemde üç büyük kitap, birkaç makale ve benzeri yazılar yazmıştır. Hamidullah Baltabayev, İstanbul'daki döneminde toplam 11+1 ("Aile" eserinin İstanbul'da yazıldığına dair kesin bir bilgi yok, fakat tahmin) eser yazdığını belirtmiştir.[463] Bir diğer Özbek araştırmacısı Zaynabiddin Abdiraşidov, buna ek olarak daha 7 makaleyi dile getirmiştir. [464] Bu kaynaklara dayanarak, Fıtrat İstanbul'da 19 eser yazmış ve yayınladığı bilinmektedir. Aşağıda bu eserler açıklanmıştır. Kısa açıklamalarla, tanıtmaya çalışacağız.

Tablo 3.1. Fıtrat'ın İstanbul döneminde yayınlanan eserleri

	Eser adı	Yayınlandığı yer	Yayın adı	Yayınlanma tarihi	Eser Türü
1	1."Hasbihal be Hamvatanan Bukharayi"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	1 Aralık 1910, 33.sayı;	Makale
2	Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup. (Vazoratpanohi mo ba tartiboti jadida muhtojim)	İstanbul	"Tearif-i Müslimin" gazetesi	8 Aralık 1910	Makale
3	2."Hasbihal be Hamvatanan Bukharayi"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	22 Aralık 1910, 36.sayı	Makale
4	Münazara	İstanbul		1911	Kıssa
5	Sayha	İstanbul		1911	Şiir kitabı
6	"Nala-i cansüz yek Bukhara-i"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	2 Şubat 1911, 42.sayı	Makale
7	"Bukhara khani muhtaram nucahi"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	9 Şubat 1911, 43.sayı	Makale
8	1."Acaba Bukhara charo kharab est"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	30 Mart 1911;	Makale
9	2. "Acaba Bukhara charo kharab est"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	8 Nisan 1911, 51.sayı	
10	"Khadan-i zahragin ba ittihad-i İslam"	İstanbul	"Hikmet" gazetesi	5 Mayıs 1911, 57.sayı	Makale
11	Beyanat-i Seyyahi Hindi	İstanbul		1912	Kıssa

[462] Fitrat, a.g.e., 1996, 245-bet.
[463] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 32-bet.
[464] Abdirashidov Zaynabidin, Known and Unknown Fitrat: Early Convictions and Activities, Acta Slavica Japonica, Tomus 37, 2016, pp.103-118

Fıtrat İstanbul'da sadece eğitimle meşgul olmayıp, dönemin yenilikçi yazar ve aydınlarıyla yakın ilişki kurmuştur. Mehmet Akif Ersoy ve onun Sırat-ı Müstakim, Abdürreşid İbrahim ve onun *Tearüf-i Müslimin,* Ahmet Hilmi ve onun *Hikmet* gazetesiyle yakınlığını yazdığı makalelerden bilinmektedir.

Eserlerinin yayınlama tarihine göre değerlendirecek olursak, Fıtrat'ın İstanbul'da yayınladığı ilk yazısı 1 Aralık 1910'da *Hikmet* gazetesinde basılmıştır. Ahmet Hilmi'nin başyazarlığını yaptığı *Hikmet* gazetesi, İslamcı ve Tasavvufçu bir yayındır. Fıtrat daha sonra *Münazara, Hind Seyyahi Kıssası* eserlerini de *Hikmet* matbaasında bastırmıştır. Fıtrat, gazetenin çeşitli sayılarında yayınlandığı Farsça ve Çağatayca makaleler yakın döneme kadar araştırmacılar tarafından bilinmemektedir. Fakat, Zaynabiddin Abdiraşidov bir makalesinde onlardan bahsetmektedir.[465] Dijital ortamın sağladığı imkanlar sayesinde Hikmet gazetesinin gerekli sayılarına ulaşılmıştır.

*Hasbihal. Hasbihal Be hemvatanon***.**[466] Fıtrat'ın İstanbul'da yayınladığı ilk yazısıdır. İstanbul'da Hikmet dergisinin 1 Aralık 1910 tarihli 33.sayısında yayınlanmıştır. Makale Farsça yazılmış ve "Abdurrauf" mahlasıyla yayınlanmıştır. Yazıda genelde Türkistan, özelde Buhara Emirliği halkının zor sosyal ve siyasi, manevi durumu hakkında derin bir tahlil mevcuttur. Yazar yurdunun cehalet ve sömürge batağına battığından şikâyet etmekte, çözümler önermektedir. Önerisi de Cedit okulları, matbuat okuma, mezhep çatışmalarından çekinme yönündedir. Fıtrat'ın tüm eserlerinde görülen ulema karşıtlığı, hareketsizlikle suçlama, dinin temelinde uzak olmak gibi itirazlar daha ilk yazısında ağırlık göstermektedir. Bu da İstanbul'da bulunduğu ortam, beslendiği fikirlerden kaynaklanmaktadır. Ekim İhtilali'ne kadarki tüm eserlerinde görüşler şu yönde olmuştur: ceditçiliği geliştirmek, matbuatla yakın olmak, tüm Müslümanların birlikte gayri dinlere karşı mücadele etmek.

1. Makalenin devamı aynı gazetenin 22 Aralık 1910 tarihli 36. sayısında yayınlanmıştır. Aradan 21 gün sonra yayınlanan makalede yine Buhara'nın ve Buharalıların halinden bahsedilmektedir. Söz konusu makale *Hasbihal Ba Hamvatanoni Bukhoroyi* (Bakiye az nushai sabık) yani Buharalı vatandaşların ahvalı (Önceki nüshanın devamı) başlığıyla, Buharalı Abdurrauf adıyla basılmıştır. Telif makalenin ikinci kısmında vatandaşlara müracaat etmeye yoğunlaşmaktadır. Bunu ilk önce başlık kısmına vatandaşlar

[465] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e., 2016, pp.103-118
[466] https://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/structure/4362088

kelimesine Buharalı sözü eklendiğinden görmek mümkündür. Mahlas kısmında da ilk makalede sadece "Abdurrauf" olarak gelen isim ikinci makalede "Buharalı Abdurrauf" olarak kullanmaktadır. İkinci makalede hitap ruhu daha yüksek olduğu görülmektedir. Daha ilk cümlesinden "muhterem vatandaşlar" diyerek hitabını başlamaktadır. *"...Buhara'nın necip umum milletine yüz tutarak imrenirim ki, ey aziz biraderler ve muhterem vatandaşlar, çok günler, çok fırsatları uzlet ve tembellikle geçirdik".* Sonuç olarak, makalede vatanın kalkınması için üç ana unsurun gelişmesini öneriyor. Yeni usul cedit okullarını açma, dergi okuma ve toplumda Sünni ve Şii mücadelesini durdurmaya teşvik makalenin ana hedeflerindendir. Fıtrat bu makalesiyle ceditçiliğin de üç ilkesini ortaya koymuş ve dini İslam'a ters düşen hiçbir yönü olmadığını kamuoyuna iletmek istemiştir.

2. Fıtrat, İstanbul'dayken yayınladığı bir diğer yazısı *Tearüf-i Müslimin* dergisinde basılan *Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup'dur*. İstanbul'da Ahmet Tacettin ve Yakup Kemal tarafından çıkarılan "*Tearüf-i Müslimin*" dergisinin 8 Aralık 1910 tarihli 2. cilt 25. sayısında basılmıştır (İslamcı dergiler projesi kapsamında dergi dijital ortama kazandırılmıştır).[467] Mektup Farsça yazılmıştır. "Ey vezir-i penah, biz tertibat-i cedideye muhtacız" sloganı ile başlayan mektup, 1910 yılında tahta çıkan yeni emir Alim Han'ın vaatler vererek, sadrazamlığa (vezir-i penah) Nasrullah Pervaneci'ye yükselmesi üzerine yazılmıştır. İçeriği usulü cedit okullarını savunma ve vatan gelişmesinin çeşitli alanlarında ıslahçılık görüşlerinin ifadesi olarak yazılan diğer eserleriyle anlam bakımından çok yakındır.[468] Prof. Dr. Hamidulla Boltaboyev, bu yazıyı 90'lı yıllarda gazetelerde yayınlayarak Özbek okuyucularına geri kazandırmıştır. Fıtrat eserlerinin 5 ciltliğine de dahil edilen yazı genel olarak Buhara Emirliği yeni yönetiminin dikkatini ceditçiliğe, yeni okullara yönlendirmek amacıyla yazılmıştır.[469]
3. Fıtrat'ın ilk edebi eseri *Hindistan'da Bir Avrupalı ile Bir Buharalı Müderrisin Bir Nice Meseleler ve Usul-i Cedid Hakkında Yaptıkları Münazara'*dır (Farsça'daki asıl adı: Münazara-i Müdarris-i Buhari be yek Nefer Firengi Der Hindistan der Bare-i Mekatib-i Cedid). Hicri 1327 yılında "Hikmet" Matbaa-i İslamiye'de, İstanbul'da basılmıştır. Eserin neşir tarihi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre, 1909 yılında

[467] https://katalog.idp.org.tr/yazilar/34488/buhara-veziri-nasrullah-bi-pervaneci-efendi-hazretlerine-acik-mektup
[468] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 30-bet.
[469] Fitrat, Tanlangan asarlar, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 226-bet

yazılmış ve dolayısıyla, eser aslında İstanbul'da değil, Buhara'da yazılmış, ancak basımı İstanbul'da gerçekleştirilmiştir. Bu görüşü esas niteliğinde bir bilgi Fıtrat'ın kendisi tarafından yazılmıştır. 1929 yılında "Kızıl Özbekistan" gazetesine yazdığı *Yapışmagan Gaccaklar* makalesinde şöyle yazmaktadır: *"Sekiz-on yıllarında (yani 18-20 yılı evvel) yazılan eserlerimden örnekler getiriyorsunuz. Azizim, benim elime kalem tutup, eser yazdığıma yirmi yıl olduğunu kendiniz de itiraf ediyorsunuz."* Bu parçadan anlaşıldığı üzere Fıtrat gerçekten 1909 yılından itibaren eserler yazmaya başlamıştır. Fakat ilk eseri Münazara olup olmadığını bilinmemektedir. Dolayısıyla Fıtrat Münazara'yı 1909 yılında Buhara'dayken yazmış ve sonra İstanbul'a gelip bastırdığı tahmin edilmektedir. İkinci bir görüşe göre, özellikle, Japon âlimi Hisao Komatsu'ya göre, Fıtrat eserde Ocak 1911'de vefat eden Buhara emiri Abdülahad'dan merhum olarak söz ettiği için "Münazara"nın yayın tarihini 1911 yılı olarak düşünmektedir.[470] Eserin Özbekçe, Türkçe, Rusça tercümeleri tarihin çeşitli dönemlerinde yayınlanmıştır. Türkiye'de Seyfettin Erşahin tarafından çevrilerek, 2001 yılında okuyuculara sunulmuştur.[471] Fıtrat'ın ilk kitabı Münazara'da Buhara medreselerinin ve toplumun içinde bulunduğu acınacak tabloyu acımasızca ve korkusuzca tenkit etmektedir. Medreselerdeki eğitim programlarının geriliğinin ve rüşvetin ulaştığı boyutlardan, İslamiyet'e alakası olmayan birçok bidatin uygulanmasından bahsetmektedir. Bu eser Buhara fikir hayatında ortaya koyduğu fikirler ve fazla bir dönüm noktası olmuştur. Eserin Buhara'ya girmesi yasaklanmasına karşın eser kaçak yollardan bütün ülkeye dağıtılmıştır. Ona rağmen çok büyük ilgi gören kitap, 1911 yılında Hacı Muin'in Özbekçe'ye tercümesi ile Türkistan Vilayetinin Gazetesi'nde yayınlanmıştır. 1913 yılında Behbudi'nin önsözü ile Semerkant'ta kitap olarak yayınlanmıştır.

4. Fıtrat aynı zamanda bir şairdir. Hatta ilk başlarda şair olarak daha çok tanınmıştır. Fıtrat, 1911'de İstanbul'da *Sayha. Şiirho-i Milli* adlı bir şiir kitabını bastırmıştır. Kitaba "Fıtrat-i Buhara-i" ismiyle kaydedilmiştir. "Sayha" Farsça söz olup, davet ve çağırma anlamlarında kullanılmıştır. Toplamda yer alan şiirler daha sonra 1914 yılında *Sedai Türkistan* gazetesinde Türkçe tercümesiyle yayınlanmıştır. Seçilmiş eserler tür bakımından şiir olsa da ıslahatçılık fikirleri içermektedir. Bunlar günümüze kadar ulaşmamıştır.

---

[470] Komatsu Hisao, *20.Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s.7

[471] Fıtrat Abdurrauf, *Buhara'da Cedidcilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, (Hazırlayan: Seyfettin Erşahin) T.C.Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Dizisi, 266, Ankara, 2001.

5. Fıtrat, Ahmet Hilmi'nin çıkarttığı Hikmet gazetesiyle yakın ilişkisini sürdürmüştür. 2 Şubat 1911, gazetenin 42. sayısında bir yazısı daha basılmıştır. "Nala-i cansüz yek Bukhara-i" yani **"**Bir Buharalının Can Yakıcı Nalesi**"** başlığıyla yazılan makale yine Farsça olarak basılmıştır. Bu sefer makalede Micmar mahlasını kullanmıştır. Genel olarak yazar bu yazısıyla Buhara'da cedit okullarının kapatılması karşı bir direnç sergilemiştir. Yazı daha önce hiçbir yerde yayınlanmamıştır ve araştırmamızda yazının Türkçe tercümesini ilave edilmiştir.
6. Hikmet gazetesinin bir sonraki, 43.s ayısında yani 9 Şubat 1911 tarihinde Fıtrat bir makale daha yayınlamıştır. Bu sefer makaleye Buharalı Abdurrauf olarak imza atmıştır. **"**Buhara İslam Aleminin Muhterem Yeni Hanına" başlığıyla yazılan küçük yazı yeni tahta çıkan Emir Alim Han'a yönelik yazılmıştır. Çıkarttığı ıslahat fermanıyla cedit okullarına imkân verilmesini umut etmiştir. Boltaboyev, Emir Alim Han'ın tahta çıkışı münasebetiyle Fıtrat bir kaside yazdığı ama eserin aslına ulaşamadığını ve Şeyh Abdülkadir Kerametullah Buhari'ye atıf yaparak böyle bir kasidesi olduğunu söylemiştir. [472] Kaside olmasa da makale içerik bakımından Boltaboyev'in bahsettiği kasidenin anlamına uymaktadır.
7. Bir diğer yazı gazetenin 30 Mart 1911 tarihli 50. sayısında *Acaba Buhara'nın Hali Neden Harap?* başlığıyla yayınlanmıştır. Makale iki kısımdan ibaret olup, genel olarak ulema ve yönetici sınıftan şikayetlerini beyan etmektedir.
8. Makalenin devamı yine aynı şekilde *Acaba Buhara'nın Hali Neden Harap*? başlığıyla gazetenin 8 Nisan 1911 tarihli 51. sayısında basılmıştır. Bu yazılarına Fıtrat, Buharalı Abdurrauf ismiyle imza çekmiştir.
9. Hikmet gazetesinin 5 Mayıs 1911 tarihli 57. sayısında *İttihat-i İslam'a Atılan Zehirli Ok* başlığıyla bir yazısı daha basılmıştır. Makale Hindistan'daki bir İslamcı gazete olan Hablulmatin'de basılan bir makaleye karşı bir tepki olarak yazılmıştır. Makaledeki fikirlere karşı itirazları yansımıştır.
10. Fıtrat'ın İstanbul'da yayınladığı ve ardından büyük şöhret kazandığı bir diğer kitabı *Beyanat-i Seyyah-i Hindi* **(***Hind Seyyahının Kıssası***)** eseridir. Kitap 1912 (Seyfettin Erşahin'e göre 1911) yılında daha önceki eseri *Münazara'*nın basıldığı "Matbaa-i İslamiye Hikmet"te basılmıştır. Fakat Türk araştırmacı Prof. Dr. Seyfettin Erşahin, eserin 1911 yılında basıldığı görüşündedir.[473] Eser yine aynı şekilde Farsça yazılmıştır.

[472] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 31-bet.
[473] Fıtrat Abdurrauf, a.g.e., 2001, s.45

Daha önceki eserlerinde olduğu gibi bu eserinde de eğitimin ıslah edilmesi, cedit okullarının açılması ve dini mutaassıplıktan vazgeçme gibi fikirler ortaya koymuştur. Türkiye'de Seyfettin Erşahin tarafından çevrilerek, 2001 yılında okuyuculara sunulmuştur.[474]

Tablo 3.2. Fıtrat'ın İstanbul'dayken Türkistan'da yayınladığı eserleri

	Eser adı	Yayınlandığı yer	Yayın adı	Yayınlanma tarihi	Eser Türü
1.	"Maktub ba idora"	Buhara	"*Buhara-i Şerif*" gazetesi	19 Nisan 1912	Makale
2.	Faryod (Feryat)	Buhara	"*Buhara-i Şerif*" gazetesi	29 Haziran 1912, 7 Temmuz 1912	Şiir
3.	İstiqbol (İstikbal)	Buhara	"Buhara-i Şerif" gazetesi	17 Temmuz 14 Ağustos 1912	Şiir
4.	"Maxoriju-l-xuruf"	Buhara	"Buhara-i Şerif" gazetesi	1912 (veya 1913) tarihi belli değildir.	Makale
5.	"Qavoidi qiroat"	Buhara	"*Buhara-i Şerif"* gazetesi	1912 (veya 1913) tarihi belli değildir.	Makale
6.	"Taraqqiy va tajaddud"	Semerkant	"*Semerkant*" gazetesi 44.sayı	13 Eylül 1913	Makale
7.	"Manfaat"	Semerkant	"*Oyina*" dergisi 4.sayı 6.sayı	16 Kasım 1913; 30 Kasım 1913	Makale
8.	"Hayot va g'oya-i hayot"	Semerkant	"Oyina" dergisi 8.sayı, 9.sayı	14 Aralık 1913; 21 Aralık 1913	Makale
9.	Tazina-i Ta'dib	Semerkant	"Oyina" dergisi 13.sayı	1914	Şiir
10.	"Mavludi sharif yoxud Mir'oti xayru-l-bashar"	Taşkent		1914	Kitap (Edebi eser)

Fıtrat İstanbul dönemi boyunca eserler yazmaya devam etmiştir. İstanbul basınının yanı sıra Buhara, Semerkant'ta çıkan yayınlar da yazı göndermiştir. Hac ve ticaret amacıyla İstanbul'a gelen ve kendisinin yakın ilişkide olduğu Özbekler Tekkesinde konaklayan Türkistanlılar vasıtasıyla yazılarını göndermiştir.

1912 yılında Buhara ceditçileri Kagan ilçesinde "Buhara-i Şerif" adında bir gazete çıkartmaya başlamıştır. 11 Mart 1912 tarihinde gazetenin ilk sayısı okuyuculara sunulmuştur. Fıtrat da Buharalı ceditçi liderlerden biri olarak gazeteyi desteklemiş ve

[474] Fıtrat Abdurrauf, a.g.e., 2001.

İstanbul'a yazılar göndermiştir. Yazılarının altına da Abdurruaf, İstanbul diye imza atmıştır. 1915'li yıllarda yazdığı makalelerde ise İstanbul kelimesi yoktur.

Türkistan ceditçiliğin önderi Mahmud Hoca Behbudi tarafından Semerkant'ta çıkarılan Semerkant gazetesi ve Ayna dergisine de aynı şekilde İstanbul'dan yazılar göndermiş ve altına İstanbul, Abdurruaf Fıtrat olarak imza atmıştır. Hamidulla Boltaboyev, Fıtrat'ın İstanbul'daki çalışmalarını değerlendirirken İstanbul'da Türkistanlı gençler tarafından açılan Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti'nin nizamnamesini de Fıtrat yazdığını belirmektedir.[475] Nizamname'de herhangi bir isim verilmediği için bu tahminden öteye geçememektedir.

Yine Boltaboyev'e göre Fıtrat, İstanbul'dayken Gaspıralı İsmail Bey'in *Ganimet Diyar* eserini Farsçaya çevirmiş, fakat yayınlayamamıştır. Yayınlanışı ise 1915 yılda Rusya'nın Petrograd şehrinde gerçekleşmiştir. Boltaboyev'e göre, Fıtrat İstanbul'da İsmail Bey ile görüşme fırsatı yakalamış ve bu görüşmeden sonra eserini Farsçaya çevirme kararı almıştır. [476] Yine bu dönemde Fıtrat, *Terakki ve Teceddüt* başlıklı bir yazı yazmış ve üstadı Behbudi tarafından çıkarılmakta olan Semerkant gazetesine göndermiştir ve gazetenin 13 Eylül 1913 tarihli 44. sayısında basılmıştır. Afganistan'da çıkan Siracu'l Ahbari Afganiye (Haberlerin Meşalesi) gazetesi aynı makaleyi alarak 15 Kasım 1913'te tekrar basmıştır. [477]

İstanbul döneminde yazıldığı düşünülen bir diğer eseri *Mevlüd-i şerif yahut Mirati hayrü'l-beşer*. Hamidulla Boltaboyev, eseri daha sonra yayına hazırlayan Abdulhay Saidzade Muhammed Emin'e dayanarak 8 Rabiuelevvel 1331 Hicri (miladi 15 Şubat 1913) yazıp bitirildiğini ileri sürmektedir.[478] Eseri günümüz Özbekçesine çevirip neşre hazırlayan İsmail Bekcan da yukarıdaki tarihi göstermektedir.[479] Buradan belli oluyor ki Fıtrat İstanbul'dayken Mevlüdi Şerif eserini de yazmış fakat daha sonra 1914 yılında Taşkent'te bastırmıştır.

Boltaboyev, 1915 yılında neşredilen *Muhtasar İslam Tarihi* ve *Rehber-i Necat* eserleri de İstanbul'da yazılmış olduğunu etmektedir. Fakat kendisinin de belirttiği gibi bu doğrultuda tam bir delil yoktur. Genel olarak Fıtrat, 1914 yılının ilkbahar aylarına kadar İstanbul'da

[475] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 29-bet.
[476] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 31-bet.
[477] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 31-bet.
[478] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 32-bet.
[479]https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/abdurauf-fitrat-mavludi-sharif-yoxud-xayrul-bashar-miroti-rasul-oynasi.html

eğitim almış veeserler yazmıştır. Bu eserlerin çoğuna ulaşmak günümüzde mümkün olmasa da bu çalışma kapsamında önemli sayılabilecek bir kısmına ulaşılmıştır.

Fıtrat İstanbul döneminde yazdığı eserleri arasında en çok bilinen ve en çok ilgi gören eserleri *Münazara* ve *Seyyahi Hindi* eserleridir. Bu eserler bedii eserler olarak değerlendirilse de siyasi yönü yüksek olduğu için bu çalışmanın temel taşlarından birini oluşturmaktadır.

3.1.2. Buhara, Semerkant ve Taşkent Döneminde Yazdığı Eserleri

Abdurrauf Fıtrat, 1914 yılının ilkbahar aylarında Buhara'ya dönmüştür. Gelir gelmez Ceditçilik faaliyetlerine başlamıştır ve okullarda ders vermiştir. Eksik olan derslerin kitaplarının yazılmasını teşvik etmiş ve kendisi de ders kitapları yazarak yayınlamıştır.

Aynı zamanda "Buhara-i Şerif", "Turan", "Semerkant", "Ayna" gibi basınlara yazmaya devam etmiştir. Bu dönemdeki yazıları daha çok bilgi edindirmeye, toplumu bilinçlendirmeye yöneliktir. Yani Buhara'ya döndükten sonraki yıllarda yazılan eserlerini ders kitabı veya ekstra kaynak olarak yazdığı tahmin edilmektedir. Aile, Oku, Rehber-i Necat gibi kitapları da aynı şekilde daha çok öğrenci yetiştirmeye yönelik yazılmıştır. Söz konusu kitaplardaki her konuya önce bir açıklama getirmiş, temel bilgiler vermiş sonra da kendi düşüncelerini ifade etmiştir. Kısacası 8 Nisan 1917'de Buhara'da yaşanan Yürüyüş olaylarına kadar Fıtrat eserlerinde siyaset değil, marifet, bilgilendirme, eğitim gibi konuları işlemiştir.

Fıtrat 1915 yılından itibaren Özbekçe yazmaya başlamıştır. Yani Özbekçeyle daha büyük kitleye hitap edebileceğini fark etmiş ve eserlerini Özbekçe yazmaya başlamıştır. Ancak Özbekçe yazmanın bazı dezavantajları olmuştur. Oturmuş ve gelişmiş bir Özbekçe yazı dili olmadığı için yerli halk kendi şivesinde, doğru olarak gördüğü gramerde yazmıştır. Dolayısıyla tüm ceditlerin yazı dili ve üslubu birbirinden farklıdır. Fıtrat, Özbekçeye geçmekle edebi Özbek dilinin gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Fıtrat'ın hayatında siyasi gazetecilik ancak Yürüyüş olayından sonra başlamıştır. 8 Nisan 1917'de Buhara'da yaşanan bu olaydan sonra Fıtrat, Semerkant'a, yerleşmiştir. Burada

"*Hürriyet*" gazetesinin baş yazarlığına üstlenmiştir. 27-87 arası tüm sayıları bizzat kendi yönetiminde çıkartmış ve neredeyse her sayısında birer makale yazmıştır.

Bu gazetenin Temmuz 1917 ile Nisan 1918 arasında çıkan sayılarında kırktan fazla makalesi basılmıştır. Bu makalelerde bir taraftan devrinin önemli sorunları Fıtrat'ın bakış açısıyla ifadesini bulurken, diğer taraftan da önemli siyasi sıkıntılar ve bunların çözüm yolları aranmıştır. Bu makalelerde Fıtrat'ın sadece şahsi fikirleri değil, Emirlik hakkındaki görüşleri, Yaş Buharalıların liderlerinden biri olmasından dolayı siyasi fikir ve yorumları da genişçe yer almaktadır. Fıtrat, gerçek güce sahip olan bir siyaset adamı ve inkılapçı harekete aktif olarak katılan bir teşkilatın temsilcisidir. Bu teşkilatın maksadı, Buhara Emirliğini yok etmek ve onun yerine Demoktratik Halk Cumhuriyetini kurmaktır. [480]

Semerkant dönemi Fıtrat için oldukça önemlidir. Çünkü bu dönemde Fıtrat, bir editör, bir gazeteci, bir siyasetçi olarak kendini gösterir. Her sayısında önemli bir konuya dokunur ve toplumu yönlendirmeye çalışmıştır. Fıtrat gazeteyle daha önceden de iş birliği içerisinde olmuştur. Baş yazar olarak yayınladığı ilk makalesi "Gençler Vazife Başına" (Yoshlar, vazifa boshiga) adlı yazısı olmuştur.[481] Hürriyet'teyken yazdığı en etkili yazıları "Yurt Kaygısı" başlığıyla yazılan seri yazılardır. Üç düzyazı ve bir şiir bu seri kapsamında yayınlanmıştır. Hepsinde de yurdun feci durumu, toplumun çaresizliği, cüretsizliğinden bahsedilmektedir. 1918 yılında Buhara'da Kolesov vakaları yaşanmış, Fıtrat da bir lider olarak gitmiştir. Bu sefer de başarısız bir şekilde sonuçlanan ceditçi eylemlerinden sonra Fıtrat, Semerkant'tan Taşkent'e yönelmiştir. Gazete 1918 yılına kadar yayınlansa da bir yandan siyasi baskılar, bir yandan da maddi sıkıntılardan dolayı kapanmıştır.

Fıtrat 1918 yılında Taşkent'e giderek liderliğini Abdullah Avlâni'nin yaptığı toplumun eğitimi ve mahalli tiyatroların geliştirilmesi için faaliyet gösteren "Turan" topluluğuna katılmıştır. Fakat bir süre sonra bu topluluğun faaliyetleri kendisine yetersiz geldiğinden ve Avlâni'nin Sovyet taraftarı olması sebebi ile bu gruptan ayrılmış ve Çağatay Gürüngü'nü kurmuştur. Fıtrat bu grubun hem gerçek hem de ruhani lideridir. Aslında Türkistan'da kelimenin tam anlamıyla keskin bir siyasi mücadele yaşanırken, Fıtrat'ın kendini biraz da olsa bu faaliyetlerden ayırarak ilmi işlere ağırlık vermesi ilginçtir. Çağatay Gürüngi'nden önce Fıtrat Semerkant'ta 1917'de Türkistan Tiyatro, Müzik ve Edebiyatı Grubu adı taşıyan

[480] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.61
[481] *Hürriyet* gazetesi, S.27, 2 Ağustos 1917

bir cemiyet kurmuştur. Belki de Fıtrat arka arkaya meydana gelen olumsuz gelişmeler yüzünden siyasetle bir yere varılamayacağını düşünmeye başlamıştır. Aslında ilmî faaliyet ile halkın şuur seviyesinin yükseltilmesi edebi tarihi mirasa sahip çıkılması Ceditlerin ana amaçları arasında yer almaktadır. Fıtrat aynı zamanda artık çevrenin değiştiğini, fikirlerini eskisi gibi devam ettirmenin mümkün olmadığını gördüğünden dolayı da tepki çekmeyeceğini düşündüğü için ileriye dönük bir faaliyetin içerisine girmiştir.[482]

Yirminci yüzyılın başından itibaren Özbek Ceditçileri amaçlarını eğitim yoluyla gerçekleştirmeye çalışmıştır. Her zaman olduğu gibi öğrencileri aydınlatmada en önemli şey edebiyattır. Bu amaçla 1917 Rus Devriminden dört yıl önce bir Özbek tiyatro çevresi oluşturulduğu bilinmektedir. Ceditçiler yeni Özbek girişimcileri için örnek teşkil etmiştir. Sovyet dönemi başlarında Özbekler arasındaki edebi gruplar, 1917 öncesi hareketle yakından ilişkilidir. Bu ortamda Özbekler arasında, Sovyet döneminin ilk ve en önemli edebiyat topluluğu olarak Çağatay Gürüngü'dür. [483]

Türkistan'da milli edebiyatın gelişmesinde Gürüng'ün etkisi büyük olmuştur. Bu gruba devrinin milliyetçi yazar ve şairleri üye olduğu için grup Çağatay edebiyatını, Farsça ve Arapça kelimelerden temizlemek, sadeleştirmek, milletin amaç ve dertlerini konu alan yeni fikirlerle beslemek suretiyle onu yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Bu teşkilat varlığını sürdürdüğü yıllarda inkılap karşıtı bir teşkilat, üyeleri bölücü, milliyetçi, düşman kimseler olarak değerlendirilmiştir. Halbuki "Çağatay Gürüngü", o devrin lider alimlerini topladığı ve bunların hepsi Özbek dili ve edebiyatının gelişmesi için samimiyetle çalıştığı için eğitici ve kültürel özellik taşıyan bir grup haline gelmiştir.[484]

Gürüng 1920 yılında kapatılmıştır. Fıtrat topluluğun bu zamana kadar planladığı tüm işleri başardığını yazmıştır:

> *"Çağatay Gürüngü 1920'li yıllara kadar devam etti. Bu müddet içerisinde önüne konulan ilmi işleri başarıyla tamamlamıştı. Okullara sokulan yeni imlanın şura hükümeti tarafından her milletin okul dili, öz ana dili olsun, diye ilan edilmesinin esas maksadı Özbek dilini, eğitim dili yapmaktı. Bir taraftan Komünist Fırkasının milli meseleyi doğru halletmekte olduğu ve müstemlekecilik esaslarını yıpratışta aşırı hızlı gittiği günden sonra, açıkça görünmeye başlayan Özbek milliyetçisi olarak devam*

[482] Somuncuoğlu Bekir Tümen, *Abdurrauf Fıtrat (1886-1938),* Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s.29
[483] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.65
[484] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.66

etmeye de artık gerek kalmamıştı. Çağatay Gürüngü dağıldı. Onun üyeleri birer birerr kendi hatalarını itiraf ederek parti safına geçtiler ve olanca güçleriyle bugüne kadar hizmet etmektedirler." [485]

Gürüng faaliyeti kapsamında Fıtrat birçok yayınla yakın iş birliği yapmıştır. Öncelikle topluluğun yayın organı olarak tanınan *İştirakiyun* gazetesinde yazıları sürekli yayınlanmıştır. Edebiyat, dil, kültür gibi konuları ele alan en önemli makalelerini işte bu dönemde yazmıştır. Fıtrat dil alanındaki yazılarının en önemlilerinden sayılan *Tilimiz* adlı makalesini, 12 Haziran 1919'da yine bu gazetede yayınlamıştır. [486] Özbek kamuoyunda çok yaygınlaşmış *"Dünyanın en zengin dili Türkçedir, en bahtsız dili yine aynen Türkçedir.*" gibi cümleleri işte bu makaleden alınmıştır ve Gürüng faaliyetinde ortaya koyduğu en mühim fikirlerden bir tanesi de budur.

Fıtrat'ın ayrıca bu gazetenin bir anlamda hükümetin yayın organı durumunda olmasından yararlanarak özellikle siyasi konulardaki yazılarıyla belirli çevreler üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Bu sebeple "Şark Siyaseti" adlı makalesini "İştirakiyun"da yayınlamıştır. Bu makalede Sovyet hükümetinin dış politikasıyla ilgili, Hindistan'daki İngilizlere karşı politika üreterek tavsiyelerde bulunmuştur.[487] Bu edebi topluluk, Türkistan'ın Yesevi, Nevai, Hüseyin Baykara, Babür ve diğer eski ediplerinin eserlerini ve bunun yanında İbn-i Sina, Farabi, Bedil gibi ilim ve felsefede şöhretli kişilerin eserlerini araştırmaya, tanıtmaya çalışmıştır. Fıtrat topluluk çevresinde Kayyum Ramazan, Meşrik Elbek, Abdullah Kadiri, Mahmud Batu, Sançar Sıddık ve Şahresül Zunnün gibi şair, roman yazarı ve dil uzmanlarını toplamıştır. Aynı zamanda gelişmesi ve tanınması için de destek vermiştir. Çağatay Gürüngü Kasım 1918'den 10 Ocak 1921'e kadar faaliyetini sürdürmüştür.[488]

Fıtrat, Çağatay Gürüngü çalışmaları esnasında başlattığı bir proje daha Tang dergisidir. 9 Nisan 1920'de Taşkent'te yayına giren dergi sadece üç sayı çıkabilmiştir. Dergi Taşkent'te oluşan Buhara Komünist Fırka'nın basın organı olarak ortaya çıkmıştır.[489] Derginin her sayısında da Fıtrat'ın önemli ve kapsamlı yazıları basılmıştır. *Şarkta İngilizler*, *Bizde*

[485] Fitrat, Yopishmagan Gajjaklar, *Qizil O'zbekiston* gazetasi, 15-16 Sentyabr 1929, S.215, 216
[486] Avci Yusuf, a.g.e., 1997, s.72
[487] Avci Yusuf, a.g.e., 1997, s.72
[488] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2007, 46-bet.
[489] Qosimov Begali, *Maslakdoshlar*, "Sharq" nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati, Toshkent, 1994, 99-bet

Yiğitlik, Şark, Tedrice Karşı, Mirza Bedil gibi yazıları dergide yayınlanmıştır. Aynı zamanda bu yazılar Fıtrat'ı büyük çalışmaların hazırlığı niteliğine de sahiptir.

Fıtrat, Buhara Halk Şura Cumhuriyeti'nde göreve başlayana kadar çok verimli bir dönemi geride bırakmıştır. Birçok türde, çeşitli konularda hayatının önemli çalışmalarını yayınlamıştır. Ayrıca milli tiyatronun gelişmesi için katkı sağlamıştır. Zamanında çok meşhur olan fakat metni bulunmayan birçok eseri hakkında bilgiler sunmuştur. *Begican, Uluğbek, Oğuzhan, Kan, Abu Müslim* gibi piyesleri sahnelenmiştir. Lakin bu oyunlar basılmamıştır.

Buhara Halk Şura Cumhuriyeti'nde Maarif Naziri (Bakanı) ve diğer önemli görevlerde bulunan Fıtrat, eser yazmayı bırakmamıştır. Bu dönemde eser sayısı azalmışi zamanını daha çok devlet işlerini harcamak zorunda kalmıştır. Bu yüzden BHŞC dönemi verimli geçmemiştir.

Haziran 1923'te Moskova'dan gelen Rudzutak başkanlığındaki heyet Fıtrat ve daha birkaç kişinin görevden alınması ve hatta sınır dışı edilmesini istemiştir. Feyzullah Hoca'nın tavsiyesi ve desteğiyle Fıtrat Moskova'ya gönderilmiş ve 1923-1926 yıllarında Moskova'daki Lazerov adında Canlı Şark Dilleri Enstitüsü'nde çalışmıştır. Sonra da Sankt-Petersburg Devlet Üniversitesi'nde Türk, Fars ve Arap dilleri üzerine ders vermiştir. Bu dönemde profesör unvanına layık görülmüş ve Türkistan'dan çıkan ilk profesör olmuştur.

3.1.3. Moskova Döneminde Yazdığı Eserleri

Eylül 1920'de Buhara'da gerçekleştirilen darbe sonucunda Buhara Emirliği yerine Buhara Halk Şura Cumhuriyeti kurulmuştur. Feyzullah Hocayev devlet işlerine eski ceditçiler ve Genç Buharalılar partisi üyelerini davet etmiştir. Abdurrauf Fıtrat da Hocayev'in daveti üzerine 9 Mart 1921'de Buhara'ya geldi ve hemen devlet işlerine girmiştir. Birçok bakanlıkta halk eğitimi, dış ilişkiler gibi alanlarda görev yapmıştır. Ayrıca Buhara Cumhuriyeti ve Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında eğitim kurumları iş birliğini güçlendirmeye katkı sağlamıştır. Okullar için ders kitapları hazırlanmasını koordine etmiştir. Toplumun refahı yolunda yapılabilecek her türlü projeye katkı sağlamaya çalışmıştır. Gerçi çalışma alanı olmasa da ülke sınırlarını belirlemek, Emuderya nehrinin

kullanım alanını tespit etmek ve belirlemek, vakıf yerlerin belirlenmesi, darbe sonucunda zarar gören inşaatların tespit edilmesi gibi birçok projede önderlik yapmıştır.

Bu işler tüm hızıyla devam ederken Komünist Partisi merkez yönetiminden yani Moskova yönetiminden şikâyet gelmiştir. Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi 12 Haziran 1923'te "Buhara Meselesine Dair" karar imzalamıştır. Karara göre Komite Sekreteri Rudzutak Buhara'ya gelerek "temizlik" işlerini başlatmıştır.[490] Fıtrat da bu temizleme kampanyasına dahil edilerek görevden alınmıştır. "Görevini kötüye kullanmak ve mali usulsüzlükler yapmakla" suçlanmıştır. SSCB'nin Buhara Cumhuriyeti temsilcisi tarafından Moskova'ya çekilmiş ve "Uçkun", "Buharskaya Jizn" gibi yayınlar yazmış ve Lazarevler Canlı Şark Dilleri Enstitüsü'nde görevlendirilmiştir.

Fıtrat 1923 yılının yaz aylarında Buhara'dan Moskova'ya taşınmış ve bu onun hayatında ve eserlerinde bir dönüm noktası olmuştur. Ekim 1923'de yazdığı "Benim Gecem" şiirinde Moskova dönemindeki ruh halini yansıtmaktadır.[491] Sovyet ideolojisinin yalan olduğunu, Orta Asya ülkelerine hiçbir şekilde özgürlük vermeyeceğinin farkına varmıştır. Orta Asya Çarlık döneminde nasıl da Rusya'ya bağlıysa, Sovyet döneminde de yine aynı şekilde Rusya'ya bağlı olacağını anlamıştır. Buhara Halk Şura Cumhuriyeti sözde bağımsız, özgür bir cumhuriyet olarak kabul edilmiştir. Fıtrat gibi milliyetçi hükümet üyelerinin görevden uzaklaştırılması Sovyet yönetiminin biraz daha güçleneceğinin göstergesidir. Moskova'dayken Fıtrat, bunları düşünmeye ve uzun uzun analiz etmeye fırsat bulmuştur. Yine Moskova'dayken devlet işlerinden tamamen elini çekmiş ve kendini tamamen eser yazmaya adamıştır

Aynı o yıllarda "Ebülfeyzhan" trajedisi, "Bedil (Bir Mecliste) adlı ilmi bedihisi ve "Kıyamet", "Şeytanın Tanrıya İsyanı" gibi eserlerini yazmış ve Moskova'da yayınlamıştır. Bir kısmını da dönünce Taşkent'te yayınlamıştır.[492]

Fıtrat yaratıcılığının zirvesi, kuşkusuz, "Ebülfeyzhan" trajedisidir. Eserde Eşterhaniler sülalesinin son vekili Ebülfeyzhan devletinin yıkılışı ve meşhur İran padişahı Nadirşah'ın

[490] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat va İstiqlol ma'naviyati, Fitrat, *Tanlangan Asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshent, 2000, 22-bet.
[491] Khalid Adeeb, *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR,* Cornell University Press, 2015, p.215
[492] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat va İstiqlol ma'naviyati, Fitrat, *Tanlangan asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshent, 2000, 22-bet.

yardımıyla Buhara'da Mangıt emirlerinin yönetimi ele geçirmesi ile ilgili tarihi olaylar kaleme alınmıştır. Yazar Buhara tarihinin bu tür dönüm noktasını ilk defa konu etmekle beraber ilmi ve tarihi eserlerinde yansıttığı iktidar sülalenin yönetime geliş sebeplerini, yasadışı yollarla iktidara gelen hanların halka verdiği eziyet ve zulmü göstermektedir. Fıtrat, Buhara'daki görevlerinden uzaklaştırılmış, Moskova'ya bir nevi sürgün edilmiş bir vaziyette bu esere başvurmasında da bir anlam vardır. Zira Buhara'da yeni kurulan ve kısa sürede hükümet üyelerinin kovulma durumu da tıpkı Eşterhaniler sülalesinin düşüşüne benzemektedir.[493]

Fıtrat bu tarihi ve bedii eserini kendi duygularıyla uygunlaştırarak yazmıştır. Emirlik tarihindeki en kirli ve zorlu süreci okuyucularının göz önüne serilmiştir. Özellikle, eser sonunda hayali kahraman Siyavuş'un konuşması, "kara ve kirli taht" için söyledikleri Fıtrat'ın şahsi görüşlerini yansıtmaktadır. Trajedide olaylar gittikçe daha açıklayıcdır. Tahta gelmek için her türlü hileyi deneyen Mangıtlar sülalesinin eli kan olduğu gösterilmektedir. Bir de bu sülale nasıl iktidara geldiyse, aynı şekilde kanlı bir mücadele ile gittiğine de işaret vardır.

Fıtrat'ın Moskova yazdığı bir diğer eseri "Kıyamet" adlı hayali hikayesidir. Bu eser aynı zamanda kendisinin en çok yayınlanan eseridir. Sovyet ideolojilerinden olan tanrısızlık ilkesine uygun görüldüğü için Sovyet döneminde defalarca yayınlanmıştır. Gerçi Fıtrat'ın kendisi her yerde yasaklanmış, ismi pek anılmıyorsa da Sovyet yönetimi bu eseri tekrar tekrar basmıştır. Eser 1923 yılında Moskova yazılmış ve aynı senede Millet İşleri Komiserliği bünyesindeki Merkezi Şark Neşriyatı'nda basılmıştır. 1935 yılında telifin kendisi tarafından düzeltilerek tekrar yayınlanmıştır. Sonraki baskıda Ruzibay hayatı boyunca zenginlerin evinde çalışan işçi olarak görevlendirilmekte, Ahmetbay, Cuma dayı gibi "çağdaş" karakterler eklenmiştir.[494] Bununla eser hacmi genişletilerek, 30'lu yılların ikinci yarısındaki siyasi görüşler taleplerine uygunlaştırılmıştır. Aynı zamanda ilk baskıdaki özellikler ve kinaye ruhu yok edilmiştir. Bunun ilgili ABD'li Türkolog Edward Allworth şöyle yazmıştır:

[493] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat va İstiqlol ma'naviyati, Fitrat, *Tanlangan asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshent, 2000, 23-bet.
[494] Boltaboyev Hamidulla, "Fitrat va İstiqlol ma'naviyati", Fitrat, *Tanlangan asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshent, 2000, 24-bet.

> *"Abdurrauf Fıtrat, Merkezi Asya'yı bağımsız kılma konusunda çeşitli boyutlarda diyalog eserler yazmıştır. Örneğin, Özbek Türkçesinde (1923-1930) ve Tacik Farsçasında (1936) yazılmış eserleri "Kıyamet" adı altında neşredilmiştir. Yazarın "Şeytanın Tanrıya İsyanı" piyesi de o yıllarda (1924) yazılmıştır. Her iki eser Türkistanlılara vatandaki siyasi durumu açık bir şekilde izah etmiştir. Eserlerde telif, görüşlerini sıra dışı bir alem düşüncesiyle perde altında göstermeye çalışmaktadır. Bu usul bazı durumlarda dogmatik eleştirmenlere din karşıtı teşvik olarak gözükmüştür".*[495]

Gerçekten de eserin ilk baskısında 20'li yılların başlarında Ruslaştırma politikasının bazı yönleri eleştirilmiş ve kinaye edilmiştir. Allworth'un da doğru tespit ettiği gibi bu görüş "Şeytanın Tanrıya İsyanı" eserinde daha güçlü yansımıştır. [496]

Aslında, Fıtrat için Moskova ayları oldukça verimli geçmiştir. Sürgün, reformist inançlarını yalnızca sertleştirmiş ve onlara daha keskin bir yön vermiştir. Eylül 1924'te Orta Asya'ya döndükten sonra Fıtrat partiyle arasını bozmuş, ancak sonraki yıllarda Özbek dilleri, edebiyatı ve müziği üzerine çok sayıda ilmi eser üretmiştir.[497]

Bedil (Bir Mecliste) eseri 1924 yılında Moskova'da Arap alfabesinde basılmıştır. Fıtrat'ın bu eseri telifin ecdatların kültürel mirasına saygısını göstermektedir. Ayrıca bu eser dönemin sorunlarını geçmişten miras kalan kültürel zenginliklerle nasıl çözüleceği yönünde fikir vermektedir. Çünkü 20'li yıllarda proleterler geçmişten kalan her türlü mirasa karşı çıkmaktadır. Bu durumda tarihi mirası tekrar gündeme getirmek bir cesarettir. Eser kahramanlarından biri Kutluğ da Moskova'da eğitim gören Buharalı bir kişidir. Moskova'da aldığı bilim ve fikirleri kendi yurdunda uygulanmasını istemiş, bu yöndeki görüşlerinin toplum tarafından kabul görmemesinden dolayı derin üzüntü duymuştur.

1923-1924 yıllarında Fıtrat Moskova'daki köklü eğitim müesseselerinden biri Şark Dilleri Enstitüsünde çalışmış, bilimsel araştırmalar yapmıştır. Söz konusu enstitü 1921 yılında Şarkşinaslık Araştırma Enstitüsüne dönüştürülmüştür. Bu yıllarda Arap, Fars, Türk dillerinden ders vermekle birlikte hayatının önemli eserlerini yazmıştır. Aynı zamanda profesörlük unvanını da Moskova döneminde almıştır.

---

[495] Allworth A.Edward, Buxorolık Fıtratnıng Argumenleri, *Yaqin Ve Markaziy Osiyoga Doir İlmiy Yozishmalar*, 5-jild, 1991, 13-bet.
[496] Boltaboyev Hamidulla, "Fitrat va İstiqlol ma'naviyati", Fitrat, Tanlangan asarlar, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshent, 2000, 25-bet.
[497] Khalid Adeeb, a.g.e., 2015, p.218

3.1.4. Tutuklanana Kadar Yazdığı Eserleri

Moskova'dan sonraki dönem Fıtrat'ın hayatında ayrı bir öneme ve anlama sahiptir. Kendisi en bilinen bir ceditçi, reformcu, ihtilalci olarak toplumda büyük etkiye sahiptir. Milliyetçi görüşleri ve etkin şahsiyeti dolayısıyla da Moskova'ya adeta sürgün edilmiştir. Geri döndüğünde Buhara Halk Cumhuriyeti, ceditçilik, milliyetçilik, din, milli kültür, gibi uğruna mücadele ettiği her şeyi kaybetmiş yerini bambaşka Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti almıştır. Artık yeni bir çağ, Sovyet Çağı başlamıştır. Fıtrat gibi milli aydınların görüşlerinin hiçe sayıldığı, artık yeni bir "Kızıl" kuşağın yetiştirdiği aydınların dönemi gelmiştir.

Erşahin'e göre Fıtrat, 1924-1938 yıllarında Bolşevik Rusya'nın himayesinde Türkistan'ın yeni hayat yolunu kurmasının mümkün olduğuna inanmıştır. Ancak kısa sürede siyasi hayal kırıklığı ve başarısızlıktan sonra tekrar edebi ve ilmi çalışmalarına dönen Fıtrat, 1924-1938 yıllarında İslam'dan sosyalizme, oradan da ateizme varan bir karanlık macera yaşamıştır. Aslında farkında olsa da olmasa da Türkistan'daki bu büyük değişimin mimarlarından biri olmuştur. Fıtrat'ın fikir hayatında onun en değişmez vasfının milliyetçilik olduğunu görülmektedir.[498]

1925 yılında Moskova'dan ayrılarak Buhara'ya geri dönen Fıtrat, ilmi ve edebi çalışmalarına ara vermeden devam etmiştir. Özbekistan Halk Maarifi Nazırlığı İlmi Şurasında, hece vezni ve onun edebiyattaki önemi hakkında konuşmalar yapmıştır. Aynı yıl İnkılap dergisinin yazı kuruluna üye olarak atanmıştır.

1925 yılında Sencer Sıddık ile Fergana taraflarında ilmi bir gezi yapmıştır. Bu gezi esnasında Türk kültürünün en önemli kaynaklarından Kutadgu Bilig'in bir yazmasını bularak ilim dünyasına kazandırmıştır. 1926'da Latin Yazısına Geçme Komitesinde çalışmıştır. Fıtrat bu tarihten itibaren kendini tamamen ilme veren Fıtrat üniversitelerde hocalık yapmış ve eserler yazmıştır. [499]

Fıtrat'ın 1925 yılındaki ilmi gezide bulduğu "Kutadgu Bilig" hakkında Reşit Rahmeti Arat bilgi verirken Namangan nüshasının bulunuş tarihini 1924 olarak göstermektedir. Daha

[498] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 2000, s. 34
[499] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 2000, s. 32

sonra "Kutadgu Bilig" adlı eserinin giriş bölümünde de bu nüsha hakkında bilgi verirken nüshalar içinde en önemlisinin bu olduğunu belirtir ve Fıtrat'ın 1925'te "Maarif ve Okutguçi"da yayınlanan konuyla ilgili makalesinden bahsetmektedir. Fıtrat, bu makalede Türkologların şimdiye kadar bu nüshadan haberlerinin olmadığını belirtir ve bu kitabı Zeki Velidi Togan'ın gördüğünü fakat eline geçiremediğini belirtir: *"Bugün bizim bulduğumuz Kutadgu Bilig kitabı işte bu üçündü nüshadır".* Ayrıca Kutadgu Bilig hakkında yapılan araştırmaları Ahmet B. Ercilasun "Kutadgu Bilig Grameri-Fiil" adlı eserinin giriş bölümünde toplu bir şekilde aktarırken *"...araya giren Birinci Dünya Savaşı, Rus İhtilali, Türkistan istiklal mücadeleleri eserin üzerine tekrar bir perde çeker ve bu nüsha daha on iki yıl meçhul kalır. 1925'te Özbek alimlerinden Fıtrat, Fergana nüshasını yeniden keşfeder ve ilim alemine tanıtır"* şeklinde bilgi verir. [500]

1926 yılında yazdığı "Nevai'nin Farsça Şairliği ve Farsi Divanı Doğrultusunda" makalesi büyük aydının Farsça maharetini göstermektedir. Aynı zamanda orta düzeydeki bazı eserlerin Nevai'ye ait olduğunu iddiasına karşı çıkmaktadır. Örneğin, hicri 1254 yılında tertip verilen ve son kısmına "Fani ibaret ez emir Ali Şir est" diye yazılan bir eserin aslında Nevai'yle hiçbir ilgisi olmadığını, yazarı Kermene şehrinde doğmuş ve Keşmir'de yaşayan Muhammed Muhsin Fani olduğunu kanıtlamıştır.[501]

"Sürgün"den geri döndüğünde neredeyse 25 yıl yaşadığı tarihi Buhara birçok parçaya ayrılmış, ana şehri bazı bölgeleriyle birlikte Özbekistan'ın bir parçası haline gelmiştir. Fıtrat her şeyi bırakıp ilmi çalışmalara yönelmiştir. Cumhuriyet başkenti Ali Pedagoji Enstitüsü (bazı kaynaklarda Pedagoji Akademisi olarak geçiyor) tesis edilmiştir. Fıtrat oraya yerleşmiş ve kendini ilme, eğitime ve bilimsel çalışmalar yönelmiştir. Cumhuriyet'in başkenti Semerkant'a taşınan Fıtrat, 1927 ve 1929 yılları arasında Semerkant Üniversitesi'nde dersler vermiştir[502]

Daha sonra Semerkant'tan Taşkent'e gelerek, Taşkent Devlet Pedagoji (Eğitim)i Enstitüsünde ders vermeye başlamış ve bunun yanında Buhara Dil ve Edebiyat Maarif Enstitüsünde Öğretim Üyesi olarak da çalışmıştır.

[500] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.92
[501] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 136-bet
[502] Kollektiv: Fitna san'ati, O'zFA Fan nashriyoti, 1993, 117-bet

Fıtrat, 1927'de "Özbek Klasik Musikisi ve Onun Tarihi" adlı eserini yazmıştır. Bu eser 1926 yılında "Özbekleri Öğrenme Komitesi" tarafından sipariş edilerek hazırlanmıştır. Komite bu eseri Özbek müziğinin tarihi niteliğinde okuyuculara takdim etmese de "Özbek müzik tarihinin belirli bir devrini öğrenmek için kıymetli malzemelerdir" diye tanıtmıştır. Bu eserin mukaddimesinde, söz konusu komite "Özbek müziğinin esaslarını belgelemek, onu teşkil eden unsurları açıklamak, geçirdiği devirleri, bütün sebepleriyle tayin etmek ve sonuçta tarafsız, ilmi verilere ulaşmak, kendimizden "Musikişinaslar" yetişmediği müddetçe mümkün değil" diyerek bu siparişin Fıtrat'a veriliş sebebini açıklamıştır. [503]

Fıtrat'ın "Vase İhtilali" adlı eseri 1927 yılında Semerkant'ta yayınlanmıştır. Eser 1885 yılında Abdulahad Han yönetimi başlarında Balcivan vilayetinde meydana gelen tarihi olayları anlatmaktadır. Eser o dönem tiyatrolarının imkanları göz önünde bulundurularak yazılan bir piyes olduğunda yazarın tüm maharetini temsil etmemektedir. Yani Fıtrat, o dönemin şartlarına, sahne imkanlarına uygun bir şekilde yazmıştır. Öyküyü daha çok hareket üzerine değil, sözler üzerine kurmaya çalışmıştır. Esere önsöz olarak yazdığı yazıda Fıtrat'ın kendisi şöyle demektedir:

> *"Eğer yanılmıyorsam, bu piyes Tacik dilinde yazılan ilk sahne eseridir. Bu gösteri amatör gençler için tasarlanmış olup, tiyatro sanatına ilgi ve heveslerini arttırmayı hedefliyor. Eseri daha büyük hacımda, farklı bir biçimde yazarak Vase ihtilalini her açıdan göstermek mümkündü. Fakat tiyatro sanatının yeni olduğunu ve amatör düzeyinde olduğunu göz önünde bulundurarak olaylar kapsamını kısıtlamak zorunda kaldık. Eğer bu eser bu haliyle genç amatörlerin tiyatro sanatına geliştirmeye yönelik çalışmalarına katkı sağlarsa, kuşkusuz bundan sonra bu ve buna benzer konularda birçok sahne eseri ortaya çıkar."*[504]

Fıtrat'ın söz konusu eseri tarihi konuyu işleyen ilk eser olmasına rağmen edebi açıdan mükemmel, halk diline yakın bir üslupta yazıldığından dolayı Tacik tiyatro araştırmacılarının da Özbek veya Rus araştırmacılarının da çalışmalarında özellikle bahsedilmektedir. [505] Fıtrat, 1928 yılı başında Özbek ilmi kurumlarının merkezi olan "Devlet İlmi Şurası'na" üye olarak kabul edilmiştir. Bu şuranın toplam 171 üyesi olup, on iki kişilik idare heyetinin içinde sadece Fıtrat ve iki arkadaşı Türk'tür. Fıtrat 1928 yılının sonlarına doğru Semerkant'taki Pedakemiye'de (Darülfünun) Şark Klasik Edebiyatı, Özbek ve Fars

[503] AVCI Yusuf, a.g.e., 1997, s.107
[504] BOLTABOYEV Hamidulla, so'zboshi: Fitrat Abdurauf, Tanlangan asarlar, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 28-bet
[505] BOLTABOYEV Hamidulla, a.g.e., 2000, 28-bet

dilleri grameri dersler vermiştir. Bu çalışmaları onu ülkede edebiyatçı ve âlim olarak tanınmasında çok önemli bir yere sahiptir. Fıtrat, hayatının Semerkant'a rastlayan döneminde, Birinci Özbek Sovyet musikişinası olarak tanınmaktadır. Onun Şark klasik musiki tarihi ve nazariyesi hakkındaki "Şeşmakam", "Özbek Klasik Musikası ve Uning Tarihi", ''Şark Musikası'' gibi önemli eserlerinin musikişinas sıfatıyla anılmasına büyük bir payı vardır.

1928 yılından itibaren Fıtrat, Semerkant'taki Pedagoji Akademisinde (günümüzde Semerkant Devlet Üniversitesi) Şark Klasik Edebiyatı, Özbek ve Fars dilleri grameri gibi dersler vermeye başlamıştır. Edebiyat araştırmalarına ait "Edebiyat Kaideleri. Edebiyat muallimleri ve edebiyat heveslileri için ders kitabı"(1926), "Özbek edebiyatı Numuneleri" (1.cilt, 1928), "Aruz hakkında" (1936) gibi ders kitapları, eski Türk edebiyatının önemli kişileri Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Balasaguni, Ahmet Yugneki, Hoca Ahmet Yesevi, Ali Şir Nevai, Zahiriddin Muhammed Babur, Muhammed Salih, Turdi, Meşrep gibilerin eserleri, Fars-Tacik klasik edebiyatının önemli isimlerinden Firdevsi, Ömer Hayyam, Bedil ve bir çok şairin hayatı ve eserleri hakkında araştırmalar, makaleler yayınlanmıştır. Fıtrat hayatı ve faaliyetinin Semerkant dönemine kadar Birinci Özbek Müzik Araştırmacısı olarak da tanınmıştır. Alimin Şark klasik müziği tarihi ve teorisi hakkındaki "Şaşmakam", "Özbek Klasik Musikisi ve Onun Tarihi", "Şark Musikisi" gibi çalışmaları sanatın gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Fıtrat 30'lu yıllarda daha çok ilmi araştırmalar yapmak ve organize etmekle meşgul olmuştur. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Nazirliği'nin Özbek Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde, daha sonra Özbek Kültürel İnşası Bilimsel Araştırma Enstitüsü olarak adlandırılan kuruluşta çalışmıştır. Taşkent Öğretmenler Enstitüsü'nde de ders verdiği hakkında bilgi mevcuttur. [506]

1928 yılında Tacikistan Şura Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla Fıtrat gibi Buharalı ve Semerkantlı iki dilli aydınlar yeni cumhuriyet işlerine dahil olmuştur. Örneğin, Abdukadir Muhiddinov, Sadrettin Ayni, Vadud Mahmud gibi aydınlar sonrasında Tacik Edebiyatı ve Kültürünün ünlü isimleri sayılmaktadır. Eski ceditçi, Tacikistan Bakanlar Kurulu başkanı Abdukadir Muhiddinov'un çok istemesine rağmen, 20'li yılların son yıllarında eserleri sert bir eleştiri saldırısına maruz kaldığı dönemlerde de Fıtrat Tacikistan'a taşınmamıştır. Özbek halkı için hizmet etme fikrinde sadık kalmıştır. Önce Cumhuriyet Fen Komitesinde, sonra

[506] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat va jadidchilik, Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, Toshkent, 2007, 14-bet

Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde profesör olarak çalışmış, bilimsel çalışmalar yapmıştır. O yıllarda Tacikistan Cumhuriyetinin ricası üzerine birkaç eserini Tacik dilinde yazmıştır. Örneğin, "Emir Alim Han ve Hükümdarlık Dönemi" adlı tarihi kitabı, "Vase İhtilali" adlı tarihi piyesi Tacik dilinde yazılmıştır. [507]

Alanga dergisinini 1929 yılındaki 8-9. sayılarında yayınlanan "16. yüzyıl sonrası Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış" makalesinde Timurluların düşüşünden, Şeybaniler, Eşterhaniler ve sonrası dönem Özbek Hanlıklarına kadarki tüm süreci incelemiştir. Timurlular sarayının şaşalı, süslemeli, sefalı hayatına taklit etmeye çalışan Şeybaniler dönemi edebi hayatını incelemiştir. Şeybani Han başkent Herat'ı fethettiğinde şairler, alimler ve sanatçıları Semerkant ve Buhara'ya göç ettirmeye çalışmıştır. Öyle ki, kültürel ortam Timurlular dönemindeki kadar yükselememiştir. Fıtrat, bunu ekonomik sorunlarla bağdaştırmaktadır. Yazar Türkistan'ın neden geride kaldığını deniz yollarının daha aktif kullanıma başlaması, kervan yollarının değer kaybetmesiyle açıklamaktadır.

Fıtrat, 1930'yıllarda kendisini tamamen ilmi araştırma ve incelemelere vermiştir. ÖzSSC Halk Maarifi Nazırlığının Özbek İlmi Araştırmalar Enstitüsü'nde, sonraları Özbek Kültürel Kuruluşu İlmi Araştırmalar Enstitüsü'nde çalışmıştır. Ayrıca Okutmanlar Enstitüsü'nde de konferanslar verdiği bilinmektedir. Fıtrat, 1935 yılında Çolpan ile "Bin Bir Gece" adlı eseri tercüme etmiş ve 1936 yılında bastırmıştır. 1936 yılında da "Aruz Hakkında" adlı risalesini bastırmıştır.

1929 yılında itibaren milli görüşlü aydınlara karşı büyük bir "saldırı" düzenlenmiştir. Yerel ve merkezi matbuatta Fıtrat'ın eserleri eleştirilmiştir. Celil Baybolatov'un makalesi yayınlanmıştır. Burjuva yanlısı, eskilik taraftarı olarak suçlanmıştır. Aslında Fıtrat bu eleştirileri önemsememiştir. Çalışmaya, fikir üretmeye devam etmiştir. 1930 yılında Tacikçe olarak bir eser daha yazmıştır. "Emir Alim Han Hükümranlık Dönemi" olarak çevirebileceğimiz eser çok büyük olmasa da dönemin manzarasını tasvirleyen nadir eserlerden biridir. Fakat Fıtrat bir ceditçi olarak ve kendisinden eziyet görmüş biri olarak Emir'e karşı nefret beslemiş ve bu esere de yansımıştır.

[507] Boltaboyev Hamidulla, a.g.e., 2000, 27-bet

Fıtrat bu eserleri ile yeni Özbek fen ve kültürünün birçok dalına yol açmıştır. Özellikle, Türkistan halklarının zengin ve eski kültürel mirasını çok yönlü, derinlemesine araştırmayı başlatmıştır. Yüzyıllardır yan yana yaşayan Özbek-Tacik edebi, kültürel mirasının müşterek yönlerine dikkat çekmiştir. Özbek edebiyatının kaynaklarını belirlemiş, tarihi gelişimini, yükseliş aşamalarını açıklamıştır. Edebi yönler, ekoller ve üyeleri hakkında bilgi vermiştir. Zamanında şöhret kazanmış fakat sonra unutulmuş birçok aydının mirasını araştırmış ve edebiyata kazandırmıştır.[508]

20'li yılların sonunda tüm Sovyet ülkelerinde din karşıtı propagandalar başlamıştır. Hudasızlar veya tanrısızlar cemiyeti kurulmuştur. Okullar, kurumlar, çiftlikler, askeri teşkilatlarda ateizm teşvik edilmiştir. 1 Şubat 1929'da Özbekistan SSC'de "*Hudasızlar*" dergisi Latin alfabesiyle Özbekçe basılmaya başlamıştır. Siyasi parti, sendikalar, yönetimdeki şahısların abone olması zorunlu kılınmıştır. Yayın daha çabuk yaygınlaşması için diğer basınlara göre daha uygun fiyatlara satılmıştır.[509] Hudasızlar dört bin adet basılmış ve esas amacı ateizmi yaygınlaştırmak ve toplum hayatından dini unutturmak için çaba göstermiştir.[510]

Hudasızlar dergisinde örnek olacak ateistler hakkında özel sayfa ayırılmış ve iş hayatı, fotoğrafları, biyografisi tanıtılmıştır.[511] Dergi sayesinde ateizm teşvik edilmiş, faaliyette olan camiler ve medreseler kapatılmıştır. Dindarlar İslam ferzlerini yerine getirme imkanından yoksun bırakılmış, ulemalar baskı altına alınmıştır. 1927-1938 yıllarında çalışmakta olan az sayıdaki cami ve imamlarından vergi istenmiş akabinde dini kuruluşlar bu vergiler ödeyemez hale gelerek kapanmak zorunda kalmıştır.[512]

Fıtrat, siyasi itibarına yitirmiş kaybetmiştir. Can güvenliği de tehlike altında olan Fıtrat, Sovyet yönetimine karşı olmadığını bir şekilde ifade etmesi gerekmiştir. Yoksa bir bahaneyle hapis atılacağının farkına varmıştır. Belki de bu amaçla yani kendi güvenliği için *Hudasızlar* dergisine yazmaya karar vermiştir. Ve yahut dergide yazması devlet görevlileri tarafından istenmiştir. Medrese mezunu, din üzerine birçok eser yazan bir kişinin niçin ateist bir yayına yazdığını bilmemektedir. Yukarıdaki fikirler sadece bir tahmindir. Fıtrat, 1928

[508] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 135-bet
[509] Salmonov Ahmadjon, *O`zbekistonda Sovet Hokimiyatining Diniy Siyosat: Uydurma Va Tarix Haqiqati*, "Tafakkur" nashriyoti, Toshkent, 2015, 65-bet
[510] Salmonov Ahmadjon, a.g.e., 2015, 67-bet
[511] Salmonov Ahmadjon, a.g.e., 2015, 68-bet
[512] Salmonov Ahmadjon, a.g.e., 2015, 132-133-betlar

yılında derginin 1. sayısında *Miraç*, 2. sayısında *Zehra'nın İmanı*, 4. ve 5. sayılarında *Zeyd ve Zeynep*, 6. sayısında *Ak Mezar* hikayelerini yayınlamıştır.

Bu çalışmalarının yanında klasik eserleri öğrenme ve tahlil etme konusunda da Fıtrat'ın büyük hizmetleri olmuştur. 1935'te yayınlanan "Aruz Hakkında" adlı risalesinde bu konuyu ele almıştır. Fıtrat, aruzculuk konusunda Nevai ve Babür için "pençesine pençe vurdu" der çalışmalarını, cesaretle yeni malzemelere dayandırarak devam ettirmiştir. Bunun yanında karışık aruz sırlarını anlatmakla halk muhayyilesinde genişçe kullanılan "çirmende" denilen bir yöntemden faydalanmıştır. Fıtrat, güzel Şark klasiklerinin yıldızlarını eski halk koşuklarında (şarkılarında) görerek, onları öğrenmeye öncelik vermiştir. Onun "En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri", "Özbek Edebiyatı Numuneleri", yok olmanın arefesine gelmiş olan eserleri kapsayan toplu bir kaynaktır. Onları metin yönünden incelemiş, şerh etmiş, sözlüklerini hazırlamış ve daha iyi anlaşılmaları için de eski edebi akımları vererek bunları ciddi ilmi incelemeler haline getirmiştir. Bu ilmi çalışmaların yanında Fıtrat, araştırma amaçlı gezilere de katılmıştır. Namangan'da "Kutadgu Bilig"in "Namangan Nüshası" adıyla tarihe geçen el yazmasını bulmuş ve bu konuda makale yazarak bu el yazmasını başka nüshalarla karşılaştırmıştır. "Divan-ı Lügat-it Türk", "Atabet'ül-Hakayık" hakkındaki ilmi makalelerinde de edebiyat tarihinin oldukça karanlık olan devrini aydınlatmaya çalışmıştır. Fıtrat'ın bu eserler hakkında "Maarif ve Okutguçi"da çıkan yazılarına günümüzde konuyla ilgilenenler tarafından temel kaynaklar arasında yer verilmektedir.[513]

Bu araştırmaların ilmi ve teorik değeri çok yüksektir. Örneğin, Türk Dili ve Edebiyatının gelişim aşamaları, yaygınlaşması meselelerini belirli bir eser üzerinden araştırarak bazı sonuçları ortaya konulmuştur. Bu konuda zamandaşlarının görüşlerini öğrenmiştir. Örneğin, Muhammed Fuat Köprülüzade, Necip Asimbek, Vamberi, Tomsen, Radlov, Somayloviç gibi bilim insanlarının görüşlerinden etkilenmiştir. Bu kişilerin yeri geldiğinde fikirlerini reddetmiş, yanlış oldukları noktaları tespit etmiştir. Fıtrat, yine de Şeybani şahsına saygı duymuştur. Edebi terbiye görmüş bir aydın olarak bilinmektedir. Şeybani divanını bulamadığından üzüldüğünü yazmıştır. [514]

Bu eserin Ali Şir Nevai'nin "Mizan ül Evzan" adlı eserindeki aruz ölçülerinin bütün ayrıntılarını açıklayan özellikler taşıdığı ifade etmiştir. Ayrıca Fıtrat, bu eserinde "halk

[513] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.92
[514] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 137-bet

şiirleri bizim parmak veznimizde söylenmiş şiirler" şeklinde açıklamasıyla Nevai'nin adı geçen eserindeki halk şiiri hakkında "başka (aruzdan başka) vezin ile rast olmazdı" sözünü doğru bulmadığını ifade etmiştir. "Keşke Arap aruzunu yazacağınıza Türk vezni, Türk müziği konusunda kitaplar yazsaydınız" demiştir. Fıtrat'ın bu düşünceleri yalnız bir gönül kırıklığının veya yerinde olmayan ihtirasının söze aks ettiği değildir. Fıtrat kendi kitabında Nevai'den önce yaşamış ve ona çağdaş olan yirmiye yakın "Musikişinas" hakkında bilgi vermiştir. Babür Mirza'nın müzik konusunda verdiği bilgilere dayanarak, halk arasında "Karı Neva" adıyla bilinen makamının "Kadri Nevai" olması gerektiğini belirten Fıtrat, bu vesileyle söz konusu makamın adı ve Nevai hakkında bilgi vermiştir. Fıtrat'ın bu eseri hakkında M. F. Köprülü, "Hafiz Derviş Ali isminde bir müellifin bence malum olmayan bir musiki kitabından naklen Fıtrat, Özbek Klasik Musiki Tarihini hazırlamıştır" diyerek görüşlerini belirtmiştir. [515]

Büyük Sovyet Komisyonunun 1936'daki yayınında Fıtrat'ın "Orta Asya'da Yer Su Münasebetleri Tarihi" adlı çalışması Moskova İlimler Akademisinin isteği üzerine yazılmış ve Rusçaya çevrilmiş fakat çeşitli sebepler bahane edilerek yayınlanmamıştır. Fıtrat'ın buna benzer "Orta Asya Sulama Tarihine Ait Üç Belge", "Eski Buhara Emirliğinde Yer Münasebetlerine Dair Materyaller", "Orta Asya'da Yer Su Münasebetleri Tarihinden Materyaller" gibi ilmi ve tarihi değeri olan bu türden çalışmaları yayınlanmamıştır. [516]

Fıtrat bu yıllarda Hanlıklar dönemi edebi süreçlerini araştırmıştır. Özbek tarihini bir sisteme halinde araştırmaya çalışmıştır. Hanlıklar dönemini Harezm'de Abulgazi'den Kamil'in yiyeni Mirza'ya kadar, Buhara'da Mucrim ve Herami'den Kokan'daki Alim Han ve Ömer Han dönemi şairlerine kadar araştırmıştır.

Firdevsi doğumunun 100. yıldönümü münasebetiyle 30'lu yıllarda yayınladığı makalelerinde Horasan ve Maveraünnehir'in Arap İşgali sonrasi sosyal ve sisyasi, edebi ve kültürel hayatı derinlemesine incelemiştir. Şahname eserinin meydana gelmesini her açıdan lazım olduğunu söylemiştir.. Fıtrat'a göre her eser, belli tarihi bir ortamın ürünüdür.

Fıtrat, bir araştırmacı olarak Timurlular dönemi sonrası ve Rus işgali öncesi dönemi araştırırken bazı genelme sonuçlarına varmıştır. Ona göre bu dönem edebiyatı daha önceki

[515] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.107
[516] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.102

döneme kıyasen daha düşük seviyede fakat sayı bakımından çok fazladır. Ayrıca 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Oğuz şivesinin, özellikle Fuzuli'nin etkisi büyük olmuştur. Ve bu dönemde tarihi eserler daha çok değer kazanmıştır. Ahmet Yessevi şiir ekolü saray şairliği derecesine kadar yükselmiştir.[517]

Fakat 20'li yıllarında ortalarından itibaren özgürce fikir yürütmek, milli tarihi araştırmak çok riskli bir eylem haline gelmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği güçlenmeye başlamış ve ve diğer ülkelerde de milli ve liberal görüşlerin yaygınlaşmasından rahatsız duymaya başlamıştır. 1917'ye kadarki dönemi ele alan, özellikle herhangi bir sempati gösteren eserler ve yazarları takip edilmiştir. Fıtrat, yukarıda bahsettiğimiz milli tarih, milli edebiyat üzerine yaptığı çalışmalarından dolayı çok eleştirilmiştir. Yukarıdakilerin "sipariş"i üzerine organize edilen eleştiri makaleleri ardı ardına yayınlanmıştır. Fıtrat burjuva edebiyatı savunucusu olarak eleştirilmiştir. Baybolatov'un meşhur eleştiri makalesi de bu süreçte yayınlanmıştır. Fıtrat, 1929 yılında kendini savunmak için "Yapışmagan Gaccaklar" makalesini yayınlamıştır. Söz konusu makale aynı zamanda aydının kendi elleriyle yazılmış bir biyografidir. Fıtrat hayatı ve eserlerini araştırmada bu makale oldukça önemli bir kaynaktır. [518]

Fıtrat bu eserinin dışında bir de Özbek Müziği Doğrultusunda adlı bir makale yayınlamıştır. [519] Bu makalede halkın zengin müzik mirasına sahip oluşunu, Özbek müziğinin özelliklerini, çalgılarını, yaklaşık olarak makam sayısını ve usullerini göstererek bilgi vermektedir. Ayrıca Özbek müziğinin iyi olmayan yanlarını da belirtmektedir. Fıtrat'ın bunlardan başka musiki konularını işleyen Maarif ve Okutguçi'da yayınlanan iki yazısı daha vardır: *Şeşmakam* (1925), *Özbek Klasik Musikisi ve Onun Tarihi* (1926). [520]

"Şeşmakam"da müzik hakkındaki görüşleri değişik bir yorumla kısaca şöyle ifadesini bulmaktadır: "Dinleyince bin yıllık üzüntü, elem, dert ve hasret kanını oynatmaya başlar. O, sözde halledilemeyen "büyük ıztırap", dedelerimizin maneviyatının sahur çiçekleri..." Fakat, Fıtrat'ın anladıklarını anlamak, hissetmek için, onun seviyesinde maneviyat ve fikirlere sahip olmak gerekir. Başka türlü onun müzik dünyasını seslerden ve notadan anlamak

[517] Qosimov Begali, a.g.e., 1994, 139-bet
[518] Fitrat, Yopishmagan Gajjaklar, *Qizil O'zbekiston*, Toshkent, 15-16 sentyabr 1929, 215-216-son
[519] Fitrat, O'zbek Musiqasi To'g'risida, *Alanga* jurnali, S.2, 1928
[520] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.107

oldukça zordur.[521] Fıtrat, müzik konusunda sadece değerli eserler vermekle kalmaz, bunların yanında aktif olarak "Şark Müzik Mektebi"ni kurmaya çalışmıştır. Bu okul onun, Buhara Hükümetine Bakanlık görevleriyle hizmet ettiği dönemlerde kurulmuştur. [522]

Edebiyat araştırmaları öncelikle edebiyat tarihi ve teorisi, edebi eleştirisi ve metodoloji meselelerini kapsamaktadır. İlk Özbek profesörü Abdurrauf Fıtrat'ın bilimsel faaliyetinde her üç yönelim de görülebilmektedir. Özbek edebiyatı tarihini derin araştırmalarla bir sisteme getiren Fıtrat, en eski edebi miraslardan çağdaş cedit edebiyatına kadar uzanan büyük bir dönemi düzene getirmiştir. O ilk Türk allame ve şairleri Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacip, Ahmet Yügneki eserlerinin bulunması ve yayına hazırlanmasında bizzat yer almıştır. En Eski Türk Edebiyatı Numuneleri, Özbek Edebiyatı Numuneleri gibi derlemelerinde klasik edebiyat mirasını ilk defa bir araya getirip yayınlamıştır. Ali Şir Nevai hakkında bilim dünyasında çalışma yapan ilk araştırmacı olmuş, Nevai araştırmalarında görülen yanlışların giderilmesine katkı sağlamıştır. Fıtrat ilk Özbek araştırmacısı olarak sanat özü, kaynağı ve türlerini araştırmış, özellikle edebiyat hakkında ciddi bilimsel çalışmalar ortaya koymuştur. Edebiyat Kaideleri, Aruz Hakkında gibi ders kitapları ve araştırmaları, Şiir ve Şairlik, Sanatın Menşei gibi makaleleri Özbek edebiyatında önemli eserlerden oldu ve günümüzde de değerini kaybetmemiştir. [523]

3.2. Türkiye'deki Gazetecilik Faaliyetleri

3.2.1. Buhara Ceditçilerinin Yol Gösterici Programı Olarak Münazara Eseri

Münazara, Fıtrat'ın en çok bilinen eserlerinden biridir. Özellikle Özbekistan dışında yapılan ilgili araştırmaların büyük çoğunluğunda Münazara'ya yoğunluk verilmiştir. Münazara, bir açıdan baktığımızda edebi bir eserdir. Fakat fikir bakımından siyasi ve tarihi eserdir. Buhara Emirliğinin mevcut siyasi ve sosyal manzarasını açık bir şekilde gösterdiği ve eleştirdiği için özel olarak incelenmiştir. Fıtrat, Münazara'da iletmek istedikleri fikirlerini gazete yazısına sığdıramayacağını ve okuyucuyu etkileyeceğimi bilmektedir. Yazdığında bile onları yayınlayacak bir basın altyapısı henüz gelişmemiştir. Bu yüzden Fıtrat, fikirlerini edebi bir eserle çerçevelemeye karar vermiştir. Okuyuculara daha anlaşılır ve ilgi çekici olması için

[521] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.108
[522] Avcı Yusuf, a.g.e., 1997, s.108
[523] Boltaboyev Hamidulla, so'zboshi: Fitrat Abdurauf, Tanlangan asarlar, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 29-bet

diyalog tarzı bir üslupta yazmıştır. Buhara Emirliği'nin durumu, eğitim reformunun önemi, milli uyanışın temellerini göstermekle gazetecilik görevini yerine getirmiştir.

Tacik edebiyatının tüm araştırmacıları Sadrettin Ayni'yi Tacik Sovyet edebiyatının kurucusu olarak görmektedir. Ayni'nin "*Dohunda*" eserini de Maveraünnehir'de yazılan ilk Tacik romanı olarak bilinmektedir. Ama Orta Asya'daki Fars-Tacik roman yazarlığı kökenlerine derinden bakınca Fıtrat'ın Buhari ve onun Münazara, Beyaneti Seyyah-i Hindi eserleriyle pekiştiği görülmektedir. 1921 yılında Özbekçe olarak yazdığı Buhara İnkılabı Tarihi kitabında Fıtrat, Buhari ve onun Farsça eserlerinin yeni Tacik edebiyatının kuruluşunda paha biçilmez önemi üzerine durarak, kitabından ayrı bir bölüm vermiştir. Ayni, Fıtrat'ın eserini Maveraünnehir'de roman tarzında yazılan ilk eser olarak değerlendirmektedir. Ayrıca sade ve anlaşılabilir bir Farsçayla yazıldığından Buhara'da büyük etki yarattığını da vurgulamıştır.[524]

Özbek araştırmacılarına göre *Münazara* kıssa türünde bir eserdir. İranlı araştırmacı Hüdayar'a göre, *Münazara* on beş bin ile otuz bin kelime olan uzun kıssa veya kısa roman formatına uymaktadır. Anlamına göre romanın 32 türü arasında tezli roman, yani sosyal-eleştirel romandır.[525]

Fıtrat, ilk Tacik dram yazarı da sayılmaktadır. [526] İlk Tacikçe piyesi 1927 yılında yazılan Vase Devrimi olsa da Münazara'da dram belirtileri görülmektedir. Müderris ve Frengi arasında 312 diyalog geçmektedir. Diyaloglar arasında yazar yorumları da yer almaktadır. Yani bazı yerlerde dram unsurları görülmektedir.[527] Aslında Fıtrat'ın İstanbul'da Farsça yazması ilginçtir. Çünkü o dönemde Türkçülük akımı güçlü olduğu gibi, dilde sadeleşme akımı da çok güçlüdür. Eserlerini Farsça yazmasının en büyük sebebi onları doğrudan Buhara aydınları ve halkı için yazmış olması ve Buhara'nın o zamanki edebi dilinin Farsça olmasıdır.

Münazara'nın yazılış tarihi üzerine tartışmalar devam etmektedir. Kimi araştırmacılar eserin İstanbul'da yazıldığını, kimileri ise Buhara'da yazılıp sonra İstanbul'da basıldığını

[524] Xudoyor İbrohim, Fitrat Buxoriyning "Munozara" Asari Strukturaviy Tahlili, *Sino* jurnali, 37-38-39-40-sonlar, 2010, 52-bet
[525] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 2010, 53-bet
[526] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 53-bet
[527] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 54-bet

savunmaktadır. Fakat İranlı araştırmacı İbrahim Hüdayar'ın görüşleri diğer araştırmacılardan farklıdır. Tarihi evraklar ve Fıtrat'ın İstanbul'a seferi senesini (hicri-kamari 1328/miladi 1910) hesaba katıldığında "Münazara" eseri kapağında gösterilen senenin (hicri-kamari 1327/miladi 1909) eserin basıldığı yılı göstermediği anlaşılmaktadır. Fıtrat, kitabını hicri-kamari 1327/miladi 1909 yılında Buhara'da yazmıştır ve hicri-kamari 1328/miladi 1910 yılında İstanbul'a gelerek gerekli düzeltme ve eklemeler yaparak baskıya vermiştir. Tarihi bilgiler ve telifin metinde verdiği işaretler kitabın hicri-kamari 1328/miladi 1910 yılında basıldığına göstermektedir. Kitapta Frengi (Avrupalı) hicri-kamari 1328/miladi 1910 yılında Afganistan ve Medine-i Münevvere'de yeni usul okulların açıldığı üzerine durmaktadır.[528] Söz konusu seneyi dikkate aldığımızda kitap kapağındaki hicri-kamari 1327/miladi 1909 senesinin yazılması anlamını yitirmektedir. Telifin kitap kapağında verdiği bir diğer işaret, kitabın basılış tarihi ile ilgili tahminlerimizi desteklemektedir. Kapakta eser adı, yazarı, hazırlayan kişi ve basılış tarihi (İstanbul, Hikmet, 1327) gösterilmesi dışında "Eser sahibi tarafından neşredilecek" cümlesi dikkat çekmektedir. Eğer eser hicri-kamari 1327 yılında basılmış olsaydı, cümle gelecek zamanda yani "neşredilecek" şeklinde yazılmasından gerekmektedir.[529] Kısacası, Hüdayar'a göre eser 1909 yılında Buhara'da yazılmış, kapağına da bu tarih yazılmıştır. Fakat eser gerçekte 1910 yılında basılmıştır.

Sadrettin Ayni, Münazara hakkında şöyle yazmıştır:

> *"İstanbul'a girdiğinden itibaren bir yandan okumaya, bir yandan da eser yazmaya başladı. Birinci eseri, Farsça "Münazara" adında olup, eserde kadim ve cedit nizaları muhakeme ediliyor. Bu eser açık ve sade Farsçada Buhara halkının ehvali ruhiyesine tesir eden roman tarzında yazıldığından Buhara halkına fevkalade iyi tesir etti. Fıtrat efendi, maddi zorluklarına rağmen eseri kendi imkanları ile İstanbul'da bastırıp Buhara'ya gönderdi. Bir kısmı yolda Rus sansürleri eline düşmüş ve kaybolmuş ise de Buhara'ya kadar ulaşan kitaplar Buhara terakkiperverleri tarafından gizli cemiyet talimatı ile Buhara memleketinin her tarafına dağıtıldı. Terakkiperver müderrislerden Abdulkadir Mahdum (1917 yılında Taşkent'te vefat etti) eserin 150 nüshasını bir çuvala koyup Şehrisebz, Çırakçı, Yekkebağ'lara kadar götürüp dağıttı ve okuması olmayan kişilere de kendisi okudu.*[530]

[528] Fitrat, Munozara, *Tanlangan Asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 77-bet; Fıtrat, Münazara, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.81
[529] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 51-bet
[530] Aynıy Sadriddin, *Buxoro İnqilobi Tarixi*, (el yazma bazlı metnin tekrari neşri) Tokyo, 2010, s.124

Bu hareketler sayesinde eser kısa sürede çok yaygınlaşmış ve Buharalı ceditler bu yayın çevresinde toplanmışlardır.[531] Münazara yasaklanmasına rağmen halk arasında çok rağbet görmüştür. Eser halkın siyasi bilincini yükseltmeye katkı sağlamıştır.[532] Gençler Fıtrat eserinden beslenerek ceditçiliğe katılmış, yeni görüş sahibi olmuştur. Dolayısıyla, Fıtrat daha İstanbul'dayken Buhara Emirliği'nde tanınmış bir şahsiyete dönüşmüştür.

O günlerde *Münazara*'nın etkisi oldukça güçlü olmuştur. Bir yandan karşıtlarını durgunluktan uyandırmıştır. Karşıtlarından birkaç kişi suçlamakla yeni usul hareketinin durdurulmayacağını anlamıştır. Öbür yandan halkı ve gençliği reformist tarafa itip onlar arasında entelektüel devriminin meydana gelmesini sağlamıştır. Fıtrat, Buharalılar için olumlu ve bütünleyici anlamda vatan ve millet kavramlarını yaymıştır. Onun görüşünde bunlar dış bağımlılığa ve iç kargaşalığa karşı Buharalıların mücadelesinde temel ilkelerdir. Münazara, büyük Rus şovenizminin Rus hükümetinden Buhara'nın imparatorluğa tamamen ilhak edilmesini talep etmekte olduğu zaman, 1910'da Buhara'da meydana gelen Sünnî-Şiî kanlı çatışmasını bir kerede bastırmak için Rus ordusunun Buhara-i Şerif'e ilk girişinden hemen sonra kaleme alınmıştır. Fıtrat vatan ve millet kavramlarına hem gerçek hem de aktüel anlam vermiştir. Fıtrat, "Biz Buhara'nın, Buhara da bizimdir" diye yazmıştır.[533] İşte bu vatan kavramı, Buhara Hanlığı'nda meşrutiyet kurmayı amaç edinmiş Genç Buharalılar hareketinin temel ideolojisi oluşturmaktadır. Fakat, 1912'de yazdığı Bir Hindistan Müslümanının Buhara'daki Seyahetleri adlı eserinde Fıtrat, Karşı, Şehr-i sebz, Hatirçi gibi hanlık içinde bulunan başlıca şehirleri gezmiş ve Hintlinin ağzından kendi baba toprağının değişik sosyal ve ekonomik sorunlarını detaylı olarak anlatmıştır. Fıtrat'a göre vatan yalnızca Buhara-i Şerif'le kısıtlanmayıp bütün Buhara Hanlığı'nı kapsamaktadır. Fıtrat'ta Buhara ulusalcılığı daha önce söz edilen geleneksel bilinç ile kıyaslandığında, tamamen yeni bir ideoloji olmaktadır ki, aynı zamanda onun ulusalcılığı güçlü bir şekilde İslam'la oluşmuştur.[534]

Fıtrat, İstanbul'da eğitim alırken Genç Türkler'le tanışmıştır. Münazara adlı broşürü Buhara Ceditçilerinin ilk bildirisi niteliğindedir. Bu broşürde Fıtrat, kendini okutan hocalarını, İslam dünyasını medeni ve teknik ilerlemelerden uzak tutmak ve manevi duraklamaya sokmak

[531] Andican Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s.74.
[532] Qosimov Begali, Fitrat, *Sharq Yulduzi* jurnali, 1992, 10-son, 171-bet
[533] Fitrat, Munozara, Tanlangan asarlar, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 97-bet
[534] Komatsu Hisao, a.g.e., 1993, s.23-24

suretiyle Müslümanlığın gücünü yıkmakla suçlamıştır. Fıtrat aynı zamanda din adamlarını İslam'ın askeri gücünü zayıflatmakla da sorumlu tutmuştur. [535] Erşahin, Fıtrat'ın İstanbul'da yazdığı eserlerini 2. Meşrutiyet'in etkisiyle yazdığını vurgulamaktadır.[536] Fıtrat, İstanbul siyasi ortamından, İttihat ve Terakki örgütünden etkilenmiştir. Türkler arasında inkılapçı, demokrat görüşü Fıtrat'ın zihniyetinde önemli etki yaratmıştır. İstanbul'dayken o aynı zamanda bir yazar, aydın olarak, aynı zamanda da siyasetçi olarak yetişmiştir.[537]

Fıtrat'ın eserlerinde toplumu ıslah etmek, yeniden oluşturmak arzusu yatmaktadır. Bunun için birçok eserine reformcu kahramanları katmıştır. Çoğu zaman bu karakter yabancı biri olmuştur. Örneğin, Münazara'da frengi yani Avrupalı, Hint seyyahı, Rus hekimi gibi karakterler yer almaktadır. Onlar Buhara'daki durumdan şikâyet etmekte, toplum görüşünü acilen değiştirmeye teşvik etmektedir. [538] Frengi açıkça ifade edilmiyorsa da bir yerde İngiliz olduğu işareti verişmiştir. "*Hindistan ve Mısır belli bir süredir bizim elimizdedir*"[539] ifadelerinden Frengi'nin herhangi bir Avrupalı değil, İngiltere'den olduğu anlaşılmaktadır.

Müslüman dünyası edebiyatında Münazara türü yani diyalog şekli çok yaygındı ve toplum kolayca okuyabiliyordu.[540] Bu yüzden Fıtrat ilk eserini münazara şeklinde yazmıştır. Kendisi de geleneksel eğitimden geldiği için belki en etkili ve en pratik yöntem olarak münazara türünü tercih etmiştir. Münazara, eser olarak eski usul eğitimini savunan Buharalı bir müderris ile yeni usul eğitimini savunan bir Frengi arasındaki tartışmadan oluşmaktadır. Bu tartışmada eski ve yeni usul eğitimin karşılaştırması yapılmakta ve ikincinin üstünlüğü ispat edilmektedir. Münazara'daki kayıtlara göre kadimciler usul-i cedide başlıca şu ithamlarla karşı çıkmışlardır: "çocuklarımızı kafirleştirecek", "bu okullarda dersler İslam tarafından haram kabul edilen sandalyede yapılmaktadır", "bu okullar devam ederse Buhara'da medreseler ortadan kalkar ilim kaybolur", "usul-i cedidi eski usule tercih etmek 'küfrü İslam'a tercih' etmek olur".

---

[535] Devlet Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara 1999 (2.baskı), s.147-148

[536] Erşahin Seyfettin, Fıtrat'ın Türkistan için II.Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine, *Bilig*, Güz/2008, sayı 47, s.24

[537] Ergasheva Mavluda, *Abdurauf Fitratning Siyosiy Va Huquqiy Qarashlari*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 2002, 43-44-betlar

[538] Karimov Erik, Fitrat Hayoti Va İjodi Haqida, *O'zbek Tili Va Adabiyoti* jurnali, 3-son, 1990, 27-bet

[539] Fitrat, a.g.e., 2000, 48-bet

[540] Rahim Gulshan Muhiddin Qizi, *Abdurauf Fitrat Va Jadid Adabiyoti*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 1999, 74-bet

Bu bağlamda yazar, Buhara başta olmak üzere İslam dünyasının geri kalışından böylesine sığ fikirlere sahip ulema ve onlara destek veren yetkilileri sorumlu tutmaktadır. Başka bir ifade ile İslam'ı değil Müslümanları ve cari İslam anlayışını tenkit etmektedir. O halkın her yönüyle geri kalmasına, dini kendi dünyevi çıkarlarına alet eden ulema ve siyasilerin sebep olduğunu düşünmektedir. Bu olumsuzluklara karşı kendi tezini ileri sürerken esasen Kur'an, Hadis ve İslam tarihinden örneklere dayanmaktadır. Çünkü Fıtrat, bu yıllarda uyanışın İslam anlayışının düzelmesiyle olabileceğine inanmaktadır. [541]

Münazara usul-i cedidin İslami bir metot olduğunu ispatlamak için kaleme alınmış bir eserdir. Bunun yanında bu eser Buhara Emirliği'nin siyasi, idari, sosyal, dini ve kültürel yapısı hakkında çok önemli tespitler içermektedir.[542] Bu hususlarda, dönemin tarihi için önemli kaynaklardan sayılmaktadır. Risalede ayrıca geleneksel Buhara medreseleri, ders verme usulü, ulemanın maddi ve manevi durumu, öğrencilerin hayat şartları, müfredat, okutulan kitaplar ve benzeri konularda da kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Eserin asıl Farsça baskısında toplam 15335 kelimeden oluşmaktadır. Giriş 180, metin 14048, sonuç 1098 kelimeden oluşmaktadır. Anlamına göre romanın 32 türü arasında tezli roman, yani sosyal-eleştirel romandır. [543]

Eser, bir sayfadan ibaret giriş, birkaç sayfalık sonuç dışında tamamen münazara, tartışma şeklinde devam etmektedir. Yazar, fikirlerini Müderris ile Frengi arasındaki soru cevaplarla beyan etmiştir. Eserin çok kısa giriş kısmı, okuyucuları esas metne hazırlamaktadır. [544] Fıtrat, girişte eserin Kadim ve Ceditler arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmayı hedeflediğini açıklamaktadır. Yazar, "*...bu günlerde bir hikaye yazdım ki, Buharalı bir müderrisin Hacca giderken Hindistan'da bir Frengi ile yaptığı tartışması olup, söz konusu hikaye meseleyi (yani Kadim-Cedit sorunlarını) tamamen çözmüştür*"[545] diyerek konuya giriş yapmaktadır.

Girişte, Eğitim Devrimi'nin gerekli olup olmadığı konusunda Buharalı ıslahatçılar ile muhafazakârlar arasındaki tartışmalara okuyucuların dikkatini çekip, Buhara Müslümanlarını yok olmakta kurtarabilecek tek yolun eğitim devrimi olduğunu işaret etmektedir. Metin bölümü, "Münazara"nın alt başlığının ifade ettiği gibi, Hindistan'da tanışan Buharalı bir müderris ile bir Avrupalı'nın Buhara'daki eğitim devrimi ile ilgili konuşmalarından oluşmaktadır. Bu konuşmada, Avrupalı Müderrisi Buhara'da yapılması

[541] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 2000, s.41
[542] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 2000, s.40
[543] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 53-bet
[544] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 56-bet
[545] Fitrat, a.g.e., 2000, 46-bet

gereken eğitim devrimine inandırmaktadır. Sonuç kısmında Fıtrat, Buhara Emiri ve bütün Buhara Müslümanları için Eğitim Devrimi'nin onların en önemli bir görevi olduğunu tekrar işaret etmektedir. Öte yandan, "Münazara" üslûbu ile Tacikçe (Orta Asya Farsçası) nesir yazı tarihinde yeni bir çağ açması nedeniyle yüksek bir değer kazanmış ve o zaman için son derece sade dille yazılmış bir eserdir.[546]

Eserin esas metni genel olarak iki kişi arasındaki diyalogdan oluşmaktadır. Buhara emirliği yöneticilerinden zulüm görerek Merv'e kaçan kişi hikayesi dışında konudan uzaklaşma görülmemektedir.[547] Sohbet esnasında Frengi 157 kez, müderris 155 kez deliller getirerek, olayın akışını hızlandırmaya, daha etkili yapmaya çalışmaktadır. Çoğunluk Müslüman ve gayrimüslim halkların edebiyatında görülen münazaralarda, en son üçüncü şahıs araya girerek iki kişi arasında hakemlik yapmaktadır. Fakat Fıtrat'ın münazarasında bu durum görülmez. Tartışma Frengi veya ceditçilik görüşünün kazanmasıyla sona ermektedir. Frengi dilinden ortaya konulan, Fars alfabesini ıslah etme teklifi dışındaki tüm önerileri kabul edilebilir durumdadır. [548]

Eserin sonucu esas konu dışında olup, metinden kaldırıldığında da konu değişmez, zarar görmez.[549] Örneğin, Münazara'nın Özbekçe baskısında sonuç kısmı kaldırılmış ve eser bütünlüğü bozulmamıştır. Yazarın, Frengi simasını oluştururken, tecrübesizliği ortaya çıkmıştır. Yabancının dili, hareketlerinin mantığı ve doğal gösterememiştir. Örneğin, Buhara şivesini bilmediği halde şivenin tüm özelliklerinden haberdar biri olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Buhara Emirliği sarayı ve medreseleri hakkında nereden bu kadar bilgiye sahip olduğu açıklanmamıştır. Görünen o ki, münazarada müderrisle tartışmaya giren herhangi bir yabancı değil, belki yazarın kendisidir. [550] Fıtrat, Münazara'da ilimde ve kültürde halkın geride kaldığının nedenlerini göstermeye çalışmaktadır. Yazara göre bunun ilk nedeni okullarda çağdaş derslerin bulunmaması, dini talimatların bozuk anlatılmasıdır. Din hiçbir zaman halkı cahilliğe teşvik etmemektedir. Fakat Fıtrat'a göre yönetimdekiler dini talepleri yanlış göstererek toplumu çağdaş bilimden, gelişmelerden uzak tutmuştur. Çağdaş ilme karşı çıkan mutaassıp dindarları karalayıp, tefsir, kelam-i şerif, Peygamber Hadislerini iyi

[546] Komatsu Hisao, a.g.e., 1993, s.5-6
[547] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 57-bet
[548] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 57-bet
[549] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 57-bet
[550] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 58-bet

anlayamayan kişiler olarak göstermiştir. Kendisi de ilim öğrenmeye teşvik edici hadislerden örnekler getirerek fikirlerini kanıtlamıştır.[551]

Fıtrat, Münazara'yı Farsça yazarken, az da olsa, tenge, yarlık, bayram, kaşsak, yasavul, Kuşbeyi, söm gibi Türkçe lehçelerindeki kelimelerden kullanmıştır.[552]

Kahramanlardan biri Müderris, sıradan bir medrese mensubudur. Buhara'daki imkanlarla yetişmiş ama her konuda yarım kalmış bir din adamıdır. Dolayısıyla Fıtrat, eserde müderrisin özelliklerini çok açıklamamıştır. Frengi yani yabancı ise, Hindistan'da yaşayan bir Avrupalıdır. Dış görünümü, mesleği, Avrupa'nın neresinden olduğu (İngiliz olduğuna işaret var sadece), Farsça ve Arapçayı nereden bildiği, Maveraünnehir hakkında ne zaman ve nerede bu kadar bilgiye sahip olduğu belirtilmemiştir. Fakat, Avrupa ve Asya tarihi, İslam tarihi, Kuran, Hadis, Nizami ve Hafiz eserlerinden haberdar olduğu ortaya çıkmaktadır. Müderris konuşmasında iki kez, Frengi ise yirmi yedi kez Kuran ve Hadislerden örnek getirmiştir. [553]

Münazaranın gerçekleştiği yer Hindistan'dır. Fakat Hindistan'ın tam olarak neresi olduğuna dair bilgi yoktur. [554] Bu risalede Fıtrat kendini okutan öğretmenlerini Müslümanlığın kuvvetini İslam dünyasını kültürel ve teknik ilerlemeden tecrit etmek suretiyle tahrip etmekle ve ruhi duraklama getirmekle suçlamaktadır. Fıtrat aynı zamanda din adamlarını ve medrese eğiticilerini İslam'ın askeri kuvvetini zayıflatmaktan sorumlu tutmaktadır.[555]

Fıtrat, Münazara'da mevcut medreselerdeki eğitimin yan etkisi, dini yönetimin uzun yıllardır gelişime engel olduğu, devlet yönetimindeki ulemanın münafıklığı, yenilenmeye hiçbir fırsat verilmediği gibi sorunları yabancı dilinden delillerle açıklamış ve eleştirmiştir.

Diyalog Buhara Emirliği topraklarındaki sosyo-ekonomik durum, özellikle şehir sakinlerinin okuryazarlık oranına ilişkin soru cevaplarla başlamaktadır. İki milyon nüfusa sahip Buhara'da yetmiş bin kişinin ancak yirmide biri okuma yazma bilmektedir. O da

---

[551] Axatova Durdona, *Abdurauf Fitratning Ma'rifiy-Pedagogik Qarashlari*, Nomzodlik dissertatsiyasi, Toshkent, 1998, 58-bet
[552] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 72-bet
[553] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 67-bet
[554] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 70-bet
[555] Zenkovsky S.A., *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Hikmet ve Dava Yayınları, İstanbul, 1971, s.134-135

Münazara'nın kahramanı olan müderris gibi dar görüşlü ve geri kalmış kişidir. Müderris'in bir tek cümlesi bile kendisinin ne kadar dar görüşlü olduğunu ortaya çıkartır. Mesele müderrise göre "*herkes ilimle meşgul olursa, diğer meslekler boş kalır, dünya altüst olur*".[556] Buna karşı Yabancı da Kuran'dan ve Hadisten örnekler getirir, ilim ve marifetin önemini anlatır. Her ne kadar ufkunu açmaya çalışırsa da Müderris bu fikirleri kabul etmez.[557] 1916 yılında V. Andreyev "Turkestanskiye vedimosti" gazetesine şunları yazmıştır:

> *"Buhara'da okulların kapatılmasına itiraz eden ve yeni Müslüman gelişimini savunan kişiler meydanlara çıktılar. Buhara'da ulemanın mutaassıplık ve cehalet içerisinde olduklarını açıkça söylemekten çekindiler. Yerine Kuran'dan yola çıkarak yeni usul mekteplerin şeraitten Müslümanlara faydalı olacağını kanıtladılar. İşte onlardan biri Fıtrat olup, Münazara eserini tam bunun için yazdı ve bastırdı.*[558]

Münazara'da Muhammed Abduh (1849-1905), Abdürreşid İbrahim (1857-1944) ve diğerleri gibi önde gelen reformcu simalar yer almaktadır. Fıtrat'ın İstanbul ve Buhara'da önemle izlediği Sırat-ı Müstakim dergisinde de 'Abduh'un Osmanlı Türkçesine çevrilmiş makaleleri seri halinde yayınlanmıştır.[559] Söz konusu reformcular İslam Dünyasında büyük etki yaratmıştır. Belki de onların yazdıkları makalelerle Osmanlı, İran ve Japonya'da saray ehli, padişahlar, bakanlar ve diğer görevdekiler Batıdaki değişimleri fark etmiş ve kendi ülkelerinde uygulamaya başlamıştır. [560] Ama Orta Asya, Rusya'nın işgali altında kaldığı ve yöneticilerin dünyadaki değişimlerden habersiz kaldığı için bu süreç yarım asır sonra gerçekleşmiştir.[561]

Münazara kısa sürede gençler arasında yayılmıştır. Fıtrat birçok eserinde kendi çocukluğunun geçtiği dönemi konu olarak seçmiş ve ilim hayatından, ekonomik hayat, sosyal hayata vb. birçok açıdan içinde bulunduğu toplumu tenkit etmiştir. İlk nesir eseri olan Münazara'da Buhara medreselerinin ve toplumun içinde bulunduğu acınacak tabloyu acımasızca ve korkusuzca tenkit etmiştir. Medreselerdeki eğitim programlarının geriliğinden, rüşvetin ve adam kayırmanın ulaştığı boyutlardan, İslamiyet'e alakası olmayan birçok bidatin uygulanmasından bahsetmektedir. Bu eser Buhara'nın düşünce hayatında

---

[556] Fitrat, a.g.e., 2000, 49-bet
[557] Rahim Gulshan Muhiddin Qizi, a.g.e., 75-bet
[558] Aktaran: RAHIM Gulshan Muhiddin Qizi, a.g.e., 77-bet
[559] Komatsu Hisao, a.g.e., 1993, s.25
[560] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 44-bet
[561] Xudoyor İbrohim, a.g.e., 45-bet

ortaya koyduğu fikirler için dönem noktasıdır. Eserin Buhara'ya girmesi yasaklanır, buna rağmen kaçak yollardan bütün ülkeye dağıtılmıştır.

Farsça yazılan eseri Özbek Türkçesine çevirme ihtiyacı duyulmuştur. Bu işi bir diğer ceditçi Hacı Muin üstlenmiştir. Eserin Özbekçesi önce Türkistan Vilayeti Gazeti'nin 1912 yılı sayılarında, ardından 1913 yılında müstakil kitap halinde Taşkent'te basılmıştır. Türkistan ceditçilerin önderi Mahmud Hoca Behbudi esere önsöz yazmış ve Türkistan vilayeti gazeti'nin 29 Eylül 1911 sayısında yayınlanmıştır. Behbudi eseri şöyle değerlendirmiştir: *"Biz de gözden geçirdik ki hakikaten (eser) Buhariler için faydalıdır. Frengi ve müderris dilinden verilen bu önemli tartışma, risaleyi hazırlayan güzel tahayyül sahibine arz ederim. İnşallah, bu risale Buharilerin uyanmasına beis olup, Münazara yazarını rahmet ile yad ederler."*[562] Eser Emir tarafından yasaklanıp Rus memurları tarafından hatta okuyanlar bile tutuklandığı bir dönemde Behbudi esere önsöz yazarak bastırmıştır. Önsözün önemli yönü Behbudi eseri "Risale" olarak dile getirmiştir. Yani Münazara'yı ilmi eser olarak görmüştür.

Fakat Behbudi, eseri farklı açıdan yorumlamakta ve okuyuculara tanıtmaktadır. Behbudi o dönemde gençlerin Rusça öğrenmesi gerektiğini savunmuştur. Münazara'yı tanıştırırken bu yöndeki fikirlerini de ileri sürmüştür. Buhara'da Rusça bilen bir tercümanın olmadığı, Buhara'nın tüm dış ilişkileri Rusya üzerinden yapıldığını vurgulamaktadır. *"Kişi yokluğundan Buhara hükümeti hizmetindeki tercümanlar Kafkaslı ve Türkistanlılardan ibarettir. Buharalılar o kadar cehalete kapıldılar ki resmi çevrelerde bir tane bile tercümanı yoktur."*[563] Ayrıca Behbudi, Rusça okumak ile kişi kafir olmayacağını veya Rusların dinlerini öğretmediklerini özellikle vurgulamaktadır.

Hacı Muin orijinalden uzaklaşmamak için çoğu kelime ve cümleleri Farsça olarak vermiştir. Örneğin, gayrı, lisan, şey, rica ve hakeza kelimeler Özbekçeye çevrilmeden verilmiştir. Dönemin dili, usulünü bozmamak adına yapılan bu hareket esere lisan zenginliği katmıştır. Bazı yerlerde ise izahlar verilmiştir. Eserin Farsça örneğinde Fıtrat tarafından sonsöz yazılmıştır, fakat Özbekçe çevirisinde sonsöz bulunmamaktadır. Sonsöz padişah, Buharalıların merhametli atası, Ali hazret Sayyid Alim Han'a arz etmek ile başlamaktadır. Söz konusu arzın özeti şöyledir:

[562] Behbudiy Mahmud Xo'ja, Munozara Haqqinda, *Turkiston Vilayati Gazeti*, S.73, 29 Sentyabr 1911
[563] Behbudiy Mahmud Xo'ja, Munozara Haqqinda, *Turkiston Vilayati Gazeti*, S.73, 29 Sentyabr 1911

> *Bugün ya da yarın İslam dinimizin düşmanları Müslümanları esirliğin kara gününe maruz bırakacaklar, birinci vazifesi İslam'a husumeti olan bu yaramaz kimseler bizden terk-i din isteyecekler: camilerimizi kiliseye dönüştürecekler. Öyleyken, bizim gibi çaresizler ne yapabilir ki? Kurtarıcımız kim? Öyleyse, neden kendi vatanımızda yeni gelen misafir gibi sessizce oturuyoruz? Bir tek fırsatımız da elden gitmesini mi bekliyoruz? Eğer ki toplum ayağa kalkmıyorsa bu onların suçu değil, biçareler gafildirler, alemin terakkisinden haberleri yoktur. Ama terakkinin sırlarından agah olan zat-i mübarekler, Buhara milletinin merhametli atası ve diğerler, neden bir şey yapmıyorlar?*

Genel olarak Sonsöz'den anlaşılan Abdurrauf Fıtrat'ın ana fikri, vatanı, dini, milleti yükseklere çıkartmak ve yurdu her türlü yabancılardan korumaktır. Tam da bu fikirler tercümeye dahil edilmemiştir.[564]

Tercümede İslamcılık görüşleri, Rusya ve Buhara hükümetine hem de ulemaya karşı eleştirileri kaldırılmıştır. Hacı Muin tarafından Rus siyasetine uygun fikirler eklenmiştir. Belki de bu nedenle Türkistan Vilayeti Gazeti Baş yazarı Ostroumov, eserin basılmasına izin vermiştir. Hacı Muin tarafından Münazara tercümesinde yapılan değişikliklerin bir tanesi şu şekildedir: Fıtrat'ın Abdürreşit İbrahim'in Japonya'da İslam'ı yaygınlaştırmasına yönelik fikirleri, Rus yazar Tolstoy'un halk için yılmadan çalışmaya ilişkin fikirleriyle değiştirilmiştir.

Eser kısa bir süre sonra Rusçaya da çevrilmiştir. Eserin Rusça çevirisine Albay Yagello üstlenmiştir. Albay Yagello tercümesiyle Rusça baskısı hakkında V. Andreyev, Turkestanskiye Vedomosti gazetesinde Buhara'da Yeni Akımlar başlıklı bir makale yazmıştır. V. V. Andreyev "Turkistanskie Vedomosti" gazetesinin 1918 yılı Ekim ayında çıkan birkaç sayısında "Buhara'daki Yeni Akımlar" başlığı altında yazılar yazmıştır. Makale eserdeki reformculuk ruhunu takdir etmekle beraber İslamcılık yönlerini eleştirmektedir. Bu makalenin etkisiyle Fıtrat, ileriki dönemlerde Panislamist olarak yaftalanmaya başlanmıştır.[565]

20. yüzyıl başlarında Ceditler olarak adlandırılmış Maveraünnehir aydınları hareketinin ilk teorik kitabı olan Münazara, bu bölgedeki Farsça edebiyat tarihinde önemli yere sahiptir. Araştırma sonucunda bu eser hakkında şunlar söylenebilir:

---

[564] Rahim Gulshan Muhiddin qizi, a.g.e., 71-72-betlar

[565] Boltaboyev Hamidulla, *XX Asr Boshlari O'zbek Adabiyotshunosligi Va Fitratning İlmiy Merosi*, Doktorlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 1996, 292-Bet

- Münazara kalite ve miktar açısından kısa roman ve uzun kıssadır. Anlam açısından ise sosyal-eleştirel romandır.
- Maveraünnehir yeni Fars edebiyatında yazılan ilk kısa romandır. Münazara, Farsça düzyazının ortaya çıkışı ve 1924 yılından sonra Tacik dili denilen Farsçanın bir kolu olan dilin oluşumunda önemli bir yere sahiptir.
- Münazara baştan sona diyalog türünde olduğundan Maveraünnehir'de Fars dramının meydana gelmesine önemli katkı sağlamıştır.
- Kitabı münazara olarak adlandırarak, münazara kelimesini özel isme dönüştürmüştür.
- Eser 1906 yılında İran'da, 1908 yılında Türkiye'de yaşanan meşrutiyet devriminin bölgede yenilikçi hareketlere olan etkisini araştırmada önemli yere sahiptir. Yani Münazara'ya başvurmadan bu yönde herhangi bir eser yazmak konunun tam açılması mümkün değildir.
- S. Aynî'ye göre, 1905'ten 1917'ye kadar Tacik edebiyatındaki başta gelen konular, "vatan", "millet", "din", "ilim" ve "maarif" olmuştur. İşte, bu beş kavram Fıtrat'ın "Münazara"daki düşüncelerinde temel bir rol oynamaktadır.

3.2.2. Beyanat-i Seyyahi Hindi Eseri

Abdurrauf Fıtrat'ın İstanbul'da yazdığı bir diğer önemli eseri Beyanat-i Seyyahi Hindi'dir. Eser, Farsça yazılmış ve 1912 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. 1913 yılında Rusçaya çevrilerek Semerkant'ta da kitap halinde basılmıştır. Eserin Rusça tercümesi A. N. Kondratev tarafından yapılmış, Mahmud Hoca Behbudi tarafından neşre hazırlanmıştır.

Sefername tarzında yazılan eserde Buhara'nın sosyal-siyasi manzarası, dünya gezmiş bir insan gözünden anlatılmaktadır. Telif yeri, suyu, havası muhteşem, halkı ise gayet çalışkan, zanaatkar bir toplumun ağır hayatından ve bu duruma düşüşünün sebepleri analiz edilmektedir.[566]

Tıpkı Münazara'da görüldüğü gibi bu eserinde de Fıtrat gazetecilik görevini edebi bir yolla yerine getirmiştir. Mevcut sorunları ortaya koymuş ve çözümlerini topluma önermiştir. Bu açıdan araştırmaya dahil edilmiştir. O dönem okuyucularının sadece dini ve edebi eser

[566] Qosimov Begali, *Maslakdoshlar*, "Sharq" nashriyot-matbaa konsernining bosh tahririyati, Toshkent, 1994, 76-bet

okumaya alışmış olduğu için basının daha yeni yeni yaygınlaştığını göz önünde bulundurarak yazarın kendi amacına başka bir yolla erişemeyeceğini söylemek mümkündür. Yani gazete yazısı Seyyahi Hindi kadar etkili ve yaygın olmayacaktır.

Roman tarzında yazılan Seyyahi Hindi eserinde Buhara'nın uleması, siyasi, içtimaı ve iktisadi halleri acımasızca fakat bazen espri, bazen de ciddi bir yolla tenkit edilmiştir. Bu eser de sansüre uğrayıp mühim bir kısmı kaybolmuştur. ("Seyyahi Hindi" Fars dilindeydi. Semerkantlı müftü Mahmud Hoca tarafından Rusçaya tercüme ettirilerek basıldı.) [567]

20.yüzyılın başlarında yaşamış ve Türkistan'da ünlü aydın ve siyasetçi olarak bilinen Abdurrauf Fıtrat, eserini yazarken sıra dışı bir yöntem uygulamıştır. Eseri Hint seyyahı dilinden yazmıştır. Neden? Hikayeyi bir Hintli Özbek'ten daha mı inandırıcı anlatıyordu? Yoksa telif gizli kalmayı mı tercih etti? Ya da devlete karşı söz söylemek sadece yabancı kişiye mi has bir şeydi? Eser yazmanın bu türü tarihten malum. Aynı üslupta 17. yüzyılda Şarl *Monteskyö meşhur "İran Mektupları" eserini yazmıştı. Fransız yazarın eserinde soylu ailelerden olan iki İranlı, Fransa'ya seyahat ediyor ve gezi esnasında dönemin siyasetini, ekonomisini ve kültürünü tartışıyordu. İşin ilginç tarafı eser karakterlerinden birinin adı da Özbek.* [568]

Fıtrat Monteskyö'nün eserine aşina olmuş ve eserden ilham alarak benzer bir şekilde hemşerileri hakkında bir eser yazmaya karar vermiş ve hatta kendi halkının eksikliklerine dikkat çekmek istemiştir. Seyyahi Hindi, bir siyasi eser olmakla birlikte telifin kabiliyetini gösteren ve okuyucunun ilgisini çeken eserlerden biridir. 1913'te kitabın yayımlanması, yalnızca Buhara'da değil, tüm Orta Asya'da insanların bilincinde devrim yaratmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında Buhara tarihi hakkında harika bir kaynak haline geldiğinden, günümüzde de önemini kaybetmemiştir. [569]

Fıtrat, Buhara ceditçiliğinin temelini atan Ahmet Daniş'in faaliyetini devam ettirmiştir. Daniş, vatandaki fakirliği hissetmiş ve uyanışa ihtiyaç duymuştur. Ahmet Daniş'in Nevadir-ül-vekayi ve Risale-i Tarihi Emiran Mangit eserleri adeta bir programdı ve bu programlar

[567] Aynıy Sadriddin, *Buxoro İnqilobi Tarixi*, (el yazma bazlı metnin tekrari neşri) Tokyo, 2010, s.124
[568] Krumm Raynhard, *Naputstviye Çitatelyu, Rasskazi İndiyskogo Puteşestvennik*a, Patent-Press, Taşkent, 2007, s.4
[569] Alimova Dilorom, *Predisloviye K İzdaniyu, Rasskazi İndiyskogo Puteşestvennika*, Patent-Press, Taşkent, 2007, s.8

gelişmiş ülkelerin tecrübelerinden örnekler vermiştir. Bu eserlerin ideolojik özü, Abdurauf Fıtrat'ın Seyyahi Hindi eserinin felsefi anlayışına uygundur.[570]

Fıtrat, bu eserini ülkesini ıslah etmeye taraftar gençlere odaklanarak yazmıştır. Üstelik eser, başkalarının yönlendirmesine göre değil, diğer ülkeler tecrübelerinden yola çıkarak fakat kendi fikirleri ve ortak önerileri üzerinden reform yapmaya teşvik etmiştir. Fıtrat, Münazara'da daha çok eğitim üzerinde dururken, ikinci eserinde Buhara için topyekûn bir ıslahattan söz etmektedir. Ona göre Buhara'yı çökertenler Buharalıların kendileridir. Yazar bu eserinde, Buhara halkını ulema, ümera ve fukara olmak üzere üç sınıfa ayırmakta, toplumdaki güçler nispetini, kimlerin halkı sömürdüğünü, kimin adaletsizlik kurbanı olduğunu ortaya koymaktadır.[571]

Buhara'nın geçmişi ve bugünü, tüm eser boyunca kırmızı bir çizgi olarak geçmektedir. Yazar, birincisinden büyük gurur duyuyor ve ikincisinden utanç duymaktadır. Her düzeyde rüşvet için, halkın zor durumu, ordunun kararsız durumu için, eğitimin kötü durumu, cehalet, İslam'ın yanlış yorumlanması ve çok daha fazlası için kaygılanmaktadır. Ftrat'ın kendisi bir gezginin ağzından konuşmuş, sanki dışarıdan Buharalıların kötü yaşamını ve hayatını, din adamlarının hareketsizliğini ve cehaletini, şeriatı ve genel olarak İslam'ı olumsuz yönde etkileyen yanlış yorumlamayı gören biri gibi yazmıştır.[572]

Yazara göre ulema, iki yüzyıldır ilmi açıdan değerini kaybetmiş kişilerden oluşmaktadır. Ümera ise halkın malını ve canını yok edenlere karşılık gelmektedir. "*Yönetim usul ve kurallarından habersizdirler".*[573] Fukara ise suçsuzdur. "*Bu zavallıların hiç eksikliği yoktur, her yönden yeteneklidirler. Ancak bunu kendileri "bilmezler*".[574] *Fıtrat'a göre, dindarların bu durumu halk hayatına giren her türlü yenilik, her türlü fikir şeriata aykırı olarak karalanmıştır. Zira alemin fahri olan Aleyhisalatu vesselam buyurmuştur ki: "utlubul ilma valav bissin", yani ilim eğer Çin'de olsa da alınız. Bu hadise dikkat edelim, Peygamberimiz Çin'ni örnek getirmekten amacı elbette fıkıh ve tefsir ilmini öğrenmek değil, çünkü Çin kafiristandır. Hadiste dile getirilen ilim, tıp ve sanattır. Belli oldu ki, dünyevi ilimleri gayri*

[570] Alimova Dilorom, a.g.e., 2007, s.5
[571] Erşahin Seyfettin, a.g.e., 2000, s.46
[572] Alimova Dilorom, a.g.e., 2007, s.5
[573] Fıtrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, Hazırlayan: Seyfettin Erşahin, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.95
[574] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.95

dinlerden öğrenmek de şeriatımıza uygundur. Fıtrat bununla din önderleri tarafından diğer dinlere mensup kişileri gayri dinler diyerek hatta tedavi görmeyi de günah olarak nitelendirilmesine karşıdır. İslam dininin milletperver, ırkperver din olduğunu kanıtlamaktadır. Fikirlerini kanıtlamak için de tarihten örnekler getirmektedir: *"Halife Mansur Ebbasilerin ikinci neslinden olup Curcis bin Bahtyaşu adında bir gavur tabibi Bağdad'ın baş hekimi olarak tayın etmiştir. Halife Harun er-Reşid Ebbasi de Monko isimli bir gayri dini yukarıda adı geçen Bahtyaşu'nun oğlunu kendine has hekim olarak tayin etmiştir. Yukarıda adı geçen hekimler dışında birçok gayri dinler de Ebbasi halifeler tarafından üst görevler ve mal sahibi olmuştur, hürmet görmüştür. Ebbasi halifeler Yunan kitaplarını Arapçaya tercüme ettirerek Bağdad medreselerinde basıyorlardı. Fıtrat, tutucu din ulemalarına, şeriatta çeşitli kanun ve kuralları uyduran ruhanilere "saadetimiz talan etmiş, istikbalimizi bela ateşinin tam ortasına atmış ulemalar camiası" olarak görüyor. "Millet ise kanını sömürmüş, varlığını yok etmiş, şeref ve namusunu ateşe vermiş bu kişilerin taraftarıdır." Fıtrat bunu henüz anlamamış milletin haline üzülmektedir. "Anlamamak orada kalsın, belki de meseleyi anlamış, durumu ıslah etmeye çalışan, varlığını halk için harcamaya çalışan bilgili camiayı kafirler sırasında görüyorsun. Maalesef, maalesef!"* Fıtrat burada ceditlerden bahsetmektedir. Çünkü o dönemde Buhara'da ulemanın fetvasıyla ceditler, marifet perverleri kafirler olarak ilan etmiştir. Fıtrat İslam tarihi, akideleri, Kur'an ve Hadislerin anlamını doğru anladığı için de suiistimal eden kişilerden, bilgisiz din ehlinden nefret etmiştir. İslam dininin uyumlu bir doğaya sahip olduğunu, hayata girmek üzere olan her türlü fikri kabul edebilme doğasına sahip olduğunu bilmektedir. Fıtrat eserlerinde Kuran, hadislerden sadece fikirlerine kanıt olarak değil, belki de kişileri bu kitaplara yeni bir görüşle yaklaşmaya teşvik etmektedir. Doğru anlamak için de hakiki bilim sahibi olmaya çağırmaktadır. Fıtrat'ın ilk eserlerinde dine yaklaşımında iki önemli yön vardır. İlki kutsal kitaplara, dini kurallara münasebet. İkincisi bidat, hurafelere, onları teşvik eden kişilere münasebet. Dine yaklaşımda ilme bağlamaya, dini kitaplardaki fikirlere körü körüne yaklaşmak yerine hayatta uygulamaya çalışmaktadır. Dini görüşlerin her zaman gelişmeye devam ettiğini düşündüğü için halk hayatını durgunluk kalıbına sokan dini hurafelere karşı ciddi ciddi itiraz etmektedir.[575]

Fıtrat, fukaranın kanını emen ümerayı, cahil ulemayı, mahalli zenginleri ve yabancı fabrikatörleri; birbirini aldatan mahalli tüccarı ve kara gününü "takdir-i ilahi" diyerek kabul

[575] G'oyibova Shahnoza, *Abdurauf Fitratning İjtimoiy-Falsafiy Qarashlari*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 1996, 114-117-betlar

eden cahil fukarayı sert bir şekilde eleştirmektedir. Milletin izzetini ve gururunu korumak, kültürünü, bilimini, zenginliğini, zanaat ve sanatlarını geliştirmek için ıslahata çağırmaktadır. Bu ıslahatı eğitim, sağlık, ekonomi ve adliyedeki bozuklukları düzeltmek ve bidat-hurafelerle savaşmak olarak ele almaktadır. Bu muhtevasıyla Hint Seyyahının Kıssası da 19. yüzyıl başı itibarıyla genelde Türkistan, özelde Buhara'nın dini, fikri, siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı ile eğitim sistemi hakkında önemli bilgiler, istatistikler ve tespitler içeren kaynak niteliği taşımaktadır. Eser, genel olarak Hindistanlı bir seyyahın Buhara'daki izlenimlerinden ibarettir. Seyyahın ismi ve mesleği, yaşı vesaire özellikleri belirtilmemektedir. Eser boyunca Hintli seyyah kendi dilinden Buhara'da yaşadıkları ve gördüklerini hikâye etmektedir.

Fıtrat neden Hintli seyyahı kahraman olarak seçti? Neden Arap, Fars veya başka millete mensup birini seçmedi? Genel olarak şunu söylemek mümkün ki, Fıtrat Hindistan'a ve Hintlilere ayrı bir ilgi duymuştur. Hintlileri daha sonraki eserlerinde de konu edinmiştir. Ayrıca tahminlere göre babasıyla ticaret seyahatine çıktığında genç yaşlarda Hindistan'a da gitmiştir. Bir diğer mesele, Hindistan İngiltere'nin işgali altında olmasıdır. Hintli örneğinde Ruslara karşı mücadele eden bir Türkistanlı kimliği göstermeye çalışmıştır. Çünkü doğrudan Türkistanlı birinin kahraman olması ve doğrudan Ruslara karşı fikirleri iletmesi tehlikelidir. Ayrıca Buhara'da o dönemde çok fazla Hintli bulunması ve okuyucuya yabancı bir kimlik olmamasından dolayı tercih etmiştir. Dönemin bir diğer önemli yazarı Sadrettin Ayni de hikayelerinden birinde Hintlileri konu etmiştir.

Hint seyyahı uzun zamandır Buhara'yı ziyaret etmek istemiş ve sonunda seyahat etmeye karar vermiştir. "*Uzun bir süre önce Buharalı biri ile buluşmuş ve bu şehrin durumunu sormuştum. Öylesine övdü ki o andan itibaren gönlüme bu şehri ziyaret etmek arzusu düştü. Bu yıl, arzumu gerçekleştirmek için Buhara seferine çıktım*"[576] diyerek Hint seyyahı hikayesini başlamaktadır.

Eserde hareket, seyyahın Buhara'daki Kagan tren garına inmesiyle başlar. *Esere göre Hint seyyahı birkaç ay Buhara'da kalmıştır.*[577] *Seyyah henüz şehre girmemişken toplumsal bir sorunla karşılaşmıştır. Güneş battığı bahanesiyle yerli veya Müslüman halka şehrin içine girmeye izin verilmezken bir Ermeni'ye kapılar açılır. Hatta Ermeni'nin köpeği için kapılar*

[576] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.93
[577] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.93

tekrar açılırken, yine yerli halk şehir surlarının dışında gecelemek zorunda bırakılır. İşte bu vakayla Fıtrat, ülkede Müslüman yerli ve Hristiyan yabancıya gösterilen muameleye dikkat çekmektedir.

Kitap boyunca, Avrupa'nın bilim ve eğitim alanında Doğu'dan çok şey aldığı ve iyi sonuçlar aldığı fikri vardır. Şimdi Avrupalılardan öğrenmenin ve onların teknoloji ve bilimini üretim, ticaret, yönetim ve yaşamın diğer alanlarını yükseltmek için kullanmanın zamanı geldiğini yazmıştır. Gerçekten de Buhara'da kaliteli kumaşlar ve el sanatlarının üretildiğini, ancak bunların makine ve teknolojiyle üretilen yabancı mallar tarafından piyasadan atıldığını kaydedilmiştir. Buhara'nın üretilen mallar daha güzel ve kaliteli olmasına rağmen piyasa Avrupalıların elinde olduğu için bu ürünler satılamamıştır. Fıtrat'a göre esas sorun yönetimin bozukluğu ve işe yaramaz olduğu, iktidarın ilimden uzaklığıdır. Fıtrat, fikirlerini, sırf farklı bir dine mensup oldukları için diğer halkların başarılarının reddedilmesini karalayan Kuran'ın ayetlerinden örnekler vermektedir.[578]

Eserin 3-4. sayfasından itibaren Kur'an'dan ayetler delil getirilmektedir.[579] Fıtrat, Buhara'nın gözde mekânı Leb-i Havuz'daki suyun kirliliği, suyun aynı anda hem içildiği hem de abdest alındığı bir havuz olduğuna dikkat çekmekte ve Enbiya ayetini delil getirmektedir.

Seyyahi Hindi eserinde toplumun en kötü gelenekleri eleştirilmektedir. Fıtrat, "ilmin parlak bir yıldızı, insanlık kitabının parlak bir sayfası olan" Buhara, "cehalet bataklığına saplanmıştır" diye yazmıştır. Ve bununla, Kuran ayetlerini keyfi olarak kendi takdirlerine göre yorumlayan Buhari din adamlarını suçlamaktadır. İlk olarak halkın şeri bildiği fakat Müslümanlığa aykırı olan bidatlerine değinmiştir. Örneğin, Bahaeddin Nakşibendi Türbesi önünde hocalar koyun boynuzunu öptürerek milletin parasını almaktadır. [580] Ya da kutsal olarak bilinen Nakşibendi türbesinin hemen yanında zenneliğe ilişkin durumları acımasızca eleştirmiştir.[581] Yahut haçça tapınanları kafir olarak gören lakin sopaya secde edenleri tam Müslüman sananlara "Allah'tan başkasına tapınmak caiz değil." diyerek tenkit etmiştir. [582] Yine eserin başka bir yerinde zenneliğe dikkat ederek, "eğer yollarından bir zenne geçecek

[578] Alimova Dilorom, a.g.e., s.5
[579] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.99
[580] Fitrat Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 104-bet
[581] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 108-bet
[582] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 106-bet

olursa, etrafına büyük bir kalabalık toplanarak baş eğerek arkasından ayıp sözlerle yolcu ettikleri" tasvir etmiştir. [583]

Eserin en önemli konusu Buhara'da eğitim meselesidir. Fıtrat aydınları iki yönden eleştirmektedir: ilki, çağdaş ilimdeki ezberi usulü çağa uydurmamakla; çağdaş ilimleri öğretmemekle tani tıp, jeoloji, siyaset gibi ilimleri şeriata zıt ilan etmekle suçlamaktadır. Fıtrat'a göre bunlar yüzünden Türkistanlılar gelişmeden geride kalmıştır.[584]

Fıtrat, medreselerden bahsederken, yüksek, orta ve küçük medreseler olmak üzere üç kategoriye ayırmaktadır. Yazara göre, o dönemde Buhara'da 33 yüksek öğretim, 39 orta, 100'den fazla iptidai yani küçük medreseler mevcuttur. Yine 11 kütüphane, 20'den fazla yemekhane, 5-6 kıraathane, 40'a yakın abdesthane aktif olarak çalışmaktadır.[585] *"Medresemiz var, kütüphanemiz var ama yurdumuzda tefsir veya hadisin hiç olmazsa bir sayfasını, hatta bir beytini de Arap hatasız okuyup doğru düzgün anlatabilecek tek bir kişiye de sahip değiliz"* [586] ifadeleriyle medreselerin vakıf paralarına da dikkat çekmektedir. "*200 medresemiz var. Bunların 4 milyona yakın vakıf geliri bulunmaktadır. Fakat bu vakıfların hepsi iki kısma bölünmüştür. Birinci kısmı, "hakku't-tedris" adı ile ders verenlerin "hamiyet" çantasına girmektedir. İkinci kısmı ise, medrese hücrelerine bölüştürülmektedir. Kuşkusuz bu kısım zavallı mollaların helal hakkıdır. Ancak talihsizliğe bakın ki, bu hücreleri müftüler, müderrisler vb. devlet-ul ulema kendi mülkleri haline getirmişler. Bu nedenle, öğrencilere vakıf gelirlerinden düşen parayı kendileri almaktadır. Hatta hücreleri 10.000-40.000 tenge arasında satmaktalar*."[587] Daha sonra kütüphanelere üzerine dururken, şehirde çok iyi kütüphanelerin bulunduğu fakat içindeki kitapları müderrisler kendi evlerine taşıdıklarından etmektedir.

Tıpkı Münazara'da olduğu gibi bu eserde de müderris ile sohbet etmektedir. Yine aynı şekilde müderris çok kibirli, övünen birisi ve yine aynı şekilde Arapçadan bihaberdir. Yirmi

[583] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 110-bet
[584] Abdujalilova Shoira, Abdurauf Fitratning Oila Tarbiyasiga Oid Qarashlari, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 2005, 27-bet
[585] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 113-bet
[586] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 114-bet
[587] Fıtrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, Hazırlayan: Seyfettin Erşahin, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.112; FİTRAT Abdurauf, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 114-bet

yıl Arapça tahsil görmüş ise de Hint seyyahının dört yılda öğrendiği Arapçayı öğrenememiştir. [588]

Yazar, halkı uyandırmak, devleti geliştirmek ve diğer toplumların elde ettiği gelişimden geride kalmamak için yeni tür eğitim fikrini ileri sürmektedir. Bu durumda elbette cedit eğitimini önermiş ve kitapta ceditleri "sıcakkanlı, nurlu ve akıllı, bilge toplumu diye tarif etmiştir. Semerkant'taki Abdulkadir Şakuri'nin cedit okulunu örnek göstermektedir. Fıtrat'a göre okul açmadaki amaç hırsız, kötülük ve fakirliği gidermektir. Okul açtıktan sonra da yeni usullerle ders verilmesi gerekmektedir. Bu noktada müderrislere seslenmektedir: "Sizin ders verme ve ders alma yönteminiz kötüdür". Ona göre yeni usule dayalı eğitimi oturtmak için üç önemli görevi yerine getirmek lazımdır: ilki eğitimin ezberi usulünden vaz geçerek sesli sisteme geçmek; ikincisi, konuyu halkın kendi dilinde, sade bir şekilde anlatmak lazım; üçüncüsü, ıslahatta hükümete dayanmak lazım. Aynı zamanda Fıtrat, şu iki hususu da unutmamak gerektiğini vurgulamaktadır: birincisi, dünyadaki değişimleri takip etmek, zamana uygun meslekleri daimî bir şekilde öğrenmek. [589]

Fıtrat bazı ülkelerin sadece ilim sayesinde geliştiğini örnek göstermiştir. Ona göre 10-15. yüzyıllarda Avrupa ülkeleri ilim ve kültürü Şarktan öğrenmiştir. Örnek olarak Fransız bilim adamı Şarl Sannius'tan (20.yüzyılda yaşamış) atıflar yapmıştır. Fıtrat'a göre mevcut sosyal gerilimden çıkmak için şimdi Şark da Batıdan öğrenmekten çekinmemelidir. "Atalarımız zamanında Yunan, İran, Hint ve Çin icatlarını öğrenmişlerdi." diyor.[590]

Fıtrat'ın çok önem verdiği bir diğer husus Buhara'da sağlık meselesidir. Tıptan örnek verirken, tıbbın genel kanunlarına değil, hizmet için herhangi bir ödemenin olmadığı ve her şeyin nüfusun cebinden alındığını dile getirmektedir. Hint seyyahının hastalanması bahanesiyle Buhara'da hekimlerin ve genel olarak sağlık alanının ne kadar kötü durumda olduğunu açıklamaktadır. *Seyyah hastalanıyor ve şehrin en önemli hekimleri çağırtıyor. Gelen hekimler de hiçbir yerde okumamış, geleneksel yöntemlerle ve neredeyse tamamen bilgisizce tedavi belirliyor. Sonra Rus doktoru sayesinde iyileşiyor. Eserde Rus doktorunun övüldüğü, gayri din olsa da halka hizmet etmek istediği vurgulanıyor.* Fakat yerli halk sırf din yüzünden hiçbir zaman onun hizmetlerinden yararlanmadıkları, hatta "kafir doktor

[588] Fitrat Abdurauf, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 125-bet
[589] G'oyibova Shahnoza, a.g.e., 68-bet
[590] G'oyibova Shahnoza, a.g.e., 68-bet

dokunursa ölürsün" gibisinde yaklaştıklarını beyan etmektedir. Ve bu sırada Buhara'da tıp gelişmesi için neler yapılması gerektiğine dair öneri vermiştir. Fıtrat'a göre, Buhara'da medreselerden biri tıp medresesine dönüştürülmeli, Rusya ve Avrupa'dan hekimler getirilerek yerli talebelere eğitim vermelidir. Birkaç öğrenci de Avrupa'ya eğitime gönderilmelidir. İşte o zaman Buhara'da düşük ücrete çalışabilecek yerli doktorlar ortaya çıkabilecektir. [591]

Bir diğer konu da ülkede tarım meselesidir. Yazara göre Buhara'da tarım arazileri yeterince kullanılmamaktadır. Bunun üç önemli sebebi bulunmaktadır. İlk olarak emlaktar yani vergi toplayıcılarının belli bir düzene göre çalışmamaktadır. Vergiyi belirlerken rastgele bir fiyat biçmeleri ve her zaman çiftçinin zararına çalışmalarıdır. İkinci sebep ise tarımda kullanılan malzeme ve cihazların çok geride kaldığıdır. Üçüncü engelse yerel kadıların halkın mülküne göz dikmesidir. Bu sırada kadıların ne kadar adaletsiz, vicdansız olduklarını açıklamak için kocası tarafından şiddete maruz kalan kadın hikayesi gelmektedir. Şikâyette bulunan kadın, kadıya rüşvet verebilmek ve sonunda kocasını cezadan kurtarmak için arazisini satmaktadır.[592]

Bir diğer konu da ticaret meselesidir. Fıtrat'a göre girişimciliğin ve ticaretin gelişmesi milletin bilgisine ve birliğine dayanmalıdır. Büyük kazançlar için birbirleriyle rekabet etmenin yerine fabrikaların inşası ve ekipman alımı için fonların bir araya getirilmesi, endüstriyel ve tarımsal kalkınmaya katkıda bulunmayı önermektedir. Zira Buhara doğal kaynaklar açısından çok zengindir ve altın, bakır, demir, kömür, petrol gibi kaynaklara sahiptir. Ve ilerlemenin temel koşulunun gençlere girişimciliği ve diğer bilimleri öğretmek olduğuna inanmaktadır. "Buharalılar Allah'ın verdiği ilimden istifade etmezlerse, Buhara'nın zenginliğini ilimsiz yabancılar ele geçirirler. Onlar fabrikalar ve makineleri kurduktan sonra ticareti devralacaklar ve ardından binlerce işçi hizmetine çekilecek ve çocuklarımız onlara tabi olacak." Fitrat'ın burada neyi kastettiği açıktır: ekonomik geri kalmışlık, Rus İmparatorluğu'na ekonomik ve siyasi bağımlılığa yol açacaktır. O zaman da resmi olarak

[591] Fitrat Abdurauf, Tanlangan asarlar, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2000, 134-bet
[592] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 150-bet

Buhara Emirliği iç siyasette özgürdür. Rusya'ya vergi ödeyerek, varlığını korumaya çalışmaktadır.[593]

20. yüzyılın başlarında Buhara'da ticaret tıpkı diğer sektörler gibi geridir. Ticaretin yanlış işlediğini, tüccarın lehine değil, aleyhine çalıştığını en önemli sorun olarak ortaya koymaktadır. Seyyah tren yolculuğunda tüccarlarla sohbet ederken, Buhara ticaretini değerlendirmektedir.

> *"Tüccarlarınız büyük kısmı insani hevesleri yüzünden ticaretle meşgul oluyorlar. Örneğin, Buhara'da falan tüccar altmış bin deri alıyor. Neden? Çünkü başka bir tüccar de bu kadar deri almıştır. Bu yıl falan tüccar ticaret için Amerika'ya gidiyor. Neden? Çünkü gönlü seyahat istemiştir. Bunun adını ticaret diyemeyiz. Onların bu oyunlarını ticaret olarak kabul eden her toplum elbette mahvolur."*[594]

Buhara'nın zengin yeraltı kaynakları üzerine dururken, Allah'ın nimeti olan bu zenginlikler kullanılmaz ise çok geçmeden yabancılar sahip çıkacağını fikrini ortaya koymuştur. Geç kalınmadan müdahale edilmesi gerektiğini söylemiştir.[595] En önemlisi, Abdurrauf Fıtrat, sadece eleştiriyle yetinmiyor, düşüşün nedenlerini arayarak krizi aşmanın olası yolları üzerinde düşünmüştür. Özellikle, ülkenin kalkınması için yerel girişimciler için gerekli olan ticari eğitimden bahsetmiştir.

Seyyah-i Hindi risalesinde ilim sayesinde bilinçli olmak ve neticede millet uyanarak kaybedilmiş medeniyeti yeniden canlandırması beyan edilmiştir. Bunun özünü de hikmet oluşturmaktadır. Peygamberin "Hikmeti alınız, hangi kaynaktan olmasın size zarar vermez" anlamındaki Hadis'ine dayanarak, ilim, terbiyenin temeli, iyinin iyiliğini, müterakkinin terakkisini öğrenmekle olur demektedir. [596]

Seyyah-i Hindi ilk basıldığı yıllarda Türkistan ve Buhara ceditçilerinin programı olarak hizmet etmiştir. Bu eser sayesinde ceditçiler görüşlerini ve amaçlarını netleştirmiştir. Ceditçilik dar çevredeki hareketten toplum hayatını yeniden oluşturabilecek geniş bir

---

[593] Alimova Dilorom, *Predisloviye K İzdaniyu Rasskazi İndiyskogo Puteşestvennika*, Patent-Press, Taşkent, 2007, s.5
[594] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2000, 165-bet
[595] Fitrat Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, 5 jildlik, 1-jild, "Ma'naviyat" Nashriyoti, Toshkent, 2000, 168-bet
[596] G'oyibova Shahnoza, *Abdurauf Fitratning İjtimoiy-Falsafiy Qarashlari*", Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 1996, 68-Bet

harekete dönüşmeye başlamıştır.[597] Öte yandan kadimciler ve onlara saygı duyan veya onlardan korkan tayfa Fıtrat'ın fikirlerini kabullenmemiştir. Özellikle ulemalar bu eseri yok saymıştır. Fıtrat kendi çağının yabancısı konumdadır. Sovyet yönetimi belli bir süre ondan yararlanmış, sonra da idam ettirmiştir.[598]

Fıtrat, sadece bir Özbek aydını olarak değil, belki birçok ülkenin ekonomik ve manevi hayatını yakından tanıklık etmiş bir bilim adamı olarak yazmıştır. Günümüzde de önemi kaybetmeyen önerilerde bulunmuştur. Gençleri Rusya ve Fransa, Almanya gibi ülkelere eğitime göndermeyi önermiş, bu hayalini sonraki yıllarda Buhara Halk Şura Cumhuriyeti'nin Eğitim Naziri (Bakanı) olarak hayata geçirmiştir.

Seyyah-i Hindi, yazarın ilk eserlerindendir. Buna rağmen eser bilimsel ve mantık açısından oldukça başarılıdır. Eserde birçok alandan söz edilmiştir. Milli değerler, tarih abidelerle ilgili görüşlerin yanı sıra kültürel yükselme yönündeki fikirler daha çok göze çarpmaktadır. Fıtrat hayatının sonraki yıllarında Şark Siyaseti, Hint İhtilalcileri, Timur Türbesi, Siyasi Haller, Yurt Kaygısı, Dilimiz gibi birçok eserinde kültürel yükselmeyi yönelik görüşleri daha da olgunlaşmıştır. [599]

Seyyah-i Hindi, Kondratev tarafından Rusçaya çevrilerek 1913 yılında yayımlanmıştır. Fakat Rusça tercümesinde bazı yanlışlıklar vardır. Örneğin Fıtrat, Bahaeddin Nakşibendi'yi Peygamber olarak adlandırması mümkün değildir. Bu muhtemelen "aziz" anlamına gelen "hazret" kelimesinin yanlış bir çevirisidir.[600] Eserin bir sonraki neşri aradan 75 yıl sonra 1988 yılında Tacikistan'da "Seda-i Şark" dergisinin 6. sayısında Farsça-Tacikçe olarak basılmıştır. 1991 yılında ise Özbekçe olarak Şark Yıldızı dergisinin 8. sayısında basılmıştır. Fıtrat eserlerinin 5 ciltliğinde de Seyyah-i Hindi eserine yer verilmiştir. Prof. Dr. Seyfettin Erşahin tarafından ise Türkiye Türkçesine çevrilerek 2000 yılında Ankara'da basılmıştır. [601]

[597] Ergasheva Mavluda, "Abdurauf Fitratning siyosiy va huquqiy qarashlari", Nomzodlik dissertatsiyasi, Toshkent, 2002, 42-43-betlar
[598] Alimova Dilorom, a.g.e., s.5
[599] G'oyibova Shahnoza, a.g.e., 72-bet
[600] Alimova Dilorom, a.g.e., s.5
[601] Fıtrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, Hazırlayan: Seyfettin Erşahin, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000

3.2.3.Tearüf-i Müslimin Dergisine Yazdığı Açık Mektup

Fıtrat İstanbul'dayken yazdığı yazılarını genellikle Hikmet dergisine göndermiştir. *Sırat-i Müstakim* dergisine ve Mehmet Akif Ersoy'a yakın olduğu da söylenmesine rağmen bu yayında yazıları bulunmamaktadır. Fıtrat'ın yazıları Hikmet dergisi dışında Tatar uyruklu Abdürreşit İbrahim'in çıkarttığı Tearüf-i Müslimin dergisinde de yazıları yayınlanmıştır.

Rusya Müslümanları ve çoğu Tatar menşeli İslamcı aydınlar tarafından çıkarılan dergi 16 Nisan 1910 tarihinde yayın hayatını başlamıştır.[602] *Teârüf-i Müslimîn*, Kazanlı, Sibiryalı ve Kırımlı Tatarların Rusya dışında çıkardıkları ilk dergidir.[603] 2 Şubat 1911 tarihine kadar 32 sayı çıkararak yaklaşık bir yıl faaliyet gösteren dergi İstanbul merkezli bir İslam birliğinin savunucusu pozisyonunda okuyucularına seslenmiştir.

Türkistan meselelerini sık sık gündeme getiren yayın bölgede büyük ilgi görmüştür. Zira Abdurrauf Fıtrat'ın Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup'u[604] özellikle bu gazetede yayınlanması tesadüf değildir. Nasrullah beyin sadrazam olarak tayin edilmesine karşılık olarak Farsça (Tacikçe) yazılan mektup Türkçeye çevrilmeden aslınca basılmıştır. Fıtrat burada yeni baş vezirden ıslahatlar yapmasını talep etmektedir. Fıtrat, *"Dünyanın en mutsuz, yolsuz milleti olan Buharalıların bahtiyar olması için vezir ve emirin bir an önce hareket etmesi gerektiğini"* dile getirmiştir. Etki alanı ve itibarı yüksek olduğundan ve daha da önemlisi Buhara'da takip edildiğinden Fıtrat mektubunu bu gazetede yayınlamaya karar vermiştir. Ayrıca Buhara'da yer alan memurların gazeteyi okuyacağından emin olduğundan ve memurların yazıyı vezire söyleyeceğini bildiği için bu gazetede yayınlamıştır. Fıtrat, Buhara'da tanınan bir kişi olmasında İstanbul'da yazdığı eserleri ve Tearüf-i Müslimin gibi gazetelerde yayınladığı yazıların etkisi oldukça büyüktür.

1910 yılında Buhara'nın 9. emiri Abdulahad Han vefat etmiş ve yerine oğlu Sayyid Alim Han emir olarak tahta çıkmıştır. Fakat Alim Han, Fıtrat'a göre yeterince tecrübeli ve eğitimli

---

[602] http://katalog.idp.org.tr/dergiler/60/tearuf-i-muslimin

[603] Kanlıdere Ahmet, Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi *Teârüf-i Müslimîn* (1910-1911), *"İslam'ı Uyandırmak" Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler*, 1.cilt, editör: Lütfi Sunar, 2018, pp.425-456, s.426

[604] Buharali Abdurrauf, Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup, *Tearüf-i Müslimin*, C.2, S.25, 8 Aralık 1910

değildir. Tahta çıkar çıkmaz Nasrullah Pervaneci adında bir kişiyi baş vezir olarak atamıştır. Fıtrat yeni baş vezire mektup yollamakla siyasi isteklerini ve beklentilerini iletmiştir.

Fıtrat'ın bu mektubu, 1910 yılında İstanbul'da çıkan Tearüf-i Müslimin gazetesinin 1328 hicride basılmıştır. Mektup Emir Alim Han Buhara tahtına çıktıktan sonra Nasrullah Pervaneci'yi Kuşbeyi yani sadrazam tayin etmesinden dolayı yazılmıştır. Fıtrat'ın İstanbul'da basılan ilk eserleri gibi mektup da Farsça yazılmıştır. Dergi sadece Türkçe yayınlansa da Fıtrat'ın Farsça mektubunu çevirmeden basmayı kabul etmiştir. Makale, İslamcı Dergiler Projesi kapsamında dijitalleştirilmiş ve internet üzerinde erişime acıkılmıştır. [605]

Makalenin ilk cümlesi bile yazının genel içeriğini anlatma niteliğine sahiptir. *"Biz tertibati cedideye muhtacız!"*. Yani yeni tahta çıkmış emirden reformlar, yeni kararlar beklenmektedir. Fıtrat ilk cümlelerinden gösterdiği sert tutumunu makalenin devamında da sürdürmüştür:

> "*Muhakkak ki, hiçbir millet hiçbir zaman bizde olduğu gibi yurdu harabe, halkı felaket içinde, ayanları aşağılık, ehli idaresi fesat dolu, zalimlerin kan sömürdüğü, ecnebilerin dalga geçtiği, istikbalinin zor olduğu bir duruma müptela olmamıştır! Bütün memleket ve milleti şu hale düşürdük ki, dünyada en zorlu günlerde yaşayan insanlar bile bizim halimize üzülerek kan ağlamaktadırlar*[606].

Fıtrat, Buhara'nın bu çaresiz durumdan yeni emir ve yeni baş vezir sayesinde kurtarabileceğine umut etmiş ve umutları gerçekleşemediğinden üzüntü duyduğunu açık açık belirtmiştir: "*Biz sizin göreve tayın edildiğiniz günü kendi hayatımızın mukaddimesi olarak bildik ve işe başladığınız günü milli bayramımız olarak kutladık. Teessüf ki, bugüne kadar intizar göz diktiğimize rağmen istikbalimizin saadeti için teşebbüs olacak herhangi bir adımınızı görmedik.*[607]

Fıtrat'ın açık mektup yazdığı Nasrullah Pervaneci, 19. yüzyılın ortalarında dünyaya gelmiştir. Emir Abdülahat döneminde Şehrisebz hâkimi (valisi) olarak hizmet etmiştir. 1910 yılında Buhara'da yaşanan Sünni-Şii olaylarından sonra Astanakul Kuşbeyi yerine Kuşbeyi

---

[605] https://katalog.idp.org.tr/yazilar/34488/buhara-veziri-nasrullah-bi-pervaneci-efendi-hazretlerine-acik-mektup

[606] Fitrat, Buxoro Vaziri Nasrullohbey Parvonachi Afandi Hazratlarina Ochiq Maktub, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 226-bet

[607] Fitrat, a.g.e., 2003, 226-227-bet

yani sadrazam olarak görevlendirilmiştir. Kuşbeyi görevi, Buhara Emirliği'nde baş vezir yani sadrazam görevi anlamına gelmektedir. Kuşbeyi ülkede hem iç ve dış siyasetten sorumludur.

Sayyid Alim Han yönetiminde Nasrullah Pervaneci, Kuşbeyi, emirden sonraki en önemli kişi olarak faaliyetini sürdürmüştür. Rusça iyi bildiği için Emir adına Buhara'daki Rusya Siyasi Ajanı (temsilcisi) ile doğrudan görüşmeler yapmıştır. Birkaç defa Rusya'da da bulunmuştur. Buhara ceditçileriyle arasını iyi tutmuştur. Emir Alim Han'ın 7 Nisan 1917 tarihinde Islahat fermanı imzalanmasında önemli katkı sağlamıştır. Fakat Nisan 1917'de olayların farklı yönde gelişmesinin ardından Emir Alim Han Ceditlere destek sağlamak suçuyla görevinde uzaklaştırılmış ve yerine 15 Nisan 1917'de kadimci Nizamettin Urgenci'yi Kuşbeyi olarak atanmıştır. Nasrullah Kuşbeyi Kermene'ye sürgün edilmiş ve tutuklanmıştır. 1918'de Kolesov olaylarından sonra Emir Alim Han'ın kararı ile 17 kişilik ailesi ve akrabalarıyla beraber Kermene'de idam edilmiştir. [608]

Nasrullah Kuşbeyi, dönemin en önemli kaynağı Sadrettin Ayni eserlerinde de dile getirilmiştir. Ayni'nin yorumları Fıtrat'ın mektubunda belirttiği şikayetlere uygun gelmektedir. Fıtrat, mektup boyunca Nasrullah Efendiyi vurdumduymazlıkla suçlamıştır.

Bu Ayni'nin ifadelerinden de anlaşılmaktadır.

> *"Nasrullah Kuşbeyi zamanın durumundan az da olsa haberdar birisiydi. Rusça ve Müslümanca gazeteleri okuyan birisiydi. Kuşbeyi saray ehlinin rezaletlerine rizalık göstermez, elinden geldiği kadar karşı çıkıyordu. Lakin, kendi akrabaları ve yakınları, hatta kendi adamları halk malını veya padişahlık malını talan etseler de bir şey demez, bilmiyormuş gibi yapıyordu. O yüzden onun görev döneminde etrafındaki kişiler büyük servet sahibi oldular. Akrabaları ve yakınları pırlanta yüzükleri takarak her akşam fuhuş işlere sayısız paralar harcıyorlar, o buna bir şey demiyor. Nasrullah bey, kendine yüklenen işlerle yetinmeyip kadı ve reislerin yönetimine verilen mollaların en küçük işlere ve tayınlarına da dahil oluyordu. İşi çokluğundan çoğu vazifeleri anlamadan yapıyordu. Çoğunlukla aynı zamanda hem etraftan gelen mektupları okur hem şikayetçilerle konuşur hem etrafa toplanan arsız, hırslı molla ve sipahilerin sözlerini dinliyordu. Çoğu zaman mektupları iyi anlamadan yanıtlıyordu, kâtibin yazdığı cevapları da okumadan imzalıyordu. O yüzden etraftaki kadı, hakimler*

[608] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 6-jild, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, Toshkent, 2003, 279-bet

sorularına açık bir yanıt alamıyorlardı veya birbirine uymayan cevaplar alarak şaşkın kalıyorlardı." [609]

Fıtrat'ın Nasrullah Pervaneci'nin beklentileri karşılayıcını düşünmektedir. Dolayısıyla fikirlerini kibarca, arayı pek bozmadan ifade etmeye çalışmıştır. Ama umutları boşa gitmiş, Nasrullah Pervaneci sadrazam olarak ülkenin durumunu değiştirecek büyük adımlar atamamıştır. Ona rağmen cedit devrimcilerden yana biri olarak suçlanmış ve idam edilmiştir.

Fıtrat yıllar sonra, 1936 yılında yayınladığı "Emir Alim Han'ın Hükümranlık Dönemi" adlı kitabında Nasrullah Kuşbeyi hakkında şahsi görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

"*Nasrullah Kuşbeyi becerikli ve kurnaz bir kişiydi. Mal ve göreve düşkünlüğü çok yüksekti. Rus dilini iyi bildiği için Buhara hükümetinin genel işlerini ciddi etkiledi. Çünkü o Rusya'nın siyasi ajanları ile doğrudan iletişimdeydi ve siyasi itibarını yükseltebiliyordu. Nasrullah Kuşbeyi görevine atandıktan sonra Rusya devletinin güvenli bir kişisine dönüştü, görevine karşı olan düşkünlüğünü çok iyi derecede hayata geçirdi. Alim Han sarayındaki tüm memurlar ve yetkilileri ile rekabete girişti. Yavaşça baş kadı ve reisi yendi, onların tüm işlerini ele geçirdi.*[610]

Nasrullah Kuşbeyi, saraydaki emire yakın olan tüm memurları, emir ile sohbet edebilecek kişileri yendi, ülkede ondan daha önemli ve daha güçlü yetkili yoktu. Vilayetlere kadı, reis, medreselere müderris, camilere imam tayın etmek baş kadının, pazarın tasarrufu reisin işi ise de asıl Nasrullah'tan onay alınmadan karar verilemezdi. Hatta emir Alim Han'ın kendi ailesi içerisinde çözülebilecek bazı işlere de Nasrullah Kuşbeyi doğrudan etkiliyordu.

Nasrullah Kuşbeyi Rus dilini biliyordu, Rus dilinde çıkan bazı gazeteleri okurdu. O yüzden zamanın durumundan pek de habersiz değildi. Şubat ihtilalinden sonra Alim Han'ın diğer erkanı devletleri gibi ağzı açık, şaşkın kalmadı. Durumu çok akıllıca anladı ve bu sırada itibarını yükseltmeye acele etti. Nasrullah fırsatı değerlendirmek için Burhanettin başkadı ve reisi görevinden uzaklaştırdı, yerine ceditlerden olan kendi adamları Muhammedşerif Mahdum ve kadı Abdusamat'ları tayın etti. Lakin düşmanlarının siyaseti üstün geldi, Nasrullah Kuşbeyi tüm akrabaları ve yakınları ile yok edildi. [611]

Mektubun sonlarına doğru yazar doğrudan taleplerini açıkça beyan etmektedir. Sahibi olduğu büyük görevi hakkıyla becermesini istemektedir: *"Bu mukaddes hizmet yolunda bir an olsun aksamaya sizin hakkınız yoktur!"*[612] Ceditçiliğe yol açarak ülkeyi kalkındırmaya

[609] Ayniy Sadriddin, Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar, *Asarlar*, 8 jidlik, 3-jild, O'zSSR Davlat Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent, 1963, 232-bet
[610] Fitrat, *Amir Olimxonning Hukmronlik Davri*, O'zbekiston Yozuvchilar Uyushması, "Minhoj" xayriya nashriyoti, Toshkent, 1992, 22-bet
[611] Fitrat, a.g.e., 1992, 23-bet
[612] Fitrat, a.g.e., 2003, 227-bet

engel olan nedir diye sorgulamaktadır: "*Ne engel var ki, tertibat-i cedide vasıtasıyla milli saadetimizin yeni istikballe yollarını açarak, değerimiz ve takdirimizi ala dereceye çıkartamıyorsunuz?*"[613]

Kısacası 2-3 sayfalık bu mektup dönemin Buhara Emirliği için oldukça muhalif bir görüştür. Fıtrat, bu görüşlerini Buhara'dayken ifade edemeyeceği için İstanbul'a gelince yazmış ve Rusya Müslümanları arasında önem kazanan bir basında yayınlamayı tercih etmiştir. Mektubun Buhara emirliğinde veya Nasrullah Kuşbeyi faaliyetinde neler değiştirdiğine ilişkin bilgiler ise mevcut olmamasına rağmen böyle bir adı atılması bile oldukça önemlidir.

Fıtrat bu yöndeki görüşleri ve eleştirilerini sonraki eserlerinde de ifade etmekten geri kalmamıştır. 1911 yılında İstanbul'da yayınladığı "Seyyah-i Hindi" eserinde ümerayı yani yöneticileri şöyle tarif etmektedir:

> "*Dehşet saçan bu ümera grubu, mutlu azınlığın da yardımıyla, birbirlerini kovup, hükümranlık atına biner ve bilinçsiz olduklarından dolayı, zavallı bahtsız halkın mal, can, ırz, namus ve şerefini acımadan yerlere sererler. Hiçbir zaman hiç kimsenin ulaşamadığı saygı ve itibara sahip olan bu "iktidarlı" (!) hakim grup, iki taifeden oluşmaktadır. Bunlar, atalarının hükümranlıkları döneminde, fısk u fücur içinde ve amaçsızca hayata atılırlar; bütün insani faziletlerden, hatta eğitimden bile yoksundurlar. İkincisi attarlar ve bakkallardır. Bunlar dünya nimetlerinden olduğunca yararlanmak isterler. Bunun yanında ilim ve olgunluk sahibi olmayı insani faziletlerden sayarlar. Hepsi birleşerek, çeşitli yollarla yönetimde yüksek makamları ele geçirirler.*"[614]

Fıtrat'ın Tearüf-i Müslimin dergisinde yayımladığı "Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup" yazısı neredeyse bir asır sonra Özbek okuyucularla tekrar buluşmuştur. Bu eser, Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı gazetesinin 9 Mayıs 1996 tarihli sayısında Prof. Dr. Hamidulla Boltaboyev çevirisiyle Özbek okuyucularına sunulmuştur.[615]

3.2.4. *Hikmet* Gazetesine Yazdığı Yazıları

İstanbul'da tahsil görmekte olan Fıtrat'ın yazılarına yer veren bir diğer yayın ise Hikmet gazetesidir. Hikmet gazetesi Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi tarafından 1910 ile 1912

---

[613] Fitrat, a.g.e., 2003, 227-bet
[614] Fitrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, Hazirlayan: Seyfettin Erşahin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.94-95
[615] Boltaboyev Hamidulla, Fitrat: *Tanlangan asarlar*, izohlar, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 254-bet

arasında yayınlanmış olup, 19 Temmuz 1328 (Rumi) /1 Ağustos 1912 ve 12 Teşrinievvel 1328 (Rumi) /25 Ekim 1912 tarihleri arasında seksen dört sayısı çıkmıştır.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin gazetecilik faaliyetlerine ve Hikmet gazetesini yayınlamaya başlaması İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrası olmuştur. Ahmed Hilmi, Jön Türklerin de etkisiyle gazetecilik faaliyetlerine başlamıştır.

Ahmed Hilmi, *Hikmet* gazetesini yayınladığı dönemde coğrafyaya hakim olan Türkçülük, Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık gibi akımlarla ilgili düşüncelerini aktarırken, kendini Osmanlı Türkü olarak tanımlamış ve bu tanımın altında yatan birleştirici unsurun İslamcılık olduğunu belirtmiştir. Ahmed Hilmi gerek bir gazeteci ve gerekse bir düşünce insanı olarak faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasının ve geri kalmışlığının sebeplerini tespit ederek, bu sebeplerin ortadan kaldırılması için yapılacaklar konusunda fikir ve çözüm üretmek ekseninde gerçekleştirmiştir. *"Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?"* adlı eserinde kullanmış olduğu şu ifadeler Ahmed Hilmi'nin bakış açısını net bir şekilde ortaya koymaktadır:

> "*Bu milleti Avrupa'dan körü körüne ve iğreti alınan beş on felsefi düsturla başka bir kalıba dökmeye çalışmak son derece gülünç bir haldir. Kuru bir taklitle ciddi ilerleyemeyiz. Sahte bilgi yolu ile yalnız kıyafetimizi ve şekilleri medenileştirebiliriz ki, bu bir evrim olmadıktan başka zaten züğürt olan bizleri pahalı bir geçim tarzına sürükleyerek tam iflasa götürür. İlerlemek istiyorsak, bir yandan çöküntümüzün sebeplerini, öte yandan içtimai bünyemizin unsurlarının ne olduğunu tetkik etmeliyiz. Biz milliyetimizi meydana getiren temelleri düzeltecek ve kuvvetlendirecek yerde, bu temelleri harap halde bırakıp yeni temeller yapmaya kalkışırsak, intihara teşebbüs etmiş oluruz. Fakat ilerleme ve yenileşme anlamına yabancı kalır da geri görüşler içine saplanırsak, içtimai varlığımız kansızlıktan mahvolur."*

Ahmed Hilmi'nin, kendisini kamuoyunu aydınlatmaya, halka faydalı olmaya adamış bir fikir insanı olarak gördüğü ve halkın yararına olmayan her türlü icraata karşı tavır aldığı bilinmektedir. Gazetesinde yayınladığı yazılarında da bu tavrını açıkça görmek mümkündür.[616]

Ahmed Hilmi'nin görüşleri Fıtrat'ın görüşleriyle de benzetmektedir. Fakat Hilmi'nin hedefinde Osmanlı'nın kalkınmasıyla, Fıtrat'ın hedefinde Buhara Emirliği'nin kalkınması

[616] Ayık Sevim, *İttihad ve Terakki Yönetimine Muhalif Bir Bakış: Hikmet Gazetesi (1912)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2018, s.70-71

bulunmaktadır. Bir sene kadar faaliyetini sürdüren gazetede Fıtrat'ın toplam yedi yazısı basılmıştır. Ayrıca Fıtrat'ın 3 kitabı da gazete bünyesindeki Hikmet Matbaa-i İslamiyye'de basılmıştır.

Fıtrat, İstanbul'da yazdığı diğer eserleri gibi Hikmet'e yazdığı yazılarını da Farsça yazmıştır. Buhara'nın kötü durumunu Türk okuyucularına anlatmaya çalışmıştır. Bu bölümde Fıtrat'ın Hikmet'te yazdığı yazılar hakkında bilgiler verilecektir.

"*Hasbihal. Hasbihal Be hemvatanon*".[617] Fıtrat'ın İstanbul'da yayınladığı ilk yazısıdır. İstanbul'da *Hikmet* dergisinin 1 Aralık 1910 tarihli 33. sayısında yayınlanmıştır. Makale Farsça yazılmış ve "Abdurrauf" mahlasıyla yayınlanmıştır.

Yazar bu yazısında, Buhara da dahil olmak üzere Türkistan'ın sosyo-politik ve manevi durumdan bahsetmektedir. Ülkeyi cehalet ve sömürgecilik bataklığından çıkarmak için can atmaktadır. Bunu makalenin içeriğine de yansımıştır.

Makale Farsça iki mısra ile başlamaktadır. Anlamı: "*Ey Vatan, senin adını dile getirmekle herkesin canı beslenir, halinde bir kan damlası oluşursa herkesin gözüne yaş gelir*".

Sonra yazarın Vatan'a hitabı olarak değerlendirebileceğimiz seslenmeler sırasıyla gelmektedir. Yazar Farsçanın söz zenginlikleri ve şiiri avantajlarından verimli yararlanmaktadır. Adete düzyazıyla bir şiir yazmış gibidir. Tıpkı şiirde olduğu gibi lirik kahraman duygusal bir tarzda fikirlerini ifade etmektedir. Türkçeye çevirdiğimizde de bu anlamını kaybetmemektedir.

> "*Vatan, ey canımızın asayişi!*
> *Vatan, ey düzgün ruhumuzun kaynağı!*
> *Vatan, ey emellerimizin Kâbe'si!*
> *Vatan, ey izzet ve ikbalimizin miras kalacağı yer!*
> *Vatan, ey fahrimiz ve şerafetimizin başlangıç noktası!*
> *Vatan, ey refahımızın beşiği!*
> *Vatan, ey merhametli anamız!*

[617] https://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/structure/4362088
Makalenin Farsça başlığı: حسبحال.حسبحال هموطنان

Vatan, ey kalbimiz ve canımızın mürebbisi"

Görüldüğü üzere yazar Vatan'ı övmekten çekinmemektedir. Güzel, hoş cümlelerle başlatılan yazı, ortalarına gelindiğinde o hoş tariflerin yerini ciddi sorulara bırakmaktadır: *"Mutsuzluğun ve üzgünlüğü sebebi nedir, muhtaçlığının nedeni kimdir, ilim irfan merkeziydi ne oldu da birden cehaletin kaynağına dönüştün"* gibi sorularla devam eder.

Yazar, okuyucuya Muhammed S.A.V. Peygamber'in hadislerini atıf yaparak Vatanı sevmek imandandır demektedir ve vatan çocuklarını vurdumduymazlıkla suçlamaktadır. Daha sonra İslam'ın onur ve haysiyetinin savunucularına, dinin ve Kutsal Toprakların korunması çağrısında bulunmaktadır. Aksi takdirde Müslümanların yaşadığı ülkeler, yavaş yavaş, birer birer, gruplar halinde kafir düşmanların eline düşecekleri konusunda uyarıda bulunmuştur. "İslam düşmanlarının üç milyon zavallı Müslümanın onurunu, haysiyetini ve ulusal haklarını nasıl ihlal ettiğini fark edebilmek için İslam ülkelerine seyahat etmelerini önermektedir.

Bunların hepsi, Anavatan'ı sömürgecilikten kurtarmak için açık bir mücadele çağrısıdır. İslam dünyasını doğrudan vatanın savunmasına dahil etme çağrısıydı. İslam'ın koruyucularına: *"Ey Muhammed'in nurlu şeriatının koruyucuları, bu konuda kayıtsız kalmak size yakışmaz"* diyerek, bunu İslam'a ihanet olarak gördüğünü de sözlerine ekledi. Kuran'dan bir ayet aktarmıştır: *"İslam'ı dinleyin, Muhammed'in ümmetine güç verin ve onları kafirlerin pençesinden kurtarın."* Sadece abdest ve namazın öğretilmesinin İslam'a fayda sağlamayacağını iddia ederek Ceditçilik fikirlerini yayacak kadar ileri gitmiştir: *"Bugün İslam'ın ve Müslümanların kurtuluşu olan yeni okullar açmanın ve yeni yayınlar yayınlamanın nesi yanlış? ... Maalesef yeni okulları kapattığınızı görüyoruz. Dergi okumanız yasaklandı. Bayrağı kaldırarak Şii ve Sünni olaylara katıldınız. Dinin merkezinde böyle bir faaliyetin amacı neydi? Na'uzubillah, İslam'ın gelişmesi ve Müslümanların barışı için endişelenmiyor musun? Na'uzubillah, Kutsal Toprakları korumayı göreviniz olarak görmüyor musunuz? Na'uzubillah, siz İslam taraftarı değil misiniz? Allah korusun, siz dinin devamcısı mısınız? Milletin yaşama sebebi siz misiniz? Ne yazık ki, çoktan başkalarının entrikalarının kuklası olmuşsunuz. Bilmiyorsunuz ki, onlar İslam'ı yok etmeye teşvik ediyorlar, bu yüzden de din düşmanlarıdırlar."*[618]

[618] Buharalı Abdulrauf, "Hasbihal. Hasbihal Hemvatanan", *Hikmet*, s.33 (01.12.1910); not: makalenin orijinalı Farsça olup, tercümesi kendimize aittir.

Her şeyden önce, bu çağrılar sadece Buhara Emirliği'nin değil, genel olarak Orta Asya halkının çıkarlarını korumaktadır. Çünkü tüm Orta Asya Çarlık Rusya'sının elindeir. İkinci olarak, "zayıf bir ulus ve harap bir vatan" geliştirmek için cedit okullarını açma ve dergi okumalarını güçlendirmeyi gündeme getirmiştir. Üçüncü olarak, Müslümanlar arasındaki çeşitli dini çatışmaların da dışarıdan, düşmanların eliyle organize edildiği gerçeğine ortaya koymuş ve provokasyonlara kapılmamayı önermiştir.

Fıtrat'ın bu çağrıları, Türkiye'de okuyan genç bir öğrenciyken bile güçlü bir politikacı, akıllı bir jeopolitik, milliyetçi, vatansever bir cedit ve yetenekli bir gazeteci olduğunu göstermektedir.

Makalenin devamı aynı gazetenin 22 Aralık 1910 tarihli 36. sayısında yayınlanmıştır. Aradan 21 gün sonra yayınlanan makalede yine Buhara'nın ve Buharalıların halinden bahsedilmektedir. Söz konusu makale "*Buharalı Vatandaşların Ahvali* (Önceki nüshanın devamı)[619] başlığıyla, Buharalı Abdurrauf adıyla basılmıştır. Telif makalenin ikinci kısmında vatandaşlara başvurmaya yoğunlaşmaktadır. Bunu ilk önce başlık kısmına vatandaşlar kelimesine Buharalı sözü eklendiğinden görmek mümkün olmaktadır. Mahlas kısmında da ilk makalede sadece "Abdurrauf" olarak gelen isim ikinci makalede "Buharalı Abdurrauf" olarak kullanılmaktadır. İkinci makalede hitap ruhu daha yüksektir. Daha ilk cümlesinden "muhterem vatandaşlar" diyerek hitabını başlatmaktadır. *"...Buhara'nın necip umum milletine yüz tutarak imrenirim ki, ey aziz biraderler ve muhterem vatandaşlar, çok günler, çok fırsatları uzlet ve tembellikle geçirdik*".

Bu cümleler makalenin en önemli notları niteliğindedir. Çünkü yazının bu noktasına gelindiğinde yazar kaçırılan fırsatları, kaybedilmiş itibarı yükseltmek ve boşluğu doldurmak için yapılması gerekenleri okuyucuya bildirmek istemektedir. *"Dostlar ne yaptıysa düşmanlık, düşmanlar ne yaptıysa dostluk diye düşündük.*" diyerek okuyuculara gerçek dostlar ve düşmanları iyi tanımayı önermektedir. Bu da sömürge döneminin acı ama en doğru değerlendirmesidir.

İkinci makalede yine toplumun din bilgisine de değinmektedir. Bir zaman din-i İslam'ın önemli merkezlerinden olan Buhara'da milletin en basit dini bilgilerden bile cahil kaldığını

[619] Makalenin Farsça başlığı: حسبحال به هموطنان بخاراي بقيه از نسخهٔ سابق

üzüntüyle kaydetmektedir: "*Kardeşler, bugün Hıristiyanlar bazen bizden Peygamberimiz (sav)'in peygamberliğini ispat etmemizi istiyorlar - bilmiyoruz, Kuran'ın doğruluğuna delil istiyorlar - bilmiyoruz... Kuran'ın hikmeti ve hadisinden soruyorlar bilmiyoruz, siyasetin ne olduğunu bilmiyoruz, medeniyetin ne olduğunu bilmiyoruz, kalkınma yolunun ne olduğunu bilmiyoruz, ziraat biliminin ne olduğunu bilmiyoruz, ticaret biliminin ne olduğunu bilmiyoruz, okumadık. Her gün İslam'ın reddi üzerine ciltler dolusu kitap yazılıyor ve sıradan insanlar yanlış yönlendiriliyor, neden hala tek bir sayfa cevap veremiyoruz?! Doğumdan mezara kadar bu bilime yeni İslam'a ihtiyacımız olduğunu da bilmiyoruz. Bilmiyoruz...*"

Fıtrat tüm eserlerinde yaptığı gibi, hiçbir eleştirisini çözüm önerisi olmadan sonlandırmamıştır. Neyi ele aldıysa bunu düzeltmek için çözüm getirmiştir. Sonuç olarak, makalede vatanın kalkınması için üç ana unsurun gelişmesini önermiştir. Yeni usul cedit okullarını açma, dergi okuma ve toplumda Sünni ve Şii mücadelesini durdurmaya teşvik makalenin ana hedeflerindendir. Fıtrat bu makalesiyle ceditçiliğin de üç ilkesini ortaya koymuş ve dini İslam'a ters düşen hiçbir yönü olmadığını kamuoyuna iletmiştir.

Aşağıdaki cümleler de üzerinde durduğumuz iki makalenin özeti niteliğindedir: "*Kardeşler, gaflet ve tembellik devri kapanmıştır. Uyanık olmanın ve harekete geçmenin zamanı geldi. Süre- çok daha kısa. Hayatımızın günü sona ermek üzere. Dünyayı yakan cehalet uykusuna biraz daha devam edersek adımız varlık sayfasından tamamen silinecektir. Hevesli, cömert, şefkatli kardeşler, bugün İslam'a yardım etme, Anavatan'a hizmet etme günüdür. Dinin durumuna, vatanın tahribine sahip çıkalım ve çare arayalım*".

Hikmet gazetesinde yayınlanan bir diğer yazısı "*Bir Buharalının Can Yakıcı Nalesi"*[620] başlığını taşımaktadır. Makale 2 Şubat 1911 tarihli 42. sayısında basılmıştır. Yazar, bu sefer Micmar mahlasını kullanmıştır. Genel olarak yazar bu yazısıyla Buhara'da cedit okullarının kapatılması karşı bir direnç sergilemektedir.

Yazı yine öncekilerine takiben iki mısra şiirle başlamaktadır. Anlamını da şu şekilde çevirebiliriz:

[620] Makalenin Farsça başlığı: نالهٔ جان سوز يك نخاراي

"*Kötü huylar girerse can ile,*
Çıkar yalnız kan ile."

Fıtrat bu atasözünü kullanmakla dönemin maliye bakanı (amiri) Nizamettin'in kötü huylarını tanıtmaktır. Yani Nizamettin bu huyuyla ömrünün sonuna kadar cahillik, zorbalıkla yaşayacağını, halkı sömürmeye devam edeceğini söylemeye çalışmıştır. *"Bu ünlü atasözünü, devlet adına Çarcoy'da zulüm kullanan, hayatının anlamını aşağılama, horlama, imansızlık olarak bilen Buhara'nın maliye amiri Nizamettin için de kullanmak mümkün. Vatanın saadeti ve hayatı uğrunda şahsi imkanlarla açılan bir sıbyan mektebini "şeri olmamakla" suçlayarak kapatması, İslam-i Şerif'in bedeni ve hüzünlü kalbimize, Anavatan fedakarlarına yaralayan bir hançer gibi oldu!!!"*

Nizamettin Kuşbeyi Urgenci, Buhara Emirliği tarihinde önemli yere sahiptir. Buhara'nın Oğuz Özbeklerinden olan Nizamettin 1871 yılında Buhara'da dünyaya gelmiştir. Emir Alim Han döneminde Çarcoy beyi olarak, sonraki yıllarda divan beyi olarak çalışmıştır. Fıtrat, makalesinde Nizamettin'den maliye nazırı olarak bahsetmektedir. Bu da bir süre maliye bakanlığı yaptığını da göstermektedir. Nisan 1917 olaylarından sonra Nasrullah Kuşbeyi, ceditleri desteklemesi gerekçesiyle görevden alınmış, yerine 15 Nisan 1917'de Nizamettin, Kuşbeyi görevine tayin edilmiştir. Bilgilere göre kadimci görüşlü biri olduğundan ceditlere karşı çok sert hareketlerde bulunmuştur. 1920 yılında emir ile Buhara'dan kaçmıştır. 1921 yılında ise Hisar'da vefat etmiştir. Makalenin yazıldığı dönemde Nizamettin Urgenci, Çarcoy beyi olarak çalışmaktadır.

Nizamettin Urgenci'nin Çarcoy'da yerli halka zulmettiği bilinmektedir. Bu Fıtrat'ın makalelerinin içeriğine de yansımıştır. Fıtrat, makalelerinde kötü yöneticilerden şikayet etmektedir. "*Ey Buhara, ey mazlum Vatan, neden senin paramparça olan cismine cefalar vermeye devam ederler? ... Neden seni hiç görülmemiş haraplık ve gerilime sürekli sürüklüyorlar?!"*

Klasik Müslüman edebiyatında her türlü yazının ön planında önce Allah'a karşı aşk, sonra güzel bir kız, yar örneğinde insana karşı aşk gelmektedir. Fakat cedit edebiyatı bu yönde mevcut gelenekleri yıkmıştır. Yazarlar ister şiir ister düzyazı olsun vatana karşı sevgilerini ön plana koymuştur. Fıtrat da yeni başlayan bu geleneğin temellerini atan yazarlar biridir. Daha ilk yazılarından vatanı Buhara'yı övmektedir. Nitekim bu yazısında da Buhara'nın

övülmesi ve oldukça güzel tariflerle övülmesi görülmektedir. Fıtrat her paragrafta önce vatanı övmüş ve üzücü bir halinden şikâyet etmiştir:

> "*Ey merhametli anamız, ey yar, imanımız senin canında ve sen belalar ateşi arasında sıkışıp kaldın. Yabancıların demir penceresi esirine dönüştün, yenildin, biz tarafa cahil, gayretsiz, hissiz evladının yumruğu düştü. Hasret göz yaşlarımızı akıttı. Birilerinin bize yardım eli uzatmasına muhtacız, maalesef!!! Maalesef, biz de haraplığa dikkat etmeden yine seni düşmanların ellerine teslim ettik ki onlar hukuklarımıza el koydu ve yine onlardan hayatımızı temin etmelerini bekleriz, ah!!! Öyleyken bizim gibi gayretsiz, cahil camiayı evlatlarından sayma, çünkü analık hukukunu da unuttuk. Bundan böyle Allah'ın kulları fırkasından sayma çünkü senin terbiyelerin mahsulü olan nimetlerini reddettik! Ey Buhara'nın gayretli milleti, sana ne oldu? Ne oldu ki, vatan sevgisinden el sıvadın, vatanın analık hukukunu unutuverdin? Neden oturuyorsunuz, merhametli ananız ölecek, sizlere de şerefsizlik, esirlik, horluk miras kalacak."*

Fıtrat, Buhara'nın sorunlarını ortaya koyarken, toplumu vurdumduymazlıkla suçlamaktadır. Ülkenin geride kalmasından yöneticileri sorumlu tutmaktadır. Yöneticilerin hareketsizliğinden dolayı emirlik Rusya'nın esirine dönüştüğünü iddia etmiştir.

> *"Biraderler, uyanıklık da iyi bir şey. Gaflet uykusundan azıcık baş kaldırın, zamanın boş işlere harcandığını anlayalım! Evet, vatanımızı harap, milletimizi esir, tüccarlarımızı fakir, çiftçilerimizi dilenciye çeviren bunlar. Bizi, üç milyon gayretli, hamiyetli Müslümanı cahillik, nadanlığa çekti, yok olmaya mahkûm etti. Kanımızı içtiler, itibarimizi düşürdüler, şerefimizi sattılar, daha ne istiyorlar?"*

Bu durumdan çıkmanın tek yolu olarak halkın harekete geçmesi olarak görmektedir. Dolayısıyla, makalenin birçok yerinde halkın gayretsizliğinden şikâyet etmiş ve cedit okullarını desteklemeye çağırmıştır.

"*Memlekette İslam elden çıktığına dikkat edin, nasıl oluyor da aziz çocuklarınızı kafirlerin askerliğine verirsiniz, nasıl oluyor da her gün merhamet evi olan aziz vatandan merhametinizi esirgeyerek batılılara toprak taşıyacaklar, bu belalar ateşi yine başımıza düştü. Yok, eğer necat için yol arayacak olursak, o da mektep olur, hukukumuzun korunması için kaynak olur*.

Neden biz de bağımsız toplumlar gibi kendi maarifimizi açarak, insanlık için gerekli olan gelişimden yararlanamayız?

Neden millet saadeti için esas olarak bir tek mektep açmaya bile yol vermiyorlar, bataklığa çekiyorlar?"

Sonuç olarak, Fıtrat toplumu harekete çağırmaktadır. Buhara'nın geleceğinin Buharalıların elinde olduğunu, ülkeyi kalkındırmak toplumun görevi olduğunu tekrar tekrar belirtmiştir. Okumayı ve bilimi desteklemeyi söylemektedir. Yalnızca bilimin takip edilerek, hürriyete kavuşulacağını vurgulamaktadır. Okulların toplumun refahını kalkındıracağına dair oldukça emin bir şekilde konuşmaktadır.

> "*Ey Buhara'nın gayretli milleti, size ne oldu? Ne oldu da kendi ayaklarınızla yoksulluk ve esirlik kapısına doğru gidiyorsunuz? Vatan sizin, hayat sizin, şeref sizin, zenginlik sizin, hükümet sizin, Buhara sizin adımlarınızla yürüyecek. Buhara harap olsa, siz de harap olacaksınız, Buhara esir olsa, siz de esir olacaksınız, Buhara fakir olsa siz de fakir olacaksınız. Velhasıl Buhara'nın bütün hayatı size bağlı, sizinle cem (bir bütün) olacaktır. Siz olmazsanız, hiçbir şey yoktur. Kulak verin, kendi hayatınızı yönetmeyi kendi elinize alın ki başkaları açtığınız mektepleri kapatamasın, vatanın necat yolunu engelleyemesin. Anlayın ki, size uyanıklığı men ederek, eskisi gibi gaflete mahkûm ederek, kanınızı içmekle meşgul olanlar bunlar işte. Biraderler, vallahi, kendimin acı dolu imrenmelerime kulak verdiğim gibi siz de bir yıl evde oturmayı terk ederek, söylendiği üzere maarif mekanlarını açma ve tefekkürü aydınlatma hakkındaki sözlerimi dinleyin. Eğer neticeden memnun kalmazsanız, eski meslek yükü duruyor, istediğiniz her kimseye ceditleri lanetleyebilirsiniz!*"

Hikmet gazetesinin 43. sayısında yani 9 Şubat 1911 tarihinde Fıtrat bir makale daha yayınlamıştır. Bu sefer makaleye Buharalı Abdurrauf olarak imza atmıştır. *"Buhara İslam Aleminin Muhterem Yeni Hanına"*[621] başlığıyla yazılan küçük yazı yeni tahta çıkan Emir Alim Han'a yönelik yazılmıştır. Çıkarttığı ıslahat fermanıyla cedit okullarına imkan verilmesini dilemektedir. Boltaboyev, Emir Alim Han'ın tahta çıkışı münasebetiyle Fıtrat bir kaside yazdığı ama eserin aslına ulaşamadığını ve Şeyh Abdülkadir Kerametullah Buhari'ye atıf yaparak böyle bir kasidesi olduğunu söylemektedir.[622] Kaside olmasa da makale içerik bakımından Boltaboyev'in bahsettiği kasidenin anlamına uymaktadır.

Genel olarak, Fıtrat bu yazısını yeni tahta oturan Emir Alim Han'ı tebrik etmek ve başarılar dilemek amacıyla yazmıştır. Yeni emirden umutlu olduğunu, ülkenin geleceği için yeni kararlar alacağını ve ceditlere imkân vereceğini ümit etmektedir. Dolayısıyla Emir Alim

---

[621] Makalenin Farsça başlığı: بخارا خان محترم نوجاهی

[622] Boltaboyev Hamidulla, *Fitrat Va Jadidchilik*, O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, Toshkent, 2007, 31-bet.

Han'ın tahta çıkışını bir müjde olarak nitelendirmektedir. Bu sefer makalenin başına şu beyit konulmuştur:

Müjde ki can feda etmeye layık,
Müjde ki can rahatlayıcı.

Fıtrat, diğer ceditçiler gibi Emir Alim Han'dan umutludur. Genç, Rusya'da askeri tahsil görmüş, dünyayı tanımış, farklı ortamlarda bulunmuş biri olduğuna göre ülkeyi hızlı bir şekilde kalkındıracağına herkes umutla bakmıştır. Özellikle ceditlerin başlattığı eğitim reformunu desteklemesi beklenmiştir.

Ayrıca Fıtrat'ın daha önce yazdığı makalelerin emire ulaşmıştır. Yani İstanbul'da yazdığı ve yayınladığı makaleleri Buhara'da okunmuş, emire de bununla ilgili haber verilmiştir. Bu da tarihin bu döneminde İstanbul basınının Türkistan'a ulaştığı ve dikkatle okunduğunun somut bir göstergesidir.

> *"Bugünlerde beklenmedik bir şekilde ulu emir*[623] *(rahmetullah-i aleyh) vefatı ve mektebimiz çalışmalarına ilişkin yapılan usulsüz hareketlerden fevkalade umutsuzluk oluşmuştu. Bundan sonra terakki etme planlarımız suya akıp gidecek yani berbat olacak sanmıştık ve bahtiyar günlere umutla cevap yazmıştık. Buhara'dan bir müjde geldi ki, mektubumuz genç padişahımız emir*[624] *cülusuna yol bulmuş ve bu durumda tahmin etmek mümkün ki, kendileri mübarek faaliyetlerini başlarken mülkdarlar işlerini, ticareti, askerler hayatını ıslah etmek, cami ve mektepleri tamir etmek, dilekçeleri yüz yüze halletme yöntemine riayet ederek zalimlere ceza tayın etmek, suçsuz mahpusları azat etmek, usta mimar ve ahşap ustalarına yetimler için bir mektep kurma emri vermek, onlara yetenekli muallim ve vaizleri görevlendirmeyi hazretin itibarına havale etmek isterdik."*

Göründüğü üzere, Fıtrat emiri tebrik etmek, sevincini ifade etmekte birlikte ceditlerin istek ve beklentilerini de açıkça ortaya koymaktadır.

> *"Kendilerine hangi dilde teşekkür arz etmeyi bilemiyoruz, şaşkınız. İslam dostu ve vatanperver padişaha ilk kararlarını millet terakkisi kabul etmelerini dileriz. Yıkılmış bir milletin vücuduna ruh verici bir nur gibi oldu. Bundan böyle uzun yıllar beklenmiş temiz havalar esmesini temenni ederek kendilerine tebriğimizi iletiyoruz."*

[623] Not: Emir Abdulahat Han'dan bahsediliyor
[624] Not: Emir Alim Han'dan bahsediliyor

Fıtrat, makalenin sonraki kısmında en çok üzerinde durduğu cahillik konusuna dikkat çekmektedir. Bu sefer de ülkenin geride kalmasının ana nedeni olarak cehaleti dile getirmektedir. Daha önceki makalelerinde de söylediği gibi Buhara emirliğinin en büyük sorunu cehalet ve cahil yöneticilerdir ve bunu emirin kendisi çok iyi bildiğini vurgulamaktadır.

> *"Padişahımızın vatanpervercesine hareketlerinde halk ile birlik, beraberlik görmüştük ki, mübarek zatları dünya terakkisi mahiyetinden baştan sona haberdar olan ve Müslümanların geride kalışının sebeplerinin cehalet olduğundan tüm gerçekleriyle biliyordur. Biliyorlar ki, vatanımızı harap eden de cehalet, gücümüzü yok eden de cehalettir ve bunu kendileri tüm gerçekleriyle anlıyorlar. ...bu şehzademize umut bağlıyoruz ki, bu zat dünya terakkisi mahiyetinden baştan sona haberdar, İslam ve Müslümanların haraplığına sebep cehalet olduğunu tamamen biliyordur."*

Makalenin sonunda yine dikkati cedit okullarına çekmektedir. Ülkede çağdaş okulların da iyi yetişmiş öğretmenlerin de bulunmadığı vurgulamaktadır. Eğer bu yönde bir karar alırsa, tüm ceditler olarak yeni emire teşekkür edeceklerini ve emire sonuna kadar itaat edecekleri sözünü vermektedir.

> "*Velhasıl, yeni padişahımız iyi biliyorlar ki, Müslümanlar başına gelen belalar cehaletin etkisi olup, öldürücü bu belayı yok etmek çok zor. Üstelik çağdaş mekteplerimiz ve kâmil muallimlere sahip değiliz. Biz daru'l-halife (emirlik) sakinleri son mektubumuzda iki konuda söz vermiştik, muallimler ve vaizleri getirmekti. Samimi olarak onay verseler, milletimiz adına tekrar teşekkür edeceğiz ve yüksek sesle deriz ki, "Yaşasın, vatanperver padişah, terakkiperver emirimizin ömrü ebedi olsun!" Sonra biz Buharalılara vacip olan şudur ki dinperver padişahımıza itaat edelim.*"

Ve son olarak, ülkenin kalkınması için Alim Han'ı son şans olarak gördüğünü de bildirmiştir. Yani emire doğrudan "siz de bir şey yapamaz iseniz, ülke tamamen elden gider" mesajını vermeye çalışmıştır.

"Bahtiyarlığımızı oluşturmaya karar verip kendimiz ve evlatlarımızı her türlü horluktan halas eyleyelim. Allah korusun, bu sefer de hareketsiz kalarak, Allah'ın verdiği bu önemli fırsatı kaçırırsak, bundan sonra rezalet batağına tamamen batacağız."

Bir diğer yazı gazetenin 30 Mart 1911 tarihli 50. sayısında *"Acaba Buhara'nın Hali Neden Harap?"*[625] başlığıyla yayınlanmıştır. Makale iki kısımdan ibaret olup, genel olarak ulema ve yönetici sınıftan şikayetlerini beyan etmektedir.

Makale daha önceki yazılardan farklı olarak şiir beytiyle başlamamıştır. Makalenin başlığından anlaşılacağı üzere, yazar bu yazısında Buhara'nın durumunu sorgulamakta, durumun nedenleri ve sorumlularını ortaya koymak istemektedir. Elbette bu durumun ana nedeni olarak, cehaleti göstermektedir.

> *"Etrafa dikkatle bakarak, bizim düşüşümüzü ve başkalarının yükselişini, bizim haraplığımız ve başkalarının refahını şüphesiz kabullenen, aynı zamanda "Acaba, Buhara'nın hali neden haraptır?" gibi umutsuz ve üzüntülü bir soruya kapılan her insaflı kişi çaresiz bir şekilde üzüntü ve tefekküre dalıyor. Halkı çeşitli guruplara ayırarak, hakikati gören gözler neyi görüyor?"*

Fıtrat yukarıda ortaya koyduğu soruya kendi cevabını vermektedir. Buhara'nın geride kalışının sebeplilerini kendisi açıklamaktadır.

> *"Şunları görüyor: Ne tefsir ne hadis bilmeyen, dinî ilimleri görmeyen, dünyevî ilimleri duymayan, insaf gözü de açılmayan, ne de huyu güzel olan ne de aldığı ilimlerinin niteliğini ve ne aldığı tahsilinin meyvesini bilmeyen, zahirî ve manevî her türlü iyiliği unutan kimseler topluluğunu görürler."*

Hikmet gazetesine yazdığı makaleleri aslında daha sonra yayınlayacağı kitaplar için bir altyapı olarak görmüştür. Burada dile getirdiği fikirlerini Münazara'da ve Hint Seyyahı eserlerinde tekrarladığı görülmektedir. Fakat burada makalenin yapısı gereği fikirleri düz ama heyecanlı bir şekilde yazmıştır. Münazara ve Hint Seyyahı gibi bedii eserlerinde aynı fikirleri karakterler dilinden söylemekte ve daha detaylı ifade etmektedir

Örneğin, Hint Seyyahi eserinde toplumu ulema, ümera, fukara olmak üzere üç gruba ayırtmıştır. İşte Hint Seyyahi eserinin temelleri bu makalede atılmıştır:

> "*Yirmi yıl okuduktan ve ardından yirmi yıl daha Arapça bilimleri öğrettikten sonra bile, bazen çok zayıflar, hala Arapça eserleri okumakta ve anlamakta zorluk çekiyorlar ve kendilerini Farsça fıkıh kitaplarını okumaya mecbur hissediyorlar. Bir yandan "Alimler Allah'ın müminleridir" hikmetine güvenirler ve her zaman vakıf mallarının parasını Allah'ın kulları tarafından verilen hediyeleri ile birlikte kullanırlar. Yine de*

[625] Makalenin Farsça başlığı: عجبا بخارا چرا خراب ست؟

> *"alimler, Peygamberlerin halefleridir" hikmetine dayanarak Muhammed'in ümmetine ait kutsal hukuklara aşırı tecavüz ederler.*"

Bu fikirler, üzerinde durduğumuz makalede yazılmıştır. Hint Seyyahı eserinde de benzer ifadeler yer almaktadır:

> "*Bunlar (yani ulema) yirmi yıl ders alır, ilaveten yirmi yıl ders verir, sonra müftülük makamına erişir, yine de Arapça kitapları okumakta güçlük çekerler; kendi Farsça fıkıh kitaplarını daha faziletli bilir, ayetleri istedikleri gibi tefsir ederler, hadis uydururlar*."[626]

Görüldüğü üzere ulemaya karşı her iki yazıda da aynı fikirleri ortaya koymuştur. İki eser de 1911'de yazılmıştır. Fakat makale 30 Mart'ta basıldığı için ilk olarak makalenin kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Yine bu makalede Fıtrat, halkın yukarıda tarifini verdiği ulemaya benzediği için üzüldüğünü ifade etmektedir. Halkın yeni fikirli ceditlere değil, yüzyıllardır kendini geliştirmeyen ulemanın izinden yürümesine anlam verememektedir.

> "*Öte yandan, görmekten görmemek daha iyi olan grup halindeki yoksul kişiler düzenli eğitimin adını bile duymamışlardır. Tüm servetlerini evlatlarını [bu cahillere] talebe kılmak umuduyla onlara harcarlar. Bu karanlık (önlenmezse) gitgide artıyor (görüldüğü üzere), evreni aydınlatan güneşin ilim, anlayış, insaf, adalet, din, hamiyet, his ve gayretli nurunu bizim başımıza kapatıyor. Bizleri cehaletin karanlık ve ürkütücü uçurumuna itiyor.*"

Bu sırada yönetici sınıfı da unutmamıştır. Fıtrat'a göre yönetici sınıf, *"hakimiyet atına binerek ve tam refaha düşkün olmuştur ve talihsiz sıradan halkın malını, hayatını, itibarını, namusunu, haysiyetini ve huzurunu yağmalıyor."*

Fıtrat, bu tür yöneticilerin nasıl bir ortamda yetiştiklerine ilişkin görüşlerini ifade etmekten çekinmemiştir. Kendisi de bir tüccar evladı olarak, muhitin nasıl durumda olduğunu çok iyi bilir ve tarif ederken de acımasızca eleştirmektedir.

> *"Sadece küçük bir araştırmayla belli oluyor ki, bu zorba yöneticiler aşağıdaki iki tayfa arasından yetişmiştir. Birinci tayfa: babalarının hükümranlığı sırasında çeşitli akılsızlık ve ahlaksızlıklarla yaşayan, ilim, görgü ve insanlık gibi niteliklerden, kısacası birçok ahlaki niteliklerden ve hatta bazen gerekli okuryazarlık seviyesinden*

[626] Fıtrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, hazırlayan: Erşahin Seyfettin, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.94

yoksun olan cahil yönetici evlatlarıdır. İkinci tayfa: iki dünya saadetini nefis ile değiştirmiş, ilim öğrenmeyi iğrenç bir iş olarak gören bakkallar, zanaatkarlardan çıkan kişilerdir."

Aynı fikirleri Hint Seyyahı'nda da ifade etmiştir:

"Hiçbir zaman hiç kimsenin ulaşamadığı saygı ve itibara sahip olan bu "iktidarlı" hâkim grup, iki taifeden oluşmaktadırlar. Birincisi hakimlerin cahil çocuklarıdır. Bunlar, atalarının hükümranlıkları döneminde, fısk u fücur içinde ve amaçsızca hayata atılırlar; bütün insani faziletlerden, hatta eğitimden bile yoksundurlar. İkincisi attarlar ve bakkallardır. Bunlar dünya nimetlerinden mümkün olduğunca yararlanmak isterler."[627]

Makalenin birinci kısmı çok kısadır. Fikirlerini ikinci kısımda devam ettirmiştir. Yine aynı başlıkla, aynı basında bir makale daha yayınlamıştır.

Makalenin devamı yine aynı şekilde *Acaba Buhara'nın Hali Neden Harap?*[628] başlığıyla gazetenin 8 Nisan 1911 tarihli 51. sayısında yayınlanmıştır. Bu yazılarına Fıtrat, Buharalı Abdurrauf ismiyle imza atmıştır.

Makalenin ilk paragrafından itibaren yöneticilere karşı eleştiriler üst üste gelmeye başlamaktadır. Yöneticileri devletçilikten, idarecilikten ve hukuktan, adaletten tamamen bihaber olmakla suçlamaktadır. Fıtrat, yöneticilerin tahsil görmediklerini, ülke dışında olup bitenleri duymadıklarını, araştırmadıkları için eleştirmektedir.

"Bu yöneticiler tahsil görmedikleri, devleti yönetme usul ve usullerini bilmedikleri için ülkeyi nasıl kalkındıracaklarını, halkın refahını nasıl artıracaklarını, devlet hazinesini nasıl dolduracaklarını bilmiyorlar. Bir yöneticinin halka karşı görevi, halkın yöneticiye karşı hakları nelerden oluştuğunu bilmiyorlar.

Gelişmiş ülkelerin adlarını, bu ülkelerin hükümetlerinin konumlarını, yönetimlerinin temellerini ve gelişme nedenlerini bilmiyorlar, ... bilmiyorlar, ... bilmiyorlar..."

Aynı fikirler Hint Seyyahı eserinde de söylemiş ve cümleler neredeyse aynı şekilde verilmiştir.

"Okul görmeyen bu "azizler", yönetim usul ve kurallarından habersizdirler. Millet nasıl yükselir, ülke hangi yolla zenginleşir, devletin hazinesi nasıl dolar gibi konular

---

[627] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.94

[628] Makalenin Farsça bağlığı: عجبا بخارا چرا خراب ست؟ بقیهٔ از شماره قبل

> *hayallerine bile gelmez. "Bir makam sahibinin halk karşısındaki görevi nedir, halkın makam sahibi karşısındaki hakları nelerdir" gibi düşünceleri asla duymazlar.*"[629]

Fıtrat, makalede yöneticilerin halktan ve kendisi gibi yöneticilerden rüşvet almaya, çiftçiler ve tüccarların mallarını gasp etmeye, halkın rızkını ele geçirmeye çalıştıklarını iddia etmektedir. Yazara göre, yöneticilerin hayattaki en yüksek hedefi bir vilayete vali veya benzeri bir göreve atanmak ve yetkilerini istediği kadar suiistimal etmektir. Hedef ulaşmak için hiçbir şeyden çekinmezler. Din, iman, insaf gibi düşünceleri bir kenara bırakıp hedefe ulaşmanın her türlü yolunu denemeye hazır olarak görmektedir.

> *"Bir vilayete vali tayin edilir edilmez, kendilerine vilayet yönetme yetkisi veren belgeyi, cehennem ateşini yakma veya talan etme ruhsatı sayarlar. Tüm yakınları ile tıpkı bir belâ ordusu gibi vilayeti işgal ederler. Talihsiz ahaliden nefsleri istediği her şeyi alırlar, hazineyi de istedikleri kadar kullanırlar. Kimse onlara [ülkenin ve halkın zenginliğinden] bu kadar çok alıp [bu servete] bu kadar az katkıda bulunmalarının nedenini sormuyor."*

Yukarıda da görüldüğü üzere aynı fikirler Hint Seyyahı eserinde de görülmektedir.

> *"Fakat herhangi bir vilayetin valiliğine atandıklarında, oranın yönetimini cehennem alevinden kurtulmak veya baskıcılık kaynağı olarak bilirleri. Sonuçta, kendi yakınları ve dostları ile bir bela ordusu gibi oraya yerleşirler. Zavallı halktan, canlarının istediği kadar mal-mülk alırlar, ancak padişahın hazinesine canlarının istediği kadar verirler. Hiç kimse onlardan, ırmak gibi gelirin ve damla gibi giderin hesabını sormaz."*[630]

Fıtrat, yönetimdekiler böyle keyfi çalışma yöntemi ile yakın zamanda ülkenin çıkmaza gireceğini konusunda uyarmaktadır. Tahta yeni oturmuş genç emirin bu duruma çözüm bulacağını umut etmektedir. Bir ceditçi, bir genç olarak ülkenin en tehlikeli taraflarını göstermeye çalışmaktadır. *"Devlet yönetiminin böyle vicdansız bir usulü çok kötü sonuçlara yol açar. Her şeyden önce hükümdarını seven Buhara halkının devletine olan sevgisi ve bağlılığı azalır."*

Yine Fıtrat, ülkede çiftçilerin rahatça üretim yapmalarına imkân verilmediğinden şikayetçidir. Yerel yönetimdekilerin gasp edici tavrı ve vergilerin oldukça adaletsiz bir biçimde uygulandığına dikkat çekmektedir Fıtrat'a göre "*her ulusun refahının ve mutluluğunun temeli olan çiftçiler, zor kazandıkları mahsullerinin tamamını ve hatta iki*

[629] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.95
[630] Fıtrat, a.g.e., 2000, s.95

katını valiye teslim etmek zorunda olduklarını görünce çalışmayı bırakırlar. Bazıları ise komşu ülkelere taşınarak, taç giymiş sevgili atamızın (emirin) şanlı isimlerinin yabancıların dillerinde zorba olarak anılmasına neden olurlar." Taşınanlar kendilerine yeni hayat kurarlar, en azından Buhara'daki zorbalıktan, adaletsizlikten kurtulmuş olurlar. Fakat terk etmek istemeyen veya beceremeyenler kitlesi de var ki, "*ne olursa olsun diyerek evlerinin bir köşesinde aşırı açlık ve yoksulluk içinde yaşamaya devam ederler*".

Neticede tarımın yapılamaz hale gelmesiyle birlikte yerli halk işsiz ve aç kalacaktır. Bir milletin yıkılmasının ve bir ülkenin harap olmasının temel sebeplerini bunlar olduğunu gören Fıtrat, bu durumun asıl sebebinin cehalet olduğunu vurgulamaktadır.

> "*Evet, aynı cehalet sadece bizleri değil, Hindistan, Afganistan, Belucistan, Türkistan*[631]*, Hive, Buhara, Çin Türkistanı, Kırım, Kazan, Kafkaslar, Kırgızistan*[632]*, Mısır, Sudan, Java*[633]*, Arabistan'da yaşayan 350 milyon Müslümanı da etkilemiştir. Bazılarını saadet atından indirmiş, bazılarını da şiddetli bir bunalıma sokmuştur*."

Yine Fıtrat, çok ünlü, bilge insanları yetiştiren Türkistan'ın utanç verici duruma düşmesinden şikayetçidir. Bölgede tek bir liderin bulunmadığını, toplumu aydınlatacak tek bir alimin olmadığını üzüntüyle dile getirmektedir.

> *"Bir zamanlar Timurlular, Uluğbekler, Farabiler, İsmail Buhariler, Zemahşerîler ve Taftazaniler üzerinden sahaya çıkan, üstünlüğümüzün görkemini dünyaya taşıyan biz Türkistan'ın gururlu insanları, şimdi bir düşmanın kulağı duymasından utanacak duruma düştük. Ülkemizde halkımıza güvenlik ve kalkınma yolunda önderlik edecek tek bir bilge yönetici ve tek bir olgun bilim adamı yoktur."*

Fıtrat, "Neden yok?" diyerek devam etmektedir. Neden Müslümanlar gelişmiyor, neden hep geride, hep fakirlikte yaşamaya mahkûm bırakılıyor gibi konularda kendini sorgulamaktadır. İnsanlar mı değişti, inançlar mı, güçsüz müydük gibi sorulara yanıt ararken, bunların hiçbiri olduğu sonucuna varmaktadır.

> *"Vallahi bunların hiçbiri. Açık olan şu ki, bilgi çağımızda her şeye sahiptik. Ve bilgiyi kaybettikten sonra hem cesaretimizi hem de önemimizi kaybettik hem namusumuzu hem de zekamızı kaybettik, itibarımızı ve şanımızı kaybettik ... kaybettik ... kaybettik ... kaybettik ...Bu halde devam edersek hem canımızı hem de dinimizi kaybederiz."*

---

[631] Çarlık Rusyası işgali altında olan Türkistan toprakları
[632] Bugünkü Kazakistan'dan bahsediliyor
[633] İndonezya

Esas meseleyi dile getirdikten sonra Fıtrat, emire doğrudan müracaat etmekedir. Eğitimi, cedit mekteplerini, toplumun durumunu dikkate almayı talep etmektedir. Emirin genç, eğitimli, reformcu kişiliğini vurgulamaktadır. Eğitimi geliştirmeye destek olmasını istemektedir.

> *"...daimî ve sistemli olarak çalışan yeni mektepler açmak, yetenekli gençleri gelişmiş ülkelere eğitime göndermek, eğitimli memurlar ve yetenekli öğretmenler yetiştirmek, kısacası ıslahatımızın esası olan maarifi geliştirmek gibi meselelere el atmalarını muhtaçlıkla isteriz. Yüce Allah'tan bu genç ve basiretli Emir'e ve onun hakikat perver bakanına başarılar diliyoruz."*

Hikmet gazetesinin 5 Mayıs 1911 tarihli 57. sayısında *"İttihat-i İslam'a Atılan Zehirli Ok"*[634] başlığıyla bir yazısı daha yayınlanmıştır. Makale Hindistan'daki bir İslamcı gazete olan Hablü'l-metin'de basılan bir makaleye karşı bir tepki olarak yazılmıştır. Makaledeki fikirlere karşı itirazları yansımıştır.

Hablü'l-metin (Habl al-Matin**)** döneminde İslam dünyasında çok etkili bir konuma sahip Farsça gazetedir. Meşrutiyet öncesinde İran sınırları dışında çıkan değerli ve sivil gazetelerden birisidir. Gazete, 1893 yılında Hindistan'ın Kalküta şehrinde çıkarılmıştır.[635] Gazete birbirine bağlı ve fakat içerik anlamında bağımsız olarak üç yerde basılmaktadır. Habü'l-metin, Kalküta, Tahran ve Raşt'ta yayınlanan üç gazetenin adıdır. Gazetenin başında Seyyid Celalettin Kaşani ve kardeşleri bulunmaktadır.[636]

1893-1933 yılları arasında Seyyîd Kâşânî tarafından haftalık olarak Hindistan'da yayınlanan Hablü'l-Metin, keskin bir Panislamizm taraftarı olmuş; Hâcî Zeynu'l-Abidîn Tegyuf isminde biri, gazetenin Necef ve diğer bölgelerdeki ulemaya ücretsiz dağıtılması için yüklü miktarda para göndermiştir. Buradan ulema ile gazete arasındaki bağlantılar tespit edilmektedir. İran'a, İran'daki gazetelerden daha çok nüfuz etmiş olan Hablü'l-Metin'de, İran hükümetini sert bir dille eleştirilmiş, diğer gazetelerden farklı olarak siyasi analizlerin yapıldığı makaleler de yayınlanmış ve bu makaleler muhalifler üzerinde etkili olmuştur.[637]

Hablü'l-metin'in uzun ömrü, yayın politikasındaki farklılıklarla ayırt edilen beş döneme ayrılabilir. İlk beş yıl boyunca (1893-98), format ve Farsça üslup olarak Hindistan'da

[634] Makalenin Farsça başlığı: خدنك ز هرا كين با يتحد اسلام
[635] Rızvani, M. İ., İnkılab-ê Meşrutiyet-i İran, Ketab-ê Cevanan, (basım tarihi yok), s.30
[636] Bilgi için bakınız: https://www.iranicaonline.org/articles/habl-al-matin
[637] Kesrevi, A., Tarih-i Meşruta-i İran, Amir Kabir Yayınları, 22. Baskı, Tahran, 1375, s.42

yayınlanan Pers gazetelerini andırırken, oto sansürde İran'da yayınlanan gazetelerin tutumunu yansıtmaktadır. 1898'den Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl olan 1906'ya kadar *Hablü'l-metin* Pan-İslamist bir eğilim göstermiş ve İran'daki ekonomik ve siyasi durumu hafiften eleştirmiştir. 1906'dan 1909'a kadar, Muhammed-Ali Şah'ın tahttan indirildiği yıl, *Hablü'l-metin* İran kamuoyunun aydınlatılmasında etkin ve önemli bir rol oynamış ve despotik yönetimin restorasyonunu destekleyen hiziplere karşı verilen mücadelede ılımlı bir rol üstlenmiştir. Hablü'l-Metin meşrutiyet öncesinde en etkili muhalefeti yürüten gazetelerden biridir. Bu nedenle Meşrutiyet tarihi için önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki yıllarda, *Hablü'l-metin* aynı kamuoyu itibarına sahip olmaya devam etmiş ama etkisini yitirmiştir.

Hablu'l-Metin, memleketin içinde bulunduğu kötü durum ile ilgili yazılar yazmakta ve bu sorunlarla ilgili çözüm önerilerini sunmuştur. Hablu'l-Metin gazetesi, dönemin İran'ın da en fazla tanınmış gazetedir. Ruslardan alınan borcu şiddetle kınayıp eleştirdiği için İran'a girişi dört yıl engellenmiştir. Bu gazete defalarca meşrutiyet hükümetinin ya da meşru hükümetin kurulması çağrılarını yinelemiştir. Büyük bir etkiye sahip olan Hablu'l-Metin gazetesi, halk tarafından büyük bir ilgiyle takip edilmiştir. İran'da en fazla okunan ve faydalanılan gazete olan Hablu'l-Metin, İran'da çok ciddi bir fikri akım meydana getirmiştir. Hürriyet taraftarlarının çoğu ondan ilham almış ve meşrutiyet fikrini ondan öğrenmişlerdir.[638]

Türkistan'da Hablü'l-Metin sevilerek okunan önde gazetelerden biridir. Basının dili Farsça olması ve Türkistan'da medrese tahsili görmüş herkes rahatça Farsça okuyabildiği için Hablü'l-Metin çok yaygındır. Hatta Fıtrat da söz konusu makalesinde "sevgili gazetemiz" bahsedilmektedir. Genel olarak İslam dünyasını birliğe, el ele olmaya teşvik ettiği için de okunmaktadır.

Fıtrat işte bu gazeteden yayınlanan bir makaleden rahatsız olmuş ve bu konuda görüşlerini dile getirmek istemiştir. Gazetenin 40. sayısında "İttihat-i İslam'a Atılan Zehirli Ok" başlıklı yazarı belirtilmemiş bir yazı basılmıştır. Fıtrat bu konuda görüşlerini İstanbul'da Hikmet gazetesinde basılan makalesinde ifade etmiştir. Hablü'l-metin'de basılan yazı hakkında şöyle yazmaktadır:

[638] Kesrevi, A., a.g.e., s.42

"*Bu kaba yazıda dile getirilen görüşler, İslam birliği taraftarlarının umutlarını reddetmenin eşiğine getirmiş, bizleri bu konudaki üzüntü ve acı dolu fikirlerimizi İslam dünyasına bildirmeye zorlamıştır".*

Fıtrat'ın yazısından anlaşılacağı üzere Hablü'l-metin'de Şeyhülislam'ın Kerbela ve Necef'ten gelen gelirlerin kötüye kullanması konu edilmiştir: "*Fetva Dairesi (Şeyhülislam idaresi), Kerbela ve Necef'in gelirlerinin medrese ve hastanelerin ihtiyaçları için kullanılması gerektiğine dair bir fetva vermemişti. Kerbela ve Necef'ten elde edilen gelir, Kerbela ve Necef'te okul ve hastanelerin yapımında kullanılmasını şeriata göre uygun görmüştür. Bu haberi çarpıtan kişinin kim olduğunu bilmiyoruz. Ancak hiçbir açıklama yapılmadan dahi bu tahrifatın, Şii mezhebine inanan saf insanları şaşırtmak için yapıldığı açıktır.*"

Yine Fıtrat'a göre metin yazarı kalemini iyi kullanmış ve büyük Osmanlı devletinin adil teşebbüsüne karşı kullanmıştır. Halbuki, Osmanlılar nüfusunun yüzde yüzü Şii olan ve yine yüzde sekseni kadar İranlı muhacirleri kabul eden Necef ve Kerbela medreselerine yardım etmeyi, Necef ve Kerbela'da dini eğitim için İran'ın çeşitli noktalarından akın eden öğrencilere de yeni ilimler vermeyi istemektedir diyerek Osmanlıyı savunmuştur. Fıtrat, makale boyunca Hablü'l-metin'deki yazıda ortaya atılan fikirleri yorumlamış ve bir taraftan da Osmanlı devletinin savunuculuğunu yapmıştır.

Fıtrat, Farsçaya hâkim olduğu ve her türlü konuda tartışabildiği bu makaleyi yazmıştır. Ancak bu yazıyı Fıtrat'ın yazdığına dair şüpheler bulunmaktadır. Bir öğrencinin Osmanlı İran ilişkilerini değerlendirmesi pek mümkün değildir. Bu yazı Fıtrat adının kullanılarak, Hikmet gazetesi tarafından yazılmış gözükmektedir. Ayrıca makalede yer alan ifadeler de Fıtrat'ın edebi diline uymamaktadır:

> "*O halde görevimiz gereği biz de telife bir tavsiyede bulunacağız: "Bu kaygı ve açıklamaların amacı İslam'ın menfaatlerini korumak ise, bilinmelidir ki, İslam'ın menfaati bu kazanımları boş yere elde tutmak değildir. Çünkü zamanımız fakir Müslümanların ve İslam'ın ihtiyaçlarının zamanı olup, İslam dünyasının müstedrekattan*[639] *elde edilen gelirlere çok ihtiyacı var. Bizden bu fonlarla Müslümanların kalkınması için gerekli şartları yaratmamız isteniyor. Müslümanlardan büyük bir kalp kırıklığıyla âtıl durumda olan bu kaynaklardan yararlanmaları isteniyor. Ama ne yazık ki, biz sahte İslam müntesiplerinin, bu büyük*

[639] *Müstedrekat* [مستدركات] – senet ve vakıf evraklarında adı geçen, sahipleri vefat eden ve miras sahibi bulunmayan mülkler

dinin yürek burkan feryatlarından ve içler acısı halden etkilenen, haktan alacak bir kulak ve haktan ders çıkaran bir göz yoktur."

Makalenin son paragrafı telifin (veya birçok telifin) söz konusu gazeteye karşı tutumu açıkça görülmektedir. Fars dilli Müslümanların en etkili gazetesi olan Hablü'l-Metin'de Osmanlıyı eleştiren bu tür yazıların basılması İslam dünyasının birliğinin aleyhine işlediğini üzüntüyle dile getirmektedir.

"... bizi en çok üzen şey, "Müeyyedü'l-İslam" (İslam'ı sağlamlaştırıcı) mahlasıyla tanınan editör efendi[640]*, biz Fars lisanlıların sevgili basınımız olan Hablü'l-Metin'in değerli sayfalarını bu tür kötü niyetli yazılarla kirletmiştir. Böylelikle sevgili basınımız da yer vererek yazarın görüşlerini desteklemiştir. İslam birliği ve Müslüman dayanışması için mücadele eden ve Müslümanları Hindistan'dan Buhara'ya kadar bu kutsal hedefe götürmek için on sekiz yıllık çabanın ardından tüm İslam dünyası, merkez ve dayanak olarak gördüğü büyük bir İslam imparatorluğunu küfürle suçlamakla korkutuyor. Maalesef!*

Buharalı Abdurrauf"

Özetle, Fıtrat İstanbul'dayken Hikmet gazetesinin faal yazarlarından biri olmuştur. Bu çalışma kapsamında Fıtrat'ın, Buharalı Abdurrauf, Micmar mahlaslarıyla yayınladığı 7 yazısını tespit edilmiş ve yukarıda yazıların içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Örnekler sayesinde Fıtrat'ın o dönemdeki siyasi, dini, sosyal tutumunu belirlemeye çalışılmıştır. Bu dönemde Fıtrat, Buhara'nın yeni emirinden umutlu, genç ve eğitimli olmasından ötürü ülkeyi kalkındıracağına inanmaktadır. Kendisi de genç olduğundan yeni fikirleri gençleri dinleyeceğini düşünmektedir. Dolayısıyla tüm eleştirileri yöneticilere ve emire karşı olmamıştır. Ayrıca bu dönemdeki yazılarından Fıtrat'ı genel olarak İslam Birliği savunucusu, Müslüman dostluğu ve kardeşliğinden yana bir yazar olarak görmek mümkündür.

3.3. Cedit Hareketinin Önderi Olarak Yürüttüğü Gazetecilik Faaliyetleri

3.3.1. *Buhara-i Şerif* Gazetesine Yazdığı Makaleleri

Buhara-i Şerif gazetesi Buhara Emirliği topraklarında bir kıvılcım gibi ortaya çıkmıştır. Emirlikteki ceditçilerin en büyük başarılarından biri sayılmaktadır. Çünkü siyasi baskı Türkistan'ın diğer bölgelerine göre Buhara'da daha ağır bir şekilde hissedilmekte olduğu bir

[640] Not: Gazetenin editörü Seyyid Celalettin Kaşani'den bahsediliyor.

dönemde çıkmıştır. Buharalı aydınlar yurtdışından gelen yayınları okudukça aktifleşen bir kitleye dönüştürmüştür. İlk olarak Terbiye-i Etfal adında bir birlik kurulmuş, akabinde kendilerine özel bir gazete çıkarılmaya başlanmıştır.

Buhara Emirliği'nin ilk basını 11 Mart 1912 tarihinde yayın hayatına başlayan *"Buhara-i Şerif"* gazetesi olmuştur. Gazete, Buhara'nın Rusya yönetimi altında olan Kagan ilçesinde, Levin isimli bir kişinin basmahanesinde günlük olarak çıkarılmıştır. Beş ay sonra ise Çağatayca (Özbekçe) olarak "*Turan*" gazetesi yayına başlamıştır.

Söz konusu gazeteler, şair ve aydın Mirza Siraç Hakim'in fikri ve gayreti üzerine çıkmıştır. Yayınların masraflarını Buharalı zenginlerden Mirza Muhittin Mansur karşılaşmıştır. Ayrıca altısı Rus, altısı Buharalı, üçü İranlı olmak üzere 15 kişilik bir heyet de gazeteye destek sağlamıştır. Yayıncılık konusunda Buhara'da tecrübe sahibi uzman olmamasında dolayı, Bakü'den yazar Mirza Celal Yusufzade davet edilmiştir. Temmuz 1912'den itibaren haftada iki kere basılmak üzere Turan yayın hayatına başlamıştır. [641]

Ayni gazetenin yayına girişini sürecini şöyle aktarmaktadır: *"Bakü'den muharrirlik için Mirza Celal Yusufzade çağırıldı. Bir kadar harf ve birkaç mürettep getirip Farsi dilde "Buhara-i Şerif" adında günlük bir gazete çıkarıldı. Gazetenin birinci sayısı 4 Rebiyülahır 1330 Hicri – 11 Mart 1912, Pazar günü neşroldu. Gazetenin maneviyatı Mirza Celal'a ve maddiyeti Liviy'e (Ayni burada Levin ismini hata yazdığı söylenmektedir) ait olup, Buhara gençleri gayri resmi olarak gazetenin neşri için maddi ve manevi yardım etmekteydiler."*[642]

Gazetenin masrafı çok fazla olması ve aynı zamanda Buhara ve Türkistan'dan masrafları karşılayacak kadar müşteri oluşmamasından dolayı yayına başladıktan beş ay sonra Levin gazete işini durdurmak istemiştir. Tam o sırada Buhara ceditçiler gazeteyi kurtarmak için bir şirket kurmuştur. *"Şevval 1330 (Eylül 1912) tarihinden itibaren gazetelerin neşri şirket hesabına geçti ve "Turan"ın muharrirliğine İstanbul Darülmuallimin'i bitiren Buharalı Giyas Mahzum Husni görevlendirildi. Bu günden itibaren haftada üç kez "Buhara-i Şerif", üç kez de "Turan" gazetesi düzenli olarak çıktı.* [643]

[641] https://eurasia.expert/izdana-pervaya-tadzhikskaya-gazeta/
[642] Ayniy Sadriddin, Buxoro İnqilobi Tarixi Uchun Materiallar, *Tanlangan Asarlar*, 1-jild, Toshkent Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent, 1963, 239-bet
[643] Ayniy Sadriddin, a.g.e., 1963, s.241

Emirlikte nüfusun yarısı Özbeklerden oluşmakta, her ne kadar Farsça yaygınsa da köyde yaşayan halk için Özbekçe bir gazeteye ihtiyaç duyulmuştur. Buhara-i Şerif'ten dört ay sonra ceditçiler bir Özbekçe gazete çıkarmaya karar vermiştir. Ayni bu konuda şöyle bilgileri aktarmaktadır: *"Buhara-i Şerif" günlük olarak dört ay devam etti. Lakin bu arada Buhara köyleri ve çevre vilayetlerinin çoğu ahalisinin Özbek olduğu düşünülerek Türkçe bir gazete neşretmek meselesi meydana geldi. Gençlerle danıştıktan sonra "Buhara-i Şerif" idaresi altında haftada iki kez "Turan" isminde Türkçe bir gazete çıkarmaya karar verildi. "Turan"ın birinci sayısı 14 Temmuz 1912 tarihinde neşredildi. Böylelikle, haftada dört kez "Buhara-i Şerif", iki kez "Turan" çıkmaya başladı.*[644]

Turan gazetesi ilk başta ek olarak *Buhara-i Şerif* ile dağıtılmış; Eylül ayında bağımsız bir yayın halinde faaliyetini devam ettirmeye başlamıştır. Turan'a yazar olarak 1906-1911 yıllarında Türkiye'de tahsil görmüş ve İstanbul'daki Buharalılar Cemiyeti'nin faal üyelerinden biri Giyas Usmanov tayin edilmiştir.[645] Giyas Usmanov gazete işinde oldukça tecrübeli biridir. Sırat-ı Müstakim'in Buhara muhabiri olarak birçok yazısı yayınlanmıştır. Fakat önceki yazılarında Giyasettin Hasani adını kullanmıştır.

Söz konusu yayınlar, bölgenin önde gelen aydın ve yazarlarının bir araya getirmiştir. Sadece Emirlikte değil, Türkistan'ın tamamında, Rusya'nın Kafkas, Kırım, Povolje bölgelerinde de yaygınlaşmıştır. Buhara gazeteleri halk arasında kısa zamanda şöhret kazanmıştır. Buhara-i Şerif 800, Turan 1800 olmak üzere, toplam 2600 aboneye ulaşmıştır.[646] Ocak 1913'te iki gazete de Rusya Siyasi Ajanı (Buhara'da Rusya'nın daimî bulunun temsilcisi) yardımıyla emir tarafından kapatılmıştır. Buhara'dan Tercüman'a gelen haberlere göre, gazetenin kapatılmasına sebep Rusya hakkında eleştiri içeren makalelerin yayınlanmasıdır.[647] Buharalılar gazetelerin kapanmasında Rusların eli olmadığını düşünmüş, kapanmasında kendi suçlarının açığa çıkmasından korkan Buhara memurları olduğuna inanmıştır. Gazetelerin tekrar yayına başlamasına umut edilmişse de bu iki yayın tekrar çıkarılamamıştır.

---

[644] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, s.240
[645] Abdirashidov Zaynabidin, *XX Asr Boshlarida Turkiston: Ijtimoiy-Siyosiy Va İntellektual Jarayonlar*, Sonçağ Akademi, Ankara, 2019, 377-bet.
[646] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e., 2019, s.377.
[647] Abdirashidov Zaynabidin, a.g.e., 2019, s.377.

Sonuç olarak, *Buhara-i Şerif* 11 Mart 1912 tarihinden 2 Ocak 1913 tarihine kadar 153 sayı, *Turan* 14 Temmuz 1912 tarihinden 2 Ocak 1913 tarihine kadar 49 sayı çıktıktan sonra kapanmak zorunda kalmıştır. [648]

Buhara Emirliği'nde basın 1913 yılında kapatılmasından sonra bu yönde hiçbir gelişme yaşanmamıştır. Emir yönetimi her türlü yayının çıkarılmasına müsaade etmemiş hatta Türkistan'dan gelen gazeteleri okuyan kişiler de türlü bahaneler ile cezaya mahkûm edilmiştir. Nitekim, Fıtrat'ın 1919 yılında *İştirakiyun* gazetesinde "Buhara'da Zülüm İşleri" makalesinde sadece gazete okuduğu için öldürülen memurların hayatı anlatılmaktadır.[649] Emirliğin son yıllarından basına ve yaratabileceği fikri değişimlere karşı son derece sert bir tavırla yaklaştığını bilinmektedir. Buhara-i Şerif ve Turan gazeteleri 1913 yılında kapanmasından Buhara Halk Cumhuriyeti kurulana kadar basında hiçbir gelişme yaşanmamıştır.

Buhara-i Şerif ve *Turan* gazeteleri gençliği yeni fikirlerle buluşturmak ve tek maksat yolunda birleştirmek uğruna yayın yapmıştır. Fıtrat, İstanbul'da bulunmasına rağmen bu gazetelerin faal yazarların biri olmuştur. İstanbul'da yazdıklarını hilafete gelen giden Buharalılar vasıtasıyla göndermiştir.

Çeşitli kaynaklardan toplanılan bilgilere göre Buhara-i Şerif'te Fıtrat'ın yayınlanan yazıları şu şekildidir:

1. Maktub ba idora (İdareye mektup) – Makale – 19 Nisan 1912
2. Faryod (Feryat) – Şiir – 94-96. sayı — 3 Temmuz 1912
3. İstikbal – Şiir – 17 Temmuz ve 14 Ağustos 1912
4. Mehâric-i Hurûf – makale – tarihi belli değil, tahmini olarak 1912-1913
5. Kevaidi Kıraat – makale – tarihi belli değil, tahmini olarak 1912-1913

Genel olarak Buhara-i Şerif gazetesinin arşivi günümüze kadar ulaşmamıştır. Özbekistan Milli Kütüphanesi'nde söz konusu gazetenin arşivi bulunmamaktadır. Dolayısıyla adı geçen yazıların başlığı ve yayın tarihi dışında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

---

[648] Aynıy Sadriddin, a.g.e., 1963, s.242

[649] Fikret (bu da yazarın mahlaslarından biri olduğunu düşünüyoruz), Buhara'da Zülüm İşleri, *İştirakiyun*, 1919 yıl, sayı 119

Buhara-i Şerif'in 3 Temmuz'da basılan 94-96. sayısında Feryat şiiri yayınlanmıştır. Araştırmacı Ahuncan Safarov, söz konusu şiiri bulmuş ve Farsçadan Özbekçeye çevirmiştir.[650] Şiir telifin diğer eserleri gibi Buhara'nın hali, halkın ıstırabından bahsetmektedir.

3.3.2. *Semerkant* Gazetesine Yazdığı Eserleri

Semerkant gazetesi 1913 yılında Türkistan ceditçilerinin önderi Mahmud Hoca Behbudi tarafından kurulmuştur. Araştırmacılar söz konusu gazeteye yayın izni almak için Behbudi'nin 2 yıla yakın uğraştığını dile getirmektedir.

Semerkant gazetesi, Semerkant ceditlerinin en önemli gazetesidir. Behbudi bir gazete çıkartmak için 1908 yılından başvuru yapmıştır. Ancak 9 Nisan 1913'te Rus Askeri Valiliğinden izin alabilmiştir. İzin belgesinde gazetenin yayına devam etmesi için bazı şartlar belirtilmiştir. Gazetenin partisiz yani siyaset dışı olması, Özbek ve Tacik dillerinde, "Gazarov ve Sliyanovlar kardeşliği" yayınevinde basılması ve 16 bölümden ibaret olması şart koşulmuştur. Örneğin, 6, 10, 13. bölümlerin Rusça olması şartı koşulmuştur. Yine 6. bölümde genel, mahalli ve ticaret haberleri, 7. bölümde Rus ve yabancı basınların gündemi, 13. bölüm ilanlar olması gerekmektedir.[651]

Gazetenin ilk sayısı 1913 yılında Nisan ayında Mahmud Hoca Behbudi editörlüğünde çıkmıştır. Kapağına "Mahalli Türki ve Farsi orta şivede ilim ve fen, edebiyat, ticaret, zanaat ve ziraatten, Rusya'nın hali ve kültürü, hariciye memleketleri halinden ve alem-i İslam hayatından yazan kültürel müsevvir ceridedir" diye yazılmıştır. Haftada iki kere iki sayfalık olarak çıkan gazete 7-8. sayıdan sonra 4 sayfalık olarak çıkmış, 400-600 adet arasında basılmıştır.

Abdullah Evlani 1924 yılda yazdığı "Önceki Dönem Özbek Basını Tarihi" (Burungi O'zbek vaqtli matbuoti tarixi) makalesinde Semerkant'tan şöyle bahsetmektedir: "Bu gazete 1913

[650] Safarov Oxunjon, Fitratning Yana Bir Noma'lum She'ri, *Buxoro Mavjlari Jurnali*, 2004, 3-son, 6-bet
[651] Do'stqorayev Boybo'ta, *O'zbekiston Jurnalistikasi Tarixi*, G'afur G'ulom Nomidagi Nashriyot-Matbaa Uyi, Toshkent, 2009, 186-bet

yılında Semerkant'ta merhum Behbudi tarafından Farsça, Özbek çıkarılan basın, halk gözünün açılmasına neden oldu".

Gazetenin 26 ve 27. sayıları "*Yeni Semerkant – Semerkandi Nev*" adıyla çıkmıştır. Bu hususta araştırmacıların kesin bir bilgisi yoktur. Dostkarayev'in tahminine göre, 1904-1907 yıllarında Rus Bolşevikleri tarafından Semerkant adında bir gazete yayınlanmış ve Behbudi Bolşevikleri sevmediğinden onların gazetesiyle aynı isimde olmasını istememiştir.[652]

Gazetenin dili saf Özbekçe değil, her sayısında belli oranda Tacikçe şiirler ve makaleler basılmıştır. Müslüman tüccar ve zenginler yayını desteklemeye çaba göstermiştir. Maddi sıkıntılardan dolayı 45. sayıdan sonra yayın hayatına son verilmiştir.[653] 17 Eylül 1913'te gazetenin son sayısı çıkmıştır. Çoğu araştırmacı Semerkant gazetesi durdurulup Ayna dergisine çevrildiğini savunmaktadır. Ancak bu iki yayının aynı zamanda basılan sayıları da mevcuttur. Örneğin, Ayna dergisinin ilk sayısı 20 Ağustos 1913'te Semerkant gazetesinin 37. sayısı ile basılmıştır. Semerkant gazetesinin "Arzi tuhfa" başlıklı yazısında bu konuda bir açıklama yapılmıştır: "Semerkant gazetesinin tüm okuyucularına eidi sayyid münasebetiyle bu sayımıza Ayna mecellesi (dergisi) Semerkant idaresi tarafından acizane hediye olarak gönderildi. Kabulü mercidir".[654]

Behbudi için Semerkant gazetesi önemli bir tecrübe olmuştur. Ayna gibi önemli bir dergi için hazırlık ve altyapı oluşturmuştur. Fakat Ayna, Semerkant'ın yerini alan bir yayın değildir.

Gazete yeterli okuyucu toplayamadığından kapanmıştır. Son sayısı 45. sayısı 17 Eylül 1913'te çıkmıştır.[655] Behbudi başkanlığındaki ekip tüm gücünü Ayna'ya yönlendirmiştir. Gazetenin 44. sayısında Fıtrat'ın "Terakki ve Tecdit" makalesi basılmıştır.

---

[652] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 187-bet
[653] Said Ziyo, *O'zbek Vaqtli Matbuoti Tarixiga Materiallar (1870-1927)*, "O'zbekiston", Toshkent, 1974, 42-bet
[654] Saidov Halim, *Mahmudxo'ja Behbudiyning Publitsistik Va Muharrirlik Faoliyati*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 1998, 112-bet
[655] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 191-bet

3.3.3. *Ayna* Dergisine Yazdığı Eserleri

Ayna dergisinin Özbek gazeteciliği tarihinde yeri oldukça önemlidir. Çünkü *Ayna*, Türkistan ceditçilerinin çıkardığı ilk bağımsız dergidir.

Dergi, Türkistan ceditlerinin önderi Mahmud Hoca Behbudi tarafından Semerkant'ta açılmış ve bölgedeki ilk milli, haftalık, fotoğraflı dergi olarak tarihe geçmiştir. Behbudi'nin "Semerkant" gazetesinin açılmasına izin almak için neredeyse dört yıl uğraşmış, Rus yönetimi yerli halkın kendi başına bir basın organı kurmasına kolayca müsaade etmemiştir. Semerkant'a izin verirken de içeriklerinin belli bir kısmı Rusça olmasını zorunlu şart olarak ortaya koymuştur.

Araştırmacı Halim Saidov'a göre Behbudi derginin yayın izni için Semerkant valisine yazdığı dilekçede Rusçayı da eklememiştir. Rusça eklenince yayın izni daha kolay alınmıştır. [656]

Dolayısıyla Behbudi, dergiyi çıkartırken tedbir olarak kapağına Farsça, Özbekçe, Arapça ve Rusça olarak "*Ayna*", "*Közgü*", "*Mirat*", "*Zerkalo*" adını yazmıştır. İçeriklerde de dört dilde yazılar vermiştir. Yalnız Rusça metinler sadece reklam ve ilanlardan ibaret olmuştur.

Derginin ilk sayısı 20 Ağustos 1913'te (1 Şevval 1331) çıkmıştır. Kısa sürede yaygınlaşmış, "*Semerkant*" gazetesi sayesinde oluşan belli bir kitle sahip olmuştur. Dergi, sadece Türkistan ve Buhara'da değil, Kafkas, Tataristan, İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye'de de okunmuştur.

"Semerkant" gazetesi gibi bu dergi de Gazarov ve Sliyanov yayınevinde basılmıştır. Toplam 68 sayı çıkmış, ilk sayısı ve 1915 yılındaki on sayısı 32 sayfalık, geri kalanı 24 sayfalık bir dergiydir.[657] Derginin 22 Şubat 1914 tarihli 18. sayısında dergi sayfalarının artırılmasına ilişkin kısa bir ilan vardır: *"Ayna" mecellesini 32 sayfada basmak istiyoruz. Onun için muhterem müşterilerin yakın dostlarından müşteri bulmaları umut edilir".* [658]

[656] Saidov Halim, a.g.e., 111-bet
[657] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 191-bet
[658] Saidov Halim, a.g.e., 114-bet

Ayna, iki yıla yakın süre basılmaya devam etmiştir. Faaliyetine durdurmasının sebeplerinden biri olarak editörü Mahmud Hoca Behbudi'nin hastalığı gösterilmektedir. 1915 yılında çıkan son 16. sayısında şöyle bir açıklama vardır: *"İdareden. Muharrir ve naşirimizin sinir, ayak ve mide hastalığı yükseldi, doktorlar Türkistan'daki tuz kaynağı, maden suları ile tedavi görmesini önerdiklerinden muharririmiz tedavi görmeye ve istirahate mecbur kaldılar. Tashih edici kişi olmadığı için... bir ya da iki ay kadar Ayna çıkmamak zorunda kaldı."*[659]

Derginin yayına başladığı senede Fıtrat İstanbul'da yaşıyordu. Ancak üstadı Behbudi'yi desteklemek amacıyla İstanbul'dan yazılar göndermiş ve siyasi-sosyal gelişmelere ilişkin görüşlerini ifade etmiştir.

Çeşitli kaynaklar üzerinden yaptığımız araştırmalar sonucunda Fıtrat'ın Ayna dergisinde 9 yazısı basıldığı tespit edilmiştir. Yayınlanma tarihine göre yazıları şöyle sıralanmaktadır:

1. Menfaat, 4.sayısı, 16 Kasım 1913, Tacikçe makale
2. Menfaat, 6.sayısı, 30 Kasım 1913, Tacikçe makale
3. Hayat ve gaye-i hayat, 8.sayısı, 14 Aralık 1913, Tacikçe makale
4. Hayat va gaye-i hayat, 9.sayı 21 Aralık 1913, Tacikçe makale
5. Tazine-i Tadib, 13.sayısı, 1914, Tacikçe şiir
6. Himmet ve Sebatı olmayan milletin hakkı hayatı yoktur, 7.sayısı, 14 Ocak 1915, Özbekçe makale
7. İkamet-i İslahkarani Hükümeti Buhara, 8.sayısı 15 Ocak 1915, Tacikçe makale
8. Rauf Muzaffer makalesi hakkında (Ayn ile birlikte), 13.sayısı, 5 Şubat 1915, Özbekçe makale
9. Kur'an, 16.sayısı, 15 Haziran 1915, Özbekçe makale

Dergi içeriği incelendiğinde, dış ve iç haberler, ilmi makaleler, güzel şiir ve düz eserler, hicivler yer almaktadır. Fakat büyük hedeflerle işe başlayan dergi okuyucular tarafından yeterince destek görmemiştir. Açılışındaki heves, motivasyon çabuk kaybolmuştur. Tüm işler bir tek baş editörün omuzunda kalmıştır. Bu da derginin kalitesini etkilemiştir. Her

[659] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 206-bet

yerde olduğu gibi Ayna'ya karşı okuyucuların iki farklı görüşü oluşmuştur. Bir taraftan dergi adına sayısız tebrik yağmurları[660] geliyor ise, öbür taraftan şikâyet mektupları da gelmiştir.

Fıtrat'ın *Himmet ve Sebatı Olmayan Milletin Hakkı Hayatı Yoktur* başlıklı makalesinde yukarıda bahsi geçen durum detaylı analiz edilmiştir. Özellikle, "*Bütün Türkistan olmasa da koskoca Semerkant şehrinde bu gerekli mecelleyi yok olmaktan kurtarabilecek himmetli kişileri yok mudur acaba? Hani nerede o tebrik yağmurları? Hane nerede o teşekkür tufanları?..*"[661] gibi fikirlerini örnek gösterilmektedir.

Fıtrat önce İstanbul'dan, sonra memlekete dönünce Buhara'dan Ayna'ya yazılar göndermiştir. Türkiye'de edindiği ve olgunlaştırdığı görüşlerini, özellikle yenilikçi ideolojisini anlatan makalelere imza atmıştır. Fıtrat'ın Ayna'da basılan Menfaat ("Menfaat") başlıklı bir makalesi dışında hepsine ulaşılmıştır. Farsça ve Çağatayca yazılan makaleleri günümüz alfabesine ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Elde edilen bilgiler hakkında aşağıda detaylı bilgi verilmektedir. Özellikle makalenin konusu ve ana fikri, ortaya koyduğu meseleler hakkında bilgiler verilecektir. Ayna'da yayınlanan yazıları arasında bir şiiri de vardır.

Fıtrat'ın *Ayna*'ya yazdığı ilk yazısı *Menfaat* makalesi olmuştur. Derginin 1913 yılındaki 4. ve 6. sayılarında yani 16 ve 30 Kasım'da iki bölüm olarak Farsça basılmıştır. Abdurrauf Fıtrat, iyi bir ideologdur. Türkiye'de yazdığı yazıları bunun somut örneği olabilir. Çünkü yazar her yazısında toplumu uyandırmak, millete yeni fikir vermek, vatandaşları sosyal aktif olmaya teşvik etmektedir.

Fıtrat'ın Türkiye'de yazdığı eserleri toplumun çıkarlarını, maksatları ve isteklerini ifade eden ve hayata geçirmeyi kapsayan fikirler birikimini ortaya koymak için yazıldığını söylemek mümkündür. Başka bir deyişle Fıtrat, İstanbul'da İslamcılık ülkülerini savunan güçlü bir ideolog olarak yetişmiştir. Türkistan'da cedit hareketinin ideolojisini, eylem planlarını oluşturmuş ve üst üste yayınladığı eserlerle toplumu aydınlatmıştır.

Yazar makalesine çok uzak bir hikâyeyle başlamaktadır. *Canlı olan tüm canavarların derdi beslenmek olduğunu, insanoğlu da aynı şekilde beslenmeyi düşünmek zorunda olduğunu*

[660] Fitrat, Himmat va saboti bo'lmagan millatning haqqi hayoti yo'qdir, *Oyina,* 14 Yanvar 1915, S.7, s.165
[661] Fitrat, Himmat va saboti bo'lmagan millatning haqqi hayoti yo'qdir, *Oyina,* 14 Yanvar 1915, S.7, s.165

belirtmiştir. Ardından da okuyucuları bir saatlik tren yolculuğuna götürmüştür. Önce çölleri tarif eden yazar ardından çölde hiçbir bitkinin, yeşilliğin bulunmadığını söylemiştir. Halbuki bir hafta önce çölün tamamı yemyeşil olduğunu, güneş ışığının aşırı ısınması sonucunda kuruyup gittiğini belirtmiştir.

Sonrasında dağlardan bahsetmektedir. İnsanlar koskoca kayaların tam ortasından delip yol açıyor. "*Peki, insanları bu ağır çileyi çekmeye zorlayan nedir, kocaman dağdan yol çıkartmak ne için? Menfaat için. Menfaat insanı her türlü zorluklara karşı güçlü yapar, her türlü mücadeleye iter."* Yazar daha sonra okuyucusuyla yaptığı tren yolculuğunu sonlandırıp, şehir gezisi ile devam etmektedir. Şehrin güzel manzarasını tarif ederken, konuyu fabrikalara verirmiştir. *"Bu fabrikalarda neler üretildiğini hiç düşündün mü? Top, tüfek, bomba, barut gibi ölümcül silahlar… Peki neden? Nedeni şu ki, bu memleket halkı tabiaten mecbur olduğu hayat mücadelesinde mağlup olmamak için!*" Konuyu mücadeleye, savaşa, korunmaya çeken yazar sonra okuyucularına şu soruyla müracaat etmektedir: *"Acaba türlü savaş ve mücadelenin beisi nedir? Elbette Menfaat!"*

Böylelikle sıra makalenin esas konusu ve başlığına gelmiştir. Yazar Menfaat kavramı üzerine felsefi fikirlerini ifade ederken, insanlığın fıtratında olan bir şey olduğunu ve menfaatin iki türü olduğunu söylemiştir. Fıtrat'a göre birinci menfaat umumi, ikincisi de hususidir.

Umumi menfaatler, bir toplumun birlikte çıkar elde etmesi ve genel bir zarardan birlikte kurtulmasına yöneliktir. Bunu yine "menafiyi milliye" olarak da adlandırmak mümkün olduğunu söylemektedir. Hususi menfaatler ise farklıdır, bir kişinin çıkarı ve zarardan kurtulması demektir. Bunu yine şahsi menfaatler olarak da adlandırmak mümkündür.

Makalenin ana mesajı yazının sonuna doğru ortaya konulmuştur. Yazar, dönem insanlarının menfaatini değerlendirmektedir. "*Bazılar var ki, şahsi menfaatini milli menfaatiyle uygun bir şekilde yaşıyor. Milli menfaatlerine karşı olan her türlü menfaatten vaz geçecektir."*

Menfaat'in ikinci bölümü Ayna'nın 30 Kasım 1913 tarihli 6. sayısında basılmıştır. Bu makale de Tacikçe yazılmıştır.

Ayna dergisinin 8. ve 9. sayılarında, 14 ve 21 Aralık 1913'te *"Hayat ve Gaye-i Hayat"* makalesi yayınlanmıştır. İki kısımlı olarak basılan makale, yine toplumu uyandırmak, milli bir kalkınmaya teşvik etmek için yazılmıştır.

Bu makalesinde Fıtrat öncelikle "Hayat nedir?" sorusunu sormuştur. Sorunun birçok yanıtı olduğunu belirtmiştir. İlk olarak kelam ilmi alimleri yani mütekellimlerin fikrini söylemektedir. Ona göre hayat öyle bir şey ki his ve hareket gerektirmektedir. Antik dönem felsefecilerinin görüşlerine göre hayat vücudun his ve akıl ile uygun bir şekilde gelmesinden oluşmaktadır. Fıtrat dönemin fikir insanlarının görüşlerine göre ise hayat birlik ve beraberlik, uyumsallıktan oluşmaktadır. Yine onlara göre tüm evren hayattan ibaret, evrende hayat belirtisini taşımayan hiçbir şey yoktur.

Fıtrat, antik dönem felsefecilerine dayanarak her cismin his ve harekete sahip olduğunu belirtmektedir. Eğer bu ikisi yoksa hayat denen bir şey de yoktur. Genelde sadece his ve harekete sahip şeyler canlı sayılmaktadır. Fıtrat'a göre bu hayvani hayattan başka bir şey değildir. Halbuki insan hayatı ile hayvan hayatı arasında ciddi bir fark mevcuttur. Peki bu farklılık nerede görülüyor? Yazara göre hayatı analiz etmenin imkânı olsaydı, sorunun yanıtını bulmak kolay olurdu. Soruya yanıt bulmak için Fıtrat, insanlığın geçmişinden bugüne kadar olan dönemini düşünmeye teşvik etmektedir. Dünya yaratıldığında bu şekilde miydi? Yani insanlar bugünkü gibi şehirler, kaleler, mektep ve medreseler, ilim böyle miydi?

Fıtrat'a göre, cevap ise bellidir, *"yaratıldığı dönemde insan zayıf ve güçsüzdür. Zaman zaman soğuktan zorluk çeker, bazen de güneşin sıcaklığından, şimşeklerin çapmasından, yağmur, karın ayazlarından eziyet görürdü. Kapkara karanlıkta çaresiz kalırdı. Gece gündüz vahşi hayvanlar saldırısından korkarak yaşıyordu. Ayrıca her saatte açlık, susuzluktan zorluk çıkarıyordu ve insanoğlunun o dönemde bu zorluklara karşı hiçbir çaresi yoktu. İşte o zaman insanlar çaresiz, aciz ve güçsüzdü. Diğer canlılar kendilerini güçlü dişleri ve diğer "silahları" ile koruyorlardı."*

"*Yaratan her canlıya korunacak bir silah verdi. Bir tek insan mahrum kaldı. Ama yaratan ona bambaşka bir güç verdi. Tüm evreni ele geçirecek yetenek verdi, o da akıl."*

"Böylelikle insan aklını kullanarak kendini korumayı öğrendi: ev yaptı, şimşekten saklandı, silah üretti, vahşi hayvanlar saldırısına karşı korunmanın yollarını buldu."

Yazar makaleyi tam bu noktada bitirmektedir. Kurduğu cümlelerle okuyucuya bu konunun devamını geleceğini hissettirmektedir. Son cümle de *"İnsanlık bunlarla yetinmiyor!"* bitmiş ardından İstanbul, Abdurauf Fıtrat diyerek imza atmıştır.

Görünen o ki yazar konuyu çok uzun dönemlerden getirerek şu noktaya bağlamıştır. Aklını kullanmaya, yenilikçi olmaya, kendini geliştirmeye teşvik etmektedir. Zira bir ceditçi olarak Fıtrat her yazısında hemen hemen aynı konuları ele almaktadır. Fakat hayatın farklı örneklerinden yola çıkarak sonucu yine aynı yere getirmektedir. Yani yeniliklerden korkmamaya çağırmaktadır.

Makalenin ikinci kısmı "*Bakiye ez rakamı haştum"* yani "sekizinci" rakamın devamı alt başlığıyla Farsça basılmıştır. Yazar söz konusu yazısında hayat ve yaşamın amacını İslam dini akidelerine göre anlatmaya çalışmaktadır.

Tüm ceditler gibi Fıtrat da milli bir görüş yaratmaya çalışmaktadır. Bu dönemde milli görüşü İslam dininden ayırmak mümkün değildir. En önemlisi insanların aklına herhangi bir fikri dinden yararlanmadan anlatmak, tanıtmak bile mümkün değildir. Doğal olarak Fıtrat da fikirlerini İslam üzerinden kanıtlamaya yoğunlaşmıştır. İlk olarak, Kur'an ve Hadis üzerinden anlatmaya çaba göstermiştir.

Su ile ateş, rüzgâr ile toprak birbirine zıt kavramlardır. Yazar ilim ile başarıya ulaşmayı anlatırken Kur'andan: *"Ve sahhare lekum ma fis semavati ve ma fil ardı"*[662] ayetine atıfta bulunmuştur. Ardından insanlığın önceki hayatı ile şimdiki düzeyini kıyaslayarak arada çok büyük bir fark olduğunu kanıtlamıştır. Sonra esas meseleyi dile getiriyor: "*İnsanlık alemi hayatında gerçekleşmiş bu değişimler gelişmelerden mi yoksa gerilemeden mi, yani insanlar yaratıldıktan bu yana ilerledi mi, yoksa geride mi kaldı?"* Yanıtı da belli: *"Kuşkusuz ilerledi, yani ta bizim dönemimize kadar gelişmeye devam etti. Hiçbir konuda hareketten durmadı".* Fikrinin kanıtı olarak güzel bir örnek getirdi: *"Birkaç yıldan önce "ateş araba", yani tren, son model mükemmel araç olarak bilinirdi. Az sonra insanlığın ilmi kuvveti ile tayyare yani uçak keşfedildi."*

Alim şöyle bir sonuca varıyor: *"Madem öyleyken, anlaşıldığı üzere Beni Âdem yaratıldığından ta günümüze kadar terakki etti, bundan sonra da gelişmeyi, ilerlemeyi ister.*

[662] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/C%C3%A2siye-suresi/4485/12-13-ayet-tefsiri

Öylece bu kadar derinlemesine anlarız ki insanın bu hayatta bir amacı var. Yani Hazreti Halik-i Hâkim (Allah) insanlar için yüksek bir mertebe ve bir ali menzil tayin etmiş ki onlar devamlı olarak ona doğru ilerler, gelişe gelirler. Peki o zaman hayatın maksadı ve bu ali menzil nedir?"

Yazar makalenin giriş kısmında getirilen fikirler üzerine soruya cevap bulmanın zorluğunu kaydederek ikinci bir beşerî tarihine başvurmak gerektiğini ifade etmiştir. Bu sefer de din tarihine başvurmuştur. Mukaddes kitaplarda zikredildiği üzere Tanrı, Hz. Muhammed dönemine kadar her kavim için zaman zaman bir peygamber göndermiş ve birer din tayin etmiştir. Örneğin, önce Âdem Aleyhisselam'ı Peygamber yapmıştır, bir müddet sonra oğulları onun dinini yaymıştır. Sonra insanlar din kurallarına riayet etmemeye başladığında yeni bir peygamber göndermiş ve daha önceki şeriatı nesih etmiştir. Ama bu dinlerin tamamı semavi sayılmaktadır. Ve bu peygamberlerin tamamı İslam peygamberi olarak görülmektedir. *"Burada kişide iki soru oluşur: "Hüdavend neden beni beşerî daimî olarak bir dine teşvik etmiştir?"* – diye yazmıştır Fıtrat.

Tanrı insanların ali menzile doğru hareket etmeleri, yolundan sapmamaları için semavi dini yaratmıştır. Ne zaman ki beşerî ehli yoldan kayarsa yeni Peygamber gönderip yeniden yol göstermiştir. Bu İslam dini! "Pek ala, – diye yazıyor yine yazar, – "buradan anlaşılan insana hayati maksat gerekiyor. İşte söz konusu hayati maksat nedir?" Fıtrat bu sorunun cevabını dine verilen açıklamadan aramak gerektiğini söylemektedir "Din nedir?" sorusunu ortaya koyarak böyle bir yanıt vermektedir: *"Din, tabilerini ibadete teşvik eden ilahi hükümlerden ibarettir. Madem öyle dinin maksadı yani erişeceği sonuç ruhi saadete kavuşmaktan başka bir şey değil. Öyleyken beşeri hayatından gözlenen maksat yani yaşamın semeresi de dinin teşvik ettiği saadete kavuşmaktan ibaret."* Bu düşünceler sayesinde yazar, insanoğlunun hayvanat dünyasından tam bu özelliği yani maksatlı hayat geçirmesi fark oluşturduğunu kaydetmiştir. *"Eğer insan maksatli yaşamaz ise hayvandan hiçbir farkı kalmaz"*, diyor Fıtrat.

Yazının sonuç bölümünde Fıtrat: *"Maalesef aramızda öyle birileri var ki hayatının maksadı bu dünya saadetine kavuşmaktan ibaret olarak görüyor. Kıyamet saadetini hayal bile etmiyor. Bazı insanlar ise hayatın maksadı yalnızca kıyamet saadetinden ibaret olması gerektiğini savunuyor. Dünya saadeti için hareket etmeyi günah olarak görüyor."*- ifadelerini kullanmıştır.

Böylelikle yazar okuyucularını dünya ve ahiret bahsine götürmüştür. Açıkça belirtmiyor ise de iki yolun hiçbirinin doğru olmadığını, bu dünya için öbür dünyayı, öbür dünya için bu dünyayı unutmak mümkün olmadığını ileri sürmüştür. Fıtrat makalenin sonunda söz konusu iki cemaat akidelerini detaylıca tartışmayı bir sonraki makalelerine bıraktığını belirtmiştir. Yazarın bu durumda amacı çok nettir: bu tarz yazılarla okuyucularını hareket etmeye, amaca doğru ilerlemeye, bu dünya saadetini de düşünmeye çağırmak istemiştir. Genel olarak makale baştan sona cedit görüşlerini anlatma uğruna yazılan bir yazı olmuştur.

Fıtrat'ın 14 Ocak 1915'te Ayna'nın 7. sayısında yayınladığı Özbek Türkçesi ile yazılan *"Himmet ve Sebatı Olmayan Milletin Hakkı Hayatı Yoktur"* başlıklı makalesi ister ceditçilik ister milli matbuat ister milli gelecek konusunda olsun oldukça önemli bir makaledir.

Makale Özbekçe yazılmıştır. Fıtrat, daha önceleri Farsça yazmaya alışmış, Türkçe yazmakta zorlanmaktadır. Dolayısıyla bu makale Fıtrat'ın Özbek Türkçesinde yazdığı ilk yazısıdır ve bu yazıda Osmanlı Türkçesinin etkisi oldukça büyüktür.

Gerek kelimelerin kullanımı gerek ifadelerin benzerliği açısından Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi arasında bir dil kullanıldığını söylemek mümkündür. Makalede genel olarak iki kavram konu edilmiştir: Himmet ve Sebat.

Fıtrat, millet mensuplarını himmetli olmaya, milli oluşum yolunda himmet göstermeye çağırmıştır. Dönemin en himmetli kişisi olarak da Behbudi'yi örnek göstermiştir. Batı ülkeleri gelişmeye devam ettiği bir dönemde Müslüman toplumların hala uyumsuzlukların farkı ve doğruluğunu araştırmakla vakit geçirdiklerinden bahsetmektedir.

> *"Avrupa dediğimiz, iş ve güç dünyası bizi her taraftan ihata yapıyor, ilmen, iktisaden, siyaseten bizden gökler kadar yukarı çıkmıştır. Muharebe-i hazıra münasebeti ile bankaları para vermedikten sonra yıkılmamış tüccar kalmadı, hayatlığımıza gerekli şeylerin hepsini onlardan aldığımız için bugün her şeyi pahalı fiyatına alıyoruz. Aramızdan gayretli biri çıkıp hiç olmazsa kibritimizi de üretemez. Avrupa medreselerinde güneş gibi büyük bir mahlukunun cesameti anlaşıldı. Bizim medreselerimiz hala "Zeyd ve Emir" davasını çözemiyorlar."*

Millet uğruna himmet gösterip, eğitime, gençlerin gelişimine katkı sağlayan kişilerin bulunmadığından kaygılanmaktadır. İnsanlığın en önemli keşiflerine imza atan toplumda bir tane bile alimin yetişmediğini dile getirmektedir.

"Avrupa uleması "Vahdeti İlahi" gibi meselelerde ittifak kurdular. Bizim alimlerin abdest hakkındaki ihtilaf ve kavgaları hala bitmedi. Avrupa ruhanileri dinlerini ta Afrika'dan kupkuru çöllere kadar yaydılar. Bizim mukaddes dinimizi kendi avamlarına anlatan bir alimimiz yetişmedi. Dinimizin şerefini, Peygamberimizin büyüklüğünü Avrupa alimleri kadar bilen bir mollamız meydana çıkmadı. Pilavdan sonra bir parça ekmek yemek gibi zorunlu olmayan işleri Sünnet ve beyan-i icra kıldığımız halde hazreti Muhammed'in hayatımıza zaruri olan sünnetlerinden göz yumuyoruz." - diyerek İslam dünyasının geride kaldığının sebeplerini ortaya koyuyor.

Ayrıca Fıtrat'a göre Müslümanların himmetsizlikten dahi büyük derdi sebatsızlıktır. Sebatsızlık yüzünden İslam dünyası, Hazret-i Peygamberin getirdiği hakiki dini unutmuştur. Harun Reşid ve Mamun gibi büyük halifeler çıkıp dünyalar kadar himmet sarfetmiş ve Müslüman dünyasını "medrese-i ulum" kılmıştır. Onları toprağa verdikten sonra şu sebatsızlık yüzünden cehalet artmıştır.

Fıtrat, bundan sonra esas meseleye gelmektedir. Behbudi'nin millet uğruna başlattığı hayırlı işleri hatırlatmıştır. Milleti aydınlatmak için matbuatı yaygınlaştıran Behbudi'yi çağın himmetli kişisi olarak tanımlamaktadır. *"Bugünlerde de İslam dünyasının perişanlığını gören bazı himmet sahipleri aramızdan çıkıyor ve matbuat ile bir şeyler yapmaya başlıyor iseler bile iki üç aydan sonra yine umumi sebatsızlık yüzünden başladıkları işleri bitiremiyorlar. ... Semerkant'ta çıkmakta olan muhterem "Ayna" mecellesinin halini okuyuculara arz ediyorum. Milletimizin perişanlığını görüp saadeti yolunda çalışmak için gayret eden erlerden biri elbette (Behbudi) cenaplarıdır. Bu zat milletimizin hal-i harabına izleyici kalmaktan utanmış ve nice yüz bela ve melameti kabullenerek "Semerkant" ceridesini çıkarttı."*

Semerkant gazetesi her ne kadar büyük maksatlarla başlanmış ise de faaliyeti uzun sürmemiştir. Kısa sürede maddi sıkıntılar yüzünden kapanmak zorunda kalmıştır. Fıtrat, işte bu konuya değinmektedir. Gazete başladığında herkes desteklemiş fakat bu destek daha ötesine geçememiştir. Aynı şekilde Ayna'nın da batacağını tahmin etmiş ve fırsatı kaçırmadan okuyucuların destek sağlamasını istemektedir.

"Türkistan'da "hadimi millet" unvanını alan ne kadar meslektaş var isek, hepimiz memnun olduk, alkışladık. İdareyi her taraftan gelen teşekkür ve tebrik yağmurları bastı!
Lakin az sonra huyumuzdaki o eski hastalık, yani sebatsızlık kendini gösterdi. Semerkant gazetesi battı... Semerkant gazetesi battı ama bu defa Ayna mecellesi çıktı, yine memnuniyet... Yine tebrik ve teşekkür yağmurları gelmeye başladı. Artık bu defa olsun gözümüzü açmak, Ayna'mız etrafında toplanmak ve yaptığımız tebriklerin yüzde bir derecesinde ona muavenet (yardım) etmek lazımdı, lakin yine olmadı. Bir yıldan sonra yine aynı günlerde Ayna'mız sekerat-i mevttedir, evlatlardan ise kaygılanan kimse yok! Bütün Türkistan genelinde Semerkant'taki şu gerekli mecelleyi helaketten kurtaracak himmet sahipleri yok mudur, acaba?! Tebrik yağmurları nerede kaldı? Teşekkür tufanları nerede kaldı?...."

Bu arada Ayna'nın kusurlarını da dile getirmekten çekinmemiştir. Yani tarafsız bir şekilde, bir aydın olarak yorum yapmaktadır.

"Doğrudur, Ayna mecellesi diğer mecelleler gibi okuyucularını memnun edemedi, makalelerinden az istifade edildi. Lakin bu sözlerim davama cevap olamazlar. Çünkü tekamülün tedriciliği her kimseye malumdur. Eğer biz sebatlı insanlar olsaydık, Ayna'dan yüz çevirmek yerine ona müavenet ederdik. Makaleleri bizi memnun etmezse, sahibine yazar, ıslahını rica ederdik. Sonuç olarak, işbu mecellenin devamı için elimizden geldiğince çalışalım. Hiçbir çare kalmadıktan sonra istersek yüz çevirelim."

Fıtrat, makalenin sonunda sadece Ayna'yı teşvik etmek ve destek vermeye çağırmak için yazmadığını da dile getirmiştir. Esas mesele Ayna'nın hayatta kalma meselesi değildir. Esas konu toplumun tutumsuzluk veya kendisinin dediği gibi sebatsızlığını gidermektir.

"Tekrar söylerim, benim dediklerim yalnız Ayna için değil, amacım müptelası olduğumuz sebatsızlık derdini meydana koymaktır. Buna Ayna'dan başka delillerimiz de var. Doğrusu sebatsızlığı bu derecelere kadar gelen millet, hayatlık hakkına asla malik olamaz, bu durumda milletin nabud olmaktan başka nasibesi yoktur.
Buhara: Abdurrauf Fıtrat"

Söz konusu makale derginin son sayılarından birinde yayınlanmıştır. Yani bir bakımdan uyarıcı bir yazı niteliğindedir. Acil bir şekilde dergiye sahip çıkılmazsa bu tıpkı Semerkant gazetesi gibi batacağı konusunda uyarmaktadır. Maalesef, dergi de öngörüldüğü üzere kapanmıştır. Gerçi bazı kaynaklarda Behbudi'nin sağlık nedeniyle dergiden uzaklaştığını söylense de derginin maddi yetersizliklerden dolayı kapandığı düşünülmektedir.

Fıtrat'ın "İkdameti İslahkarani Karana-i Hükümeti Buhara" ("Buhara Hükümetinin İşlevsel İslahat Yönündeki Adımları") (8. sayısı 15 Ocak 1915, Tacikçe) makalesi Buhara

emirliğinin ülkede eğitim sistemini ıslah etmeye yönelik kararı münasebetiyle yazılmıştır. Ceditlerin talepleri üzerine Buhara emiri eğitime yönelik bazı kararlar almıştır. Örneğin, okul ve medrese öğretmenlerinin faaliyetini teftiş etmeye çalışmış, yeni bir medrese yaptırmıştır.

Fakat Fıtrat, ıslahatlar yönünde atılan adımları analiz ederken boşuna bir çaba olduğuna kanaat getirmiştir. Makalenin başında yazar memleket ve halkın gelişimden geride kalmasının ana nedeni olarak ilimsizliği, okul ve medreselerde ders anlatma yöntemlerinin başarısızlığını, eğitim düzeninin düzgün olmamasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Özellikle okul ve medreselerin çağın ihtiyaçlarına uygun olmadığını kaydederek bir an önce değişiklik yapılması gerektiğini söylemiştir.

Ceditlerin bu yöndeki talepleri ve önerileri etkisiz kalmadığını vurgulayan Fıtrar, *"Ülkemizde terakkiperverler ve ıslahat taraftarları ortaya çıktı, gerçekçi ıslahatlar yapılmaya başladı. En önemlisi bu taleplerimizden cenabı ali Buhara emiri de etkilendi. Maalesef bu etkilenmeden beklenen sonuç gelmedi."*

Fıtrat daha sonra bunun nedenlerini açıklamıştır. Emir ceditlerin önerilerine sıcak bakmış ve kabul etmiştir. Fakat okul ve medreselerde ders yöntemini değiştirmek yerine eski okullar üzerine birer müfettiş göndermiştir. Okul sahipleri aylık maaş almaya başlamıştır. Fıtrat bu ıslahatın hiçbir fayda vermeyeceğini söylemiştir. Fıtrat'a göre Buhara hükümeti müfettişlere öyle bir yetki verdiği halde müfettişlerinin çalışmadığını söylemiştir. Okul sahipleri ve müfettişler anlaşmış ve bu uygulama boşa gitmiştir. Böylece ceditlerin istekleri ve emirin ıslahat adımları boşa gitmiştir.

Yine de yazar Buhara emirinin ceditlere kulak verdiğinden dolayı mutlu olmuştur. Ceditlerin gündeme getirdiği eğitim ıslahı üzerine emir kendi adına yeni bir medrese yaptırdığını kaydetmektedir. *"Dediklerine göre söz konusu önemli medresede dini bilimlerden tefsir, hadis, kelam, fıkıh, usulü fıkıh, hesap, tecvid ve tarih derslerini okutuluyormuş"*.

Yazar emirin bu kararı ve çabasından memnun olduğunu gizlemez. Öyle bir mutluluğu bir insanın imkanları dışında olduğunu söylemektedir. *"Neden memnun olmayalım ki? Türkistan'ın her yerinde dini ders bakımından Buhara'ya iktida ediyorlar. Bundan böyle*

Buhara'dan örnek alarak her yerde medreselerin ıslahını başlamak lazım. Şu ana kadar dini ilimleri almak için uzak şehirleri gidiyorduk, bundan böyle vatanımızda okusak ne güzel".

Yazar, emirden memnuniyetini bir kez daha ifade ederek, esas görüşünü de yazmıştır. *"Medrese yapmak ve müderrisleri işe almak ile eğitim değişivermez. Bununla ıslahat gerçekleşiyor ise tüm Buhara medreseleri bu kadar cahiliyet batağına batmazdı"*.

Fıtrat'a göre Buhara, medrese ve vakıf bakımından fakir değildir. Sorun bu değil, sorun eğitim sisteminin bozukluğunda, çağın taleplerine uygun bir şekilde ders anlatabilecek müderris yokluğun kaynaklanmaktadır. *"Buhara hükümetinden umudumuz, medreselerin ıslahı eğitim üslubunun değiştirmesinden başlatılmasında. Eğer böyle yapılmazsa iş eski tas ve eski hamam olarak kalır. Müderrisler yine o bildikleri eski üslupta ders anlatmaktan ileriye gidemezler. Böyle bir memleketin haline üzülmek, milletin bahtına acımak gerek"*.

Makalenin sonunda Fıtrat, emirin yaptırdığı medresede derslerin okutulması ve yönetimine ilişkin bir müfredat hazırladığını ve kendisine iletmek istediğini bildirmiştir. Lakin hükümet bu medrese için yetenekli ve ıslahat taraftarı bir müderris adayı seçildiğine ilişkin haber aldığını da kaydetmiştir. Yeri gelmişken yeni atanmış medrese müdürüne de de önerilerini aktarmıştır. *"Emir bu medreseyi tefsir, hadis, fıkıh, usulü fıkıh, kelam, ferzler ve tecvidi okutmak üzere tesis etti. Eğer siz yine eski usulde "Kul Ahmet ve Serih" gibi eserleri okutmaya devam ederseniz, biz bunu emirin himmetlerine karşı saygısızlık ve isyan olarak nitelendiririz. Bu işlerinizi cenab-i Emir şikâyet ederiz."*

Gazetecilik açısından değerlendirilince Fıtrat'ın bu makalesi Emir Alim Han'ın yaptırdığı yeni medrese müdürüne yazılmış bir açık mektup niteliği taşımaktadır. Fıtrat bu dönemde Emirin ülkeyi geliştirecek kararlar almasına inanmış ve umudunu kaybetmemiştir. Ayrıca ceditlere kulak vermesi, önerilerini dinlemesinden dolayı emire saygı duymuştur.

Rauf Muzaffer Makalesi Hakkında (Ayn ile) (Özbekçe), başlıklı makalesi dergininin 5 Şubat 1915 tarihli 13. sayısında basılmıştır. Yazı Rauf Muzaffer adlı yazara cevap şeklinde yazılmıştır. Rauf Muzaffer'in hangi yazısı ve nerede basılan yazısı olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi yoktur. Fıtrat, Ayn ile söz konusu yazarın görüşlerine karşı fikirlerini iletmiştir. Zaten makalenin ilk cümleleri de metnin içeriğini göstermektedir:

"Muhterem hem nam (adaşım)! Makalenizi baştan sonuna kadar okudum; çok mantıksız yazılmıştır..."

Genel olarak Rauf Muzaffer adlı yazar, Ayna dergisine karşı eleştiride bulunmuş, dergi yazarlarını da edepsizlik ve din çıkmakla suçlamıştır. Ayrıca dergi çalışanları kendilerine uygun işi yapmadıklarını vurgulamıştır. Fıtrat da buna cevaben, Rauf Muzaffer'in Ayna'nın faaliyetini yakından takip etmediğini söylemiştir.

"Muhterem hanandalar (okuyucular)!" başlığı ile yazılan sözü okuyup anladınız mı? Yok mu? Okuyup anladıysanız tamam olur; Ayna'nın ıslahı için kendi fikirlerini yazan zatların dinlik ve edepsizlik yapmadıklarını yani saldırınız haksız ve hata olduğu meydana çıkar."

Kısa bir yazıdan anlaşılacağı üzere Fıtrat, Ayna'ya karşı yazılan bir eleştiriye cevap vermiştir. Altına da "Buhara'dan hayranınız, Abdurrauf Fıtrat" imzasını atmıştır. Görünen o ki, hayranınız ifadesiyle, dergiye nispet yapmıştır. Yani burada bir okuyucu olarak, sevdiği yayına karşı yapılan haksızlığı savunmuştur.

İsim altına dergi heyetinin bir notu düşülmüştür:

"Ayna: A. Rauf Muzaffer efendinin makalesi bazı muhterem muharrirlerimizin yazmalarına sebep oldu. Ari yani Farside şöyle bir söz var: Zebani murganra murgan midonand yani kuş dilini kuşlar anlar. Ayna ise Rauf'ların merhametlerine teşekkür eder."

Ayna dergisinin 15 Haziran 1915'te basılan 16. sayısında Kuran başlıklı Özbekçe makalesi basılmıştır. Fıtrat'ın Kur'an makalesini şartlı olarak dört parçadan oluşmaktadır.

Birincisi, konunun ortaya konulması, ikincisi Kur'an'dan deliller getirilmesi, üçüncüsü sonuca varılması, dördüncüsü ise doğrudan teşvik edilmesidir.

Makale, dönemin en önemli siyasi konusunu ele almaktadır. Bu da Halk ve Kur'an'dır. Fıtrat, Kur'an başlıklı makalesinde millet gelişimi üzerine fikir yürütürken, görüşlerini ilim öğrenmeye teşvik eden Kur'an ayetleri ile izahlamaya çalışmıştır. Fıtrat, Kur'an'ı herhangi bir milleti saadetli ve güçlü kılmaya kadir sosyal kanuna kıyaslamaktadır.

Makalenin en başından gidileceği yol net bir şekilde belirtilmiştir ve iki fikir delil olarak ortaya konulmuştur. Birincisi, elimizde *"bütün kütübü semaviyyenin açık ve mükemmeli olan Kur'an*" gibi mukaddes kitap varken, yeteri kadar dikkat ve uyum göstermediğimiz için *"türlü bela ve musibetlere müptela"* oluyorsa, bu doğaldır, çünkü buna layığız (hakkımızdır). İkincisi, bu belalara tutulduğumuz için: "*Hiç kimseden şikâyet etmeye hakkımız yoktur".*

Yazarın kesin ve mükemmel inancına göre, *"Kur'an gibi mukaddes bir kitap ne diyorsa onu kabul eden ve hayatına uygulayan bir milletin günümüzdeki biz Müslümanlar kadar rezillik ve cehalete düşmesi asla mümkün değildir."* Bunun nedeni vardır. Zira bu mukaddes kitap insan için hazır bir hayat programıdır. Kuran, emirlerine uyan milleti şeref, mutluluk, zenginlik, büyüklük gibi beşerî niteliklerden mahrum bırakmaz: *"Kur'an öylesi kanun-i içtimaıdır ki, tamamen uyum sağlayan milleti şeref, saadet, devlet ve azametlik gibi insanlığın en üst nimetlerinden nasiplendirecektir".*

Kalem sahibi, Kuran'ın mucizevi gücünü okuyucuya kanıtlamak için İslam tarihinden çok inandırıcı bir delil sunmaktadır: "*Terakki için lazım olan tüm tecrübe ve fenni icatlardan mahrum bırakılan ama aslında tüm yeniliklere layık olduğu halde fitne ve cehalete nehrine düşmüş Arap milletini otuz-kırk yıl medeniyette cihangir eden Kur'an değil miydi?"* Nitekim 30 ila 40 gibi çok kısa bir süre içinde, tamamen cehalet ve aşırı fitne bataklığına gömülmüş bir Arap toplumunu, yine o toplumun içerisinden yetişmiş Muhammed'e (SAV) Kuran'ın vahdedilişi ile bu ümmet dünyanın cihangiri olmadı mı? Fıtrat bunu Kuran'ın ilahi gücü olarak yorumlamaktadır.

Fıtrat, dönem Müslümanlarının durumunu Arapların İslam öncesi cahiliyet dönemine benzetmektedir. Yazar, Kuran'ın gücünü kanıtlamak için dört halifeden biri Hz. Ömer'in hayatından bir örnek vermiştir.

Câhiliye döneminde kendi akrabası olan Peygamber'i öldürmek isteyen Ömer'in, Kur'an sayesinde bu kadar adil, insaflı ve merhametli olmuştur. Medine'den Beytü'l Mukaddes yani Kudüs'e yolculuk ederken deveyi kölesi ile paylaşarak binmiştir. Genelde köle sahibi deveden inmez ve köle onu yaya olarak götürürdü. *"Hususi delillere ne gerek var?*" Fıtrat, diyerek devam etmektedir. Fıtrat, Kur'an'da tüm Müslümanların saadet ve kalkınmaya

kavuşmak için çaba göstermeleri gerektiğini söylemektedir. Bununla makalenin birincini kısmını tamamlamıştır.

İkinci kısımda doğrudan Kur'an-ı Kerim'den ayetler getirmeye başlamıştır. Ayetler de rastgele seçilmemiştir, atıfta bulunduğu her ayeti görüşlerini kanıtlamak için kullanmış ve bunun için özellikte seçmiştir. Makalede toplam 10 ayet getirilmiştir:

1. ve 2. ayet: "Ve en leyse lil insani illa ma sea".[663] *Yani insan ancak çabasının sonucunu elde eder*[664]*. Ardından da "Ulaike lehum nasibun mimma kesebu vallahu seriul hısab"*[665] *yani işte kazandıklarından bir payı olanlar bunlardır. Allah, hesabı çok çabuk görür!*[666] *gibi sözleri ile saadet ve terakkinin yegâne sebebi olabilecek hayırları ve emelleri tüm tabilerine emreden Kur'an'dır.*

3. ve 4. ayetler: "Ve cealnel leyle ven nehare ayeteyni fe mehavna ayetel leyli ve cealna ayeten nehari mubsıraten"[667] *yani "Biz geceyi ve gündüzü birer nişan olarak yarattık. Nitekim rabbinizin nimetlerini arayasınız, ayrıca yılların sayısını ve hesabını bilesiniz diye gecenin nişanını siler, aydınlatıcı olarak gündüzün nişanını getiririz."*[668]*. Ardından "ve min kullis semerâti ceale fîhâ zevceynisneyni"*[669] *yani orada meyvelerin her birinden çifter çifter yaratan O'dur. Bunun gibi ayetleri ile ilim ve fenin güç ile keşfettiği hakikatleri bundan 1333 yıl öncesinde ilim ehline hediye eden Kur'an'dır.*

5. ve 6. ayetler: "Ve alleme ademel esmae kulleha" yani "Âdem'e bütün isimleri, yani maddî ve mânevî varlıkların, kavramların isimleriyle bunların özelliklerini veya isim verme, dil icat etme kabiliyetini öğretti; sonra her şeyin aslı gayb âleminde, ilâhî planda mevcut olduğu için bunları meleklerine gösterdi."[670] *Ayrıca "Ve sahhara lekum mâ fîs semâvâti ve mâ fîl ardı"*[671] *yani "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini kendinden bir lütuf olarak emrinize*

[663] Kur'an-i Kerim, Necm suresi, 39.ayet
[664] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Necm-suresi/4820/36-54-ayet-tefsiri
[665] Kur'an-i Kerim, Bakara suresi, 202.ayet
[666] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/207/200-202-ayet-tefsiri
[667] Kur'an-i Kerim, İsra suresi, 12.ayet
[668] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2041/12-ayet-tefsiri
[669] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ra'd-suresi/1710/3-ayet-tefsiri
[670] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/38/31-33-ayet-tefsiri
[671] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/C%C3%A2siye-suresi/4485/12-13-ayet-tefsiri

vermiştir" gibi mücdeler ile beşerin sonsuz yeteneğini açık bir şekilde söyleyen de Kur'an'dır fikirlerini okuyucuya iletiyor.

7. ve 8.ayetler: "Velen yec'ala(A)llâhu lilkâfirîne 'alâ-lmu/minîne sebîlâ(n)"[672]*, "Len tenâlû-lbirra hattâ tunfikû mimmâ tuhibbûn(e)"*[673] *"Allah yolunda sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe asla eremezsiniz. Ne harcarsanız Allah onu hakkıyla bilir" gibi açıklamalar ile sosyal yasaların en güçlüsünü bize bildiren de Kur'andır fikrini hatırlatıyor.*

9. ve 10. ayetler: "Velâ tahsebenne-llezîne kutilû fî sebîli(A)llâhi emvâtâ(en)..."[674] *yani "Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah'ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle sevinçli bir halde rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadırlar. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehid kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar." gibi öngörüşler ile hak ve hakikat yolunda çalışıp can feda edenleri en yüksek mevkilere yükselten ve "Hel yestevillezine ya'lemune vellezine la ya'lemun.."*[675] *yani "Bilenler ile bilmeyenler ile eşit olur mu?" gibi kanunları ile cehalet ve nadanlığı en düşük mertebeye inderen de yine şu Kur'andır demektedir.*

Görüldüğü üzere yazar her meseleye ait ikişer ayet seçmiştir. Böylelikle Kur'an'dan dönemin insanlarını uykudan uyandırmak için yararlı olacak ayetleri bulmuş ve fikirlerini ifade etmek için kullanmıştır.

Makalenin üçüncü kısmında ise doğrudan eleştirmeye başlamıştır: *"Aklı, hikmeti, emeli, devlet ve seadeti, ilim ve kudreti bu kadar ihtiram eden ve bütün insanlığı onların tahsiline delalet eden bir kitabın ehli olduğumuzu iddaa ettiğimiz halde onun emeli ve ictimai hükümlerine riaye etmeyi asla düşünmedik . Anlaşılan, Kur'an bizim dediğimiz halde onu kullanmadık.*"

Fıtrat, en üzüntülü, acılı ve dertli fikrini sonra dile getirmektedir: *"Cehalet ve acizlik gibi ölümden daha kötü hastalıkları kaptıran insanlara hayat ruhunu üflemek, saadet fikrini vermek için arşı ulûhiyyetten inan Kur'anı mezarlıkta medfun atalarımızın istirahatı ruhuna,*

[672] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/634/141-ayet-tefsiri
[673] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/385/92-ayet-tefsiri
[674] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/462/169-171-ayet-tefsiri
[675] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4066/8-9-ayet-tefsiri

dört beş mollanın temini maişetine tahsis ettik. Yani hayatta olanların saadeti için lazım olan bir kanun-i mukaddesi ölüler alemine hediye eyledik. Ne büyük ihsan?!..” Bu parçada yazar, ilk olarak cehalet ve acizliği ölümden daha beter hastalık olarak nitelendirmiştir. İkincisi, Kur’an gibi büyük desturlu amel olabilecek mukaddes kitaptan fakat iki durumda, birincisi, metfun ataların istirahat-i ruhuna, ya da dört beş mollanın temin-i maişetine yani geçimine kullandık demektedir. Demek ki hayatta olanlara hizmet etmesi gereken mukaddes kanunu ölüler alemine bağışladık, bu kadar görüşündedir.

Sonucun ne olduğunu konusunu da yazar cevapsız bırakmamıştır: *“bu kadar ruhsuzluk, cahillik, acizlik, bedbahtlık deryasına battık. Ve en kötüsü: hala batıyoruz”.*

Makalenin dördüncü kısmında teşvik dile getirilmiştir: *“Acaba insanlığa dava ettiğimiz halde hakiki insanlar gibi hareket etmeyi hiç düşünmüyor muyuz? Kendi halimizi düşünerek bedbahtlığımızın sebeplerini arayıp, saadet çarelerini aramak bize nasip olmaz mı? Mukaddes Kur’anımıza hakkı ile riaye etme zamanı kıyamete kadar gelmez mi?!”*

Görüldüğü üzere üç cümlenin hepsi soru şeklinde verilmiş ama cevabı verilmemiştir.

Makalesinin sonunda Fıtrat, Türkistanlılara şunu sormaktadır: *“Acaba, biz kendimizi insan diyerek, gerçek bir insan gibi hareket etmeyi düşünmüyor muyuz? Acaba biz kıyamete dek cahilliğimizi anlayamaz mıyız, sebeplerini aramaya, çözüm bulmaya kadir değil miyiz? Biz nasıl gelişime kavuşacağız?”*

Yine Fıtrat’a göre Türkistan Müslümanları kalkınma yolunu aramayı düşünmeseler bile olur. Çünkü diğer gelişmiş milletler tüm yolları açmış, Türkistanlılara kalan sadece onları benimsemektir ve bunun da dini inanca hiçbir olumsuz etkisi yoktur. Fıtrat, Türkistan Müslümanları arasında toplum işleri ile ilgilenmeye bir isteğin olmadığı ya da başlatılmış çeşitli işlere destek vermemekle suçlamaktadır. Müslümanların gazete çıkarmak, hayır kuruluşları, yeni usul mektepler ve diğer başlatılmış işleri geliştirmeye ve destek olmaya çağırmaktadır.

Kısacası, Cedidler, geleneksel İslam ulemaları tarafından “bidatçı” yani dine yenilik getirdiği suçlaması ile suçlanmıştır. Fitrat'ın makalesi bu görüşe güçlü bir yanıt vermiştir.

Aksine Fıtrat, *"Biz İslam'a karşı değiliz, aksine biz Kuran'a güvenerek toplumu aktif ve mutlu kılmak istiyoruz"* diyor.

Yazının üzerinden 110 yıla yakın bir dönem geçmiştir. Ancak bu materyalin sadece Cedid basınının incelenmesi, Fıtrat'ın çalışmalarının analizi için önemli olduğunu düşünmek yeterli değildir. Yazı bugün de önemini kaybetmemiş, bugün bile insanlar, Fıtrat'ın Kuran'dan aktardığı ayetlerin yönergelerine tam olarak uymamaktadır.

3.3.4. Fıtrat'ın *Hürriyet* Gazetesindeki Faaliyetleri

Fıtrat, Nisan 1917'de Buhara'da yaşanan olayların ardından hapsedilmek korkusuyla Osman Hoca gibi aydınlarla birlikte Semerkant ve Taşkent'e kaçmak zorunda kalmıştır. 15 Nisan 1917'de Semerkant'ta Merdankuli Muhammedzade editörlüğünde yeni bir gazete olan Hürriyet yayına başlamıştır. Gazeteyi Miahmud Hoca Behbudi desteklemiş ve ekibiyle yazılar yayınlamıştır.

1917-1918 yıllarında Mahmut Hoca Behdubi, Vasli Sıddıki ile "Hürriyet" gazetesinin yayın işlerine katkı sağlamıştır. İlk baştan itibaren gazetede aktif olarak çalışan Abdurrauf Fıtrat, gazetenin 27. sayısından itibaren baş yazar olarak görevlendirilmiş ve son sayı olan 87. sayıya kadar işini büyük sorumlulukla sürdürmüştür. Baş yazarlığa geldikten sonraki her sayıda Fıtrat'ın büyük ya da küçük yazısını yer almıştır. Dostkarayev ve diğer araştırmacılar Hürriyet'te Fıtrat'ın toplam 41 yazısı yayınlandığı görüşünde bileşmişse de[676], bu çalışma kapsamında 42 farklı yazının yayınlandığı tespit edilmiştir.

2000'lı yıllarda yayınlanan Fıtrat eserleri derlemesine Hürriyet'te basılan toplam 4 şiir, 9 makale olmak üzere 13 eseri dahil edilmiştir. Şubat 1917 devrimi sonrası yayın yapan birçok gazete gibi Hürriyet de "Müsavat, Hürriyet, Adalet" şiarıyla yazılara yer vermiştir. Fıtrat'ın kendi imzasıyla yazdığı makalelerinde de bu slogan aktif kullanılmıştır. Fıtrat'ın gazeteci kişiliği esasen Hürriyet sayesinde gelişmiştir. Ziya Said, Hürriyet'ten bahsederken, dil bakımından kendine belli bir yol seçemediğini, Merdankuli editörlüğünde yarı Türkçe (yarı

[676] Do'stqorayev Boybo'ta, a.g.e., 282-bet

Farşça) olduğunu, ancak Fıtrat geldikten sonra dili bir derece sadeleştirildiğini kaydetmiştir.[677]

Hürriyet, haftada iki sayı çıkmıştır. Gazetenin 1. sayısında, "Hürriyet gazetesine işbu muharrirler muavenet (yardım) ederler: müderris Said Ahmet Vasli, 2) Mahmud Hoca Behbudi, 3) Buharalı molla Abdulrauf Fıtrat, 4) Said Ahmet Hoca Siddiki" diye yazılmıştır. Gazetenin her sayısında bu kişilerin emeğini görmek mümkündür.

Emirin tehdidinden kaçarak Semerkant'a yerleşen bir aydın ve siyasetçi için sesini duyurabilecek bir alan gerekmektedir. Üstelik Buhara'dan kaçan gençler çeşitli şehirlere dağılmış durumdaydı ve gazete gibi genel bir iletişim aracı topluluğu bir arada tutabilmek adına çok faydalı bir araç olacaktır. Hürriyet gazetesi, Fıtrat'ın ihtiyacını giderebilecek bir yayındır. Fıtrat gazetede göreve başladığı andan itibaren Buhara Emirliği'ne muhalif bir gazeteci olarak çalışmıştır. Makalelerinde Buhara Emirliğinin asıl manzarasını, yönetimin zulmünü okuyuculara aktarmıştır. Böylece Türkistan'da Buhara Emirliği'ne karşı bir görüş oluşturmaya, taraftar toplamaya çaba göstermiştir.

Fıtrat'ın Hürriyet'teki ilk yazısı 18 Temmuz 1917'de yayınlanan "Matbuat" makalesidir. Baş yazarlığa başlayınca gazetenin her sayısında en az bir tane yazısı yayınlanmıştır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Fıtrat, bir yılı aşkın faaliyeti boyunca 42 yazı yayınlamıştır. Bunların arasında hacim bakımından en büyükleri "Şark Siyaseti" 13 sayfadan, "Buhara'da İnkılap" 5 sayfadan oluşmuştur. Geri kalanları bir veya iki sayfayı arasındadır.

Fıtrat, Hürriyet'te Buhara Emirliğine karşı muhalif bir tutum göstererek, kamuoyuna görüşlerini ve eleştirilerini paylaşmıştır. Fıtrat'ın hayatında Hürriyet dönemi en muhalif dönemdir. Ayrıca en verimli dönemi olarak da görülmektedir. Çünkü siyasette önemli gelişmeleri elde edeceğine umudu sönmemiş bir lider, bir gazeteci olarak gündemin en sıcak konularını yayına taşımıştır. Şehir meclisi seçimleri, Rus yönetimin politikası, dünya devletlerinin tecrübeleri, İngiliz ve Rus siyasi hedefleri gibi konuları Özbek okuyucularına aktarmıştır. Gazetecilik mesleği ve yayıncılık tecrübesi henüz pek yaygınlaşmamışken bu konuları kamuoyuna aktarmak gerçekten önemli bir görevdir.

[677] Said Ziyo, a.g.e., 51-bet

Genel olarak Fıtrat'ın Hürriyet'te sık sık başvurduğu konular Buhara Emirliği, Türkistan ve Rusya İlişkileri, Sosyal meselelerdi etrafında toplanmıştır. Aşağıda bu konularda yazdığı gruplar incelenecektir.

3.3.4.1. Buhara Emirliği hakkında yazıları

Hürriyet'in çeşitli sayılarında Buhara'da Emir yönetimini eleştiren makaleler yayınlanmıştır. Buhara'nın Askeri, Buhara Uleması, Buhara Hanlığında Açlık, Islahat ve Buhara, Buhara'nın Hali, Buhara'da İnkılap gibi yazıların bu bakımdan en önemlileridir. Örneğin, Hürriyet'in 29 Eylül 1917 tarihli 42. sayısında yayınlanan *Buhara'nın Askeri*[678] makalesinde Rusya ile yapılan anlaşmaya göre 12 bin asker barındırma hakkına sahip emirliğin elinde 5 bin asker bile olmaması eleştirilmektedir. Askeri yapılanmanın yanlış yönetildiğini ve emir yönetiminin bu konuya dikkatsizce baktığı vurgulanmıştır.

Buhara Uleması[679] makalesinde tamamen farklı bir konu gündeme getirilmiştir. Buhara ulemalarında birlik beraberliğin olmadığı, millet aydınları arasında gruplaşma olduğu açıklanmıştır. Yazar Buhara ulemalarını ikiye bölmüş, kendi aralarında mücadele etmelerini İslam tarihindeki Beni Haşim ile Beni Ümeyye arasındaki tartışmalara benzetmiştir. Buhara ve çevresinden gelerek ulemaya katılanlar Doğu Buhara'nın (günümüz Tacikistan'ı) Kulab bölgesinden gelen ulemalar arasında büyük bir tartışma olduğunu açıklamıştır.

Kulablı Sadrettin Molla Tohmak oğlu Buhara'ya Kadı olunca, kadılık görevi soysal bir göreve dönüşmüştür. Yani kadılık babadan oğula geçen bir miras haline gelmiştir. Makalenin yazıldığı 1917 yılına gelindiğinde Sadrettin Molla Tohmak oğlu'nun torunu Burhanettin kadı olmuştur. *"Molla Sadrettin Tohmak oğlu Buhara'da kadı olunca işleri hızlandı. Bu kişi önce Buhara'nın vakıflarına ve diğer işlerine ihanetler yaptı. Halka "eminane" adlı bir vergiyi şer diyerek, uzun zaman boyunca arazileri, vakıf paralarını hükümet haznesine yönlendirdi, bu yolla emiri kendi tabi ederek Buhara'nın çok gelirli görevlerin kendi bölgesinden gelen Kulablılara ayarladı."*[680] Üstelik bu kişi dini ilimlerden

[678] Fitrat, Buxoroning Askari, *Hurriyat Gazetasi*, 29 Sentabr 1917, S.42
[679] Fitrat, Buxoro Ulamosı, *Hurriyat Gazetasi*, 4 Noyabr 1917, S.48
[680] Fitrat Abdurauf, *Tanlangan Asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, 5 jildlik, 3-jild, Toshkent, 2003, 195-bet

de habersizdir. Bir kere Kur'anı yanlış okuyarak, Buhara ulemaları arasında mahcup olmuştur. *"Onun bu hali Buhara ulemalarının nefretine sebep oldu."*[681]

Babasından sonra kadı olan Badrettin de bilimden uzaktır: *"Kendi ilimsiz bir kişi olduğu için eğitimli ulemadan korkar ve onları iş başından uzaklaştırırdı."* [682] İlimsizlik her zaman cehalete götürmüştür. Bunu Abdurrauf Fıtrat, Badrettin örneğinde açıklamıştır: *"Kendi Kulablıları arasından cahilleri seçerek Buhara'nın büyük ilmi görevlerini onlara veriyordu."*[683]

Buhara Hanlığında Açlık[684] başlıklı makalesinde ise Ekim 1917 Devrimi sonrası Rusya'ya bağlı tüm ülkelerde yaşanan açlık, gıda eksikliği konusu gündeme getirilmiştir. *"Türkistan'ın biraz daha varlıklı ülkesi Buhara dahi açlığın etkisi görüldü"* diyerek durumu yorumlamaktadır. Buhara tüccarlarının mal sevkiyatında yaşanan sorunlar ve emir yönetiminin bu konuya el vermediği kınanmaktadır.

Buhara'nın Hali[685] başlıklı makalesinde Buhara Emirliğinin geleceğinden bahsedilmektedir. Çünkü dönem çok karışık bir siyasi sürece girmiştir. Genç Buharalılar Buhara'da da iktidarı ele geçirmeyi hedeflemiştir. Bu durumu Fıtrat, dönemin önde gelen siyaset bilimcisi olarak analiz etmiştir. Makale doğrudan hassas bir durumu okuyucunun göz önüne serecek bir cümleyle başlamaktadır. *"Buhara hükümeti ve Buhara Emirinin asıl kimliği ortaya çıkmıştır, "ma-fi-z zamir" ifşa olmuştur."*[686]

Bundan sonra yazar bu davasını ispatlamaya yardımcı olacak fikirleri beyan etmiştir. Rusya inkılabı, imparatorun tahttan inmesi, Rus hükümetinin halkın eline geçmesi gibi meseleler Buhara hükümetine inkılabın hakikati ve inkılapçıların isteklerini göstermiştir.

> *İnkılapçıların himayesine sığınan gençlerden (Genç Buharalılar kastediliyor) Buhara hükümeti korktu. Çok düşünmeler, istişare ve kararsızlıktan sonra belli bir karara geldi. Kendisi için iki yol tayın etti: vicdan ve imanlarını satan "akçe kulları" (para düşkünleri) efendileri satın almak ve altın tuzağa düşmez yahut altına bakmazları bir bahaneyle öbür dünyaya göndermek!"*[687]

[681] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 196-bet
[682] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 196-bet
[683] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 196-bet
[684] Fitrat, Buxoro Xonligida Ochliq, *Hurriyat Gazetasi*, 21 Noyabr 1917, S.53
[685] Fitrat, Buxoroning Holi, Hurriyat Gazetasi, 12 Yanvar 1918, S.62
[686] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet
[687] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet

Fıtrat, emirin bu iki yolun birincisini tercih ettiğini ve taraftarlarını çoğalttığını, ikincisi işi de Kuşbeyi'ne yüklediğini belirtmiştir:

> *"Kuşbeyi ise ancak isyan anlamını hatırlatan yollarla yazıksız, günahsız kişileri mahvetmekle meşgül! Hükümetten olmayan ve gönlündekini dile getiren mazlumları hırsızlık suçlaması ile yakalattı, itiraf etme bahanesiyle çıplak göbeklerine yüz, iki yüz dayak vurduktan sonra karpuz suyu içirirler. Zavallılar karpuz suyunu içince şişip ölürler! Son bir ay içerisinde bu şekilde ölenlerin sayısı yüz elliyi geçmiştir."*[688]

Öncelikle o dönemde yaşanan kötü şeylerin basın araçlarında yayınlanması oldukça önemlidir. Bu çalışmalar hem o günün siyasetine ışık tutmakta hem de günümüze kadar ulaşan önemli belgeler olarak kayda geçmektedir.

Fıtrat'ın bu tür olayları beyan etmek için net bir amacı vardır. Halkın gözünü açmaya, gerçekleri görmeye teşvik etmek istemiştir. Buhara emirliğinde yapılan acımasızca işlerden sonra emirin ıslahat yapmayacağı belli olmuştur. Toplumun boşu boşuna verilen vaatlere inanmaması gerektiğini savunan ve söyleyen Fıtrat, Hürriyet bu tür konulara sıklıkla başvurmuştur.

> *"Yakınlar yine Kuşbeyi'nin planına göre boğarak öldürülmüş iki Genç Buharalının şehadetini gazeteye yazmış idik* [689]*, bugün aldığımız bir havadise göre Buhara emiri emlak'ına, ikincisinin aklına büyük bir müasi vermiştir.*[690] *Yani bu cinayetin kendi işi ve hukukunu yaptığı hareketle ispat etmiştir. Bu son olayları, zulümler ve insansızlıklar Buhara hükümetinin mafi al-zamirini anlatır. Artık Buhara ıslahatı yolunda samimi gönül ve kendi isteği beyanname çıkartan bir cinayeli*[691] *ve beyannameyi yürütmek için tayın edilen veziratpenahı (vezirler meclisi*) yoktur. *Bunların hepsi yalan ve boş sözlerdir. Bunlar zulüm kulları ile kurulmuş tuzaklardır. Bunlara inanmak kendimizi kandırmaktır."*[692]

Parçadaki son cümle çok önemli ve sonsözü ifade eden bir cümledir. Çünkü böyle keskin sonuçlara sahip olduğundan Fıtrat'ı Genç Buharalılar lider olarak görmüştür. Fıtrat, düşünsel olarak partinin beyni konumundadır. Lider olarak emire inanmamayı tavsiye etmiş ve onun ıslahatlarına yardımcı olmayacağını beyan etmiştir:

---

[688] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 200-bet
[689] Not: Gazetenin daha önceki sayılarında "İslahat ve Buhara" başlıklı makalesi yayınlanmıştı. Yazar burada o makalelere atif yapıyor olabilir.
[690] Not: Müasi tembih anlamında geldiği görüşündeyiz.
[691] Not: kirli yollar ile çalışan.
[692] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 200-bet

> *"Artık Buhara gençleri için lazım olan şey, "Beyanname – herkes buna destek versin!" şiarını beyinlerinden silmeliler. Buhara inkılabını istiyor iseler, inkılapçılara yakışır hareket etmeliler. Hoş sözler ve tevazular ile, yalvarışlarla Buhara hükümetine doğru yola sokmak mümkün değil. Zalimin "..." tabiatına benzer bir huyu vardır: kaçanı kovar, kovalayana kaçar. Zalimin bu tabiatını, ehvali ruhiyesini göz önünde tutmayarak hareket edenler yanlış yoldalar, zarar görürler."*[693]

Ancak bununla da hedefe ulaşmak mümkün değildir. Amaç da nettir: Buhara emirliğinde özgürlüğe kavuşup, iktidarın Genç Buharalılar eline geçmesini sağlamak! Yazar bunu hiç tereddüt etmeden, açıkça ifade ve teşvik etmiştir: "*Korkmayın, çekinmeyin, daha keskin hareket etmek gerekiyor bugünlerde, Rusya harabelerinden çıkma Kafkas, Türkmen, Tatar, Türkistan'ın muhtar cumhuriyetleri Buhara gençlerine her yönden destek sağlarlar."* [694]

Yazar Buhara'da özgürlük gerçekleşeceğine, zulmün son bulacağına, eski yönetimin yıkılacağından son derece emindir: *"Adalet, hürriyet ve meşveret ile idare edilecek bu muhtariyetli İslam ülkeleri yanında Buhara'daki zulüm himayesinin yıkılacağı kesindir. Onca adalet ve hakkaniyet güneşleri ile aydınlanan bir kıtanın oldukça sahte, insafsızlık karanlığı tutamaz, yok olur!"* [695]

Abdurrauf Fıtrat'ın öngördüğü gibi Genç Buharalılar gerçekten Buhara'da iktidarı ele geçirmiştir. Fakat Eylül 1920'de gerçekleşen Buhara inkılabı gerçekte Bolşevik saldırısıdır. Sonuçta ceditler ve Fıtrat gibi Genç Buharalıların beklediği ve hayal ettiği sonuçları vermemiştir. Tam tersine Türkistan'ı yönetebilmek için yararlandığı ceditleri 1938 yılında tek tek katletmiştir. Abdurrauf Fıtrat, döneminin büyük düşünürlerinden biridir. Özellikle 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da siyasi birikimi bakımından Fıtrat kadar bilgili birisi yoktur. O yüzden de onun yazıları dönemin siyasi ve fikir dünyasını öğrenmek için çok önemli kaynaktır.

Buhara'da İnkılap[696] makalesi Hürriyet'in 1918 yılındaki 69–72 ve sayılarında basılmıştır. Makale Kolesov olayları olarak adlandırılan Mart vakalarından (1918) sonra yazılmış olup, Genç Buharalıların Taşkent'e taşınması, topluluk üyelerinin Emir tarafından tutuklanması, Semerkant'taki askerler tarafından kurtarılması gibi olaylar aksettirilmiştir. Makale içeriğinden anlaşılan, bu makale ayrı bir kitap şeklinde yazılmıştır. Burada verilen kısmı da

[693] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 200-bet
[694] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 200-bet
[695] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2001, 200-bet
[696] Fitrat, Buxoroda İnqilob, *Hurriyat Gazetasi*, S.62-72

söz konusu kitabın başlangıç bölümleridir. Sonraki bölümler, Hürriyet gazetesinin kapatılması dolayısıyla yayınlanmamıştır. Ondan sonra bu eser ne bir kitap şeklinde ne de başka bir basında basılmamıştır. Fakat tamamlanmamış hali bile Fıtrat'ın Buhara çiftçisinin halinden ne kadar anladığını, zor durumunun değişmesini ne kadar istediğini göstermektedir.

28 Şubat 1917'de Rusya'da Burjuva Devrimi meydana gelmiştir. İmparator Nikolay tahttan indirilmiş, Buhara Emirliği Çar hükümetine bağlanmıştır. Dolayısıyla bu olay Buhara Emirliğinde nasıl karşılandığı dönem için de bugün de önemlidir. Rusya'daki siyasi dengesizlik, iktidar değişimi gibi olaylar bağlı bölgeler için adeta bir özgürlük fırsatı anlamına gelmektedir. Rusya ile ilişkileri yeniden oluşturmak, kendi lehine bazı şartları değerlendirme imkanıdır.

Fıtrat makalesini bu süreci aydınlatmakla başlar. Yazara göre Çarlık Rusya'sının Kagan'da daimî oturan Buhara Temsilcisi Miller adında bir konsolosu söz konusu devrimden sonra Buhara'ya girerek "Nevminar" avlusunda oturmuştur. Sonra Buhara'nın bazı cemaatlerini yanına çağırarak konuşmuştur. Neticede Buhara'da çeşitli görüşler yaygınlaşmıştır. *"Halk ağzında yeni bir şey dolanıyor: "Buhara'da hürriyet olacakmış. Bunu gençlerin* (Genç Buharalılar Topluluğu) *isteği üzerine Rus Konsolosluğu yapacakmış."*[697]

Bundan sonra Buhara Kadısı, reisi, müftüsü katledilerek yerine yeni kişiler getirilmiştir. Emir ıslahat kararını imzalamış ve Buhara Gençleri gösteri yaparak kararı desteklemiştir. Mollaların bir grubu da gençleri kafir diyerek gösteri durdurmuştur. Yönetim, Genç Buharalılardan biri tutuklayıp, 75 dayak ceza vermiştir. 9 Nisan'da Kuşbeyi Genç Buharalıların evlerine baskın yaparak yakaladıklarını tutuklanmıştır. Yine iki kişi 75 dayakla cezalandırılmıştır. Semerkant'tan Rus askerleri gelerek tutuklu gençleri kurtarmıştır. Bu gibi süreçler Fıtrat'ın makalesinde detaylıca anlatılmaktadır.

Şubat Devrimi'nden sonraki 1-2 ay içerinde Buhara'da böyle bir olay yaşanmıştır. Fıtrat, olayları anlatırken "her biri birer mana" diyerek yorumlamaktadır ve işin gerçeği olarak olaylara katılanların hiçbiri olayın anlamını da sebeplerini de bilmeden katıldığına üzülmektedir.

[697] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 205-bet

Tüm olup bitenlerden sadece Rus memurlar ve Genç Buharalılar haberdardır. *"Buhara halkı ne mollalar ne sahrayiler(köylüler), ne esnaflar bu karanlık vakalardan bir şey anlamıyorlardı. Doğrudur, her tarafa koştular, "istemiyoruz, öldüreceğiz, gaza yapacağız" dediler. Neyi istemediler, kimi öldürmeye kalktılar, kimin gazasına çıktılar? Bunları anladıkları yok!..*[698]*"*

İşte bu meseleyi aydınlatmak için Fıtrat, bir kitap yazmayı hedeflemiş ve tazdıklarını da önce baş yazarlığı yaptığı Hürriyet'te yayınlamıştır. "*Bu risaleyi şunları anlatmak için elime aldım. Çünkü dileğim hakikatı halka anlatmaktır. Hakikatı açık bir şekilde anlatabilmek için risaleyi üç kısımda tertip ettim: 1.Buhara'nın Hali, 2.Fitne Saatleri, 3.Gençleri İstekleri"*[699]**.** Kitabın 2. ve 3. bölümleri hiçbir yerde basılmamıştır.[700] Birinci bölümdeki bazı makaleler ise 5 ciltliğe dahil edilmiştir.

Buhara'nın Hali bölümünde Buhara çiftçilerinin zorlu durumuna yoğunluk verilmektedir. Yönetimin çiftçilerin nasıl sömürdüğü hikayelerle anlatılmaktadır. O dönemde Emirlik memurları tarım arazilerine çıkarak hasat toplanmadan önce tahmini olarak oranını belirlemekte ve çiftçinin devlete vereceği payı yazmaktadır. Emlaktar denilen emirlik memurları gelene kadar hiçbir çiftçi hasadına dokunamazdı. Üstelik emlaktara verilecek devlet payını da istediği zaman veremezdi. Örneğin pazarda buğday fiyatı düştüğünde devlet payını ödeyemezdi. Buğday fiyatı yükseldiğinde emlaktar çiftçiden devlet payını talep ederdi. Konuyu daha etkili anlatmak adına Fıtrat, Tursun (Dursun) adında bir çiftçinin hikayesini aktarmıştır. Tursun'un hasadıyla yaşadığı maceraları, devlet memurlarını vicdansızca davranması ve pazarın koşullarının çiftçiyi yıkmak için kurulan kurallarını anlatmaktadır.

> *"Tursun adlı bir çiftçi... gece uykusuzlukları, gündüz açlıkları arasında koşturup, sıcağı sovuğu demeden, bağlar, tarlada çalışarak, on batman*[701] *kadar buğdayı toplayıp, hazırlamıştır, lakin çocukları açlıktan ölse bile emlaktar bey gelmeyene kadar emek harcayarak topladığı buğdayından bir avuç bile alamazdı.*
>
> *Alacaksa, bir avuç kadar yerinde bir batman buğdayı yirmi batman tahmin ederler. Kafsan*[702]*, at yemi, mirzayane gibi şeyleri ortaya koyarak bir batman kadan buğdayı*

[698] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 205-bet
[699] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 205-bet
[700] Bakınız: FITRAT Abdurauf, a.g.e., 2003, 250-bet
[701] Şark ölçülerine göre 1 batman 128 kg Kaynak: https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/qiziqarli-malumotlar/sharq-manbalarida-o-lchov-birliklari
[702] Tarımda yapılan hizmet karşılığı ödenecek pay

> *alıp götürürler. Talihsiz Tursun geri kalan dokuz batman buğdayı pazara götürür. Yüz tengeden dokuz yüz tengeye kadar satar. Hafta, aylar geçtiğinde, buğday fiyatı 150 tengeye kadar çıktığında, emlaktar beyler haklarını talep etmeye başlar ve Tursunbay'dan yirmi batman buğdayın üçte biri olan altı yarım batman buğday için pazar fiyatı yüz elli tengeden dokuz yüz yetmiş tenge alırlar. İşte, talihsiz Tursun'un bir yıllık emek harcayarak pazara götürdüğü buğdaydan yetmiş beş tenge zarar görür."*[703]

Kabullenmesi zor bir durum olarak Fıtrat, Yazara göre, 75 tenge (para birimi) zarar ile bitmemektedir. Tursunbay buğdayının parasını çok önceden tüketmiştir. Bundan sonra Hintliler, Yahudiler ve Müslüman Hintlilerden faizli borç almak zorunda kalmıştır. Böylelikle çiftçi daha da batmıştır. Bu dönemde çiftçiye herhangi bir destek sağlanmamaktadır. Tıkanan ırmakların açma parasını bile çiftçiden alındığını ifade eden Fıtrat, "önceleri 1800 tenge olan bu fiyat, makale yazıldığı güne geldiğinde 7200 tengeye yükselmiştir" diyerek sitem etmektedir.

Fıtrat'ın değindiği bir diğer konu da Buhara'da zekât (bugünkü anlamı ile vergi) sistemidir. Yazara göre ülkede tüccarlara uygulanan vergiler çok aşırıdır. Tüccarlar vergilerin karşılığı mal fiyatını yükselttiği ve netice itibariyle yine çiftçi zarar gördüğü okuyucularına anlatmak istemektedir.

> *Şeri kurallara göre Müslüman yılda bir defa zekât vermeli. Fakat Buhara tüccarları kendi serveti için yılda beş, altı hatta on defa zekât verirler. Örneğin, bir tüccar Buhara'dan yirmi bin tengelik mal alıp, Karşı'ya götürüp satarsa bir zekât verir. Yine oradan bu paraya mal alıp, Buhara'ya gelirse bir zekât daha verir. Böylece on defa gidip gelirse on defa zekât alırlar. Bunun zararı yalnız tüccarın olsa sorun yok. Çünkü tüccardır, zengindir, biraz fazla öderse zarar görmez. Lakin o tüccar tüm zekatların maliyetini mal üstüne koyarak satar. Demek ki bundan hem fakirler hem çiftçiler zarar görür."*[704]

Özetle Fıtrat bu eserinde Buhara'da yaşamın ana unsuru olan çiftçiliğin zorlu sürecini anlatmaktadır. Çiftçinin bin zorluklarla yetiştirdiği hasadı devlet yönetimi tarafından talan edildiği, zengin olmak yerine borca giren çiftçilerin hayat hikayesi bir tek esere dahil edilmiştir. Fıtrat eserlerinde çiftçi konusu sık sık rastlanmaktadır. Emirlikte her şeyden önce bu tür sahalarda ıslahat yapılması gerektiği yazıların ana mesajı olduğunu söylemek mümkündür.

[703] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 208-bet
[704] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 209-bet

3.3.4.2. Türkistan ve Rusya ilişkileri hakkında yazıları

Hürriyet gazetesi Şubat 1917 devrimi sonrası yayına başlamıştır. Çarlık Rusya'sı yıkılarak yerine geçici hükümet gelince Rusya'ya bağlı ülkelerde de özgürlük, siyasi özgürlük için fırsat görülmüştür. Milletler kendi kaderlerini kendileri halletme hayaline kapılmış, Türkistan'daki Rus görevlileri artık nasıl bir politika izlemeyi bilemez hale gelmiştir. Hatta görevlerine devam edip etmeyecekleri de belli değildir. Ardından Türkistan'da Ruslar arasında iktidar mücadelesi başlamış ve bu süreçlerin hepsi Müslüman halkında özgürlük ruhunu ortaya çıkarmıştır. Bolşevikler bu durumu iyi kullanarak, Rusya'ya bağlı tüm bölgelerin serbest bırakılacağını, kendi kaderleri ve iktidarını kendileri belirleyeceğini her yerde duyurmaya başlamıştır. Ceditler de buna inanarak, artık yönetimin yerli aydınlara verileceğini düşünmüşlerdir

Kısacası Türkistan aydınları hakimiyete erişebileceklerini düşünerek hareketlenmeye başlamıştır. Fıtrat da bu sürecin önde gelenlerinden olmuştur. Ekim İhtilalinde Bolşevikler iktidarı ele geçirince vaat ettikleri milli özgürlüğü düşünmeye başlamıştır. Fıtrat, Hürriyet'e yazdığı yazılarında eski Rus yönetimini eleştirirken, yeni yönetimi övmüştür. Özbeklere, kendisi gibi aydınlara yönetimin bırakılacağına inanmıştır.

Fıtrat'ın bu yöndeki görüşleri Hürriyet'te basılan ilk yazılarında bile görmek mümkün olmaktadır. Ekim 1917 İhtilali'nden önce 25 Temmuz'da yayınlanan *İttifak Edelim*[705] makalesi Bolşeviklerin vaatlerinden yararlanmaya teşvik edici bir yazıdır. "*Gördük ki, gezdik ki, işittik ki, okuduk ki Müslümanlar arasında Türkistan'ımız gibi bahtsız bir memleket yoktur*" cümlesiyle başlayan yazıda ana konu Özbek toplumunu birlikte özgürlük yolunda hareket etmelerine teşvik etmektir. *"Biz Türkistanlılardaki bu ittihatsızlıktan daha çok kar eden, daha büyük sevinen eski Rusya hükümetiydi*" diyen Fıtrat, Çarlık Rusya'sının elindeki milletleri sürekli ezmek, aralarında düşmanlık oluşturmak, fakir ve çaresiz kalmalarını sağlamak için uğraştığını dile getirmektedir. Ardından da o zalim hükümetin yıkıldığından sevinçli olduğunu, yerine her memleketin hukukunu tanıyan bir adil (geçici) hükümetin kurulduğunu vurgulamaktadır. *"Rusya'nın yeni hükümeti her millete kendi saadeti için mücadele etmeye izin verdi, yollar açtı.*" Görünen o ki dönemin diğer Özbek aydınları gibi Fıtrat da geçici hükümetin özgürlükçü yalanlarına inanmış, milli bir yönetimin

[705] Fitrat, İttifoq Etayluk, *Hurriyat Gazetasi*, 25 İyul 1917, S.25

oluşumuna imkân verileceğini düşünmüştür. "...birbirimize yardımcı olalım, müavin olalım. Rusya'nın verdiği saadet vaatlerinden faydalanmaya çalışalım" gibi cümlelerle makalesini bitirmiştir.

Siyasi Haller[706] başlıklı bir diğer makalesi ise "Musibet üstüne musibet!" cümlesiyle başlamaktadır. Yazar Ekim ihtilalini bu ifadelerle yorumlamaktadır. Fikrini kanıtlamak için de durumun genel manzarasını örneklerle anlatmaya çalışmaktadır: *"Değişimden (yani Ekim İhtilalinden) sonra Rusya'nın her tarafından açlık, yangın, hırsızlık, ölümler ve öldürmeler yaygın olduğu dönemde aniden ortaya çıkan zorluklara yenilmekte olan, üstelik müdahale edilemez durumda bir yük olan Riga'nın elden gitmesini düşünürsek ve bunların arkasından gelen Balkan yenilmesini de düşünürsek, Rusya'yı musibet üstüne musibet basıyor."*[707] Abdurrauf Fıtrat, dönemin en önde siyasetçilerinden biri olarak bu durumu: *"...kendi istikballerinden... üzgün eder, Rus gücündeki itimat ve itibarlarını çürütür hadisalardandı"*[708] diyerek yorumlamıştır.

O dönemde Birinci Dünya Savaşı uç noktaya ulaşmış, Alman ordusu İtalya'ya saldırmıştır: *"...Birden İtalya ordusu bozuldu. Almanlar İtalya'ya demir yumruklarını indirdiler ve İtalya ordusu başını alıp, Alp dağları arkasına götürmeye mecbur kaldılar. Almanlar, yol üzere İtalya ordusundan bin kere güçlü olan engel, Alp dağlarını geçerek İtalya düzlüklerine indiler. Artık İtalya ülkesinin her tarafında Alman ordusu için yollar açıldı..."*[709]**.** Yazar, Batı Avrupa'da ortaya çıkan savaşın vakalarını bu kadar derinden analiz etmekteki amacı Rusya'nın halini anlamaktan ibaret olmuştur. Yazar, Rusya'nın ortağı olan İtalya'nın yenilgisinin Ruslar için ne kadar etkileyeceğini şu şekilde açıklamıştır: *"İtalya'nın bu korkunç yenilmesi yalnız İtalyanlar değil, Ruslar için dahi büyük bir musibetti. Çünkü yangında kalmış, bedbahtlık batağına batmış İtalya'nın elinden alamadığı müttefikler ordusundan Rusya için yardım beklemenin anlamsız olduğunu bir kez daha ispatlamıştı. Neticede Rusya'da yeni bir bela baş kaldırdı – Bolşevik Belası!"* [710]

1914-1918 yıllarında yaşanan Birinci Dünya Savaşında toplam 38 ülke iki koalisyonda savaşmıştır. Bu milletler, İtilaf ve İttifak Devletleri olarak dünyayı yeniden paylaşmak için

[706] Fitrat, Siyosiy Hollar, *Hurriyat Gazetasi*, 7 Noyabr 1917, S.49
[707] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 196-bet
[708] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 197-bet
[709] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 197-bet
[710] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 197-bet

savaşa girmiştir. Abdurrauf Fıtrat, burada Alman ordusunun İtalyan ordusunu yendiğini söylemektedir.

1918 yılında Kızıltepe'de Şura hükümeti ile Buhara Emirliği arasında bir mutabakat imzalanmıştır. Belgeye göre Buhara Emirliği bağımsızlığını kazanmıştır. Çünkü bundan sonra Rusya'ya bağlı olmayacak, yani Bolşeviklerin ele geçirdiği iktidar dışında kalmıştır. Ancak bu geçici bir siyaset olup, Eylül 1920'e kadar Buhara Emirliği mevcudiyetini koruyabilmiştir. 3 Eylül 1920'de Buhara'da Bolşevikler saldırı düzenleyerek, inkılap bahanesiyle Buhara Emirliğini ele geçirmiştir. Buhara Emiri Said Alim Han tahtını bırakarak Afganistan'a kaçmak zorunda kalmıştır.

Makalenin esas amacı Rusya'nın durumunu tahlil etmekle beraber Türkistan'ın ve Türkistanlıların geleceği üzerine kafa yormaktır. Dolayısıyla Fıtrat, bu dönemde yazdığı makalelerinde Türkistan'ı ön plana çıkartmaktadır: *"Bolşevikler ikinci yola kalkıştılar. Bu sefer birincisi gibi olmadı. Bu defa büyük işler başardılar. Petrograd'ı ele geçirip, Kerenski* (Rusya'daki Şubat 1917 devriminden sonra kurulan geçici hükümet başkanı) *Rusya'nın sadik evlatlarını aradı, toplayıp getirmek için meydanlara çıkmaya zorladılar. Son havadislere göre Kerenski ertaftan toplayıp getirdiği ordu ile Bolşevikleri yenmiş ve Petrograd'ı onların elinden almıştır. Almış ama bolşevik belası diğer taraftan baş kaldırmıştır. Taşkent'te dört günlük kanlı bir çatışmadan sonra Kerenski taraftarlarından temizledi. İhtimal ki Kerenski'nin Petrograd'daki zaferi Taşkent'in yenilmesini nazardan düşürür, ihtimal ki Kerenski Petrograd işini tamamladıktan sonra Taşkent'i dahi yeniden alacak"*[711].

Fıtrat, Kerenski önderliğindeki geçici hükümetin Bolşevikleri yenmesi ve yerine gelen geçici iktidara güvenmemiştir. Çünkü Fıtrat, Bolşeviklerin kolay kolay pes etmeyeceklerini ve mücadeleye devam edeceklerini öngörmektedir: *"Lakin bunlarla birlikte Bolşeviklerin gücünü yitireceğine umut etmek doğru olmaz. Bolşeviklerin ikinci girişimini gören kişiler üçüncü bir hamlenin nasıl bir şey olacağını anlasalar gerek"*[712].

[711] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 197-198-betlar
[712] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 198-bet

Fıtrat'ın görüşlerinde her şeyden önce Türkistan gelmektedir. Kerenski hükümeti ile Bolşevikler arasındaki bu mücadele sırasında Türkistanlılar nasıl bir yol izlemesi gerektiği konusunda Fıtrat'ın düşünceleri oldukça nettir:

> *"Biz Türkistaniler her hâlükârda Kerenskiler ile Bolşevikler arasındaki mücadelenin bitmediğini göz önünde bulundurarak kendi yollarımızı buna göre tayın etmek gerektir. Biliyoruz ki, günümüzde mücadele eden iki fırkanın her biri hürriyetçidir. İkisinin de bize zararlı düşünceleri yoktur. Zira hiçbir istibdat taraftarı değildir. Aceleci davranarak birinin tarafını tutmak bizim lehimize değil. Rusya'da istibdat taraftarları çıkmayınca Müslüman gücünü harcamak hatadır. Hürriyetçi iki parti arasında olan yarışmaya katılmak, bunlardan birisine taraf tutarak, diğerinden yüz çevirmek ihtiyatsızlıktır. Onlara da bizim diyeceğimiz şu, biz Müslümanlar hiçbirinizden nefret etmiyoruz. Bizim milli ve vatani haklarımız gasp etme fikri olmayınca biz hiçbirinize düşman olmayacağız."* [713]

Fıtrat'a göre tarafsız olmak, nefret duymamak Türkistanlılar için en doğru yoldur. Abdurrauf Fıtrat, Şura hükümetinin düşmanı olarak idam edilmiştir. Halbuki yukarıda bahsi geçen makalesinde görüldüğü gibi Fıtrat, Bolşevikleri iyi niyetli, bugünkü kavramlara göre demokrasi taraftarı parti olarak karşılamıştır. Türkistanlıların onlara da Kerenskicileri de taraftarlığı olmaması gerektiğini önermiştir. Çünkü burada Fıtrat, Türkistan halkının asıl amacından yola çıkarak tutum belirmektedir. Özetle Fıtrat'ın Bolşevikler ve Kerenskiciler mücadelesinde Türkistanlılar için iktidara kimin geleceğinden daha önemli olan konu milli bağımsızlık gayesidir.

"*Muhtariyet***"**[714] makalesi Abdurrauf Fıtrat'ın gazetecilik faaliyetinde görülen en güçlü ve en tanınmış eserlerinden biridir. Yazara göre Türkistan özerkliği ilan edilmesi bile büyük bir zafer, bağımsızlığa kavuşmak gibi mutlu bir gündür. Fıtrat bundan dolayı sevincini şöyle beyan etmektedir: *"Türkistan muhtariyeti... Timur hakanının gerçek evlatları yanında, Türkistan Türkleri arasında bundan uğurlu, bundan mukaddes, bundan sevinçli bir kelimenin varlığına inanmam. Türkistan Türkünün kanını kaynatıcı, imanını yükseltici bir kuvvet var ise yalnız şu sözdür: "Türkistan Muhtariyeti"*[715].

Tarihe bakacak olursak, Türkistan Özerkliği "Türkistan bölgesindeki ilk demokrasi hükümetti (27 Kasım 1917 – 19 Şubat 1918)*"*[716]. Sadece 85 gün mevcudiyeti korumuş ise

[713] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 198-bet
[714] Fitrat, Muxtoriyat, *Hurriyat,* 5 Dekabr 1917, S.57
[715] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 198-bet
[716] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 8-jild. Toshkent, "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2004, 650-bet

de Rusya Federasyonu bünyesinde Türkistan ülkesinin toprak bakımından muhtar (özerk) ilan edilmesi devletçiliğiydi. Saidekber Azamhocayev, Kahraman Recebovların da kaydettiği üzere *"Bilgisiz Bolşevik Komissyerlerinden farklı olarak, hükümet üyeleri çok bilgili terakkiperver aydınlardan olup, aralarında 5 hukukçu vardı"*[717].

Kasım 1917'de Kokan şehrinde Türkistan özerkliği kurulurken, Fıtrat Semerkant'ta yaşamaktadır. Yine de özerkliğin yönetim kuruluna üye olarak seçilmiştir. *Hürriyet*'in 5 Aralık 1917 tarihli 57.sayısında "Muhtariyet" başlıklı makalesi basılmıştır. Yazar bu önemli gelişmeyi Milli Kadir gecesi olarak nitelendirmiştir.

Fıtrat, Türkistan Özerkliği'ne Semerkant'tan seçilmiş vekil olsa da özerkliğin merkezi Kokan'a gitmemiştir. Kendisinin dediği gibi "*Muhtariyetin hiçbir işinde iştirak etmediğini*" yazmıştır. [718] Lakin Türkistan Özerkliği'nin kurulmasından oldukça mutlu olmuştur. Şubat 1917 Devrimi'nin verdiği özgürlük imkanından dolayı sevinçlidir. *"Elli yıldan beri ezildik, tahrip edildik, kolumuz bağlandı, dilimiz kesildi, ağzımız kapatıldı, yerimiz basıldı, malimiz çalındı, şerefimiz süstürüldü, namusumuz gasp edildi, hukukumuz taciz edildi, insanlığımız ayaklar altına alında, üslü durduk, sabrettik. Zora dayalı her emire boyun sunduk, tüm varlığımızı elden çıkardık. Yalnız bir fikri vermedik, gizledik, göğüslerimizde sakladık: Türkistan Muhtariyeti!"*[719]

Yazar, özerkliği büyük heyecanla karşıladığı halde gerçekçi olmayı da ihmal etmemiştir. Özerkliği koruyabilmek için uyarmıştır: "*Lakin şu da var ki, bir milletin muhtariyeti yalnız bir toplantının ilanıyla tamamlanmaz. Muhtariyeti kazanmak ve korumak lazım. Toplantı kendi işini yaptı. Geri kalanı tüm milletin vazifesidir. Muhtariyeti korumak için güç lazım. Muhtariyeti idare etmek için para lazım. Bunları millet hazır kılsın*!" *Mahkeme kapılarında ağlayarak döndüğümüzde, ışıksız hapislerde yattığımızda, yırtıcı jandarmaların tepiklemesiyle düştüğümüzde, yurdumuz yakıldığında, dindaşlarımız asıldığında aklımızı yitirdik. Beynimiz bozuldu. Göğsümüz ışıksız kaldı. Hiçbir şeyi göremedik. O sırada solgun*

[717] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 2004, 651-bet
[718] Fitrat, Yopishmagan gajaklar, *Chin sevish*, G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot ve san`at nashriyoti, Toshkent, 1996, 250-bet
[719] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet

ruhumuzu yükseltmek için kapkara dünyanın uzak bir yerinden aydın bir yıldız parladı. Hiçbir şeyi göremeyen gözümüz bunu gördü. Neydi o? Türkistan muhtariyeti!"[720].

19 Şubat 1918'de Bolşevik ordusu Türkistan özerkliğini devirmiştir. Bir tek Kokan'da üç günde 10 binden fazla kişi öldürülmüştür.[721] Fakat Sovyet döneminde Türkistan özerkliğinin tarihçesi yalan bilgilerle anlatılmıştır. Ülke genelinde büyük bir devrim yapan yapılanma değil, sadece Kokan'da ortaya çıkan bir özerklik olarak anlatılmıştır.[722] Aslında Fıtrat'ın o günlerde basılan makalesinde hiçbir zaman Kokan özerkliği denmemiş, Türkistan özerkliği vurgulanmıştır.

Yazara göre, Türkistan özerkliği halkın yarım asırlık hayalidir. Fıtrat gibi vatanperver aydınları da yarım asırlık mazlumluk, bağımlılık meydana getirmiştir. Aydınlar Rusya'a karşı direnmek için kendini geliştirmiş, okumuş ve öğrendiklerini aktarmıştır.

Söz konusu makaleden anlaşılacağı üzere Abdurrauf Fıtrat, Türkistan özerkliğini savunan önde gelen aydınlardır. Toplumu yeni kurulmuş hükümeti desteklemeye teşvik etmiştir. Ceditler hedeflerine ulaşmak için Rusya'daki Bolşevik devrime umut bağladıkları doğrudur. Çünkü inkılap sonrası Rusya'da ve bağlı bölgelerde istikrarsızlık ve değişimler yaşanmıştır. Türkistan özgürlükçü aydınları da bu fırsatı iyi değerlendirmiştir: *"Biz kesinlikle biliyorduk ki, zalim Nikolay hükümeti ne kadar devam etse etsin, adalet aşığı olan... Rus demokrasisi, hakka dayana bir inkılap her milletin kendi haklarını geri verecektir. İnkılap oldu. Rusya'nın "ortak halk cumhuriyeti" usulü ile yönetileceği duyuruldu. Söz konusu duyuru üzerine kurulan Ukrayna, Tatar ve başka milletler muhtariyeti onaylandı. Sıra Türkistan'ındı. Türkistan'ın tarihi başkentlerinden ikincisi olan Kokan şehrinde toplanan Türkistan Kurultayı 27 Kasım'da, "milli kadir gecemiz" olan gecede Türkistan Muhtariyetini duyurdu."*[723]

Türkistan özerkliğin kuruluşu bağımsızlığın duyurusudur. Bağımsızlık uğruna yapılacak tüm işler ileridedir. Fıtrat bunu iyi anlamış ve vatandaşların çok fazla sevinmelerini istememiştir: *"Lakin şu da var, bir milletin muhtariyeti yalnız bir kurultayın ilanı ile tamamlanmaz. Muhtariyeti almak ve korumak gerek. Kurultay yapacağını yaptı. Geri kalan*

[720] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet
[721] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 2004, 651-bet
[722] *O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi*, 2004, 651-bet
[723] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet

tüm işler milletin vazifesidir."[724] Fıtrat'a göre hedefe ulaşmanın iki önemli yolu vardır: Özerkliği korumak için güç, yönetmek için para lazımdır. Toplum her şeyden önce şu iki önemli görevi yerine getirmeli, yani askeri güce ve maddi imkanlara sahip olmalıdır.[725]

Türkistan'da Ruslar[726] başlıklı bir diğer makalesinde yazar Türkistanlıların büyük geçmişinden yola çıkarak özgürlükçü olmaya, yeni siyasi ortamda dimdik durmaya teşvik etmektedir. O dönemde milli meseleler her zamankinden daha hassas bir konu olmuştur. Asırlar boyunca medeniyetin beşiği sayılan bölge artık işgal edilmiş ve onca yıllık kültürel birikimi hiçe sayılmıştır. Toplum eğitimsiz, kültürsüz ve gelişimsiz olarak değerlendirilmektedir. Türkçülük ilkelerini savunun bir aydın olarak Fıtrat, bu durumu çok ağır bulmaktadır. Dolayısıyla makalesini Türk halklarının İslam medeniyeti tarihindeki yerini göstermekle başlamaktadır: "*İslam medeniyeti tarihinin altın, yıldızlı sayfalarından büyük bir kısmı, kuşkusuz Türkler doğrultusunda yazılmıştır*."[727]

Bundan sonra Yunanistan'dan Türkiye'ye, Yunanistan'ın ovasından Türkiye'nin İstanbul'una göç etmiş medeniyet, Bağdat sultanlığının sahipleri olan Abbasiler tarafından yeniden canlandırıldığını söylemektedir. Abbasiler bir Arap Sultanlığıydı. Sonra sıra Türklere gelmiştir *"Abbasiler sultanlığı nifak, niza, ahlaksızlık, gurur, israf ve zulüm gibi birçok içtimaı hastalıklara bulaştılar, öldüklerinden sonra mirasını yine İslam siyaseti ile İslam medeniyetini Türkler kendi ellerinde tuttular, korudular. Abbasilerden sonraki büyük devleti Türkler kurdu. Abbasiler elinden çıkıp sahipsiz kalmaya başlayan medeniyeti Türkler korudular*."[728] Buradaki Türkler elbette ki Anadolu Türklerinden daha büyük bir kavramdır. Daha doğrusu tüm Türk dünyasından bahsedilmektedir. Konuyu hemen Türkistan'a çevirmesi de boşuna değildir: "*Bizim Türkistan'ımız ise söz konusu büyük Türk ulusunun beşiği olmaktan iftihar ediyor.*" [729]

Ardından Türkistan'ın tarihi rolünden bahsetmektedir: "*Yalnız bu mu?.. Abbasilerden sonra İslam sultanlığını koruyan Türk kağanlarının sonuncusu ve ulularından Timur gibi Türk kahramanını da Türkistan yetiştirdi. Yine Abbasilerden sonra medeniyet-i beşeriyye'yi*

[724] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet
[725] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 199-bet
[726] Fitrat, Turkistonda Ruslar, Hurriyat, 19 Yanvar 1918, S.63
[727] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 201-bet
[728] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 201-bet
[729] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 201-bet

başına kaldıran Türk alimlerinin en büyüğü Ebü Ali İbn-i Sina, Uluğbey, Cevheri ve Farabi gibi hikmet sütunlarını da Türkistan ortaya çıkardı."[730]

Yazar Atina ve Rum sultanlığında Roma, Abbasiler sultanlığında Bağdat ne kadar geliştiyse Timur ve Uluğbey döneminde Semerkant da onun kadar geliştiğini söylemektedir.[731] Ancak telife göre bunların hiçbirine sahip çıkılamamıştır: *"Bir kişinin beynine mey ne kadar etkiliyorsa, bir milletin beynine da saltanat ve medeniyet içkisinin etkisi böyledir. Saltanat, zenginlik ve medeniyet içkileri bizim beynimizi bozdu, elimizdeki saltanat kılıcı ile medeniyet defterini bir kenara bırakıp şefaat ve keyif çalgılarını aldık. Vurduk, çaldık, içtik, yıkıldık, yandık ve bunlar için birbirimizle savaştık..."*[732] Bu fikirler boşuna getirilmemiştir. Çünkü yazar memleketin Rusya'ya bağlı olma nedenlerini aramaktadır. Yurt yenilgisini şu şekilde değerlendirmektedir: "*Bu süreçte Rusya devleti bizim ülkelerimizi işgal etti. Artık biz Türkistan Türkleri Avrupa medeniyeti taşıyıcısı olan Rus milletine tabi olduk. Medeni Ruslar ile karışıp, onların delaleti olan Avrupa'nın medeni ve sosyal usullerinden etkilenmemiz gerekiyordu."* [733]

Bu noktaya geldiğinde Fıtrat, tıpkı bir kültür uzmanı gibi fikir yürütmektedir. Dile getirdiği fikirleri mantık olarak doğru kabul edilmektedir. Çünkü Türkistan'ın Çarlık Rusya'sı yönetimi altında kaldığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında Avrupa medeniyeti ve sosyal yapısı Türkistan'dan daha ileridir. Fakat Fıtrat'ın tavsiye ettiği gibi Türkistan halkı Ruslardan Avrupa medeniyetini alamamıştır: *"Şunu da söylemeliyim ki, böyle bir etkileşimi Rus milletinin avam tayfasından almak mümkün değildi, çünkü bizim avamımız onlardan yüz kere medeniydi. Rusların eğitimli, terbiyeli kişilerinden sosyalizm ve kardeşlik mesleğinde olanlar da İmparatorluk tarafından kovulup, sıkışmış durumda olduklarında bizi etkileyemezdiler."* [734]

Yukarıdaki fikirlerden anlaşılacağı üzere Fıtrat, Rus halkının yüksek eğitimli aydınlarına saygı göstermekte ve kardeşlik fikrini desteklemektedir. Fakat Çarlık Rusya'sı onlara da baskı uygulamış ve Türkistanlılar onlardan olumlu etkilenememiştir.

[730] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 201-bet
[731] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 201-bet
[732] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 202-bet
[733] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 202-bet
[734] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 202-bet

Fıtrat, sonucun nasıl olacağına ilişkin de düşüncelerini açıklamıştır. Fıtrat, özelde Türkistan Türklerinin tarihine ilişkin değerlendirmesini açıklamaktadır:

> *"Kaldı Rus milliyetçileri, Rus zenginleri ve Rus papazları ile onların koruyucusu olan İmparator hükümeti. Biz Türkistanlılar yalnız onların elinde kaldık. Ne gördüysek onlardan gördük."*[735] Rusların Türkistanlılar için ne yaptığı sorusuna da şu şekilde cevap aramaktadır: *"Şimdi bakalım onları bizim gelişmemiz için ve Avrupa medeniyetinden etkilenmemiz için herhangi bir iş yaptılar mı yahut yapmaya çalıştılar mı? Rus kapitalistleri ve Rus papazlarının sadık ve güvenli hamileri olarak eski Rusya hükümeti elli yılda Türkistan'daki Türk çocuklarının lehine herhangi bir iş yaptı mı ya da yapmaya çalıştı mı? Maalesef bu soruya "Hayır" demekten başka cevabımız yoktur. Yurdumuz elli yıllık bir idare-i askeriye altında kaldığı için biz Avrupa'nın medeni milletleri ile görüşemedik, onların da sosyal ve ekonomik fikirlerinden istifade edemedik. Gözlerimizi açtırtmamak için fikri açık Tatar kardeşlerimizin dahi Türkistan'da mektep açmaları men edildi."*[736]

Elbette Çarlık Rusya'sı Türkistan'da kendi politikasını yürütebilmek için gazete çıkarıp, okullar açmıştır. Fakat bunun altında yerli halkı desteklemek amacı yoktur. Fıtrat bu konuya da değinmektedir: *"Bizim dini ve milli hislerimizi öldürmek dileğiyle Ostraumov gibi mutaassıp papazların idaresinde gazete*[737] *çıkartıldı, mektep açıldı, lakin kendi milletimiz ve diyanetimizi anlamak için tarafımızca açılan mektepler ve gazetler kapatıldı, şer mahkemelerimizin hukuk ve salahiyetlerinden büyük bir kısmı gasp edildi. Mahkemelerde, evlerde, yollarda, ticari işlerde hatta tren vagonlarında Türkistan yerlisinin hukuku Türkistan misafiri olan Rus ve Ermeni'den daha aşağıda tutuldu."*[738]

Elbette Türkistan Genel valiliği toprakları, Buhara Emirliği, Hive Hanlığında siyasi durum çok farklıdır. Buhara ve Hive devletlerinde güçsüz de olsa bir han yönetimi vardır. Bazen toplum hem Rusya'nın hem hanların baskısından zorluk çekmiştir: *"Buhara ve Hive hükümetlerinin dahili istiklallerine, milli namuslarına türlü bahaneler ile tecavüzler yapıldı. Bu iki hükümet kendi ülkesinde hükmedemiyordu. Memleket ve millet kurallarına bu iki hükümet tarafından hiçbir hareket yapılmadı, yapıldığında kızgın notalar ve zalimce tahriplerle geri çevrildi."*[739] Böyle bir durumda Türkistan özerkliği ilan edilmiştir. Özerkliğin Rusya'ya yaklaşımı nasıldı? Peki muhtariyetin geleceği ne olacak? gibi sorulara

---

[735] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 202-bet
[736] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 202-bet
[737] Not: Rus yönetimi bünyesinde çıkan Türkistan Vilayeti Gazeti ve Turkestanskiye Vedomosti gazetesi ve baş editörü Ostroumov'dan bahsediliyor.
[738] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 202-203-betlar
[739] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 203-bet

Fıtrat net bir cevap vermiş ve Türkistan özerkliğinin federasyon Rusya dahilinde kalacağını belirtmiştir: *"Elli yıldan beri haksızlık ve zulümler arasında boğulan Türkistan bugün kendi muhtariyetini Hokand'da ilan etti. Hokand'da cem olan Türkistan'ın dördüncü kurultayı beyannamesinde "Federasyon esasına kurulmuş Rusya Cumhuriyeti ile birlikte kaldığı halde Türkistan Muhtariyeti" kelimelerini yazarak Rus hükümetine sadık kaldığını bildirdi. Bunun ile beraber "Türkistan'da akliyet teşkil eden milletlerin hukuklarının her bakımdan korunacağını da açık bir şekilde" ilan edilip, adalet bayrağını kaldırdı."* [740]

Buradan anlaşılacağı üzere Türkistan özerkliğinin mutlak bir bağımsızlık davası yoktur. Rusya dahilindeki bir özerkliktir. Bu fikrin taraftarları Bolşeviklerin milletler kendi kaderini kendileri belirleyeceğine ilişkin vaatleri inanmıştır. Fakat Fıtrat bunun geçici bir yalan olduğunu fark etmiştir. Bolşevikler Türkistan muhtariyeti kuruluşundan memnun olmadıklarını yazmıştır: *"Elli yıldan beri onca zulüm arasında kalan Türkistan bugün kendi muhtariyetini bonca adalet ve sedaket ile ilan etmiştir. Bilmiyoruz, nedense şimdilik iş başında adaletçi bolşevikler bunu kabul etmeden duruyorlar!.."* [741]

Yazarın kuşkuları doğru çıkmıştır. Özerklik geçici bir süreçtir ve çok geçmeden Bolşevikler özerkliği yıkmış ve destekleyicilerini yok etmiştir. Türkistan özerkliği Özbek aydınlarının özgürlük yolunda gösterdiği cesaret olarak tarihte kalmıştır.

"İngiliz ve Türkistan"[742] başlıklı makalesi ise daha geniş bir konuyu işlemektedir. 20. yüzyılın başlarında Türkistan'ı yeniden işgal etme süreci yaşanmıştır. Rusya bölgeyi elden çıkartmamak için mücadele etmiş, İngilizler Rusya'da yaşanan Bolşevik ihtilali ve akabinde ortaya çıkan siyasi istikrarsızlığı iyi değerlendirerek bölgeyi ele geçirmeyi hedeflemiştir. Abdurrauf Fıtrat gibi zeki siyaset bilimcinin bunu anlamaması mümkün değildir.

Yazının en başında Hürriyet'te daha önce basılan iki makaleye atıf yapılmaktadır. *"Türkistan'da İngiliz savunmasını korumak için Çin ordusu gelmek istiyormuş",* – haberine yorum yapılmaktadır.[743] Yazara göre Türkistan siyasetçilerini tedbirli olmaya çağırıyor. *"Bugün iş biraz açıldı: Türkistan'a İngiliz temsilcileri mi, casusları mı gelmeye*

[740] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 203-bet
[741] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 203-bet
[742] Fitrat, Turkistonda Ruslar, *Hurriyat*, 29 Mart 1918, S.82
[743] Fitrat, Angiliz O'yunlari, Hurriyat, 5 Fevral 1918, S.64

başladılar."[744] Fıtrat'a göre İngiliz temsilcileri birer casustur ve onların gözü de Türkistan'dadır.[745]

O dönemde Hindistan, İngiltere'nin ellindedir. İngilizler kendilerine bağlı toprakları arttırmak istemiştir. Fakat Hindistan ile Türkistan arasında Afganistan ve Çin bulunmaktadır. Dolayısıyla öncelikle iki devlet ile anlaşması daha sonra Türkistan'a ele geçirmek mümkün olabilecektir. *"Acaba, Britanya tilkileri Türkistan'ımıza burunlarını sokmak için Çin hükümeti ile mi anlaştılar yoksa Afgan hükümetiyle mi?* [746] Yazar ortaya attığı bu soruyu kendisi yanıtlamıştır: *"Ağız haberlerine göre her ikisi ile de anlaşmıştır. Hatta Afgan hükümeti ile ittifakı daha güçlü görünüyor. Lakin biz Afgan ve İngiliz ittifakını kabul etmeyiz."*[747]

Abdurrauf Fıtrat, dünyayı tanımış bir kişi olarak İngilizlerin Türkistan'a uzanması dünyanın diğer devletleri, örneğin, Almanya ve Türkiye gibi ülkeler nasıl gördüklerini merak etmektedir: *"Malum ki bugün Almanya ve Türk devletlerinin birinci düşmanı İngilizlerdir. Alman ve Türk devletleri önünde Türkistan'ın İngilizlere geçmesinden Ruslara kalması daha iyidir."* [748]Ancak arada ikinci siyasi mesele ortaya çıkmaktadır. Britanya'nın bu isteği, kendini Türk devleti taraftarı olarak gösteren Afgan hükümeti nasıl karşılanır? Eğer İngilizlerle anlaşırsa, Türk devleti ile ilişkiler bozulmaz mı?

Fıtrat'ın bu konuda görüşleri oldukça nettir: *"İngiliz ile ittifak etmek Alman ve Türk devletine karşı çıkmaktır. Afgan hükümeti bu yola girer mi? İngiliz hilesinin etkisi büyüktür, ihtimal ki, Afgan hükümeti de kanmıştır, lakin bizim umudumuz başkadır."*[749] Yazar "bizim umudumuz" kısmını beyan etmekle devam etmektedir. *"Afgan hükümetinin savaşa girmesi mümkündür, savaşa girme kapasite vardır, zamanı da vardır. Lakin umut ediyoruz ki Afgan hükümetinin bu hareketi İngiliz'in çıkarına değil, Alman ve Türk planlarına uygun olmak şartı ile kendi çıkarı için bu hareket Hindistan'a karşı olacaktır."*[750]

[744] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 249-bet
[745] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet
[746] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet
[747] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet
[748] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet
[749] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet
[750] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet

Makalede konu edilen meselenin etkisi Hürriyet'in ulaştığı bölgelerden daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Yazar hatta Afgan hükümetine Britanya'nın yalanlarına kanmamayı, eğer İngilizler ile anlaşırsa Türk devletleri ile ilişkileri karmaşık olacağını hatırlatmaktadır. Tam tersine Afgan hükümeti savaşa katılacağım derse kapasitesinin olduğunu söylemektedir. Fakat bu savaşta İngilizlere katılarak Rusya karşı değil, tam tersine İngilizlere karşı savaşmasını gerektiğini söylemektedir. Türkistanlı bir aydın olarak bölgenin siyasi geleceğinden endişe duymaktadır.

Türkistan'ı ele geçirmek için İngiltere'nin ikinci bir yolu daha bulunmaktadır: Çin ile ittifaka kurmak. Yazara göre İngiliz ve Çin ittifakı mümkündür. "*Çin hükümeti Japon baskısından kurtulmak ve ülkesinin Rus etkisi altında kalan kısmında kendi iktidarını başarmak için İngiliz devletinin çeşitli hizmetlerini yapmaya hazırdır."* [751] Makale yazıldığı dönemde 1. Dünya Savaşı henüz bitmemiş, Büyür Britanya da savaşa katılmıştır. Böyle bir karmaşık durumda İngiltere Türkistan'ı ele geçirecekse, durum nasıl olacağı merak konusu olmuştur. Bu mesele de Fıtrat'ın çok önem verdiği soruların başında gelmektedir. Fıtrat'a göre, hileleri ile dünyayı yönetmeye çalışan İngilizlerin bu sefer de düşündüğü bir plan vardır. Savaştan en az zarar görerek çıkmaları için her şeyi düşünmüşlerdir.

Abdurrauf Fıtrat, İngiltere konusunu gündeme getirmesinden esas amacı Türkistan'ın kaderini belirlemek, okuyucuları ihtimaller konusunda bilgilendirmektir. Makale tam da bunun için yazılmıştır. 1918 yılın ortamında bu tür meseleleri gündeme getirmek ve siyasi analizini yapmak sadece Fıtrat gibi iyi yetişmiş bilim insanlarının becerebileceği iştir. Bu da cedit ekolünün ne kadar başarılı bir proje olduğunu göstermektedir. Toplum hayatı ve vatanın geleceğini belirlemeye yönelik fikirleri ortaya koymak dönemin insanları açısından çok önemlidir.

3.3.4.3. Siyasi ve sosyal gelişmeler hakkındaki yazıları

Fıtrat'ın gündelik hayata dair meseleler ilgili yazıları da *Hürriyet*'in sayfalarında yer almıştır. Hürriyet öncelikle bir yerel gazete ve Semerkant ahalisine hitap etmektedir. Dolayısıyla Fıtrat yazılarında birçok yerde "şehrimizde" ifadesini kullanarak Semerkant'tan bahsetmektedir. Bu dönemde şehirde yerel meclis için seçimler yapılmaktadır. Dolayısıyla

[751] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 204-bet

Fıtrat'ın baş yazar olarak ele aldığı konular arasında yerel seçimlere sık sık rastlanmaktadır. Yerlilerin yani Müslümanların siyasi aktifliği arttırmaya, hukuki imkanlarını öğrenmeye ve kullanmaya teşvik etmiştir.

Örneğin, *Müslümanlar Gafil Kalmayın!*[752] makalesi Semerkant şehri dumasına (yerel meclisine) seçimler öncesinden yazılmıştır. Yazar yeni kurulacak şehir yönetiminden umutludur. Ona göre yeni kurulacak yönetim eskisine benzememelidir.[753] Her millet dumada daha çok oy almak için mücadele etmektedir. Şehirde nüfusun dörtte üçü Müslümanlardan, dörtte biri Rus, Ermeni, Yahudi gibi gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Buradan yola çıkarak yazar, toplumu haklarını anlamak, şehir meclisine yeterli düzeyde oy toplamak, demokrasinin mahiyetini anlatmak amacıyla yazılar yazmıştır. Rahatsız olması boşuna değildir, çünkü dörtte birini oluşturan nüfus şehir meclisinde daha çok oy kazanırsa herhangi bir meseleye ilişkin karar alırken kendi çıkarlarına uygun bir şekilde hareket edeceklerini bilmektedir. Yazar bu konuda görüşlerini açıkça söylemektedir: *"onlara bir okul açılırsa, bize üç, bir hastane açılırsa, bize üç tane açılmalı; onlara bir put*[754] *buğday gerekiyorsa, bize üç put gerekiyordur."* [755]

Fakat bu hedefe ulaşabilmek için seçimde yeterli oy alarak, şehir meclisinde en az dörtte üç oranda söz sahibi olunmalıdır. İşte bu yüzden Müslümanlar aktif olmalıdır: *"...seçim günü herkes kendi evinde oturup, toplu bir şekilde sandık başına gelerek dumanın büyük çoğunluğunu kendi taraflarına çekemez iseler o vakit biz hiçbir hukukumuzu elde edemeyiz, yine eskisi gibi hukuksuz olarak kalırız, yine eskisi gibi kendi şehrimizde kendi paramızın rahatını alamayız."*[756]

Fıtrat makalenin sonunda yazının ana fikrini ortaya koymaktadır: *"...bağırarak söylerim ki, kendi halkını yine başkalarının ayakları altına koymak istemeyen Müslümanlar, seçim günü gafil kalmayınız, toplu olarak gelmeye çalışınız"* [757] Makalenin ana mesajları olarak şunları

[752] Fitrat, Musulmonlar G'ofil Qolmang, *Hurriyat*, 26 Avgust 1917, S.33
[753] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 193-bet
[754] Not: 16 kilo aşkın ağırlıktaki ölçü birimi.
[755] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 193-bet
[756] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 193-194-betlar
[757] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 194-bet

söyleyebiliriz: seçimde aktif oy kullanmaya teşvik, toplumun siyasi görüşlerini yükseltmek, milli çıkarlar uğruna mücadele etmeye çağırmak.

Aynı şekilde, *"Şura-i İslamiye'nin Hatası"*[758] makalesinde de seçimlere katılan her parti gibi Şura-i İslamiye topluluğunun Rusların kurduğu "Ev Sahipleri" fırkası ile işbirliğine nasıl giriştiği mercek altına alınmıştır. Bilgilere göre bu iki siyasi teşkilat "iki Müslüman ve bir Rus" düzenine göre ittifak kurmuştur. Eğer seçimlerde 15 koltuk kazanılacak olursa, bunun 10 tanesi Müslümanlara, 5 tanesi Ruslara verilmesine anlaşılmıştır.

Bu oyunda sonuç Ev Sahipleri Rus partisi lehine hizmet edecektir. "Çünkü Ruslar arasında Ev Sahipleri Partisi dışında dört, beş parti daha vardır."[759] Yani Ruslar bu partiden az veya çok oy kazanmalarında bakmaksızın yine avantaj kazanacaktır. Çünkü bu kazanmadığı takdirde bile diğer Rus partileri oyu alacak ve mecliste Rus vekillerinin sayısı yine beklenenden fazla çıkacaktır. Fıtrat'ın hesabına göre iş böyle giderse şehir meclisinde Müslümanlar 24, Ruslar 11 koltuğa sahip olacaktır. Halbuki bu oran 30'a 5 olmadır. Ve bu Müslümanların aleyhine bir durumdur, zira Müslümanların 6 koltuğu daha Ruslara geçmesi anlamına gelmektedir. *"bu hesaba göre Şura Cemiyetinin yaptığı ittifak Müslümanlara zararlıdır, çünkü altı Müslüman oy yeri Ruslara geçmiş oluyor.*[760]*"*

Okuyucuların dikkatini çekmek için makale başlığı direk konuyu ortaya koymaktadır. *"Makalemizin başlığı okuyucularımızın hayretine ve şaşırmasına neden olsa gerek. Kendimiz bile makaleyi büyük bir hayret ve taaccüp içinde yazıyoruz."*[761] Makalede yazarken Fıtrat bir arkadaşına seçimlerle ilgili danışmaktadır. Metinde arkadaşının görüşleri ve tahminleri iletmektedir: *"Dostumun hesaplarını dinleyince şaşırdım. Acaba Şura Cemiyeti neden bunu anlamıyor dedim."* [762]

Makalede ana problem ortaya konulmuş ve analiz edilmiştir. Çözüm bulunmaz ise, akabinde neler olacağı konusunda okuyucular uyarılmıştır. Sonra yazarın önerisi de verilmiştir: *"Şura bu meseleyi anlamamış ise, millet düşünsün ve artık hangi numaralı listeye oy vermek gerektiğine tayın etsin"*[763] Makalenin ana fikri: seçimlerde milli çıkarların korunması için

[758] Fitrat, Sho'ro-i İslomiya'ning Xatosı, *Hurriyat*, 5 Sentyabr 1917, S.36
[759] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 194-bet
[760] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 195-bet
[761] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 194-bet
[762] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 195-bet
[763] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 195-bet

mücadele etmek, millet hukuklarını korumak, siyasi oyunlara kanmamak gerektiğini uyarmak oluşturmaktadır.

Genel olarak, Fıtrat'ın Hürriyet'te geçirdiği aktif gazetecilik dönemi Özbek gazetecilik tarihinde muhalif gazeteciliğin güzel bir örneği olarak gösterilebilir. Basın işlerinin daha yeni yeni başladığı dönemde bile kamuoyunu oluşturmak, belli fikir ve görüşler altında uzlaştırmak gibi önemli sosyal görevi yerine getirmiştir. Gazetenin her sayısında büyük veya küçük de olsa birer yazı yayınlamıştır. Başta Semerkantlılar olmak üzere tüm Türkistanlıların gündemini belirlemeye katkı sağlamıştır. Özbekistan Milli Kütüphanesi'nde Hürriyet'in tamamı olmasa da büyük bir kısmı korunmaktadır. Fakat birçok gazetenin sayfaları yıpranmış ve okumak son derece zor hale gelmiştir. Bu çalışmada incelenen makaleler okunabilir durumda olan makalelerden oluşmaktadır. Ayrıca Özbek Arap alfabesini günümüze aktarmak mümkün olmadığı için de bazı yazılar incelenmemiştir.

3.3.5. *İştirakiyun* Gazetesine Yazdığı Yazılar

Şubat ve Ekim ihtilallerinden sonra Rusya'da ve bağlı bölgelerde basın ivme kazanmıştır. Türkistan'da da çok farklı görüşlere sahip yayınlar devreye girmiştir. Bolşevikler basının en etken araç olduğunu anlamış ve sektörün gelişmesine destek sağlamıştır.

Türkistan'da dönemin en etken ve aynı zamanda hükümet destekli yayını *İstirakiyun*'dur. *İstirakiyun*[764] devrim sonrası çıkan ilk Özbekçe gazetedir. 21 Haziran 1918 tarihinde Türkistan Milli Meseleler Komiserliği'nin yayını olarak yayına başlamıştır. "Tüm Dünya Emekçileri, Birleşiniz!" sloganıyla çıkmıştır. [765] Editörü özel olarak Moskova'dan gönderilen Arif Klibleyev'tir. 8. sayısına kadar yerli halk arasında Şuralar hükümetinin ve Bolşeviklerin temel hedeflerini anlatmaya çalışmıştır. Müslüman toplumlar için hürriyet ancak Şuralar hükümeti tarafından temin edebileceğine yönelik bilgiler vermiştir. Dini talimatlar, Kuran ve Hadislerden atıflarda bulunarak Sovyet ideolojisi anlatmaya çalışmıştır. Gazetede yerli aydınların da birçok yazısına yer verilmiş, örneğin, Fıtrat'ın da 10'a yakın

[764] Not: İlk başlarda Kommünist terimi Türkistan'da böyle adlandırılmıştı.
[765] Nuriddinova Feruza, *Milliy Matbuot Fihristi*, Mumtoz so`z, Toshkent, 2020, 9-bet

yazısı basılmıştır. 12 Aralık 1920 tarihinden itibaren adı *Kızıl Bayrak* olarak değiştirilmiştir.[766]

Fıtrat, 1918 yılında Taşkent'e taşınır ve faaliyetini orada devam ettirir. Meslektaşları olan ceditler ve fikir ahbapları ile Çağatay Gurungi Edebi Topluluğu'nu kurar. Aydınlar zaman zaman toplanır, yeni eserler ve araştırmalar konusunda birbirleriyle istişare ederler. Bu dönemde Fıtrat ve topluluğun diğer üyeleri yeni faaliyete başlayan İştirakiyun gazetesiyle iş birliği kurmuştur.

Çağatay Gurungi ile Fıtrat, edebiyata daha çok yoğunlaşmaya başlamıştır. Siyasi ve sosyal konulardan edebiyat tarihi, milli edebi miraslara ağırlık vermiştir. Dolayısıyla ister İştirakiyun olsun ister o dönemde yayınlanan diğer yazıları olsun gazetecilik bakımından en büyük eserleri olarak bahsetmek mümkün değildir. Genel olarak baktığımızda Fıtrat'ın tanınmasına daha çok katkı sağlayan birçok yazı bu dönemde yazılmış fakat bu yazılar çoğu edebiyat ağırlıklıdır.

Ağla, İslam[767] makalesi tüm İslam ve Türk dünyasını üzüntüye sokan Medine Müdafaası olayları üzerine yazılmıştır. Osmanlı'nın Medine'deki iktidarı yıkıldığını ve yerli halkın İngiliz askerleri desteğiyle başkaldırdığını bir Müslüman olarak yorumlamıştır. Medrese mezunu, İstanbul'da yaşamış İslam tarihi üzerine kitaplar yazmış bir aydın olarak bu vakalara çok hassas yaklaşmıştır. Dolayısıyla yazı heyecanlara ve acı verici cümlelerle doludur.

> "*Tanrım! Ey Türk tanrısı! Ey Müslüman ilahı! Türklük ve Müslümanlığın ne yazığı verdi ki, böyle kara günlere kaldı?! Yüzyıllardır senin Kur'anını korumak uğruna Avrupanın papaz vicdanlı hükümetleri ile görüşegelen bir tek Türk hakanlığı, İslam halifeti başkentinden kovulmuş. Üç yüz elli milyon Müslümanın peygamberi olan Muhammed Aleyhisselam'in kutsal türbesi topla yıkılmış."*

Kutsal Medine'nin saldırıya uğramasında din ehlini sorumlu tutmaktadır. Ulemanın izleyici kaldığı, herhangi bir karşılık göstermediğinden şikâyet etmektedir. Dünya genelinde milyonlarca Müslümanın Medine'yi koruyamamasından dolayı üzüntü yaşamaktadır.

> *"Ey din alimler, neden duruyorsunuz? Neyi bekliyorsunuz? İslam'ın ölümü başında Kur'an okumak için mi dünyaya gelmişsiniz? Bir yığıtın hırkasını biraz kısa görünce*

[766] Nuriddinova Feruza, a.g.e., 2020, 13-bet
[767] Fitrat, Yig'la, İslom, *İshtirokiyun*, 11 Aprel 1919, S.89

velşeriata diyerek alemi bozuyordunuz. İşte artık şeriat sahibinin ravzası İngiliz topları ile bozulmuş, neden çıkmıyorsunuz? Ey şeriate üzüntü çekenler, şeriat sahibinin top ile yıkıtılmış ravzası için neden kaygılanmıyorsunuz? Bu nasıl bir mülsümanlık, bu nasıl bir dincilik, bu nasıl bir hamiyet?!"

İngilizlerle iyi anlaşan, İngilizlerin çıkarına katkı sağlayanları da hain olarak görmekte, bunları "günaha" ortak olmakla suçlamaktadır. *"Ey İngiliz parası ile cebini dolduranlar, ey İngiliz varlıklar ile zengin olanlar, ey İngiliz talimatı iş görenler, ey İngiliz iğrenç yüzünü gözlemleyenler, ey İngilizlere satılanlar, ey İngiliz taraftarları, ey İngiliz ortakları, ey İngiliz dostları olan Müslümanları, işittiniz mi? Dostunuzun topları ile peygamberimizin mukaddes ravzası yıkıldı. Ortağınızın gücü ile Müslüman hilafeti bitirildi. Bu işlere siz de ortaksınız, siz de bu işin içindesiniz, neden, çünkü İngiliz devleti sizin dostunuzdur."*

İştirakiyun'da yayınladığı çok önemli yazılarından biri de *Dilimiz*[768] makalesidir. Makale konu bakımından daha çok edebiyat ağırlıklıdır. Fakat yazıda yazarın siyasi ve sosyal görüşleri de aksetmektedir. Dil ve edebiyat araştırmacıları arasında söz konusu makale oldukça yaygındır. Gündemini hala yitirmemiş bir konuyu işlediğinden günümüz aydınları tarafından tekrar ve tekrar atıfta bulunulmaktadır. Makalenin ilk cümlesi çok ilgi çekici ve düşünceye götüren bir cümle olmuştur. "*Dünyanın en zengin, en bahtsız dili hangi dildir? Bilir misiniz? Türkçe*!" Elbette burada Türkçe'den bahsederken tüm Türki dilleri kastedilmektedir. İki bölümde yayınlanan makalenin tamamı Türkçedeki (Türki dillerdeki) eski kelimelerin kullanım dışı bırakılarak yerine Arapça, Farsça ve Avrupai dillerden kelimeler alınmasını eleştirmektedir. Yeteri kadar zengin bir söz varlığı varken, başka bir dilden kelime alınması Türkçenin bahtsızlığıdır diyen Fıtrat, hayatı boyunca fikirlerine sadık kalmıştır. Yazılarında unutmak üzere olan Türkçe sözcükleri yeniden yaygınlaştırmıştır. Kendine özel prensiplerle yazılan eserleri dilinin ağır olmasından ötürü birçok çağdaşları tarafından eleştirilmiştir. Halbuki Fıtrat ve diğer çağdaşları tarafından kullanılan dil ve üslup günümüz Özbekçesine de yansımış, gelişmesine katkı sağlamıştır.

Fıtrat'ın İştirakiyun sayesinde bize miras bırakan en önemli eserlerinden biri Şark Siyaseti'dir. Gazetenin 23, 25, 26 Ekim 1919 ve 29 Ocak 1920 tarihli sayılarında basılan seri makalesi yazarın siyasi düşüncelerinin en uç noktasını temsil etmektedir. Adı üstünde Şark'ın o dönemdeki durumu, işgalci Rusya'nın hedefi ve Rusya'dan alıkoymayı arzu eden

[768] Fitrat, Tilimiz, *İshtirokiyun*, 12 İyul 1919, S.132; 23 Avgust 1919, S.144

İngiltere'nin hayallerini Özbek kamuoyuna detaylıca anlatan nadir eserlerden biridir. Ayrıca Şark Siyaseti hacim bakımından tüm diğer gazete makalelerinin en büyüğüdür. Bir başka deyişle Fıtrat'ın diğer yazıları tartının bir tarafına, Şark Siyaseti ise diğer tarafından tekabül etmektedir. Eseri yayına hazırlayan Prof. Dr. Hamidulla Boltaboyev'a göre Şark Siyaseti 1. Dünya Savaşından sonra devam eden ve savaşa katılan Avrupa ülkelerinin Doğuyu kendi aralarında paylaşma siyasetine karşı milli ruhta yazıldığı için önem taşımaktadır.[769]

Abdurrauf Fıtrat eserini "Medeniyetler göç eder" ifadesiyle başlatmakadır. İnsanlığın gelişim tarihine dayanarak, bir asır önceki Doğu ve Batı'nın durumunu karşılaştırır. Bir asır önce Batı'nın ilerlemiş ve Doğu'nun gerileme batağına saplanmış olması üzücüdür. Bu, Doğu'nun Batı'nın neredeyse tam bir kolonisi haline gelmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak en başından itibaren eser, dünyanın geçmişine bir gezi yapmaktadır. Ve tarih, bir zamanlar durumun tamamen tersi olduğunu kanıtlamaktadır.

> *"Bir gün, kan denizlerinde boğulan ve cehennem alevlerine gömülen Doğu, bir zamanlar barış ve ilerlemenin beşiğiydi. Bugün ayaklar altında ezilen Doğu, bir zamanlar kültürün önderi, bilgi ve zanaatın merkeziydi. Avrupa dünyası vahşi ve cehalet çöllerinde dolaşırken, Doğu dünyası tüm dünyayı mutluluk ve barışa kavuşturmak için çalışıyordu. Avrupa'da bir mahalle aksakalı yokken, Şark'ın "Brahma", İsa, Zerdüşt ve Muhammedleri bütün insanoğullarını bir yerde toplayarak onları doğru ve hikmetli yola yönlendirmeye çalışmışlardır. Çinliler yazı yazmak için kâğıt yaparken, Avrupalılar sağ ile sol kollarını birbirinden ayırtamıyorlardı."*[770]

Kültür ve kalkınmada bir zamanlar dünyanın önünde olan Doğu, zaman geçtikçe gerilemeye başlamıştır. Artık kalkınmanın bayrağı Batılıların eline geçmeye başlamıştır. Oysa ki, *"Avrupalılar dine ve kiliseye takıntılıyken ve cehaletin en derin çukurlarına düşmüşken, Araplar ve Müslümanlar, Yunanistan, İran ve Hindustan'da gömülü kültürü yeniden canlandırdılar. Hindistan ve Yunanistan'da unutulan bilgi, zanaat, bilgelik ve felsefeyi topladılar. Endülüs, Mısır'ı birer kültür ekolü, ilerleme merkezi, bilgi beşiği yaptılar. Arap sanatçılar Bağdat'ta saatler yaptılar ve onları Avrupa'ya gönderirken Paris'in melekleri "Bu kutuda şeytanlar var" diyerek bırakıp kaçtılar*."[771]

---

[769] Boltaboyev Hamidulla, Abdurauf Fitrat, *Tanlangan asarlar*, 5 jildlik, 3-jild, "Ma'naviyat" nashriyoti, Toshkent, 2003, 252-bet
[770] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 213-bet
[771] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 213-214-betlar

Abdurrauf Fıtrat'ın yaşadığı dönem, gördüğü istilalar, sömürgeci Avrupalıların mazlum halkları "hayvan" olarak görmeleri ve onlara "köle" muamelesi yapmaları, yazarı konuyu bu kadar keskin ve sert bir hale getirmeye sevk etmiştir. Bunun aksine, Müslümanların diğer milletlerle olan ilişkilerinde yüksek kültürünün bir örneğini vermiştir:

> "*Doğrudur ki, Müslümanların bile diğer milletlere karşı savaş açtılar. Doğrudur ki, Müslümanlar bile başkalarının topraklarını almaya çalıştılar ve aldılar. Ama onların fatihleri günümüzün kültürlü Avrupa'sının fatihliği gibi, kazanılmış ülkelerin uluslarını soymak, ezmek, devirmek değil, onları yanlış yoldan döndürmek, aralarına girmek ve onları Hak olarak bildikleri yolu kabul ettirmek, tüm dünyayı "Hak" ve "Hakikat" etrafında toplamaktı. Beytül Mukaddes'i, Mısır'ı, Endülüs'ü ve İstanbul'u fetheden Müslüman hükümetlerin hakikatleri ve geriye kalan anlatıları tarih sayfalarından siliniyor. ...Afrika'ya gelen Müslümanlar, Amerika ve Afrika'yı işgal eden kültürlü Avrupalılar gibi bir yerli halkı bitirmek için çalışmadılar. Onlara kültür verdiler. Amerika'ya misafir olarak gelen Avrupalı kültürlü insanlar, Amerika halkını bitirdiler sayılır, bunu bilmeyen yoktur."*[772]

Burada yazar kendini Şarklı olarak tanımlamakta, Şark halklarına adını konuşmaktadır. Şark'ın Batı'dan daha üstün, kültür, insaf, adalet bakımından daha iyi olduğunu söylemektedir. Batı insanlarının Şarktan öğrenmesi gereken bir şey olduğunu vurgulamıştır. Gerçi ekonomi ve gelişimde geride kaldıysa da Şark kanında hala o uygarlığın mirasını taşıdığını ima etmektedir. Fakat Şark tüm bu zenginliklerini koruyamamış, ilerlemeyi sürdürememiştir. Gerilemenin suçluları da Fıtrat'a göre hanlar, yerel yöneticiler ve din adına fetva veren ulemalardır. *"Şarkın tüm işleri bilgisiz bekler, düşüncesiz hanlar, beyinsiz mollalar, bilimsiz işanların eline geçti. Bunlar Şarkın tüm tüzük ve intizamını bozuverdiler."*[773]

Sonuç olarak Şarkın gerilemesi ve "uykuya" dalmasının ardından Batıda yeni fikirler gelişmiştir. Batılılar dünyanın dengesini değiştirecek yeni icatları ile inanılmaz servet ve iktidara sahip olmuştur. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında dünyanın tüm kıtaları Avrupalılar tarafından işgal edilmiştir. Avrupalılar bunu "Biz Şark'a medeniyet vereceğiz, onları gafletten kurtaracağız" şiarıyla gerçekleştirmiştir. Batı bunu servet sahibi olmak için yapmıştır:. "*Lakin Avrupa'nın Şark'a medeniyet vermesi yalandır. Avrupa fatihleri Şark'tan aldıkları memleketlerde terakki ve medeniyet diye bir şey kesinlikle getirmediler, getirmeye*

[772] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 214-215-betlar
[773] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 215-bet

çalışmadılar da. Avrupa'nın bize verecek şeyleri bellidir: sefahat, ahlaksızlık, kumar ve şarap içme."[774]

Yine Fıtrat'a göre Avrupalıların Şark'taki hedefi, insanların ahlakını bozmak, dini ve milli mukaddesatından soğutmak, Şarklılar arasında ayrım ve düşmanlığı yayarak birbirileriyle çatıştırmaktır. Şarklıları "işsiz, tembel, aç ve çıplak" bırakarak tüm varlığına el koymaktadır. Böylece Şark halkını ortadan kaldırmaktır. Yazar, fikirlerini de İngilizlerin Hindistan ve Mısır'da yaptığı zulümle kanıtlamaya çalışmaktadır. Yazar, İngilizlerin Hindistan ve Mısır'da yaptığı sömürgecilik siyasetini eleştirirken, Fransa'nın bu konuda daha beter olduğunu da açıkça söylemektedir. Fıtrat'a göre kendilerini dünyanın en kültürlü, en insaflı ve en insancıl milleti olarak gören Fransızların zulümlerini gösteren İngilizlere teşekkür etmektedir:

> *"Kırık, elli yıldan beri Osmanlıdan aldıkları Tunus ve Cezayir Müslümanlarına bir bakalım, onların hallerini göz önümüze getirelim. Fransa'nın sömürgeci hükümeti tüm memurları ile Tunus ve Cezayir Müslümanlarını yok etmeye kararlı gibi. ...Fransa'nın en yakın bir köyünde kurulmuş bir okul, Tunus'un en büyük şehrinde bile bulunmaz. Fransa'nın en deli bir çocuğuna verilen ifade özgürlüğü Cezayir'in en büyük filozofuna bile verilmez."*[775]

Fıtrat, 1. Dünya Savaşında sömürgeci ülkelerin talimatıyla birbirine saldıran Müslüman halklarından büyük üzüntüyle bahsetmektedir. Hindistan ve İran Müslümanlarının Türkiye'ye saldırdığını hatırlatmaktadır. *Karşılığına ne aldılar, hiçbir şey! "Şu beş yıllık savaşta İran hükümeti İngiliz ortaklarına çok iyilik yaptılar. Dindaşları olan Türklere destek vermediler, destek verenleri düşman gördüler. Savaş bitince melun İngilizler hiçbir şey de vermediler."*[776]

Avrupalıların sömürgeciliğini anlatmaya devam ederken Müslüman toplumlarında zulmün sınırı olmadığını ortaya koymaktadır. Müslümanların ufak bir bahaneyle idam edildiği, İslam'ın kutsal yerleri, camiler, türbelere saldırıldığını, daha yeni doğmuş bebeklerin ateşe atıldığı gibi olayları sıralamaktadır. Fakat Türkiye'de bir Ermeni'nin burnundan kan damlasa İstanbul sahillerinin Avrupa savaş gemileriyle dolacağını söylemektedir. Tüm bunlar aslında Doğu yerlerini işgal etmek, Müslümanlar ve Şarklıları köleye çevirmek için

[774] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 217-bet
[775] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 219-bet
[776] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 219-bet

planlanmış bir hareket olduğunu açıkça dile getirmektedir: *"Bu medeni yırtıcılar İstanbul'u alarak sözde "vahşi Müslümanları" kovmak istiyorlardı. Onca zulüm, onca insafsızlık ve onca vahşilikten Avrupa sömürgecilerinin istekleri işgal edilmemiş Şark devletlerini bitirmek ve tüm Şark yerlerini kendilerine bağlamak, Şark halkını da köle yapmaktı."*[777]

Avrupa zengin ve güçlüydü, Şark ise fakir ve güçsüzdü. Şarkın işgali çok büyük bir zorluk gerektirmezdi. Bu ülkelere herhangi bir Doğu ülkesini birkaç günden fazla karşılık veremezdi. Fakat burada başka bir mesele vardı ki Fıtrat, bunu çok doğru tespit etmiştir. Doğunun işgali kolay, fakat Avrupalıların kendi aralarında Şark'ı paylaşmaları zor bir meseledir. 1. Dünya Savaşı da aslında işgal edilmiş ve edilecek ülkelerin paylaşımında bir denge olmadığından ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle Avrupa ülkeleri aldıkları bölgeleri kendi aralarında paylaşamıyor, bunun üzerine savaş başlamıştır. Şark'ı işgal etmede en başarılı ülke Rusya olmuştur: "*Şark adında bu güzel hanımı tamamen kendisine ait yapmaya en çok çaba gösteren devlet Rusya İmparatorluğuydu. Rusya sömürgecileri Kafkas ve Türkistan'ı aldıktan sonra Hindistan'a doğru iki yol hazırlamışlardı: İstanbul ve Mısır üzerinden, Afganistan ve İran üzerinden Hindistan'a gideceklerdi."*[778]

Fıtrat'a göre Avrupa 1. Dünya Savaşına odaklanmışken, Şark bu süreçte sömürgeden kurtulmanın çaresine bakmak zorundadır. Böyle bir fırsatı değerlendirmeli, bunun için kendi arasında birlik oluşturmalıdır. *"Bütün Avrupa sömürgecileri arasından açılan bu kanlı savaş Şark mazlumlarına çok iyi bir fırsat verdi, Şarkın kurtulma saati gelmişti. Şarkın burada yapacağı şey, büyük küçük, Müslüman ve gayri Müslüm demeden birleşmek, birbirinin kanını içmekte olan Avrupa yırtıcıları karşısına bir güç ve bir kol olarak çıkmaktı. Bilgisiz kalan Şark bu doğru yolu göremedi. Fırsatı kaçırdı..."*[779] Savaş sırasında Doğu ülkeleri sömürgeden kurtulmanın yollarını aramalıdır, kendi aralarında birleşerek bir güç haline gelmek zorundadır. İşte o zaman savaştan zayıflanmış Avrupa'ya karşı mücadele edebilecek duruma gelebilir. Fakat böyle olmamış, Şark yine eski sakinliği ve sessizliğini korumuştur. Şark Siyaseti makaleleri 1919 yılında yani 1. Dünya Savaşından sonra yazılmıştır. Şark sömürgeden kurtulma fırsatını değerlendiremedi, peki bundan sonraki

[777] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 222-bet
[778] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 222-bet
[779] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 224-bet

kaderi ne olacaktır? Yazar yukarıda getirdiği tüm bilgiler, yorumlar aslında konuyu bu soruya bağlamak içindi. Okuyucuyu gelecek hakkında düşünmeye çağırmak için yazılmıştır.

Şark Siyaseti, Bolşeviklerin yayını olan İştirakiyun'da basılmıştır. Eserde, "Şarklı iyiliği unutmaz", "Şarklı iyilik gören kişiye el kaldırmaz"[780] gibi cümleleri yer almaktadır. Yeni iktidara gelen Bolşeviklerin önünde kendini savunmak gibi amaç bulunmaktadır. Bolşevikler iktidara gelir gelmez zengin sınıfı yok etme, dini görüşleri görmezden gelme, aşırı milli görüşlere de yan vermeme politikası izlemiştir. Fıtrat, medrese mezunu bir dindar, tüccarın oğlu yani zengin sınıfın evladı, milliyetçi bir kişiliği ile Bolşeviklerin düşmanı sayılacak bir karakterdir.

Ortada yüzlerce farklı yayın varken neden İstirakiyun'a yani Türkistan'da Bolşeviklerin ana basını olan gazeteye yazdığı anlamak zor değildir. Yani milliyetçi kimliğiyle Bolşeviklerle iyi anlaşma, böylelikle yazar ve gazeteciliği engelsiz sürdürmeyi hedeflemiştir. Gerçi yazıları Bolşevik lehine hizmet edecek yazılar olmamıştır. Fıtrat burada Bolşeviklerle beraber olma ve onları desteklemede, fikri veya ideolojik bir yakınlıktan çok siyasi bir zorunluluktan hareket etmektedir.[781] Arada yukarıda örnek getirdiğimiz gibi küçük imalar vardır. Yani İştirakiyun kendini ifade etmek için fırsat olarak görmüş, yönetimin ana yayını olması ve okuyucu kitlesinin fazla olmasından dolayı ilgisini çekmiştir.

Özetle İştirakiyun'da basılan ve sonra kitap haline gelen Şark Siyaseti eseri Fıtrat'ın siyaset ve gazetecilik alanında yazdığı en büyük ve en önemli çalışmasıdır. Çağdaşları arasında Türkistan'da siyaset, uluslararası ilişkileri bu kadar detaylı ve bilgili düşünebilecek kişi bulunmamaktadır. Varsa da onun kadar güzel ifade edebilecek, yazabilecek yazar yoktur. Bu yönüyle Fıtrat'ı Özbek gazeteciliğinin ve çağdaş siyaset biliminin kurucularından demek mümkündür.

Fıtrat, İştirakiyun'da gösterdiği aktif gazetecilikten sonra kendini bilimsel çalışmalara adamıştır. Daha az yazar ama daha öz bir yazar haline gelmiştir. Bundan sonra gazetelere yazdığı edebiyat, dil, tarih, müzik gibi konularda yazmış siyasi, sosyal yazıları ise oldukça

[780] Fitrat Abdurauf, a.g.e., 2003, 225-bet
[781] Erşahin Seyfettin, *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*, İlahiyat Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s.118

azdır. Bu dönemden sonraki yazıları Fıtrat'ın gazeteci kişiliğini değil, araştırmacı kişiliğini daha çok yansıtmaktadır.

Fıtrat, Özbek basınının başlangıç dönemine bizzat iştirak etmiştir. Verimli ve azimli bir çalışma sürdürerek toplumu basın vasıtasıyla yönlendirmeye gayret etmiştir. Büyük oranda hedefine de ulaşmıştır. Gazete ve dergilere yazdığı eserleri hem toplum tarafından hem yönetici sınıf tarafından takip edilmiştir. Fıtrat, memleketi Özbekistan'da milli kahraman olarak bilinmektedir. Ülkenin Rusya sömürgesinden kurtulması ve hürriyete kavuşması için çaba gösteren birçok ceditçi gibi "canını kurban" eden cesur bir karakter olarak anılmaktadır. Fakat Fıtrat'ın vatan için hizmetleri özgürlük için mücadele etmekle sınırlı değildir. Kendisi aynı zamanda çağdaş Özbek dilinin temellerini atan aydın olarak bilinmektedir. Günümüzde kullanılan Özbekçenin gramerini oluşturma yolunda önemli çalışmalar sürdürmüş, gazete yazılarıyla yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.

Fıtrat, Türkistan'da gazetelerin daha yeni yeni yaygınlaştığı bir dönemde yaşamıştır. Önce Farsça yazılarıyla, 1915'ten sonra Özbekçe yazılarıyla aktif bir gazetecilik faaliyeti sürdürmüştür. Ekim 1917 İhtilali'ne kadar Buhara Emirliğine muhalif bir aydın, güçlü bir kalem sahibi gazeteci olarak tanınmıştır. Ekim İhtilalinden sonra ise ister Semerkant'ta ister Taşkent'te yazdığı yazılarında toplumu demokrasiye dayalı cumhuriyete yönlendirmiştir. Milliyetçi görüşlerini aşılamaya çalışmıştır. SSCB kurulduktan sonra siyasetten umudunu kesmiş ve kendini tamamen bilime, milli edebi mirasa adamıştır. Günümüzde Fıtrat'ın edebiyat araştırmaları yönünde ortaya koyduğu eserleri daha çok rağbet ve ilgi görmektedir. Fakat gazetecilik faaliyeti de bir o kadar önemlidir. Türkistan'da siyasi değişimleri daha derinden anlamaya ve dönemin siyasi düşüncesi ve yönelimlerini öğrenmeye yardımcı olacak önemli gazete yazıları miras kalmıştır. Ona rağmen Fıtrat'ın gazetecilik faaliyeti şu ana kadar hiçbir araştırmaya konu olmamıştır. Özbekistan'da bazı araştırmaların belirli bölümlerinde gazetecilik faaliyetine değinilse de detaylı bir çalışma yapılmamıştır.

4. SONUÇ

Fıtrat'ın hayatı Orta Asya'da kritik dönüşümlerin yaşandığı bir döneme denk gelmektedir. Önce Çarlık Rusya'sı, sonra Bolşevik İhtilali, kısa süreli özgürlük dönemi ve nihayet SSCB dönemi. Bütün bu değişimler sadece iktidarın ve bazı şahısların değişimi değil, her şeyin ve herkesin hayatına dokunan, varlığına ciddi zarar veren bir değişimdir. Sosyal, siyasi, ekonomik başta olmak üzere bütün alanları alt üst etmiştir. İşte bu dönemde Özbek halkının ve Türk dünyasının en önemli düşünürleri ortaya çıkmıştır. Bölge dışında çok bilinmemelerine rağmen ülkelerinde önemli fikirler ve büyük eserleri miras bırakmıştır. Böyle bir dönemde oldukça önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkan Abdurrauf Fıtrat da Özbek halkı için 200'den fazla eser yazarak, bunları Özbek halkına sunmuştur.

Fıtrat, hayatının 4 yılını İstanbul'da geçirmiştir. Birçok araştırmacıya göre kendisi İstanbul Üniversite'sinde okumuştur. Fakat bu tahminin ötesine geçebilecek bir varsayım değildir. Nerede okuduğu veya okuduğunu kanıtlayan herhangi bilgi ve belge mevcut değildir. Sadece bu dönemde İstanbul'da yayınlanan gazetelere yazdığı net bir şekilde bilinmektedir. Bu çalışmada Fıtrat'ın gazeteci kişiliği ele alınmıştır. Fıtrat'ın hayatı 52 yıl (1886-1938) sürmüştür. İstanbul'da eğitim görürken, Buhara'da kadimcilerle mücadele ederken, Semerkant'ta Emirden korunurken, Taşkent'te yeni bir hayat kurarken, Buhara Halk Cumhuriyetinde bakanlık yaparken, Rusya'da adeta sürgündeyken, Semerkant'ta öğretmenlik yaparken, Taşkent'te araştırmacılıkla meşgulken bile yazmaya, fikir üretmeye devam etmiştir.

Fıtrat, Taşkent'te Çağatay Gurungi adlı bir topluluk kurmuştur. Topluluğun ileride siyasi görüş ve siyasi harekete dönüşmesini umut etmiştir. Fıtrat'ın temelini attığı Çağataycılık da aslında Türkçülükten farklı değildir. Fakat bazı yönlerde görüşler ayrılıkları vardır. Örneğin Türkiye'de Türkçülük Osmanlı yönetimine ve genel olarak ülkede herhangi bir sülalenin yönetimine karşı gelmektedir. Orta Asya'da ise Çağataycılık kaybolmuş sülalelerin geri kazanılması istemekte, kültürel mirasına tekrar kavuşmak için mücadele etmektedir. Fıtrat, Çağataycılığın savunucusu ve önde gelen lideri olarak eserlerinde sürekli olarak Emir Timur'u öne çıkarmış ve Timur'dan motivasyon alarak halkın yeniden kalkınması için teşvik etmiştir. İşte Fıtrat gazeteciliğinin temel ilkesi de burada yatmaktadır Fıtrat, gazete yazıları ile toplumu milliyetçilik, özgürlükçülük ve köklü geçmişe dayalı kalkınma önermektedir.

Özellikle SSCB kurulanana kadar Türkistan'da özgür ve milli bir devlet kurulacağına inanmış, bu yolda kalemiyle mücadele etmiştir.

Fıtrat, Türkistan'da ilk milli basının doğuşuna şahit olmuştur. Birçok gazetenin yayına başlamasına bizzat destek vermiştir. Ayrıca Türkistan'da basın dilinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Gerek kendi yazılarıyla gerekse kurduğu Çağatay Gurungi topluluğu ile aktif bir çalışma sürdürmüştür. Başyazarlığını yaptığı Hürriyet gazetesinin her sayfasında en az birer tane makalesi yayınlanmıştır. Neticede günümüz Özbek basın dilinin temellerini atmıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde Çağataycılık görüşüne karşı fikirler ortaya çıkmış ve yönetimin desteğiyle karşı görüşler yaygınlaştırılmıştır. Fıtrat ve diğer aydınların eserleri eleştirilmiştir. Dilde her ne kadar değişiklik yapılmış, ceditçilik yazı üslubu giderilmişse de birçok yönde hala ceditçilik mirasını görmek mümkündür.

SSCB kurulduğundan 10 yıl sonra yönetim politikasını değiştirmiştir. Türkistan'da ve diğer SSCB ülkelerinde temizleme kampanyası başlatılmıştır. Millî görüşçü, özgürlükçü, demokrat olan herkesi yaptığı çalışmalarına bakılmadan tutuklanıp, idam edilmiştir. Fıtrat çalışmaları ve siyasi görüşünden dolayı bu listenin başında bulunmaktadır. Türkistan'da SSCB'ye çalışan iki büyük lider vardır. Feyzullah Hocayev ve Ekmel İkramov. İkisi de 1937'de hapsedilmiş ve diğer aydınlar ve memurlara yönelik "av" başlamıştır. 1937'de yüzlerce kişi bazen sebebi açıklanıp bazen açıklanmadan hapsedilmiştir. 15 Mart 1938'de iki lider idam edilince diğerleri hakkında da idam kararları gelmeye başlamıştır. Fıtrat da bu bölgenin önemli figürlerinden biri olarak 1,5 sene hapiste tutulmuş sonra da kurşuna dizilerek şehit edilmiştir.

Genel itibarıyla Ceditçiliklerin eserlerinde şu husus öne çıkmaktadır. Daha önce Şark geleneklerine aşk, özlem, üzüntü gibi konular cedit aydınlarının eserlerine yabancı bir konudur. Zira cedit aydınlarının eserlerinin neredeyse tamamı vatan, millet, özgürlük, kişisel ve toplumsal gelişmeyi konu edinmiştir. Aynı şekilde Fıtrat'ın yazılarında da ister şiir olsun ister hikâye veya gazete makalesi olsun, sevgi, erkek ile kadın ilişkisi ve diğer kişisel konulara yer verilmemiştir. Hepsinde vatan, milli özgürlük, devlet ve tarih konulara ön plana çıkmaktadır.

Ceditçilerin ortaya koyduğu milli özgürlük hareketi, Özbekistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra tekrar benimsenmiştir. Milli özgürlük uğruna canını veren aydınların kimliği, hayatı

ve eserleri yeniden gündeme gelmiştir. Birçok aydının çalışmaları tekrar basılmış ve araştırılmıştır. Okullarda genç kuşakları aktarılmak üzere ders programlarına dahil edilmiştir. Fıtrat'ın eserleri, 90'lı yıllarda tek tek kitap halinde ve çeşitli gazetelerde yayınlanmıştır. 2000'li yıllarda ise 5 cilt olarak okuyuculara sunulmuştur. 2020 yılında aynı şekilde tekrar 5 cildi yayınlanmıştır. Bazı eserleri Rusçaya da çevrilmiştir. Türkçeye Seyfettin Erşahin, Yusuf Avcı gibi isimler tarafından çevrilerek Türk okuyuculara takdim edilmiştir. İngilizceye Edward Allworth tarafından çevrilmiş ve basılmıştır. Özbekistan'ın birinci ve ikinci Cumhurbaşkanları İslam Kerimov, Şevket Mirziyayev'ler konuşmalarında birçok kez Abdurrauf Fıtrat'ı kaydederek milli kahraman olarak tanımlamıştır.

Fıtrat, çağdaşlarından farklı olarak "iki dilli" yazardır. İlk eserlerini Farsça yazmış, sonra Türkçe (Çağatayca) yazmayı tercih etmiştir. Türkistan'da tüm toplumun Türkçe (Çağatay Türkçe**si**) vasıtasıyla birlik oluşturması gerektiğine inanmıştır. Türkçenin gelişmesi, gramer ve üslup bakımında belli bir kurallara bağlanması için çaba göstermiştir. Kendisi de gramer üzerine çalışmalar yapmış ve yayınlamıştır. 1930'lu yıllarda hem Farsça hem Türkçe eserler yazmaya başlamıştır. Edebiyat üzerine yaptığı çalışmalarda Türk edebiyatının, Türk şiirinin Arapça ve Farsça kurallara göre değil, Türkçenin ruhuna uygun Parmak (hece eşitliğine dayanan şiir düzeni) vezninde yazılması için bilimsel çalışmalar yazmıştır.

Fıtrat, medrese mezunu olarak din bilimi oldukça yüksek bir aydındır. İstanbul'da edindiği bilgi ve tecrübelerden yararlanarak İslam'ı farklı açıdan anlamaya, gereksiz hurafelerden arındırmak için yazılar yazmıştır. Fakat önce kadimciler (muhafazakâr aydınlar) tarafından sonra da Bolşeviklerin eleştirilerine maruz kalmıştır. Zamanında kadimciler kendisini kafirlikle suçlamış, Bolşevik döneminde ise Bolşevikler tarafından muhafazakarlıkla suçlanmıştır. Fıtrat'ın dini görüşü ve bu anlayışla yazdığı eserleri hiçbir zaman doğru yorumlanmamıştır. Vefatından sonra da hatta günümüzde de eserlerine bakılarak dini görüşü konusunda çeşitli bakış açıları sunulmaktadır. Özellikle Fıtrat'ın Ak Mezar, Mirac, Zehra'nın İmanı, Zeyd ve Zeynep, Kıyşık İşan, Rüzeler gibi eserleri "inançsız" görüşlü yazılar olarak nitelendirilmektedir. Kesin bir yorum yapmamakla birlikte Fıtrat eserlerini dini açıdan değerlendirirken dönemin siyasi ve dini baskısını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü kitapta yazılan fikirlerin, özellikle dini konudaki fikirlerin tamamı yazarın onayı ve isteği üzerinde yayınlandığına dair şüpheler bulunmaktadır. Bolşeviklerin ve SSCB yönetiminin sansür uyguladığını düşününce bu durumun şüphe getirdiği bir

gerçektir. Dolayısıyla, Fıtrat'ın eserleri hayatken ve vefatından sonra sansüre maruz kalmıştır. Fıtrat'ın daha önceki eserlerinde gelişmenin tek yolu olarak İslam'ı doğru anlamaktan geçtiğini vurgulamaktadır.

Fıtrat'ın en aktif yazarlık dönemi 1917 yılında görülmektedir. Rusya'da gerçekleşen Şubat 1917 ihtilali Rusya'ya bağlı Türkistan'da da hareketliliğe neden olmuştur. Türkistan halkı da en azından bazı siyasi değişimlere ve sömürgenin bir az dahi olsa hafiflemesine umut etmeye başlamıştır. Buhara Emirliği'nde bu siyasi süreç büyük bir tedirginlik oluşturmuştur. Emir kiminle ve nasıl muhatap olması gerektiğini bilememiş ve emirliğin geleceği konusunda telaşlı bir sürece girmiştir. Emire tam anlamıyla muhalif olan ceditler bu süreci iyi bir fırsat olarak görmüş, Fıtrat, gazete sayesinde fikirlerini yaymaya çaba göstermiştir. Hürriyet gazetesi baş yazarıyken her sayıda Emirliği anlatan, emirliğe karşı koyan yazılar yazmıştır. Bununla Özbek basını tarihinde ilk muhalif gazeteci örneklerini sergilemiştir. Eleştirilerini somut örnekler, hayati hikayelerle ortaya koymuş, sorunları dile getirirken yanında çözümü konusunda da fikirlerini yazmıştır. Sayı bakımından değerlendirdiğimizde de 1917 yılında Fıtrat, hiç olmadığı kadar çok yazı yazmıştır.

Bu çalışma, Fıtrat'ın gazeteyi ikinci bir okul işlevi olarak görmesi ve toplumu gazete yolu ile eğitmeye çalışmasını anlatması bakımından önemlidir. Ceditçiler ve onlardan etkilenen kitle gazete ve tiyatro sayesinde bilgiye ve yeni fikre ulaşmıştır. Dolayısıyla Fıtrat ve diğer aydınların hedef kitlesi yeni görüşlü gençler olmuştur. İttifak Edelim, Gençler İş Başına gibi başlıkların Fıtrat eserlerinde sık sık görülmesi de bu yüzdendir. Fıtrat, gazeteyi Türk kültürünün bir aracı olarak değerlendirmiştir. Zira Türkistan'da gazete okuma geleneği Türk dünyasından, Türkiye, Kırım ve Tataristan bölgelerinden basılan Türkçe gazetelerden yayılmıştır. Daha sonraki yıllarda Türkistan'da çıkan yerli gazetelerde ve Fıtrat'ın onlara yazdığı makalelerinde toplumu gazete okumaya davet etmiştir.

Bu çalışmada Fıtrat'ın gazete yazıları analiz edilirken aynı anda dönemin sosyal hayatı, gündemin sorunları, mevcut sıkıntılar da ele alınmıştır. Fıtrat ve aydınların nasıl bir devlet ve nasıl bir toplum istediğini ortaya çıkarmaya, bu çerçevede genel bir bakış oluşturmaya çaba gösterilmiştir. Fıtrat, Türk halklarının gelişiminin İslam ve Türkçülükle gerçekleşeceğini savunmuştur. İslam dininin en doğru yol olduğu ve İslam'ın herhangi bir gelişime, bilime, yeniliğe karşı olmadığını eserleriyle ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca toplumun milli kimliğinin de önemli olduğunu vurgulayarak her daim Türk milletinin büyük

geleceği için çalışmıştır. Türkçü anlayışı benimsemesine rağmen dönemin Türkçüleri ile arası pek iyi olmamıştır.

Fıtrat bir müddet Buhara Halk Cumhuriyeti'nde çeşitli görevlerde çalışmış, Bolşevikler tarafından görevden ulaştırıldıktan sonra kendini tamamen ilme, bilimsel araştırmalar adamıştır. Yaptığı çalışmalardan ötürü 1923-1924 yıllarında Rusya'da profesör unvanına layık görüldü. Böylelikle profesör unvanını alan ilk Türkistanlı olarak tarihe geçmiştir.

27 Kasım 1917 tarihinde Kokan şehrinde Türkistan Özerkliği kurulmuştur. Özbek aydınlarının kendi istekleri ve çabaları ile kurdukları ilk cumhuriyet olan bu özerkliği Fıtrat, "milli kadir gecemiz" olarak nitelendirmiştir. Bu cümlesi kendisini meşhur eden fikirlerinin başında gelmektedir. Gerçekten özerklik, milyonlarca Türkistanlı gibi Fıtrat'ı da sevindirmiştir. Fakat bu sevincin baki olması için askeri güç, maddi imkanlar ve milli birlik gerektiğini de bilmektedir. Fıtrat *Türkistan Muhtariyeti* makalesinde bunlara dikkat çekmiştir. Devleti kurmak ve duyurmak mutluluk vericidir fakat bu mutluluğu korumak gerektiğini vurgulamaktadır. Gerçekten de Fıtrat'ın dile getirdiği gibi özerklik iki ay sonra Rus ordusu tarafından yıkılmıştır.

Sonuç olarak bu çalışmada, Buharalı Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı, eserleri ve gazetelerde yayınladığı siyasi ve sosyal yazılarını araştırılmıştır. Yazarın eserleri ilk defa kronolojik olarak sıralanarak takdim edilmiştir. Ayrıca İstanbul'da yayınlanan makaleleri ilk defa araştırılmış, konusu ve özeti okuyuculara tanıtılmıştır. Tezin Türkistan Ceditçiliği, Buhara Emirliği, SSCB erken dönemi, Türkistan'ın siyasi ve sosyal durumu, Türkistan'da basının ortaya çıkışı ve elbette Abdurrauf Fıtrat'ın hayatı ile ilgili önemli bilgileri okuyuculara sunmaktadır. Bu çalışmanın belirli sınırlılıkları bulunmaktadır. Çalışmada Fıtrat'ın gazeteci kişiliği incelendiği için siyasi ve sosyal yazıları analiz edilmiştir. Bu eserler bile döneme ışık tutsa da gelecekteki çalışmalar, Fıtrat'ın edebiyat, tarih, hukuk, sanat, dil gibi konularda yazdığı eserleri incelenerek çalışma genişletilebilir. Ayrıca çeşitli konularda yazdığı makaleler karşılaştırılarak dönemin daha iyi bir analizi yapılabilir.

KAYNAKLAR

- (1910). "Buhara Vak'a-İ Elimesi", *Sırat-I Müstakim*, 76, 8-9.

- (1910). "Mekatib", *Sırat-I Müstakim*, 108, 4-14.

- (1912). "Buhara'da Mecelli", *Türk Yurdu Dergisi*, 12, 2-12.

Abdırashidov Z.(2016), "Known And Unknown Fitrat: Early Convictions And Activities", *Acta Slavica Japonica*, Tomus 37, 103-118.

Abdirashidov Z (2019). "*Xx Asr Boshlarida Turkiston: Ijtimoiy-Siyosiy Va İntellektual Jarayonlar"*, Sonçağ Akademi, Ankara.

Abduazızova N. (2000). "*Turkiston Matbuoti Tarixi (1870-1917)"*, Akademiya Nashriyoti, Toshkent.

Abdujalilova S. (2005)., "*Abdurauf Fitratning Oila Tarbiyasiga Oid Qarashlari*", Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent,, 27-Bet.

Açık F. (2007). "*Özbek Edebiyatı"*, Ayp Yayınevi, Ankara, 44-48.

Ahatova D. (1998). "*Abdurauf Fitratning Ma'rifify-Pedogogik Qarashlari*", Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 58-Bet.

Akman, Z. (2007). "Osmanlı Son Dönem Kurumlarından Dâru'l Hikmeti'l- İslâmiye'nin Din Eğitimi ve Öğretimi Alanındaki Faaliyetleri", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 20(1), 1-5.

Akyol T. (1993). "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Dia), C.7.

Alımova D. (2007). "*Predisloviye K İzdaniyu, Rasskazi İndiyskogo Puteşestvennika"*, Patent-Press, Taşkent.

Alisher Navoiy Asarlari Tilinin Izohli Lug'ati, 4 Tomlik, 3-Tom, Toshkent, Fan Nashriyoti, 1984.

Allworth A.E. (2002). "Evading Reality: The Devices Of Abdalrauf Fitrat, Modern Central Asian Reformist, Brill's Inner Asian Library", Leiden: E. J. Brill, 358-364.

Allworth A.E. (2018). "Conversation With Ahmed Na'im Nusratullahbek", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Haz: Timur Kocaoğlu, İkinci Baskı, Uzned, Haarlem, 121-124.

Andican A.Ahat, (2003). "*Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi"*, Emre Yayınları, İstanbul, 44-47.

Arşaruni A., Gabidullin H., (1931). "*Oçerki Panislamizma İ Panturkizma V Rossii*, İzdatelstva "Bezbojnik", Moskva, 12-13.

Avcı Y (1997). "*Fıtrat ve Eserleri"*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 45-48.

Avcı Y (1997). **"**Fıtrat'ın Türkçeciliği**"**, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 106-111.

Ayık S (2018). "*İttihad ve Terakki Yönetimine Muhalif Bir Bakış: Hikmet Gazetesi (1912)*", Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 18-23.

Ayniy S. (1926). *Namunai Adabiyoti Tojik*, Nashriyoti Markazii Xalqhoi İttihodi Shuravi, Moskova.

Ayniy S. (1963). *"Buxoro Inqilobi Tarixi Uchun Materiallar"*, Asarlar, 8 Jidlik, 3-Jild, O'zssr Davlat Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent.

Ayniy S. (1963). Qisqacha Tarjimai Holim, 1963, O`Zssr Davlat Badiiy Adabiyot Nashriyoti, Toshkent.

Ayniy S. (2010). *Buxoro İnqilobi Tarixi*, (El Yazma Bazlı Metnin Tekrari Neşri) Tokyo.

Bartold V.V., (1964). Sarti, Proizvedeniye, Tom 2-2, Moskva.

Baysun A. R. (1943). Receb, *Türkistan Milli Hareketleri*, İstanbul, 23-29..

Behbudiy Mahmud Xo'ja,(1911). "Munozara Haqqinda", *Turkiston Viloyati Gazeti*, 73-Son, 29 Sentabr.

Beyoğlu S. (2003). *Millî Mücadele ve Özbekler Tekkesi*, Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003 Bildiriler, 1, 201.

Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya, Tom 19, Moskva, 2011.

Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya, Tom 33, Moskva, 2017.

Boltaboyev H (1991). Sayha" Qismatidan Lavhalar Yoki Shoir Fitrat Haqida", *Sharq Yulduzi* Jurnali, S.6.

Boltaboyev H (1996). "*Xx Asr Boshlari O'zbek Adabiyotshunosligi Va Fitratning İlmiy Merosi*", Doktorlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 292-Bet.

Boltaboyev H (1996). *Abdurauf Fitrat – Adabiyotshunos,* "Yozuvchi" Nashriyoti, Toshkent.

Boltaboyev H (2000). *Fitrat Va Istiqlol Ma'naviyati*, Fitrat, Tanlangan Asarlar, 1-Jild, "Ma'naviyat" Nashriyoti, Toshkent.

Boltaboyev H (2007). *Fitrat Va Jadidchilik*, Alisher Navoiy Nomidagi O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, Toshkent.

Buharalı Bir Kişi, Buhara-İ Şerif'ten Mektup, *Tercüman*, s.8, 1885.

Buharalı Bir Kişi, Buhara-İ Şerif'ten Mektup, *Tercüman*, s.47, 1884.

Burhonov N. (1993), *Fitna San'atı Maqolalar To'plami*, "Fan" Nashriyoti, Toshkent.

Dağlar O. (2008). **"**II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908)", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38, 44-45.

Devlet N. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 121-122.

Do'stqorayev Boybo'ta,(2009). *O'zbekiston Jurnalistikasi Tarixi*, G'afur G'ulom Nomidagi Adabiyot Va San'at Nashriyoti, Toshkent.

Ergasheva M. (2002). *Abdurauf Fitratning Siyosiy Va Huquqiy Qarashlari*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 42-43-Betlar.

Erşahin S. (1999). "Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları Ve Abdurrauf Fıtrat (Xx.Yüzyıl Başları)", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 21-23.

Erşahin S. (1999). *Türkistan'da İslam Ve Müslümanlar*, Ankara.

Erşahin S. (2000). *Buhara'da Cedidcilik Eğitim Reformu*, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Erşahin S. (2008). "Fıtrat'ın Türkistan İçin II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine", *Bilig Dergisi*, 7, 47-48.

Farhangi Zaboni Tojiki (Az Asri X To Ibtidoi Asri Xx), İborat Az Du Jild, Jildi 2, Moskva: Sovetskaya Ensiklopediya, 1969.

G'aniyev I., Afoqova N (2012). *Jadid Adabiyoti Va Adabiyotshunosligi Bibliografiyasi*, Akademnashr, Toshkent.

G'oyibova S. (1996). *Abdurauf Fitratning İjtimoiy-Falsafiy Qarashlari*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 72-Bet.

Güz N. (1989). "Türkiye'de Matbaanın Kurulması", *Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi*, 1, 8-9.

Güz N. (2000). "Osmanlı Basını", *Selçuk İletişim Dergisi*, 1(3), 15-16.

Hablemitoğlu N. (2015). *Gaspıralı İsmail*, Pozitif Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

Hayit B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, 48-52.

Hayit B. (2004). *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 39-51.

Hélène C. D. (2007). "Yashirin Jamiyatlar Davri (1910-1914)", Maqola H.Boltaboyevning "Fitrat Va Jadidchilik" Kitobiga İlova Sifatida Berilgan, *O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti*, Toshkent.

Hilmi A. F. (2005). *Hikmet Yazıları*, Hazırlayan: Ahmet Koçak, İstanbul, 68-71.

Hisao K. (1993). *20. Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkçülük ve Devrim Hareketleri*, Ankara, 17-19.

İbrahim A. (1987). *20. Asrın Başlarında İslâm Dünyası*, İstanbul, 41-44.

Jo`Raqulov U. (1998). *Fitratning Tadqiqotchilik Mahorati*, Filologiya Fanlari Nomzodligi Uchun Dissertatsiya, Toshkent, 140-Bet.

Kanlıdere A. (2018). "Hilafet Merkezinde Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi Teârüf-İ Müslimîn (1910-1911), "İslam'ı Uyandırmak" Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İslamcı Düşünce ve Dergiler", İlmi Etüdler Derneği (İlem), Editör: Lütfi Sunar, 425-456.

Karimov E. (1990). "Fitrat Hayoti Va İjodi Haqida", *O'zbek Tili Va Adabiyoti Jurnali*, s.3.

Karomatillaxo'jayeva Sevara (1996). "Qalbimga Mangu Muhrlangan", *Tafakkur Jurnali*.

Kattaqo'rg'onli, (1886). "Kattaqo'rg'on'dan Maktub", *Tercüman Dergisi*, s.36

Kesrevi, A., (1955). *Tarih-İ Meşruta-İ İran*, Amir Kabir Yayınları, 22. Baskı, Tahran, 54-56.

Khalıd A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, And Revolution In The Early Usssr*, Cornell University Press, Ithaca And London, 261-262.

Kocaoğlu T. (2018). (Haz.), *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Uz Ned, Haarlem, Hollanda, 135-136.

Kollektiv, (1998). "Cho'lpon Va Fitrat Adabiy Merosini O'rganish Bo'yicha Tuzilgan Komissiya Xulosaları", *O'zbek Tili Va Adabiyoti Jurnali*, 3(2), 2-3.

Kollektiv, (2015). Glavi İz İstirii Moskovskogo Vostokovedeniya, İnstitut Mejdunarodnih Otnoşenii, Moskva, 203-221.

Komatsu H. (2018). "Üç Cedidci ve Değişen Dünya", *Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller: 1900-1924*, Uzned, İkinci Baskı, Haarlem, 316.

Krumm R. (2007). "Naputstviye Çitatelyu", *Rasskazi İndiyskogo Puteşestvennika*, Patent-Press, Taşkent.

Kubitskaya O. A., Tyutyukin S.V. (2017). "Fevralskaya Revolyutsiya 1917", *Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya*, Tom 33, Moskva.

Kydyraliyev D. (2001). *Türkistan'da Ceditçilik Hareketi Ve Bunun Türkiye İle Münasebeti*, Doktora Tezi, İstanbul, 36-38.

Mahmud V. (2007). "Hind Ihtilolchilari, Teatr Kitobi. A.Fitrat Asari" (Hint İhtilalcıları, Tiyatro Kitabı. A.Fıtrat Eseri), Turkiston Gazetasi, 17 Oktabr 1921; Mahmud Vadud, "*Tanlangan Asarlar*", Ma'naviyat Nashriyoti, Taşkent.

Mirvaliyev, S. (1993). *O'zbek Adiblari*, Fan Nashriyoti, Toshkent.

Mirzaeva Z. (2019). "From Atheism To Anti- Colonialism: Fitrat's Writings From The 1910s To The 1930ies", *International Journal Of Recent Technology And Engineering (Ijrte)*, 8(3), 3517-3525.

Muin, H. (1923). "Samarqand Matbuotining Tarixi", *Zarafshon* Gazetasi, 5 May 1923.

Murtazoyev J., Sohibov H (1997). “Fitratga Qarshi Fitna”, *Jahon Adabiyoti Jurnali*, Toshkent, 3.

Nuriddinova, F. (2010). *Milliy Matbuot Fihristi*, O’zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti, Toshkent.

Nuriddinova, F. (2020). *Milliy Matbuot Fihristi*, Mumtoz So`Z Nashriyoti, Toshkent.

O’zbek Sovet Ensiklopediyasi, O’zbek Sovet Ensiklopediyasining Bosh Redaksiyasi, Toshkent, 1976

O’zbek Sovet Ensiklopediyasi, O’zbek Sovet Ensiklopediyasining Bosh Redaksiyasi, Toshkent, 1976.

O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 6-Jild, O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmiy Nashriyoti, Toshkent, 2003.

O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 8-Jild. Toshkent, “O’zbekiston Milliy Ensiklopediyasi” Davlat Ilmiy Nashriyoti, 2004.

Okan Y. ve Yüksel, Ç. (2015). Varol Muharrem, *İstanbul’daki Türkistan Tekkeleri*, Türkçek.

Olimjon, H. (1936). “Fitratning Adabiy Ijodi Haqida”, *Sovet O’zbekistoni* Gazetasi, s.4.

Olimjon, H. (1972). *Fitratning Adabiy İjodi Haqida*, 1936, 5 Tomlik, 5-Tom, G’afur G’ulom Nomidagi Adabiyot Va San’at Nashriyoti, Toshkent.

Oral, F. S. (1970). Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi 1728-1922 1831-1922: Osmanlı İmparatorluğu Dönemi*, Ankara, 214-220.

Özbek, N. (1995). Abdürreşid İbrahim’in İkinci Meşrutiyet Yılları: Tearüf-İ Müslimin ve İslam Dünyası Dergileri, *Toplumsal Tarih*, 4, 20, 18-23.

Özkaya, S. (2016). *Meşrutiyet Dönemi Basınından Örneklerle Türkistan*, İstanbul.

Qosimov, B. (1992). “Fıtrat”, *Sharq Yulduzi Jurnali*, 10.

Qosimov, B. (1994). *Maslakdoshlar*, Sharq Nashriyoti, Toshken.

Qosimov, B. (2004). *Milliy Va İjtimoiy Kurashlar Davri Adabiyoti*, Ma’naviyat Nashriyoti, Toshkent.

Rahim, G. M. Q (1999). *Abdurauf Fitrat Va Jadid Adabiyoti*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent, 74-Bet.

Rızvani, M. İ., (Tarih Yok). *İnkılab-Ê Meşrutiyet-İ İran*, Ketab-Ê Cevanan, 30.

Safarov, O. (2004). “Fitratning Yana Bir Noma’lum She’ri”, *Buxoro Mavjlari Jurnali*, 3, 41.

Said, Z. (1974). *O’zbek Vaqtli Matbuoti Tarixiga Materiallar (1870-1927)*, O’zbekiston Nashriyoti, Toshkent.

Saidov, H. (1998). *Mahmudxo'ja Behbudiyning Publitsistik Va Muharrirlik Faoliyati*, Nomzodlik Dissertatsiyasi, Toshkent.

Salmonov, A. (2008). *O'zbekistonda Musulmon Diniy Muassasa Va Tashkilotlar Faoliyati Tarixi (1917-1950)*, Tarix Fanlari Bo'yicha Nomzodlik Dissertatsiyasi, Farg'ona.

Salmonov, A. (2015). *O`Zbekistonda Sovet Hokimiyatining Diniy Siyosat: Uydurma Va Tarix Haqiqati*, Tafakkur Nashriyoti, Toshkent.

Somuncuoğlu, B. T. (2000). *Abdurrauf Fıtrat (1886-1938)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 21-22.

Taşkaya, H. (2015). *Abdurrauf Fıtrat ve Yaş (Genç) Buharalılar Cemiyeti*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 14-15.

Terebov O.V. (2011).Manifest 17 Oktyabrya 1905, *Bolşaya Rossiyskaya Ensiklopediya*, Tom 19, Moskva.

Togan Z. V. (1991). *Bugünkü Türkistan Yakın Tarihi*, İstanbul.

Topuz, H. (2014). *2. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul, 23-29.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Dia) (1993). 7, İsam - İslam Araştırmaları Merkezi.

Xo'jayev, F. (1997). *Buxoro İnqilobining Tarixiga Materiallar*, Fan Nashriyoti", Toshkent.

Xo'jayev, F. (1998). *Tanlangan Asarlar*, 3 Jildlik, 1-Jild, O'zbekiston Nashriyoti, Toshkent.

Xudoyor, İ. (2010). "Fitrat Buxoriyning "Munozara" Asari Strukturaviy Tahlili", *Sino* Jurnali, 37-38-39-40.

Yalçınkaya, A. (1997). *Sömürgecilik-Pan İslamizm Işığında Türkistan (1856'dan Günümüze)*, İstanbul.

Zenkovsky S.A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, İstanbul.

ABDULRAUF FITRAT ESERLERİ[782]

Buharalı Abdulrauf, "Hasbihal Behem Vatan", *Hikmet* gazetesi, s.33 (01.12.1910); not: makalenin orijinalı Farsça olup, tercümesi kendimize aittir.

Buharalı Abdurrauf, (1910). "Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup", *Tearüf-i Müslimin* gazetesi, 2, 25-26.

Fıtrat Abdurauf, (2003) *Tanlangan asarlar*, "Ma'naviyat" nashriyoti, 5 jildlik, 2-jild, Toshkent, 3, 35-36.

[782] Kaynakçada Fıtrat'ın gazetelerde kullandığı mahlaslar olduğu gibi verilmiştir.

Fıtrat Abdurauf, (2003). *Tanlangan asarlar*, “Ma’naviyat” nashriyoti, 5 jildlik, 3-jild, Toshkent,

Fıtrat Abdurauf, (2003).*Tanlangan asarlar*, “Ma’naviyat” nashriyoti, 5 jildlik, 4-jild, Toshkent.

Fıtrat Abdurauf, (2003). *Tanlangan asarlar*, “Ma’naviyat” nashriyoti, 5 jildlik, 5-jild, Toshkent.

Fıtrat Abdurruaf, (2001), *Buhara’da Cedidcilik Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, (Hazırlayan: Seyfettin Erşahin) T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri Dizisi, Ankara, 266.

Fıtrat, “Buxoroning ahvoli”, *Hurriyat* gazetasi, 12 Yanvar 1918, s.62.

Fıtrat, “Himmat va saboti bo’lmagan millatning haqqi hayoti yoqdur”, *Oyna* jurnali, 1915, s.7.

Fıtrat, “İngiliz O’yunları”, *Hurriyat* gazetasi, 5 Fevral 1918, s.64.

Fıtrat, “İttifoq Etayluk”, *Hurriyat* gazetasi, 25 Iyul 1917, s.25.

Fıtrat, “Me’ro’j”, *Xudosizlar* jurnali, 1928, s.1.

Fıtrat, “Musulmonlar g’ofil qolmang”, *Hurriyat* gazetasi, 26 Avgust 1917, s.33.

Fıtrat, “Oq mozor”, *Xudosizlar* jurnali, 1928, s.6.

Fıtrat, “Qiyshiq eshon”, *Xudosizlar* jurnali, 1930, s.2, 3.

Fıtrat, “Qur’on”, *Oyna* jurnali, 1915, s.16.

Fıtrat, “She’rlar”, *Sharq yulduzi* jurnali, 1991 yıl, s.6.

Fıtrat, “Shuro-i Islomiyaning xatosi”, *Hurriyat* gazetasi, 5 Sentabr 1917, s.36.

Fıtrat, “Siyosiy hollar”, *Hurriyat* gazetasi, 7 Noyabr 1917, s.49.

Fıtrat, “Tilimiz”, *Ishtirokiyun* gazetasi, 12 Iyul 1919, s.132; 23 Avgust 1919, s.144.

Fıtrat, “Turkiston’da Ruslar" (*Hurriyat* gazetasi, 1918, No. 63-64), Nashrga tayyorlovchi: Hamidulla Boltaboyev, *Sharq Yulduzi* jurnali, 1992, No. 4, ss. 183-184.

Fıtrat, “Turkistonda Ruslar”, *Hurriyat* gazetasi, 19 Yanvar 1918, s.63.

Fıtrat, “Yopishmagan gajjaklar”, *Qizil O’zbekiston* gazetasi, 15-16 Sentyabr 1929, 215, 216-sonlar.

Fıtrat, “Yurt qayg’usi (Temur oldinda)”, *Hurriyat* gazetesi, 31 Oktabr 1917.

Fıtrat, “Zahroning imoni”, *Xudosizlar* jurnali, 1928, s.2.

Fıtrat, “Zayd va Zaynab”, *Xudosizlar* jurnali, 1928, s.4-5.

Fıtrat, *Hind Seyyahının Kıssası*, hazırlayan: Erşahin Seyfettin, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.95.

Fıtrat, *Münazara*, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s.81.

Fikret, “Buhara’da Zülüm İşleri”[783], *İştirakiyun* gazetesi, 1919 yıl, s.119.

Fitrat Abdurauf, “Johilona Taassubğa Misol”, *Shuro* jurnali, Orenburg, 15 Yanvar 1917.

Fitrat Abdurauf, “*Muxtasar Islom tarixi”*, Nur nashriyoti, Toshkent, 1992.

Fitrat Abdurauf, *Tanlangan asarlar*, Ma’naviyat nashriyoti, 5 jildlik, 1-jild, Toshkent, 2003.

Fitrat, “Ahmad Yassaviy”, *Maorif va O’qitg’uchi* jurnali, 1927, 6-7-8-sonlar.

Fitrat, “Buhara yoshlari haqida”, *Ulug’ Turkiston* gazetasi, 30 May 1918, s.98.

Fitrat, “Buxoro ulamosi”, *Hurriyat* gazetasi, 4 Noyabr 1917, s.48.

Fitrat, “Buxoro xonligida ochliq”, *Hurriyat* gazetasi, 21 Noyabr 1917, s.53.

Fitrat, “Buxoroda inqilob”, *Hurriyat* gazetasi, Fevral-Mart 1918, s.62-72.

Fitrat, “Buxoroning askari”, *Hurriyet* gazetasi, 29 Sentabr, 1917, s.42.

Fitrat, “Himmat va saboti bo’lmagan millatning haqqi hayoti yo’qdir”, *Oyna* jurnali, 14 Yanvar 1915, s.7.

Fitrat, “Muxtoriyat”, *Hurriyat* gazetasi, 5 Dekabr 1917, s.57.

Fitrat, “O’zbek musiqasi to’g’risida”, *Alanga* jurnali, 1928, s.2.

Fitrat, “Qutadg’u Bilig”, *Maorif va O’qitg’uchi* jurnali, 1927, s.2.

Fitrat, “Yig’la, İslom”, *Ishtirakiyun* gazetasi, 11 Aprel 1919, s.89.

Fitrat, *Amir Olimxonning hukmronlik davri*, O’zbekiston Yozuvchilar Uyushması, Minhoj xayriya nashriyoti, Toshkent, 1992, 22-bet.

Fitrat, *Chin sevish*, G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, Toshkent, 1996.

ÇEVRİMİÇİ KAYNAKLAR

https://greylib.align.ru/1128/aleksandr-dzhumaev-fitrat-afandi.html, Son Erişim Tarihi: 04.03.2022.

http://katalog.idp.org.tr/dergiler/60/tearuf-i-muslimin, Son Erişim Tarihi: 07.03.2022.

[783] Bu da yazarın mahlaslarından biri olduğunu düşünüyoruz.

http://katalog.idp.org.tr/dergiler/60/tearuf-i-muslimin, Son Erişim Tarihi: 07.03.2022.

http://www.bagcilar.bel.tr/kategori/1137/6/siratimustakim.aspx, Son Erişim Tarihi: 11.04.2022.

http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/, Son Erişim Tarihi: 12.04.2022.

https://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/structure/4362088, Son Erişim Tarihi: 18.04.2022.

https://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbnioa/periodical/structure/4362088, Son Erişim Tarihi: 18.04.2022.

https://eurasia.expert/izdana-pervaya-tadzhikskaya-gazeta/, Son Erişim Tarihi: 22.04.2022.

https://katalog.idp.org.tr/yazilar/34488/buhara-veziri-nasrullah-bi-pervaneci-efendi-hazretlerine-acik-mektup, Son Erişim Tarihi: 21.05.2022.

https://katalog.idp.org.tr/yazilar/34488/buhara-veziri-nasrullah-bi-pervaneci-efendi-hazretlerine-acik-mektup, Son Erişim Tarihi: 21.05.2022.

https://kh-davron.uz/kutubxona/islomiy-adabiyot/abdurauf-fitrat-mavludi-sharif-yoxud-xayrul-bashar-miroti-rasul-oynasi.html, Son Erişim Tarihi: 21.05.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/385/92-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C3%82l-i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/462/169-171-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/%C4%B0sr%C3%A2-suresi/2041/12-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/207/200-202-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/38/31-33-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/C%C3%A2siye-suresi/4485/12-13-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/C%C3%A2siye-suresi/4485/12-13-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Necm-suresi/4820/36-54-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/634/141-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Ra'd-suresi/1710/3-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Z%C3%BCmer-suresi/4066/8-9-ayet-tefsiri, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

https://www.iranicaonline.org/articles/habl-al-matin, Son Erişim Tarihi: 23.06.2022.

EKLER

EK-1. Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
1910							
1	"Hasbihal be Hamvatanan Bukharayi"	1910	İstanbul, "Hikmet" gazetesi 1 Aralık 1910, 33.sayı; 22 Aralık 1910, 36.sayı	Tacikçe	Makale		
2	Buhara Veziri Nasrullah bi-Pervaneci Efendi Hazretlerine Açık Mektup. (Vazoratpanohi mo ba tartiboti jadida muhtojim)	1910	İstanbul, "Tearif-i Müslimin" gazetesi, 8 Aralık 1910	Tacikçe	Makale	"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 9 Mayıs 1996; Tanlangan asarlar 3-jild	
1911							
3	Münazara	1911	İstanbul	Tacikçe	Kıssa		
4	Sayha	1911	İstanbul	Tacikçe	Şiir kitabı		"Sedai Türkistan" gazetesinde Temmuz 1914
5	"Nala-i cansüz yek Bukhara-i"	1911	İstanbul, "Hikmet" gazetesi 2 Şubat 1911, 42.sayı	Tacikçe	Makale, Micmar mahlası ile yazılmıştır.		
6	"Bukhara khani muhtaram nucahi"	1911	İstanbul, "Hikmet" gazetesi, 9 Şubat 1911, 43.sayı	Tacikçe	Makale		
7	"Acaba Bukhara charo kharab est"	1911	İstanbul, "Hikmet" gazetesi, 50.sayı 30 Mart 1911; 8 Nisan 1911, 51.sayı	Tacikçe	Makale		
8	"Khadan-i zahragin ba ittihad-i İslam"	1911	İstanbul, "Hikmet" gazetesi, 5 Mayıs 1911, 57.sayı	Tacikçe	Makale		
1912							
9	"Maktub ba idora"	1912	Buhara "Buhara-i Şerif" gazetesi 19 Nisan 1912	Tacikçe	Makale		
10	Faryod (Feryat)	1912	Buhara "Buhara-i Şerif" gazetesi 29 Haziran 1912, 7 Temmuz 1912	Tacikçe	Şiir		
11	İstiqbol (İstikbal)	1912	Buhara "Buhara-i Şerif" gazetesi 17 Temmuz 14 Ağustos 1912	Tacikçe	Şiir		
12	Beyanat-i Seyyahi Hindi	1912	İstanbul	Tacikçe	Kıssa	Rusça, "Rasskazi indiyskogo puteşestvenni ka", "Zvezda Vostoka" dergisi, 1990, 7.sayı; "Rasskazi indiyskogo puteşestvenni ka; Buhara, kak ona yest", "Komsomolet s Uzbekistana" gazetesi, 1 Haziran 1990;	

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
13	"Maxoriju-l-xuruf"	1912 (ve ya 1913)	Buhara "Buhara-i Şerif" gazetesi tarihi belli değildir.	Tacikçe	Makale		
14	"Qavoidi qiroat"	1912 (ve ya 1913)	Buhara "Buhara-ı Şerif" gazetesi tarihi belli değildir.	Tacikçe	Makale		
1913							
15	"Taraqqiy va tajaddud"	1913	Semerkant, "Semerkant" gazetesi 44.sayı 13 Eylül 1913	Tacikçe	Makale	"Adabiyot ko'zgusi" dergisi 8.sayı 2004	"Siraju-l-axbori afg'oniya" gazetesi 15 Kasım 1913
16	"Manfaat"	1913	Semerkant "Oyina" dergisi 4.sayı 16 Kasım 1913; 6.sayı 30 Kasım 1913	Tacikçe	Makale		
17	"Hayot va g'oya-i hayot"	1913	Semerkant, "Oyina" dergisi 8.sayı, 14 Aralık 1913; 9.sayı 21 Aralık 1913	Tacikçe	Makale		Duşanbe, "Sado-i Sharq" dergisi 6.sayı 1989
1914							
18	Tazina-i Ta'dib	1914	Semerkant "Oyina" dergisi 13.sayı	Tacikçe	Şiir		"Navqiron Buxoro" dergisi 1992, 6.sayı
19	"Mavludi sharif yoxud Mir'oti xayru-l-bashar"	1914	Taşkent, 1914	Tacikçe	Kitap (Edebiyat)		Duşanbe, "Sino" neşriyatı, 1997
20	"Muxtasari tarixi islom"	1914	Semerkant	Tacikçe	Kitap (Tarih)	Taşkent, "Nur" neşriyatı 1992; "Sirli olam" dergisi, 1992, 3,4,5,6.sayılar ; Taşkent, 2004;	Duşanbe, "İrfon" neşriyatı 1991
1915							
21	"Rahbari najot"	1915	Petrograd, 1915	Tacikçe	Kitap (Ahlak)	"Susambil" dergisi, 1922, 10.sayı; "Najot yo'li", Taşkent, 2001, "Sharq" neşriyatı	Duşanbe, "Sadoi Sharq" dergisi 1992, 8.ve9.sayılar
22	"Musulmoni doru-r-rohat"	1915	Petrograd, 1915 "Ketobxonai Ma'rıfat"	Tacikçe	Tercüme Gaspıralı İsmail Bey'in "Ganimet Diyar" eseri		
23	"Himmat va saboti bölmagan millatning haqqi hayoti yo'qdir"	1915	Semerkant, "Oyina" dergisi 14 Ocak 1915, 7.sayı	Özbekçe	Makale		
24	"Iqomati islohkoronai hukumati Buxoro"	1915	Semerkant, "Oyina" dergisi 8.sayı, 15 Aralık 1915	Tacikçe	Makale		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
25	Rauf Muzaffar maqolasi haqinda (Ayn ile birlikte)	1915	Semerkant, "Oyina" dergisi, 5 Şubat 1915, 13.sayı	Özbekçe	Makale		
26	Qur'on	1915	Semerkant, "Oyina" dergisi, 15 Haziran 1915, 16.sayı	Özbekçe	Makale		
1916							
27	"Oyila (vazifai xonadori)"	1916	Bakü, Mirza Abdulvahid Munzim neşriyatı, 1916	Tacikçe	Kitap (Ahlak)	"Ma'naviyat" neşriyatı, Taşkent, 1998; "Sharq yulduzi" dergisi 1999, 1.sayı; "Ma'naviyat" neşriyatı, Taşkent, 2000; Tanlangan asarlar 4-jild, "Ma'naviyat" neşriyatı, 2006	
28	Begijon	1916	basılmamıştır	Özbekçe	Piyes		
29	Ulug'bek	1916	Basılmamıştır	Özbekçe	Piyes		
1917							
30	"O'quv. Ibtidoiy o'quv maktablarining so'ng sinflari uchun"	1917	Bakü, 1917	Özbekçe	Ders kitabı		Buhara, 1917 "Maorif kitobxonasi"
31	İslohot va Buxoro	1917	Taşkent, 1917	Özbekçe	İctimai eser (Publitsistika)		"O'zbekiston Respublikasi XDP Markaziy arxivi: Fond.722, Ro'yxat 1, Delo 1; Revolyutsiya i natsionalniy vopros: Sbornik dokumentov v 4 t.T.3., Moskva: 1930"
32	Johilona taassubg'a misol	1917	Taşkent, 1917, "Şura" gazetesi, 15 Ocak 1917, (Sana 10, adad 2)	Özbekçe	Makale		"Xalq so'zi" gazetesi 17 Kasım 1991; Tanlangan asarlar 3-jild
33	Matbuot	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi, 18 Temmuz 1917	Özbekçe	Makale		
34	İttifoq etaylik	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi, 25 Temmuz 1917, 26.sayı	Özbekçe	Makale		Taşkent, "Hurriyat" gazetesi, 1991, 10.sayı
35	Yurt Kaygısı (Yurt Qayg'usi)	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi , 28 Temmuz 1917, 26.sayısı	Özbekçe	Saçma Şiir	Yusuf Avcı Fıtrat ve Eserleri	Tanlangan asarlar 1-jild "Fan va turmush" dergisi 1990, s.9

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
36	“Yoshlar, vazifa(ga) boshlang”	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi , 2 Ağustos 1917, 27.sayısı	Özbekçe	Makale		
37	Uch s’yezdning bir qarori munosabati bilan	1917	Semerkant, “Hurriyat” gazetesi, 4 Ağustos 1917, 28.sayı	Özbekçe	Makale		
38	“Saylov yaqinlashdi”	1917	Semerkant, “Hurriyat” gazetesi, 11 Ağustos 1917, 28.sayı; 23 Ağustos 1917, 32.sayı	Özbekçe	Makale		“Hayot va iqtisod” dergisi 1990, 1.sayı; “Hurriyat” gazetesi 12 Şubat 1997
39	“Ozuq masalasi”	1917	Semerkant, “Hurriyat” gazetesi, 15 Ağustos 1917, 30.sayı	Özbekçe	Makale		
40	“Fazilatlu qozimizning hakimona nutqlari munosabati bilan”	1917	Semerkant, “Hurriyat” gazetesi, 15 Ağustos 1917, 30.sayı	Özbekçe	Makale		“Yoshlik” dergisi 1991, 10.sayı
41	Yurt Kaygısı – Bir Özbek Dilinden (Yurt qayg’usi – Bir o’zbek tilidan)	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 18 Ağustos 1917, 31.sayısı	Özbekçe	Şiir		“Fan va turmush” dergisi 1990, s.9 Tanlangan asarlar 1-jild
42	“Saylov munosabati bilan”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 23 Ağustos 1917, 32.sayısı	Özbekçe	Makale		
43	“Buxoroning askari”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 23 Ağustos 1917, 32.sayısı	Özbekçe	Makale		
44	“Musulmonlar g’ofil qolmang”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 26 Ağustos 1917, 33.sayısı	Özbekçe	Makale		“Yoshlik” dergisi 1991, 10.sayı; Tanlangan asarlar 3-jild
45	“Bizning choramiz”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 29 Ağustos 1917, 34.sayısı	Özbekçe	Makale		
46	“İkki ro’yxat”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 1 Eylül 1917, 35.sayısı	Özbekçe	Makale		
47	“Sho’roi İslomiya”ning xatosi	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 5 Eylül 1917, 36.sayısı	Özbekçe	Makale		“Yoshlik” dergisi 1991, 10.sayı; Tanlangan asarlar 3-jild
48	“Bu kun”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 7 Eylül 1917, 37.sayısı	Özbekçe	Makale		
49	“Buxoroning askari”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 29 Eylül 1917, ??.sayısı	Özbekçe	Makale		
50	“Qora xabar”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 3 Ekim 1917, 43.sayısı	Özbekçe	Makale		
51	“Sulh uchun”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 17 Ekim 1917, 45.sayısı	Özbekçe	Makale		
52	“İttifoq etayluk”	1917	Semerkant, Hürriyet gazetesi, 24 Ekim 1917, 46.sayısı	Özbekçe	Makale		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
53	Yurt Kaygısı – Timur Önünde (Yurt Qayg'usi – Temur oldida)	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 31 Ekim, 1917 ??.sayı	Özbekçe	Şiir		Tanlangan asarlar 1-jild
54	"Buxoro ulamosi"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 4 Kasım, 1917 48.sayı	Özbekçe	Makale		Tanlangan asarlar 3-jild
55	"Siyosiy hollar"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 7 Kasım, 1917 49.sayı	Özbekçe	Makale		Tanlangan asarlar 3-jild
56	"İsh zamoni o'tmasun"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 11 Kasım, 1917 ??.sayı	Özbekçe	Makale		
57	"Yangi hukumat"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 18 Kasım, 1917 ??.sayı	Özbekçe	Makale		
58	"Buxoro xonligida ochlik"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 21 Kasım, 1917 53.sayı	Özbekçe	Makale		
59	"Inqilob"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 25 Kasım, 1917 54.sayı	Özbekçe	Makale		
60	"Yashirun muohidalar"	1917	Semerkant Hürriyet gazetesi, 28 Kasım, 1917 55.sayı	Özbekçe	Makale		
61	"Maorif"	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 2 Aralık 1917, 56.sayı	Özbekçe	Makale		
62	"Muxtoriyat"	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 5 Aralık 1917, 57.sayı	Özbekçe	Makale		"Fan va turmush" dergisi 1990, s.10 Tanlangan asarlar 3-jild
63	"Turkiston muxtoriyati"	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 8 Aralık 1917, 58.sayı	Özbekçe	Makale		
64	Hujumi Alam	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 13 Aralık 1917, 51.sayı	Tacikçe	Şiir		
65	"İslohot va Buxoro"	1917	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 1917	Özbekçe	Makale		Allworth'dan bakılmalı
1918							
66	"Ona tili"	1918	Taşkent (Shokirjon Rahimiy, Qayum Ramazon ile birlikte)	Özbekçe	Ders kitabı		
67	Temur sag'anasi	1918-1919	Basılmamıştır	Özbekçe	Piyes		Parça – "Yosh leninchi" 10 Mart 1935
68	"Buxoroning holi"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 12 Ocak 1918, 62.sayı	Özbekçe	Makale		Tanlangan asarlar 3-jild
69	"Turkistonda ruslar"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 19 Ocak 1918, 63.sayı	Özbekçe	Makale		"Sharq yulduzi" dergisi, 1992, 4.sayı; Tanlangan asarlar 3-jild

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
70	"Angliz o'yunlari"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 5 Şubat 1918, 64.sayı	Özbekçe	Makale		
71	"Taqsimi a'mol"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 12 Şubat 1918, 67.sayı	Özbekçe	Makale		
72	"Jamiyati xayriya"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 19 Şubat 1918, 69.sayı	Özbekçe	Makale		
73	"Buxoroda inqilob"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 19 Şubat 1918, 69.sayı; 26 Şubat 1918, 72.sayı; 1 Mart 1918, 75.sayı	Özbekçe	Makale		Tanlangan asarlar 3-jild
74	"Angliz va Turkiston"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 29 Mart 1918, 82.sayı	Özbekçe	Makale		Tanlangan asarlar 3-jild
75	"Ahvoli hozira"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 16 Nisan 1918, 85.sayı	Özbekçe	Makale		
76	"Maktab kerak"	1918	Semerkant, "Hurriyat" gazetesi 21 Nisan 1918, 86.sayı	Özbekçe	Makale		
77	"Buxoro yoshlari haqida"	1918	Taşkent, "Ulug' Turkiston" gazetesi 30 Mayıs 1918	Özbekçe	Makale		
1919							
78	"Insoniyat haqida Navoiyning fikri"	1919	Taşkent, "Musulmon Ishtirokiyun firqalarining o'lka byurosi huzuridagi nashriyot sho'basi" 1919	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		"Sirli olam" dergisi 2.sayı 1991 (kısaltmalı)
79	Og'uzxon	1919	Basılmamıştır	Özbekçe	Piyes		Parça – "Yosh leninchi" 10 Mart 1935
80	"Sharq siyosati"	1919	Taşkent, 1919 Genç Buharalılar Komitesinin Neşriyat Şubesi	Özbekçe	İctimai eser (Publitsistika)		Buhara, 1992; Tanlangan asarlar 3-jild
81	"Yig'la, İslom"	1919	Taşkent, 1919 "Ishtirokiyun" gazetesi 11 Nisan 1919 s.89	Özbekçe	İctimai eser (Publitsistika)		
82	"Afg'oniston ishlari"	1919	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 30 Mayıs 1919	Özbekçe	Makale		
83	Afg'oniston urushlari	1919	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 12 Haziran 1919 s.111	Özbekçe	Makale		
84	"Tilimiz"	1919	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 12 Temmuz 1919, s.132; 23 Ağustos 1919, s.144	Özbekçe	Makale		"Yoshlik" dergisi 5.sayı 1990; "Fitna san'ati" kitabında, Taşkent, 1993

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
85	"She'r va shoirliq"	1919	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 24-25 Temmuz 1919; 29-30 Ağustos 1919	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		Taşkent, "Turkiston" neşriyatı, 1993; "Muloqot" dergisi 4.sayı 1996
86	"Zahhoki moron" munosabati ila"	1919	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 23 Ekim 1919	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
87	"Sharq siyosati"	1919	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 23 Ekim 1919; 25 Ekim 1919; 26 Ekim 1919; 29 Ocak 1920	Özbekçe	Makale		
1920							
88	"Sharqda anglizlar"	1920	Taşkent "Tong" dergisi 1920, 1.sayı				
89	"Sharq" (Şark)	1920	Taşkent "Tong" dergisi 2.sayı	Özbekçe	Şiir		"O'zbekiston Adabiyoti va san'ati" gazetesi 11 Aralık 1987; "Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı; "Chin sevish" Taşkent, 1996; Tanlangan asarlar 1-jild.
90	"Bizda yigitlik"	1920	Taşkent "Tong" dergisi 2.sayı	Özbekçe	Makale		
91	"Tadrijga qarshi"	1920	Taşkent "Tong" dergisi 2.sayı	Özbekçe	Makale		
92	"Mirzo Bedil"	1920	Taşkent "Tong" dergisi 2.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		Taşkent, Abdullah Kadiri adindaki Halk Mirası Neşriyatı, 1996
93	Chin sevish	1920	Taşkent	Özbekçe	Piyes		"San'at" dergisi 4. Ve 7.sayılar; Taşkent, 1996; Tanlangan asarlar 3-jild.
94	Xitob ba Vatani Buxoro, Go'ristan	1920	"Qutilish" gazetesi, 4 Temmuz 1920	Tacikçe			
95	Dil, Muhabbati Vatan	1920	"Qutilish" gazetesi, 14 Temmuz 1920	Tacikçe			
96	Ba obitobi mo, Sozi Navo	1920	"Qutilish" gazetesi, 20 Temmuz 1920	Tacikçe			
97	"Halima" operasi haqida"	1920	Taşkent, "Ishtirokiyun" gazetesi 29 Kasım 1919 (İ.G'aniyev'e göre 20 Eylül 1920)	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
1921							
98	"Nutq. O'zbek Til va imlo qurultoyining chiqargan qarorlari"	Ocak 1921	Taşkent, 1922 Türkistan Cumhuriyetinin Devlet Neşriyatı	Özbekçe	Dil üzerine söyleşi metni		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
99	Qon	1921	Basılmamıştır	Özbekçe	Piyes		
100	Abu Muslim	1921	Basılmamıştır	Özbekçe	Piyes		
101	Uçkun	1921	Moskova (Yayınlanmamıştır)	Özbekçe	Şiir		
102	O'qutg'uchilar yurtiga	1921	Buhara	Özbekçe	Şiir		"Sharq yulduzi" dergisi, 1991, 6.sayı; Tanlangan asarlar, 1-jild
1922							
103	"O'zbek yosh shoirlari" (Özbek Genç Şairleri) derlemesi, Türkistan Devlet Neşriyatı, Taşkent,1922						
104	Kim deyay seni?	1922 (tahmini 1920'de yazılmıştır)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 11 Aralık 1987; Tanlangan asarlar, 1-jild
104	Bir oz kul;	1922 (tahmini 1920'de yazılmıştır)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı; Tanlangan asarlar, 1-jild
105	Achchig'lanma degan eding;	1922	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı; Tanlangan asarlar, 1-jild
106	Mirrix yulduziga;	1922 (sonraki baskıda 1920'de yazıldığı belirtilmiş)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Yosh Turkiston" dergisi, 1930, 7-8.sayı; "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 11 Aralık 1987; "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi, 27 Ağustos 1993; Tanlangan asarlar, 1-jild
107	Ovunchoq;	1922	Taşkent	Özbekçe	Şiir		Tanlangan asarlar, 1-jild
108	Ishqimning tarixi;	1922	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı; Tanlangan asarlar, 1-jild
109	Yana yondim;	1922	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı; Tanlangan asarlar, 1-jild

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
110	Nega bo'yla?	1922 (10 Mart 1920'de yazılmıştır)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 11 Aralık 1987; Tanlangan asarlar, 1-jild
111	Shoir;	1922 (24 Mart 1920'de yazılmıştır)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 11 Aralık 1987; Tanlangan asarlar, 1-jild
112	Behbudiyning sag'anasin izladim;	1922 (1920'de yazılmıştır)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Fan va turmush" dergisinin 1989 yılındaki sayılarından birinde basılmıştır; Tanlangan asarlar, 1-jild
113	Parcha;	1922 (11 Nisan 1920'de yazılmıştır)	Taşkent	Özbekçe	Şiir		Tanlangan asarlar, 1-jild
114	O'gut;	1922	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Chin sevish", Taşkent, 1996; Tanlangan asarlar, 1-jild
115	Sharq;	1922	Taşkent	Özbekçe	Şiir		"Tong" dergisi 1920, 2.sayı; "O'zbekiston adabiyoti va adabiyoti" gazetesi, 11 Aralık 1987; Tanlangan asarlar, 1-jild
1923							
116	"Bedil (Bir majlisda)"	1923	Moskova Millet İşleri Komiserliği bünyesindeki Merkezi Şark Neşriyatı, 1923	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		"Guliston" dergisi 3.ve 4.sayılar 1994; "Guliston" dergisi 1.sayı 1995; Abdullah Kadiri adındaki Halk Mirası Neşriyatı, 1996
117	"Sarf. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba. Birinchi kitob"	1923	Semerkant, Taşkent O'zbekistan Devlet Neşriyatı'nda 1923, 1925, 1926, 1927 yıllarında basılmıştır.	Özbekçe	Ders kitabı		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
118	Hind ixtilolchilari	1923	Berlin 1944, Verlag'da Veli Kayum Han ve Anna fon Sabain editörlüğünde basılmıştır.	Özbekçe	Piyes		"Sharq yulduzi" 1990, 4.sayı; "Chin sevish" Taşkent, 1996; Tanlangan asarlar 3-jild.
119	Qor (Kar)	1923	Taşkent "Uchqun" dergisi 1923, 2.sayı	Özbekçe	Şiir		Elbek'in "Go'zal yozg'ichlar" eserinde, Taşkent 1924; "Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı; Tanlangan asarlar 1-jild.
120	Qiyomat. Xayoliy hikoya (Kiyamet. Hayali Hikaye)	1923	Moskova Millet İşleri Komiserliği bünyesindeki Merkezi Şark Neşriyatı, 1923	Özbekçe	Hikaye	«Страшный суд» Литературный Узбекистан, №2, 1936; Stalinobod-Leningrad, 1936; «Страшный суд. Сатирический рассказ» Душанбе, Ирфон, 1964; «День страшного суда» Рассказ – сатира. Москва, 1965	Taşkent, 1935 Özbekistan SSC Devlet Neşriyatı; Taşkent, 1967 Özbekistan Neşriyatı; "Qishloq haqiqati" gazetesi 17 Şubat 1988; Tanlangan asarlar 1-jild;
121	"Maorif ishlari. 1 Maorif qurultoyida o'rtoq Fitratning ma'ruzasi"	1923	Taşkent, "Uchqun" dergisi, 2.sayı 1923	Özbekçe	Söyleşi metni		
1924							
122	Abulfayzxon	1924	Moskova SSCB Halkları Merkezi Neşriyatı	Özbekçe	Piyes		"Sharq yulduzi" 1989, 1.sayı; O'zbek adabiyoti. Majmua. 11-sinf uchun, Taşkent, 1993-2006; "Chin sevish" Taşkent, 1996; Tanlangan asarlar 1-jild.
123	Mening kecham (Benim gecem)	1924	Taşkent "İnqilob" dergisi 13-14.sayı	Özbekçe	Şiir		"Turkiston" gazetesi 21 Aralık 1996; Tanlangan asarlar 1-jild.

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
124	Shaytonning Tangriga isyoni	1924	Taşkent, Orta Asya Devlet Neşriyatı	Özbekçe	Şiiri Piyes		"O'zbekiston" neşriyatı, 1967; Tanlangan asarlar 1-jild.
1925							
125	"Nahv. O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba. Ikkinchi kitob"	1925	Semerkant, Taşkent O'zbekistan Devlet Neşriyatı'nda 1925, 1926, 1927, 1930 yıllarında basılmıştır.	Özbekçe	Ders kitabı		
126	"Sarfi zaboni tojiki	1925	Semerkant	Tacikçe	Dil üzerine kitap		"Qoidahoi zaboni tojik" Taşkent, 1930;
127	"Lenin va Sharq"	1925	Semerkant-Taşkent, 1925	Özbekçe	Tercüme. N.Narimonov'un Rusça eseri tercümesi		
128	"Amaliy handasa"	1925	Taşkent, 1925	Özbekçe	Tercüme. Shamsi Kamol'un Arapça eseri tercümesi.		
129	"Buxoro, Xiva, Rusiya munosabati tarixiyalari"	1925	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1925, 2.sayı	Özbekçe	Makale		
130	"Shoshmaqom"	1925	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1925, 2.sayı	Özbekçe	Makale (Sanat)		
131	"Muqaddimatu-l-adab"	1925	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1925, 7.ve 8.sayılar	Özbekçe	Makale (Dil üzerine)		
132	"O'zbek tilining sarfi to'g'risida"	1925	Taşkent, "Qizil O'zbekiston" gazetesi 9 Temmuz 1925	Özbekçe	Makale (Dil üzerine)		
133	"Navoiyning forsiy shoirlig'i ham uning bir forsiy devoni to'g'risida"	1925	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1925, 12.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		"Sharq mash'ali" dergisi 1-3.sayılar, 1993
1926							
134	"Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari va havaslilari uchun qo'llanma"	1926	Taşkent-Semerkant, 1926	Özbekçe	Ders kitabı		Taşkent, "O'qituvchi" neşriyatı 1995
135	Arslon	1926	Semerkant-Taşkent, O'zbekistan Devlet Neşriyatı, 1926;	Özbekçe	Piyes		"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi , 11 Aralık 1987; "Chin sevish"; Tanlangan asarlar 3-jild.
136	She'ri Fitrat: Go'ristan; Xitob ba Vatan; Ay, bodi sabo; Muhabbati Vatan; Be mo sahari azim.	1926	Moskova S.Ayni'nin "Namuna-i adabiyoti tojik" eserinde	Tacikçe	Şiir		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
137	"O'zbekcha til saboqligi"	1926	Taşkent, "Qizil O'zbekiston" gazetesi 30 Nisan 1926	Özbekçe	Makale (Dil üzerine)		
1927							
138	"Eng eski turk adabiyoti namunalari. Adabiyotimizni ng tarixi uchun materyallar"	1927	Semerkant, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1927	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		Taşkent, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1927
139	"Eng eski mo'g'ul tili lug'ati"	???	Basılmamıştır. Allworth ve İ.G'aniyev'e göre	Özbekçe	Sözlük (Edebiyat)		
140	Sho'rish-i Vose'	1927, Semerk ant	Dushanbe: Nashriyoti Davlatii Tojikiston, 1927.	Tacikçe	Piyes	Özbekçe çevirisi "Qishloq haqiqati" gazetesi 23-29 Ekim 1991; Tanlangan asarlar 3-jild.	
141	"O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi"	1927	Taşkent-Semerkant, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1927	Özbekçe	Kitap (Sanat)		Taşkent, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi, 22 Mart 1991; Taşkent, "Fan" neşriyatı, 1993
142	"San'atning manshai"	1927	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1927, 5.sayı	Özbekçe	Makale (Sanat)		
143	"Eski maktablarni nima qilish kerak?"	1927	Taşkent, "Qizil O'zbekiston" gazetesi 6 Mart 1927	Özbekçe	Makale		
144	"Loiha-i alifbo-i navi toza"	1927	"Rahbari donish" dergisi 3.sayı 1927	Tacikçe	Makale (Dil üzerine)		
145	"Qutadg'u bilig"	1927	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1927, 2.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
146	"Ahmad Yassaviy"	1927	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1927, 6., 7., 8.sayılar	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		Taşkent, "San'at" dergisi 1991, 8.sayı; Taşkent, Abdullah Kadiri adındaki Halk Mirası Neşriyatı, 1997
147	"Sarguzashti tojiki kambag'al yoki Odine"	1927	Semerkant-Duşanbe, Tacik devlet neşriyati, 1927	Tacikçe	Ayni eserine önsöz		
1928							
148	"O'zbek adabiyoti namunalari"	1928	Taşkent-Semerkant, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1928	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
149	"O'zbek adabiyotiga oid qiroat kitobi"	1928	Taşkent, Devlet İlmi Şurası, 1928	Özbekçe	Ders kitabı		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
150	Me'roj (Mirac)	1928	Taşkent "Xudosizlar" dergisi, 1928, 1.sayı	Özbekçe	Hikaye		"O'zbekiston Adabiyoti va San'ati" gazetesi 25 Aralık 1987
151	Zahroning imoni (Zehra'nın İmanı)	1928	Taşkent "Xudosizlar" dergisi, 1928, 2.sayı	Özbekçe	Hikaye		"Fan va Turmush" dergisi, 1988, 7.sayı
152	"O'zbek musiqasi to'g'risida"	1928	Taşkent, "Alanga" dergisi 1928, 2.sayı	Özbekçe	Makale (Sanat)		
153	"Sharqda shahmat"	1928	Taşkent, "Alanga" dergisi 1928, 3.ve 4.sayılar	Özbekçe	Makale (Sanat)		Taşkent, "Sharq yulduzi" dergisi 1990, 2.sayı
154	Zayd va Zaynab (Zeyd ve Zeynep)	1928	Taşkent "Xudosizlar" dergisi, 1928, 4. Ve 5.sayılar	Özbekçe	Hikaye		
155	Oq mozor (Ak Mezar)	1928	Taşkent "Xudosizlar" dergisi, 1928, 6.sayı	Özbekçe	Hikaye		
156	"Imlo konferensiyasi munosabati bilan"	1928	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1928, 3.sayı	Özbekçe	Makale (Dil üzerine)		
157	"Yassaviy maktabi shoirlari to'g'risida tekshirishlar"	1928	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1928, 5. Ve 6.sayılar	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		Taşkent, "Qalb ko'zi" dergisi 12.sayı, 1993
158	"Hibatu-l-haloyiq"	1928	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1928, 10.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 19 Aralık 1997
159	"O'zbek shoiri Turdi"	1928	Taşkent, "Maorif va o'qitg'uchi" dergisi 1928, 12.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
160	"Ta'rixi adabiyoti Eron"	1928	"Rahbari donish" dergisi 3.sayı 1928	Tacikçe	Makale (Edebiyat)		
161	"Sayfi Isfarangi"	1928	"Rahbari donish" dergisi 3.sayı 1928	Tacikçe	Makale (Edebiyat)		
162	"Dar girdi alifboi toza"	1928	"Rahbari donish" dergisi 4.ve 5.sayılar 1928	Tacikçe	Makale (Dil üzerine)		
163	"Dar girdi alifboi nav"	1928	"Rahbari donish" dergisi 10.sayı 1928	Tacikçe	Makale (Dil üzerine)		
1929							
164	"Fors shoiri Umar Xayyom"	1929	Taşkent-Semerkant, "Qizil qalam" O'zbekiston inqilob yozuvchilari jamiyati o'z nashri", 1929	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		Tanlangan asarlar, 2-jild
165	"Umar Xayyom"	1929	Semerkant, "Qizil qalam" serisi, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 1.kitap, 1929	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
166	"Chig'atoy adabiyoti"	1929	Semerkant, "Qizil qalam" serisi, Özbekistan Devlet Neşriyatı, 2.kitap, 1929	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
167	"Adabiy meros va chig'atoy adabiyoti" (O.Hoshimov ile birlikte)	1929	Taşkent, "Qizil O'zbekiston" gazetesi, 16-17 Temmuz 1929	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
168	“Yoppishmagan gajaklar (J.Boybo’latovga ochiq xat)”	1929	Taşkent, “Qizil O’zbekiston” gazetesi, 15-16 Eylül 1929, 215, 216.sayılar	Özbekçe	Makale (Edebiyat. Eleştirilere cevap)		Taşkent, “Yoshlik” dergisi 5.sayı 1990; “XX asr o’zbek adabiyoti. Majmua”, “O’qituvchi” neşriyatı, 1993; “Chin sevish”; Tanlangan asarlar. 3-jild.
169	“XVI asrdan so’ngra o’zbek adabiyotiga umumiy bir qarash”	1929	Taşkent, “Alanga” dergisi, 1929, 8.ve 9.sayılar	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
170	“Muhammad Solih”	1929	Taşkent, “Alanga” dergisi, 1929, 10.sayılar	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
1930							
171	“İssledovanie o staroy tyurkskoy literature”	1930	Semerkant	Rusça	Kitap (Edebiyat)		
172	“Ro’zalar”	1930	Semerkant-Taşkent	Özbekçe	Piyes		
173	“Qoidaho-i zaboni tojiki”	1930	Taşkent	Tacikçe	Dil üzerine kitap (Latin alfabesinde)		
174	“Qadimgi turk adabiyoti izlanishlari”	1930	Semerkant, 1930 Allworth’a göre	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
175	“Davri hukronii Amir Olimxon”	1930, Taşkent	Stalinobod, 1930	Tacikçe	Kitap (Tarih)	Taşkent, “Minhoj” neşriyatı, 1992	Duşanbe, “Palatai davlatii kitobho”, 1991
176	“Farhodu Shirin” dostoni to’g’risida”	1930	Taşkent, “Alanga” dergisi, 1930, 1.ve 2.sayılar	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
177	“Mashrab”	1930	Taşkent, “Ilmıy fikr” dergisi 1930, 2.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		Taşkent, “Yosh leninchi” gazetesi 29 Haziran 1991; 23 Temmuz 1991
178	Qiyshiq Eshon (Eğri İşan)	1930	Taşkent “Xudosizlar” dergisi, 1930, 2.ve 3.sayılar	Özbekçe	Hikaye		
179	“Mahmud Qoshg’ariy. Devonu lug’ati-t-turk”	???	??? Allworth’a göre	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
1931							
180	“Boshqarmaga ochiq xat”	1931	Taşkent, “Qizil O’zbekiston” gazetesi 4 Mayıs 1931	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
1932							

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
181	Qiz qotili (Kız Katili)	1932	Taşkent "O'zbekiston sho'ro adabiyoti" dergisi 1.sayı	Özbekçe	Hikaye	«Убийца девушки» Рассказ. Советская литература народов Средней Азии, 1933, №2, 4	"O'rta Osiyo xalqlari adabiyoti" dergisi 1933, 2.ve 4.sayılar; "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi 26 Ocak 1996.
182	Go'zalim, bevafo gulistonim	1932 4 Kasım	Semerkant	Özbekçe	Şiir		"O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetesi, 11 Aralık 1987; "Sharq yulduzi" dergisi 1991, 6.sayı
1933							
183	Paxta (Pamuk)	1933	Taşkent "O'rta Osiyo adabiyoti" dergisi 21.sayı	Özbekçe	Şiir	Хлопок. Литература Средней Азии. 21 ноября 1933; Литературный Узбекистан (Альманах) Ташкент, 1934	"O'zbekiston adabiyoti" toplamı, 1.sayı Taşkent, 1934.
184	"Ajoyib o'rtalik"	1933	Taşkent, "O'rta Osiyo adabiyoti" gazetesi 21 Kasım 1933	Özbekçe	Makale (Edebiyat)	Taşkent, "Za chutkuyu sredu", "Literatura Sredney Azii" gazetesi 21 Kasım 1933	
185	"Tri dokumenta po agrarnomu voprosu v Sredney Azii"	1933	Leningrad, "Zapiski instituta vostokovedeneniye akademii nauk SSSR", 2.cilt, 2.sayı, 1933	Rusça (Farsçadan Rostopçin çevirisi)	Makale (Tarih)		
1934							
186	To'lqin.	1934	Basılmamıştır	Özbekçe	Opera librettosu		
187	"O'zbek adabiyoti tarixi. Feodalizm davri"	1934	Taşkent Allworth'a göre	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
188	"Ertaklar va haqiqatlar. (Firdavsiy tavalludining 1000 yilligi munosabati bilan)"	1934	Taşkent, "Mash'ala" dergisi 1934, 1.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
189	"Firdavsiy. Zamoni va muhiti o'"	1934	Duşanbe, "Baroi adabiyoti sotsialistik" dergisi 1934, 5.ve 6.sayılar	Tacikçe	Makale (Edebiyat)		Duşanbe, Tacikistan Devlet Üniversitesi yayınları, 1992
189	"Sep persidskoy literaturi zamknuta"	1934	Taşkent,"Literatura Sredney Azii" gazetesi 7 Haziran 1934	Rusça	Makale (Edebiyat)		

EK-1. (devam) Abdurrauf Fıtrat Eserlerinin Kronolojik Sıralaması

	Eser Adı	Yazılış Tarihi	Yayın Yeri ve Tarihi	Dili	Türü	Tercümesi	Tekrari Baskısı
190	"Abulqosim Firdavsiy"	1934	Taşkent, "Sotsialistik ilm va texnika" dergisi 1934, 9.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
191	"Abulkasim Firdousi	1934	Taşkent, "Sotsialisticheskaya nauka i texnika" 1934, 10.ve 11.sayılar	Rusça	Makale (Edebiyat)		
1935							
192	"Fors adabiyotining tarixi"	1935	Taşkent, Allworth ve İ.G'aniyev'e göre	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		
1936							
193	"Aruz haqida"	1936	Taşkent, Özbekistan SSC Fenler Komitesi Neşriyatı, 1936	Özbekçe	Kitap (Edebiyat)		Taşkent, "O'qituvchi" 1997
194	"Abulqosim Firdavsiy zamoni va muhiti"	1936	Taşkent, "O'zbek sovet adabiyoti" dergisi 1936, 10.sayı	Özbekçe	Makale (Edebiyat)		
1937							
195	"Kaziyskiye dokumenti XVI veka. (B.Sergeyev ile birlikte)"	1937	Taşkent, "İzdatelstvo Kommunistcheskix nauk UzSSR"	Rusça	Kitap (Tarih)		Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari
196	"Materiali po istorii zemelnix otnosheniy v bivshim Buxarskom xanstve"	???	Basılmamıştır. Özbekistan Cumhuriyeti Devlet Merkezi arşivinde saklanmakta. Fond 4. Gl.3. Ed.xr. 408	Rusça	Kitap (Tarih)		Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari
197	"O sovremennom polojenii. Postanovleniya II syezda mladobuxarsev-kommunistov"	???	Basılmamıştır. Sentralniy arxiv NDP Uzbekistana. Fond 275, Opis 1, Delo 13, Listi 22,23	Rusça			Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari
198	"Taktika. Postanovleniya III syezda mladobuxarsev-kommunistov"	???	Basılmamıştır. Sentralniy arxiv NDP Uzbekistana. Fond 275, Opis 1, Delo 14, Listi 75	Rusça			Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari
199	"Bolşevik partisi Merkez Komitesine Genç Buharalı komünistlerden telegraf"	???	Basılmamıştır. Sentralniy arxiv NDP Uzbekistana. Fond 275, Opis 1, Delo 14, Listi 70	Rusça			Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari
200	"Genç Buharalı komünistlerin III.kurultayında n V.İ.Lenin'e telegraf"	???		Rusça			Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari
201	"Genç Buharalı komünistlerin III.kurultayında n Komintern'e telegraf"	???	Basılmamıştır. Sentralniy arxiv NDP Uzbekistana. Fond 275, Opis 1, Delo 13, Listi 70	Rusça			Tarihi Belli Değil, Hapis Dosyasinda Adi Geçen Yazilari

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Shokhrukhbek Olimov

Uyruğu : Özbekistan

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Özbekistan Devlet Cihan Dilleri Üniversitesi (ÖDCDÜ)	2011
Lisans	(ÖDCDÜ)	2008
Lise	6. Ortaokul	2004

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2021-devam ediyor	Özbekistan	TRT Özbekistan Muhabiri

Yabancı Dil

İngilizce, Rusça, Farsça

Yayınlar

Shokhrukhbek, O (2019). Ceditçi Abdurrauf Fıtrat'ın Türkiye'deki Edebi Faaliyeti *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi,* Nevşehir.

Hobiler

Seyahat, kültür, yayıncılık

GAZİLİ OLMAK AYRICALIKTIR...

